

ISSN: 2147-8058
e-ISSN: 2148-1431

CEDRUS

AKDENİZ UYGARLIKLARI ARAŞTIRMA DERGİSİ
THE JOURNAL OF MEDITERRANEAN CIVILISATIONS STUDIES

VOLUME XII
2024

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
AKDENİZ UYGARLIKLARI
ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ YAYINLARI

CEDRUS

AKDENİZ UYGARLIKLARI ARAŞTIRMA DERGİSİ

THE JOURNAL OF MEDITERRANEAN CIVILISATIONS STUDIES

Yayın Yönetim Yeri | Publication Management Center

Akdeniz Uygarıkları Araştırma Enstitüsü | Mediterranean Civilisations Research Institute

İmtiyaz Sahibi | Owned by

Prof. Dr. Murat ARSLAN

Baş Editör | Editor-in-Chief

Prof. Dr. Murat ARSLAN

Editör | Editor

Prof. Dr. Tuncer DEMİR

Alan Editörleri | Field Editors

Eskiçağ Tarihi / Ancient History | *Ortaçağ Tarihi / Medieval History* | *Yakınçağ Tarihi / Modern History*

Prof. Dr. Nihal TÜNER ÖNEN

Prof. Dr. Osman ERAVŞAR

Prof. Dr. Güven DİNÇ

Danışma Kurulu | Advisory Board

Prof. Yun Yong SOO, *Busan University*

Prof. Dr. Peter Franz MITTAG, *Universität zu Köln*

Prof. Dr. İlhan TEKELİ, *Middle East Technical University*

Prof. Dr. Owen DOONAN, *California State University*

Doç. Dr. Deborah CARLSON, *Texas A&M University*

Em. Prof. Dr. Jean-Yves EMPEREUR, *Centre d'Études*

Alexandrines

Em. Prof. Dr. Vedat ÇELGİN, *İstanbul University*

Prof. Dr. Françoise de CALLATAY, *Royal Library of Belgium*

Prof. Dr. Şükrü HANİOĞLU, *Princeton University*

Prof. Dr. Cemal PULAK, *Texas A&M University*

Em. Prof. Dr. Serra DURUGÖNÜL, *Mersin Üniversitesi*

Doç. Dr. Tønnes BEKKER-NIELSEN, *University of*

Southern Denmark

Editör Asistanı | Editorial Assistant

Dr. Şenkal KİLEÇİ

Redaksiyon | Redactors

PhD. Cand. Mehmet Emin TEKİN (Türkçe)

Em. Lect. T. Mikail P. DUGGAN (İngilizce)

Multimedya ve Grafik Tasarım | Multimedia and Graphic Design

PhD. Cand. Tolga KARAHAN

İletişim | Contact

Akdeniz Üniversitesi, Akdeniz Uygarıkları

Araştırma Enstitüsü, 07058

Kampüs, Antalya / Türkiye

Tel: +90 242 227 7690

Faks: +90 242 227 9936

<http://cedrus.mediterra.org>

E-mail: cedrus@akdeniz.edu.tr

Basım | Print

Sadri Grafik Matbaacılık ve Medya Hizmetleri

Ltd. Şti. Sinan Mah. 1260. Sok. H. Sadık Biner

İşh. 3/4 07100 Antalya / Türkiye

Tel: +90 242 312 5122

Faks: +90 242 312 4411

<http://www.sadrigrafik.com.tr>

E-mail: info@sadrigrafik.com.tr

Cedrus uluslararası hakemli bir dergi olup yılda bir kez yayımlanır. Dergide yayımlanan makalelerin sorumluluğu yazarlarına aittir. TÜBİTAK/ULAKBİM Sosyal Bilimler Veri Tabanları, ICI (Index Copernicus International) ve EBSCO: Humanities International Index tarafından taranmaktadır.

Cedrus is a peer-reviewed journal published each year. Authors are responsible for the content of their work. Indexed by TÜBİTAK/ULAKBİM Social Sciences Databases, ICI (Index Copernicus International) and EBSCO: Humanities International Index.

Haziran | June 2024 © All rights reserved

Akdeniz University, Mediterranean Civilisations Research Institute

www.mediterra.org

İÇİNDEKİLER | CONTENTS

Araştırma Makaleleri | Research Articles

Tuğçe ŞENER

Acemhöyük Erken Tunç Çağı İdolları
Acemhöyük Early Bronze Age Idols

1

Bilge DUMAN – Rabia AKARSU

Mardin Müzesi'nde Bulunan Lapis Lazuli Taşından Bir Silindir Mührün Renk Sembolizmi Açısından Değerlendirilmesi
The Evaluation in Terms of Color Symbolism of a Lapis Lazuli Cylinder Seal from Mardin Museum

17

Özgür KAYA

The Ornamented Pilaster Capitals from the Late Classical Period in Lycia
Lykia'dan Geç Klasik Dönem'e ait Bezemeli Pilaster Başlıkları

27

Banu ÖZDİLEK

Tokens Used in the Letoon Sanctuary: Society, Religious Ceremonies and Governance in the Light of Tokens
Letoon Kutsal Alanında Kullanılan Jetonlar: Jetonlar Işığında Toplum, Dinî Törenler ve Yönetim

45

Nurhan KILIÇKAYA

Kibyra İmparator Kült Tapınağı (Kaisarion) Kazılarında Bulunan Bir Grup Geç Hellenistik-Erken Roma Dönemi'ne Ait Seramik
A Group of Late Hellenistic-Early Roman Ceramic from the Excavations in the Imperial Cult Temple (Kaisarion) of Kibyra

63

Fatma AYTEKİN – Ayşe Fatma EROL

Milas Müzesi'nden Geç Hellenistik Dönem'e Ait İki Mezar Steli
Two Late Hellenistic Funerary Stelae from Milas Museum

87

Hatice KÖRSULU

Philadelphia Antik Kentinden (Isauria & Kilikia Trakheia) Kaburga Bezemeli Cam Kâse/Fincanlar
Ribbed Glass Bowls/Cups from the Ancient City of Philadelphia (Isauria & Cilicia Tracheia)

105

Hüsamettin Hayri ŞENER Side'nin Roma İmparatorluk Dönemi Sikkeleri Üzerinde Apollon Sidetes İkonografileri <i>Apollon Sidetes Iconographies on the Roman Imperial Coins of Side</i>	123
Ahmet ÇELİK Trebenna'dan Trophilos Oğlu Loukios'un Adak Sunağı <i>The Votive Altar of Loukios Son of Trophilos from Trebenna</i>	151
Memduh DAĞDEVİREN – Nihal DURNAGÖLÜ Alabanda Teritoryumundan Akçaova-Gezirler Basamaklı Kaya Anıtı <i>The Akçaova-Gezirler Stepped Rock Monument in Alabanda Territorium</i>	165
Ömür Dünya ÇAKMAKLI Hadrianoupolis'in Bir "Cam İşleme Merkezi" Olarak Yorumlanması <i>The Interpretation of Hadrianoupolis as a "Glass Working Center"</i>	181
Bilhan SUBAŞI Mezgitkale Anıtı'nın Mimari Özellikleri ve Olba Bölgesi'nin Kültürel Dokusu İçindeki Anlamı <i>Architectural Features of the Mezgitkale Monument and its Meaning in the Cultural Fabric of Olba Region</i>	195
Mahmut DEMİR Yeni Bir Selçuklu Kitabesi Işığında Emîr Mübârizeddin Ertokuş'un Antalya'daki Faaliyetleri <i>The Activities of Amir Mubariz-al-din Ertokus in Antalya in the Light of a New Seljuq Inscription</i>	217
Fatih ERTAŞ Rus Tüccarlarının Osmanlı Sularında Yaşadığı Zorluklar: Deniz Kazaları Sonrası Gasp ve El Koyma Olayları (1750-1800) <i>Difficulties Experienced by Russian Merchants in Ottoman Waters: The Cases of Usurpation and Seizure after Maritime Accidents (1750-1800)</i>	231
Birgül BOZKURT Milli Şef Dönemi Hükümetlerinde Ali Fuat Cebesoy'un Nafia (Bayındırlık) ve Mûnakalat (Ulaştırma) Bakanlıkları <i>Ali Fuat Cebesoy's Ministries of Public Works and Transportation in the National Chief Period Governments</i>	241

Acemhöyük Erken Tunç Çağı İdolları

Acemhöyük Early Bronze Age Idols

Tuğçe ŞENER*

Öz: Acemhöyük, gerek konumu gerekse sahip olduğu boyutları ile Erken Tunç Çağı (MÖ 3000-2000) ve Orta Tunç Çağı (MÖ 2000-1700) boyunca Orta Anadolu Bölgesi'nin önemli krallık merkezlerinden biri olmuştur. Yerleşim en parlak dönemini üç büyük anıtsal bina ile Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda yaşamıştır. Ancak son yıllarda Erken Tunç Çağı tabakalarında ağırlık verilen kazılar benzer bir tablo ortaya koymaktadır. Daha önce benzerine rastlanmamış anıtsal sur duvarı, radyal planlı mekanları, kültürel bağlantıları tanımlayan buluntuları ile Acemhöyük'ün Erken Tunç Çağı'nda da önemli bir krallık merkezi olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlantıları tanımlayan önemli malzeme gruplarından birisi de idollerdir. Bu çalışmada Acemhöyük Erken Tunç Çağı III tabakalarında ele geçen 23 adet idol değerlendirilmiştir. Yapıldıkları hammadde ve form özelliklerine göre sınıflandırılan idoller, yakın ve uzak coğrafyalarda yer alan yerleşimler ile karşılaştırılmıştır. Çağdaş örnekler üzerinden benzerlik ve farklılıklar belirlenmiştir. Daha çok seramik materyali üzerinden kurulan Acemhöyük kültürel bağlantıları, idoller vasıtasıyla bir kez daha ele alınmış ve benzer bir tablo ortaya konmuştur.

Anahtar Kelimeler: Acemhöyük • Idol • Erken Tunç Çağı • Kültürel Bağlantı

Abstract: Considering its location and dimensions, Acemhöyük was one of the most important kingdom centers of Central Anatolia during the Early Bronze Age (3000-2000 B.C.) and the Middle Bronze Age (2000-1700 B.C.). The settlement experienced its heyday during the Assyrian Trade Colony Period with three large monumental buildings. Recent excavations focusing on Early Bronze Age levels reveal a similar picture. With its unprecedented monumental fortification wall, radial planned architectural spaces and archaeological finds that define cultural connections, it is understood that Acemhöyük was also an important center in the Early Bronze Age. One of the important groups of material finds that define these connections are the idols. In this study, 23 idols recovered from Acemhöyük Early Bronze Age III levels were evaluated. The idols were categorized according to their raw material and form characteristics and compared with the idols from near and distant settlements. Similarities and differences were determined based on contemporary examples. The cultural connections of Acemhöyük, mainly based upon ceramic finds, receive further confirmation from the study of the idols, presenting a similar picture.

Keywords: Acemhöyük • Idol • Early Bronze Age • Cultural Connections

Giriş

Acemhöyük, Aksaray il merkezinin yaklaşık 18 km kuzeybatısında, Yeşilova Kasabası'nın merkezinde yer alır. Tuz Gölü'nün güneyinde, Melendiz Çayı'nın kolları ile beslenen alüvyal toprakların tam ortasında bulunan yerleşim aynı zamanda Aksaray Ovası'na hâkim bir konumdadır (Fig. 1). Kuzeyden güneye 600 m, doğudan batıya 700 m uzunluğa sahip olan yerleşim Orta Anadolu Bölgesi'nin en büyük ölçekli merkezlerinden biri olma özelliğini taşımaktadır¹ (Fig. 2). Höyük ve onu çevreleyen Aşağı Şehir olmak üzere iki farklı bütünlükten oluşan yerleşimin Höyük kısmındaki kültür dolgusu

* Dr. Öğr. Üyesi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Nevşehir.
0000-0002-6977-3955 | tugcesener@nevsehir.edu.tr

Makale Türü: Araştırma | Geliş Tarihi: 08/04/2024 | Kabul Tarihi: 27/05/2024; Şener T. 2024, "Acemhöyük Erken Tunç Çağı İdolları". *Cedrus* XII, 1-16.

¹ Özgüç 1968, 3.

20 m civarındadır. Modern yerleşimin altında kalan Aşağı Şehir ile ilgili araştırmalar ise sondaj çalışmaları ile sınırlı kalmıştır.

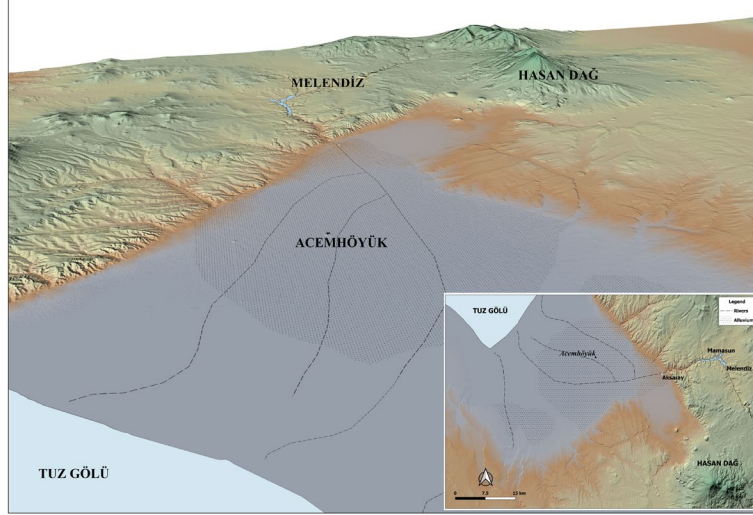

Fig. 1. Acemhöyük Konumu

Fig. 1. Acemhöyük

Kuzey-güney ve doğu-batı yönünde uzanan güzergahların kesim noktasında bulunan Acemhöyük konumu itibariyle Erken Tunç Çağı (MÖ 3000-2000) ve Asur Ticaret Kolonileri Çağı (MÖ 2000-1720) boyunca Aksaray ve çevresinde bilinen önemli krallık merkezlerinden biri olmuştur. İlk bilimsel kazı çalışmalarına 1962 yılında Nimet Özgüç tarafından başlanan yerleşimde 60 yıldan uzun süredir devam eden çalışmalar sırasında 12 farklı tabaka tespit edilmiştir. İki saray olmak üzere üç

büyük anıtsal yapının açığa çıkarıldığı Asur Ticaret Koloniler Çağı'nda yerleşimin en parlak dönemini yaşadığı anlaşılmaktadır. Erken Tunç Çağı tabakaları kazının ilk yıllarından itibaren bilinmekle birlikte bu tabakalara yönelik ilk çalışmalar 1975-1982 yılları arasında N. Özgüç tarafından gerçekleştirilmiştir². Sarıkaya Sarayı'nın güneyinde kalan yamaç üzerinde sınırlı bir alanda kazılan Erken Tunç Çağı tabakalarına ait veriler kültürel bağlantılar açısından son derece önemli bilgiler sunmuş ve bu alanın yeniden kazılması gerekliliğini gündeme getirmiş ve Aliye Öztan döneminde yeniden çalışmalar başlatılmıştır.

Son yıllarda Güney Yamacı (Fig. 3-4) çalışmalarının ağırlık kazanması ile birlikte daha önce bölgedeki çağdaş yerleşimlerde benzeri görülmemiş anıtsal bir sur duvarı açığa çıkartılmıştır³. En son XI. Tabakada kullanıldığı anlaşılan sur duvarının çevresinden alınan organik kalıntılardan elde edilen radyokarbon tarihleri MÖ 2450/2400-2300 yılları arasında bir tarih aralığı vermektedir⁴. Erken Tunç Çağı III'ün başlarında yerleşim gördüğü anlaşılan bu tabakanın savaş unsurları içeren büyük bir yıkım ile son bulmasının ardından sur duvarı kullanımdan çıkmış⁵ ve surun üzerine; sur ekseninden biraz kayarak yeni bir yerleşim kurulmuştur. X. Tabakada Anadolu Yerleşim Planı⁶ ile paralellik gösteren, birbirine bitişik duvarlara sahip radyal düzenli mekânlar açığa çıkartılmıştır. Erken Tunç Çağı III'e tarihlenen (MÖ 2300-2150)⁷ X-VIII. tabakalar boyunca aynı yerleşim düzeninin bozulmadan devam ettiği görülmektedir. Erken Tunç Çağı III'ün geç evresini yansıtan VII-V. tabakalara ait bilgiler; Koloni Çağı, Hellenistik Çağı ve Modern Köy sakinlerinin verdiği tahribat yüzünden sınırlı kalmıştır.

Fig. 3. Acemhöyük Erken Tunç Çağı Açmaları

² Kamış 2012, 16.

³ Kamış & Öztan 2020, 147; Kamış & Şener 2022, 353-358.

⁴ Kamış & Şener 2022, 353.

⁵ Kamış & Öztan 2020, 149; Kamış 2024, 174.

⁶ Korfmann 1983, 22.

⁷ Yerleşimin farklı tabakalarından alınan radyokarbon örnekleri X-VIII. kat yerleşimlerinin kabaca MÖ 2300-2150 tarih aralığında kullanım gördüğünü göstermektedir.

Fig. 4. Güney Teras Yamacı

Acemhöyük Erken Tunç Çağı tabakalarından ele geçen buluntular dönem boyunca önemini koruyan ve dönemin sonunda büyük birer kent merkezi boyutuna ulaşan Kültepe, Boğazköy gibi yerleşimlerin buluntuları ile paralellik göstermektedir. Bu kültürel bağlantıların kurulmasında önemli rol oynayan eser gruplarından biri de Erken Tunç Çağı III tabakalarında ele geçen idollerdir.

Dönem	Acemhöyük						Tarih
	Acemhöyük	Kültepe	Topakhöyük Teras	Karahöyük	Göltepe	Tarsus	
ETÇ IIIB	V	9	II	IV	2	9	2100 BC
	VI	10		V			
	VII	11a					2200 BC
	VIII	11b					
ETÇ IIIA	IX	12	III	VI	2	9	2300 BC
	X			VII			
	XI	13					IV
ETÇ II	XII	14	V	VIII	3b	1	2600 BC
		15	VI				
		16	VII				
		17					

Fig. 5. Acemhöyük Stratigrafisi ve Kronolojisi

Bu makalede ele alınan 23 adet idol, Acemhöyük Erken Tunç Çağı III'e tarihlenen XI-VIII. tabakalardan ele geçmiştir. Erken Tunç Çağı idollerini konu edinen bu detaylı çalışma ile idolleri tarihlendirmek, yakın coğrafyada yer alan ve aynı döneme tarihlenen yerleşimler arasında bağlantı kurmak ve bölgelerarası ilişkileri tanımlamak amaçlanmıştır. Acemhöyük Erken Tunç Çağı idolleri yapıldıkları malzemelere göre "Kültepe Tipi" Alabaster İdoller, Kemik İdoller, Kireç Taşı İdoller ve Pişmiş Toprak İdoller olmak üzere 4 farklı grupta ele alınmıştır. Her bir grup ise biçimlerine, korunan parçaların özelliklerine ya da kullanım amaçlarına göre kendi içerisinde sınıflara ayrılarak değerlendirilmiştir. Çalışma sonunda elde edilen veriler ile Acemhöyük'ün bölge içindeki kültürel konumunun idoller üzerinden yapılan değerlendirmeler ile belirginleştirilmesi hedeflenmiştir.

İDOL TİPLERİ	TABAKALAR			
	XI	X	IX	VIII
Kültepe Tipi Alabaster İdoller			7	4
Şematik Kemik İdoller	1		4	1
Halka Kemik İdoller			2	1
Pişmiş Toprak Şematik İdoller			1	1
Armut Biçimli İdoller		1		
Toplam	1	1	14	7
	23			

Fig. 6. Acemhöyük İdollerinin Tabakalara Göre Sayısal Dağılımı

Acemhöyük “Kültepe Tipi” Alabaster İdolları

Acemhöyük'te ele geçen alabaster idoller Kültepe'den bilinen alabaster idoller ile son derece benzer olduğu ve literatüre bu isimle girdiği için “Kültepe Tipi”⁸ olarak adlandırılması uygun görülmüştür. Ele geçen alabaster idoller içerisinde tam korunan bir örnek yoktur. Parça olarak korunan örneklerin 4 tanesi baş (Fig. 7), 3 tanesi boyun (Fig. 9), 4 tanesi gövde parçası (Fig. 10) olarak belirlenmiştir. İçlerinden bir tanesi hem boyut hem de form açısından diğerlerinden farklıdır (Fig. 9d). Ancak belirgin bir gövde parçası olduğu için bu alt başlık içinde ele alınmıştır.

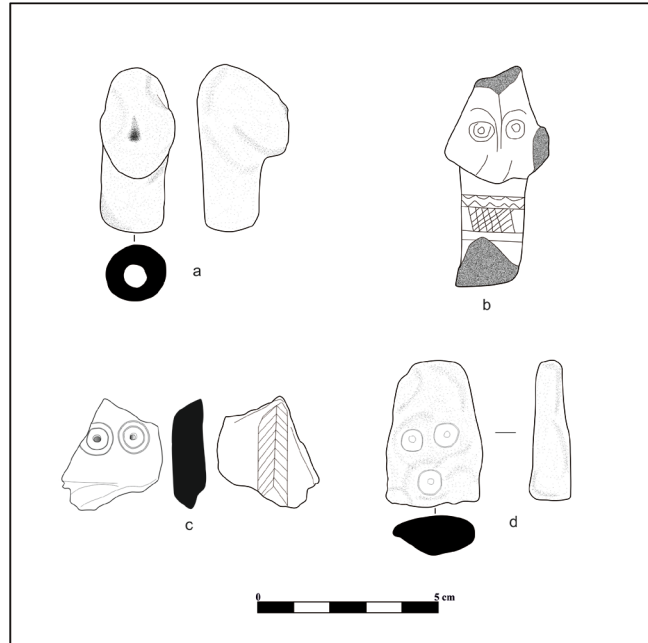

Fig. 7. Kültepe Tipi Alabaster İdol Baş Parçaları

⁸ Öztan 1989; Öztürk 2015, 155-172.

Baş Parçaları: Baş parçalarından ilki (Fig. 7a) Erken Tunç Çağı IIIa'ya tarihlenen IX. Katta açığa çıkarılmıştır. Eser yuvarlak kafası, çukur gözleri, sivri burun ayrıntısı, küçük kulakları ve uzun boynu ile ön plana çıkmaktadır. Natüralistik bir üslupta yapılan parçanın dibi düz kesilmiş silindirik boynun alttan matkapla oyulduğu anlaşılmıştır. 0,5 cm çapındaki deliğin boyundan başa doğru 2,5 cm devam ettiği görülmüştür. Bu durum, baş parçasının sabit şekilde kullanılmak amacıyla tasarlanmadığını ve olasılıkla bir gövdeye applike edildiğini göstermektedir. Çağdaşı Kültepe'de bulunan benzer örneklerden yola çıkarak yuvarlak bir gövde yapısına sahip olması gerektiği düşünülmektedir⁹. Hafif yukarı doğru tasvir edilen yüzünde aşınmalar görülmektedir. Korunan uzunluk 4,4 cm; genişliği 1,9 cm ve kalınlığı 2,4 cm olan baş parçasının orta boyutlu bir idole ait olduğunu düşündürmektedir.

İkinci baş parçası (Fig. 7b) üçgen kafası, yuvarlak gözleri, hilal kaşları ve burun ayrıntısı ile daha çok şematik bir üslupta yapıldığı anlaşılmaktadır¹⁰. Sivri olduğu anlaşılan baş kısmı ve sol yanağı kırıktır. Ancak yanağın devam eden çıkıntısı büyük olasılıkla ikinci bir başın varlığına işaret etmektedir. Silindir biçiminde uzun boynu paralel iki çizgi arasında yan yana yapılmış ters "v" motifi ve hemen altında çapraz tarama motifi ile süslenmiştir. Korunan yüksekliği 6,1 cm olan idol parçasının baş genişliği ise 3 cm olarak belirlenmiştir. Bu idol parçası VIII. katta açığa çıkartılmıştır.

Üçüncü örnek (Fig. 7c) küçük bir parçadan ibarettir. Ancak korunan kısmı ile üçgen kafaya sahip örneklerden biri olduğu anlaşılmaktadır. İç içe iki adet konsantrik daire içine yerleştirilen göz bebekleri belirgindir. Çenesi düz, boynu yuvarlatılmıştır. Kafasının arka kısmında 10 sıra korunmuş saç örgüsü yer almaktadır. IX. tabakadan ele geçen parçanın korunan yüksekliği 2,9 cm; genişliği ise 2,6 cm olarak belirlenmiştir. Her iki üçgen başlı idolün en yakın benzerleri Kültepe Erken Tunç Çağı tabakalarından bilinmektedir¹¹.

Dördüncü baş parçası (Fig. 7d) tepesi yuvarlatılmış yassı uzun başı konsantrik daireler ile göz ve ağız ile şematik olarak tasvir edilmiştir. Burun hafif kabartı şeklinde verilmiştir. Uzunluğu 4 cm; genişliği 2,7 cm ve kalınlığı 1,2 cm olarak belirlenen baş parçasının yüzeyi aşınmıştır. Bu alabaster idol parçasında ikinci örnek gibi VIII. katta ele geçmiştir. Bu baş parçasının en yakın benzeri Nevşehir Suluca-Karahöyük¹² yerleşiminden bilinmektedir.

Boyun Parçaları: Üç tane örnekle temsil edilen boyun parçalarından ilki (Fig. 8, 9a) silindirik uzun boyun yapısı sergilemektedir. IX. Tabakadan ele geçen bu parça korunan kısım itibariyle kazıma yöntemiyle yapılan iki adet yatay paralel çizgi

Fig. 8. Boyalı Boyun Parçası

⁹ Bossert 1942, lev. 67-70.

¹⁰ Öztan 1989, fig. 37.

¹¹ Özgüç 1957, res. 16; Bilgi 1975, 206; Öztürk 2013, lev. 230-265.

¹² Türker 2012, 406-407.

ile boynun üç panele ayrıldığı görülmektedir. Başa yakın olan panelde çapraz çizgiler ile tarama motifi yer almaktadır. İki paralel çizgi arasında ise “Kültepe Tipi” Alabaster İdoller üzerinde karakteristik bir özellik olan iç içe konsantrik daireler görülmektedir. En altta ise yine çapraz çizgiler ile oluşturulmuş tarama motifi görülmektedir.

Burada dikkati çeken husus Kültepe idollerinden farklı olarak konstantrik daireleri oluşturan kazıma çizgilerin siyah boya ile doldurulmuş olmasıdır (Fig. 8).

İkinci boyun parçası (Fig. 9b) korunan kısmı itibariyle 5,4 cm uzunluğunda; 2,5 cm genişliğinde ve 1,3 cm kalınlığa sahiptir. Bu ölçüleri ile iri boyutlu idollerden biri olduğu anlaşılmaktadır. Boyun üzerinde 6 tane iç içe konsantrik daire motifleri görülmektedir. Boynun gövde ile birleştiği kısımda ise üç paralel çizgi yatay biçimde boyna kazılmıştır. En altta ise iki paralel çizgi arasında dikey çizgiler ile oluşturulmuş kafes motifi kolye benzeri bir görüntü oluşturmaktadır. Üçüncü ve son boyun parçası (Fig. 9c) ise ikinci örnekte olduğu gibi yassıdır. 3,3 cm uzunluk, 3,1 cm genişliğinde olan boyun parçasının yalnızca 3,3 cm uzunlukta olan parçası korunmuştur. Ön yüzeyde iki paralel çizgi arasında uzanan verev çizgiler iki sıra halinde motifler oluşturmaktadır. Ayrıca boynun baş kısmı ile birleştiği noktada ağız olabileceği düşünülen yarısı korunmuş konsantrik daire yer almaktadır. Boynun alt kısmı gövdeye doğru genişlemektedir.

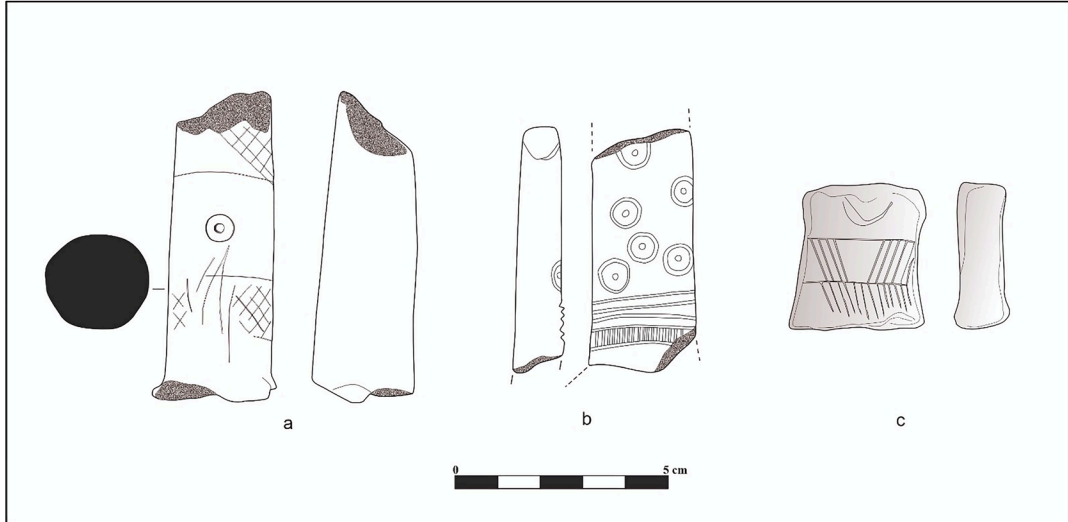

Fig. 9. Kültepe Tipi Alabaster İdoller Boyun Parçaları

Gövde Parçaları: “Kültepe Tipi” Alabaster İdollere ait toplam 3 adet gövde parçası ele geçmiştir. Yuvarlak form veren üç örnekten ilki boynun gövde ile birleştiği noktadan itibaren korunmuştur (Fig. 10a). IX. Tabakada Mekân 2 içerisinde ele geçen idolün yüksekliği 7,5 cm; genişliği 6,3 cm ve kalınlığı 1,5 cm olarak belirlenmiştir. İç içe konsantrik daire motifleri ön gövde yüzeyinin tamamına yayılmıştır. Arkada ise birbirine paralel 6 dikey çizgi ile saç ayrıntısı verilmiştir.

İkinci gövde parçasının (Fig. 10b) alt gövdesinin dörtte üçlük bir kısmı korunmuştur. İlk gövde parçası gibi IX. Tabaka Mekân 2 içerisinde ele geçen örnek 8,7 cm yüksekliği; 7,2 cm genişliği ve 1,5 cm kalınlığı ile orta boyutlu yassı bir idol olma özelliği taşımaktadır. Sadece ön yüz üzerinde bezeme motifleri görülmektedir. İç içe konsantrik dairelerin yanı sıra sağ omuzdan başlayarak sol yana uzanan ve sol omuzdan başlayarak sağ yana uzanan ters üçgenlerden oluşan çapraz bir bant bezeme dikkati çekmektedir. Ayrıca karın kısmında tam ortada büyük bir “x” motifi yer alır. En altta ise iki sıra halinde balıklıçığı motifi yapılmıştır. İlk örnekte olduğu gibi kurs biçiminde bir gövde yapısı göstermektedir.

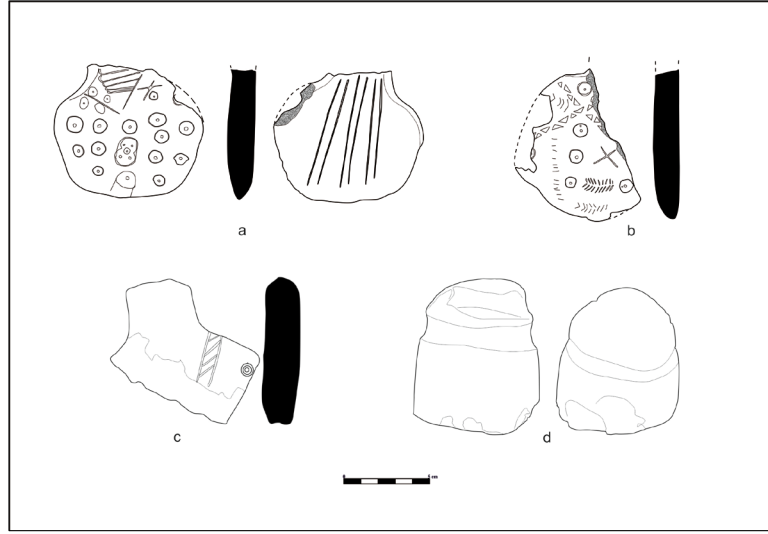

Fig. 10. Kultepe Tipi Alabaster İdoller Gövde Parçaları

Üçüncü gövde parçasının boyun ve gövdeye ait omuz kısmı korunmuştur (Fig. 10c). 8,1 cm yüksekliğinde; 8 cm genişliğinde ve 2,1 cm kalınlığında ölçülere sahip yassı idolün ön yüzünde sol omuzdan aşağı doğru inen dikey çizgi arasında verev olarak yapılmış motif bulunur. Ayrıca aşınmış yüzeyinde iki tane iç içe konstantrik daire motifi olduğu görülmektedir.

Dördüncü ve son parça diğer üç gövde parçasından farklıdır (Fig. 10d). Alt kısmının kırık olduğu anlaşılan bu iri alabaster parçasının muhtemelen Kultepe'den bildiğimiz tahtında oturan heykelcikler¹³ gibi şekillendirilmek üzere hazırlandığı ancak yapım aşamasında kırıldığı için yarım bırakıldığı düşünülmektedir.

“Kultepe tipi idoller” olarak literatüre geçen alabaster idoller bugüne kadar en çok Kultepe ETÇ III tabakalarında¹⁴ ele geçmiş olmasına rağmen Anadolu’da Tyana¹⁵, Zencidere¹⁶, Suluca-Karahöyük¹⁷ gibi yerleşimlerinden (sayıca az olmasına rağmen) bilinmektedir. Bu yerleşimler arasında 11 örnek ile Acmhöyük bu idollerin sayıca daha fazla ele geçtiği ikinci yerleşim olarak gösterilebilir. Acmhöyük alabaster idollerinin IX. ve VIII. tabakalarda yoğunlaştığı anlaşılmaktadır. Bu idoller Kultepe’de 12-11. Tabakalardan bilinmektedir¹⁸. Dolayısıyla her iki yerleşimde alabaster idollerin bulunduğu tabakaların kabaca çağdaş oldukları düşünülebilir.

Max Mallowan Tell Brak’ta MÖ IV. binyıl sonu ve III. binyıl başlarında görülen Göz İdollerini ve Kultepe İdollerini arasında benzerlik kurmuştur¹⁹. Bu bağlantıyı her iki gruba ait idollerin çift başlı oluşu, gövdelerinde küçük idollerin yer alışı üzerinden tanımlamıştır²⁰. Kultepe idollerini değerlen-

¹³ Özgüç 1957, fig.1-6; Kulakoğlu 2015, 13-14 fig. 6.

¹⁴ Özgüç 1957; Öztürk 2015, 155-172.

¹⁵ Kazı başkanı Prof. Dr. Osman Doğanay ile sözlü görüşme.

¹⁶ Özgüç 1957, 65.

¹⁷ Türker 2012.

¹⁸ Öztürk 2015, tablo 1.

¹⁹ Mallowan 1947, 199.

²⁰ Mallowan 1947, 200.

diren T. Özgüç ise bu idollerin Tell Brak idolları ile benzerliğinin göz ardı edilemeyeceğini belirtmiştir²¹. Bu kapsamda T. Özgüç, M. Mallowan'ın kurduğu benzerlikler ile aynı görüşü paylaşırken kullanılan hammadde ve göz-kaş ayrıntıları gibi benzerliklere de dikkati çekmiştir²². Tell Brak idollerinin gözlerinin boyalı olması ve Kültepe idollerinin süslemeli olması iki idol grubu arasındaki farklılıklar olarak tanımlanmıştır²³. Kurulan bu bağlantılar üzerinden Acemhöyük alabaster idolları arasında yer alan boyun parçası üzerindeki siyah boya Tell Brak Göz idolları ile benzerlik göstermektedir. Mezopotamya ve K. Suriye'de göz etrafını siyah boya ile boyama geleneği Uruk²⁴, Tell Asmar²⁵ ve Tell Chura²⁶ gibi yerleşimlerde ele geçen ve Geç Uruk ile Er Hanedanlar Dönemi'ne tarihlenen heykelticilerde de görülmektedir. Bu veriler MÖ IV. binyıl sonundan itibaren görülen boya geleneğinin MÖ III. binde Mezopotamya ve Suriye'de devam ettiğine işaret etmektedir. Ancak boyanın göz üzerinde değil boyun parçası üzerinde yer alan konsantrik daire içinde olması benzer geleneklerin farklı coğrafyalardaki yansıması şeklinde yorumlanabilir.

Kemik İdoller

Acemhöyük Erken Tunç Çağı idollerinin ikinci yoğun grubunu kemik idoller oluşturmaktadır (Fig. 11). Kemik idoller Erken Tunç Çağı III'e tarihlenen XI-VII. Tabakalarda ele geçmiştir. Bu idolları kendi içerisinde pendantif özellik gösterenler ve şematik idol olmak üzere iki alt gruba ayırmak mümkündür. Pendantif idoller ise yassı ve halka idoller olmak üzere iki farklı başlık altında değerlendirilmiştir.

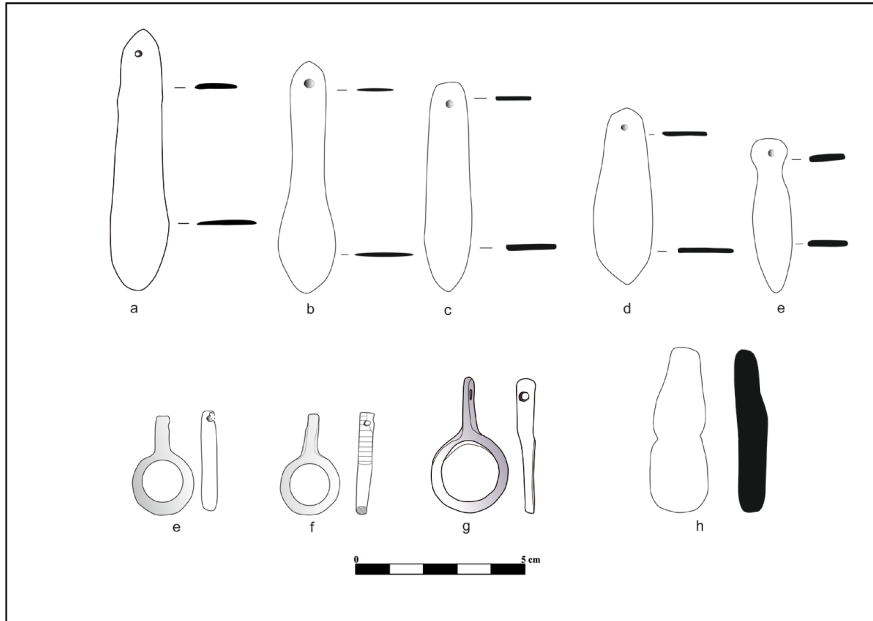

Fig. 11. Kemik İdoller (Pendantif Örnekler: a-g; Şematik Örnek: h)

²¹ Özgüç 1941, 872.

²² Özgüç 1941, 872.

²³ Özgüç 1941, 874.

²⁴ Hansen 2003, fig. 11b.

²⁵ Hansen 2003, fig. 25.

²⁶ Meyer 2023, abb. 2.

Pendantif Yassı Kemik İdoller: Üst kısımda yer alan delik nedeniyle vücuda bir süs unsuru olarak takıldığı düşünülen bu stilize kemik eserlerden 5 tanesi (Fig. 10a-e) yassıdır. Yassı kemik idollerden üç tanesi boyut açısından farklı olsa da benzer bir form vermektir (Fig. 11a, c ve d). Baş tarafı daha dar, alt tarafı daha geniş bir damla formuna benzeyen yassı idollerin uzunlukları 7,8-5,1 cm arasında değişmektedir. Baş tarafında yer alan ip deliği, herhangi bir yere olasılıkla boyna asmak için yapılmıştır. Diğer iki örnek şekil itibariyle biraz farklılık göstermektedir. Farklı form veren örneklerden ilki yuvarlak baş, uzun boyun, hafif şişkin karın ve alt tarafı yuvarlatılmış gövdeye sahiptir (Fig. 11b). Diğeri ise yuvarlak başa, ince boyuna, geniş omuzlara ve alt tarafı sivri sonlanan hafif şişkin bir gövdeye sahiptir (Fig. 11a-g). Bu örneklerin her iki yüzeyi de perdahlanmış ve parlak bir görünüm kazandırılmıştır.

Oldukça basit ve şematik bir form veren bu yassı kemik objeler özellikle Troya²⁷ başta olmak üzere Baklatepe²⁸, Küllioba²⁹, Alishar³⁰, Alaca Höyük³¹ gibi farklı bölgelerde yer alan yerleşimlerde Erken Tunç Çağı'nın erken evrelerinden itibaren görülmektedir. Genellikle kemikten yapılan bu objelerin İkiztepe'de mermerden ve tunçtan yapılan örnekleri de açığa çıkartılmıştır³². Bahsi geçen örnekler özellikle Acemhöyük'te baş, boyun ve gövde ayrıntısı ile insanın vücut özelliklerini daha çok yansıtan Fig. 11e örneği ile paralellik göstermektedir. Ayrıca Acemhöyük yerleşiminde benzer kemik objelerin ip deliği olmayan örnekleri de mevcuttur.

Bu objelerin aynı dönemde çıkan örneklerinden yola çıkarak farklı araştırmacılar tarafından kullanım alanlarına ilişkin olarak idol, askı, spatula, kesici gibi farklı yorumlar getirilmiştir. Yassı kemik objelerin idol olarak tanımlandığı en eski yerleşimlerden biri Troya'dır. Blegen ve diğerleri bu kemiklerin Thermi ve Makedonya'daki örneklerinden yola çıkarak idol olarak tanımladıklarını ancak tam kullanım amacını belirleyemediklerini belirtmişlerdir³³. Bununla birlikte baş tarafında yer alan deliklerin idol bağlantısını güçlendirebileceğinin altını çizmişlerdir. Spatula olarak tanımlanan Alishar örneklerinin çok parlak oldukları ve baş tarafta yer alan delikten ötürü kullanım amaçlarının tartışmalı olduğu belirtilmiştir³⁴. Askı olarak kullanıldığı düşünülen Alacahöyük'te bu objelerin neden askı olarak kullanıldığına ilişkin net bir açıklama verilmemiştir³⁵. Metal örneklerin ise kesici alet olarak kullanıldığına ilişkin görüşler vardır³⁶. Geç Neolitik Çağ, Fig. 11a-d ile benzer form veren kemik objelerin dokuma mekiği olarak kullanıldığı anlaşılmıştır³⁷. Ancak mekik olarak kullanılan bu kemik objelerin arka yüzeyleri olduğu gibi bırakılmıştır, deliklerin çapı büyüktür ve daha kalın bir cidarlı ve sağlam bir yapıya sahiptir³⁸. Ayrıca yüzeylerinde aşınma izleri görülmektedir.

Acemhöyük örnekleri ve diğer yerleşimlerde açığa çıkarılan benzer objelerin her iki yüzeyinin de

²⁷ Blegen *et al.* 1950, fig. 200:37-626; 1951, fig. 360: 37-49 ve fig. 48: 34- 436.

²⁸ Erkanal & Turhan 1997, 279 res. 8.

²⁹ Efe 2007, res. 9.

³⁰ von der Osten 1937, fig. 194: e547; fig. 272: e2220, e2207 ve e1974.

³¹ Koşay 1938, lev. LI: AL/A85.

³² Alkim *et al.* 2003, lev. CXVIII: 116 ve CXLIII: 249.

³³ Blegen *et al.* 1950, 48.

³⁴ von der Osten 1937, 193.

³⁵ Koşay 1938, 32.

³⁶ Alkim *et al.* 2003, 305.

³⁷ Erdalkıran 2022.

³⁸ Erdalkıran 2022, fig. 1-14.

parlatıldığı ve daha özenli yapıldığı dikkat çekmektedir. Çok ince cidarlı olan bu örneklerin yüzeylerinde herhangi bir aşınma izine rastlanmamıştır. İnce cidarlı ve narin yapıları spatula, askı, kesici alet ya da dokuma mekiği olarak kullanıma uygun değildir. Ayrıca Acemhöyük'te bu objelerden bazılarının IX. tabaka Mekân 2 içerisinde alabaster ve halka idoller ile birlikte bulunması idol işlevini güçlendiren bir unsur olarak görülebilir. Bu ayrıntılar ele alındığında, boyuna asıldığı düşünülen objelerin bir süs unsuru olarak ya da koruyucu bir muska olarak kullanılmış olma olasılığını ön plana çıkarmaktadır.

Pendantif Halka Kemik İdoller: Pendantif özellik gösteren diğer üç kemik idol ise halka biçiminde yapılmıştır (Fig. 11e-g). Düz kesilmiş başı, uzun boynu ve halka biçiminde gövdesi ile ön plana çıkan bu idollerin çapları 2,2-1,8 cm arasında, uzunlukları ise 3,9-2,8 cm arasında değişmektedir. Her üç örneğin baş kısmında açılmış bir delik bulunmaktadır. Bu delik yassı kemik idollerde olduğu gibi kolye olarak kullanıldığını düşündürmektedir. Bir örneğin boyun kısmında 8 sıra yiv bezeme yer almaktadır (Fig. 11f).

Halka idoller MÖ IV. binyıldan itibaren Doğu Anadolu (Değirmen-tepe)³⁹ ve Orta Anadolu'da (Çamlıbel Tarlası)⁴⁰ görülmekle birlikte kökeninin Bulgaristan Varna Mezarlığı'na kadar uzandığı anlaşılmaktadır⁴¹. Bakır, altın, gümüş ve kemik gibi farklı hammaddelerden yapılan bu objelerin Balkanlar, Yunanistan ile Anadolu'nun kuzeyi, batısı ve iç bölgelerini kapsayan oldukça geniş bir alana yayıldıkları bilinmektedir⁴². Kalkolitik Çağ ritüel geleneğinin bir parçası⁴³ olarak görülmekle birlikte, halka biçimli objelerin boyuna asılma şekillerinin anlamlarını değiştirebileceği üzerine yorumlar yapılmıştır⁴⁴. Emma L. Baysal ip deliklerinin halka gövde üzerinde yer almasının antropomorfik yorum yapma olasılığını güçleştirdiğini ancak boyun kısmında bulunan delikler ile bir idol olarak tanımlanabileceğini belirtmiştir⁴⁵. Olaf Höckmann çömlekler üzerinde de görülebilen bu motiflerin bir koruyucu muska olabileceğinin altını çizmektedir⁴⁶. Helmuth Th. Bossert ise bu objeleri Mısır'dan bilinen *ankh* işareti ile ilgili olabileceğini ifade etmiştir⁴⁷. Bağlamına ve ip deliğinin bulunduğu yere göre farklı anlamlar taşıyabilen bu halka biçimli objeler Anadolu'da İkiztepe⁴⁸, Alışar⁴⁹, Göller⁵⁰, Kalınkaya⁵¹, Bakla Tepe⁵² gibi farklı yerleşimlerde idol olarak tanımlanmıştır. Acemhöyük'te her üç objeye ait ip deliğinin baş kısmında yer alması ayrıca IX. tabakaya ait Mekân 2 içerisinde alabaster ve yassı kemik idoller ile birlikte bulunması bu objelerinde süs eşyası ya da koruyucu muska olarak kullanılmış olabileceğini düşündürmektedir.

³⁹ Esin 1983, res. 21.

⁴⁰ Schoop 2011, 59. Çamlıbel Tarlası'nda halka idol yapımında kullanıldığı anlaşılan taş kalıp ele geçmiştir.

⁴¹ Zimmermann 2007, 26.

⁴² Zimmermann 2007, 26; Keskin 2011, 196; Baysal 2019, 165.

⁴³ Zimmermann 2007, 25.

⁴⁴ Baysal 2019, 165.

⁴⁵ Baysal 2019, 165.

⁴⁶ Höckmann 1984, 135.

⁴⁷ Bossert 1960, 220.

⁴⁸ Bilgi 1984, fig. 18: 265 ve 266.

⁴⁹ von der Osten 1937, fig. 197: e753 ve fig. 272: c2141.

⁵⁰ Kulaçoğlu 1992, res. 82: 95.

⁵¹ Yakar 1985, 430 fig. XXVIII: 11.

⁵² Keskin 2008, fig.1-3.

Şematik İdol: Tek bir örnek ile temsil edilen bu idol (Fig. 11h) düz kesilmiş başı, dar kısa boynu, karın kısmına doğru genişleyen gövdesi ile belirgindir. Bel kısmı iki yandan oyularak oluşturulmuştur. Belden genişleyen alt gövde yuvarlatılarak sonlandırılmıştır. 4,9 cm uzunluğu; 1,7 cm kalınlığı belirlenen şematik idolün ön yüzü perdahlanmıştır.

Pişmiş Toprak İdoller

İki adet şematik üslupta yapılmış pişmiş toprak idol Achemhöyük Erken Tunç Çağı tabakalarından ele geçmiştir (Fig. 12a). İlk örnek uzun, oval bir gövdeye; kısa, sivri kol çıkıntısına; alın kısmı kırık yassı bir yüze sahiptir. İdolün baş kısmı korunmamıştır. 5,2 cm uzunluğu; 3,3 cm genişliği ve 1,3 cm kalınlığı korunan idolün hamuru gridir. Burun dikey bir hat halinde, gözler ise nokta şeklinde verilmiştir. Boyun kısmı bir çizgi şeklinde belirtilmiştir. Kısa, sivri kollar omuz hizasında iki yana açılmaktadır. Boyunda görülen yatay bir bant ve banttan sarkan ve kazıma yöntemi ile yapılmış dikey çizgiler muhtemel kolye ayrıntısı vermek için yapılmıştır. Bu idolün en yakın çağdaş örnekleri Orta Anadolu Bölgesi yerleşimlerinden Karaoğlan, Polatlı ve Alışar Höyük'ten bilinir⁵³.

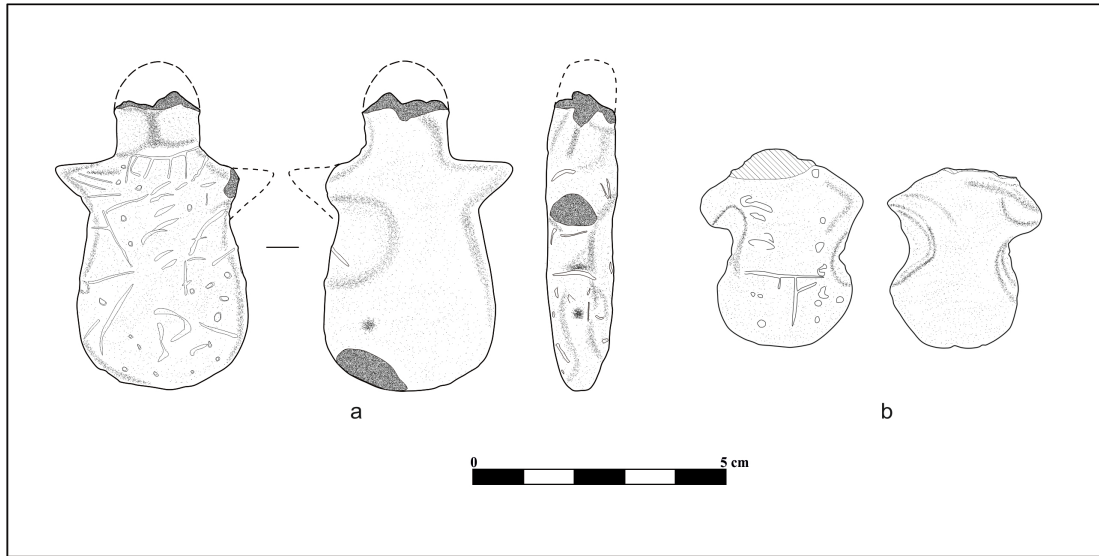

Fig. 12. Pişmiş Toprak İdoller

İkinci örnekte (Fig. 12b) başın omuz hizasından kırıldığı ve yalnızca gövdenin korunduğu anlaşılmaktadır. Kollar, kil henüz yaşken her iki tarafın içe doğru bastırılması ile oluşturulmuştur. Böylece gövdeye bel ayrıntısı verilmiştir. Gövdenin alt kısmı yuvarlaktır. Şematik form veren idolün yüksekliği 4,2 cm; genişliği 2,9 cm ve kalınlığı 1,6 cm olarak belirlenmiştir. İdolün ön yüzünde baskı aracı ile yapılmış nokta motifleri gövdenin sağ ve sol tarafına doğru konumlanmıştır. Karın kısmına kazınan büyük “+” işareti gövdeyi dört parçaya bölmektedir. Yoğun kireç katkılı kaba hamuru ise koyu gri renktedir. En yakın benzeri Alışar’ın Bakır Çağı tabakalarında açığa çıkartılmıştır⁵⁴.

Kireç Taşı İdoller

Achemhöyük Erken Tunç Çağı’na ait tek bir örnek kireç taşından yapılmıştır (Fig. 13)⁵⁵. Yüksekliği 4,7

⁵³ Schmidth 1932, fig. 62: b.2182; Lloyd & Gökçe 1951, Pl. Vic; Kulaçoğlu 1992, res. 92,187.

⁵⁴ von der Osten 1937, fig. 183: d655.

⁵⁵ Kamyş & Şener 2022, res. 19.2.

cm, genişliği 3,2 cm ve kalınlığı 1,2 cm olan idol armut biçimli şematik bir form göstermektedir. Üst ve alt yüzey düz biçimde kesilmiştir. İdolün önyüzünde ince bir kazıma çizgi ile verilen burun ayrıntısının yanı sıra sağ göz kare, sol göz ise yuvarlak şekilde oyularak belirginleştirilmiştir. Boyunda yatay olarak yerleştirilmiş iki kazıma çizgi arasına, dikey olarak yerleştirilen dört adet çizgi ile kolye olduğu anlaşılan süsleme unsuru yer almaktadır. Arka yüzeyde ise sırta uzanan saç telleri mevcuttur. X. tabakada bulunan ve şematik üslupta armut biçiminde yapılan bu idol daha çok yerel özellikler yansıtmaktadır.

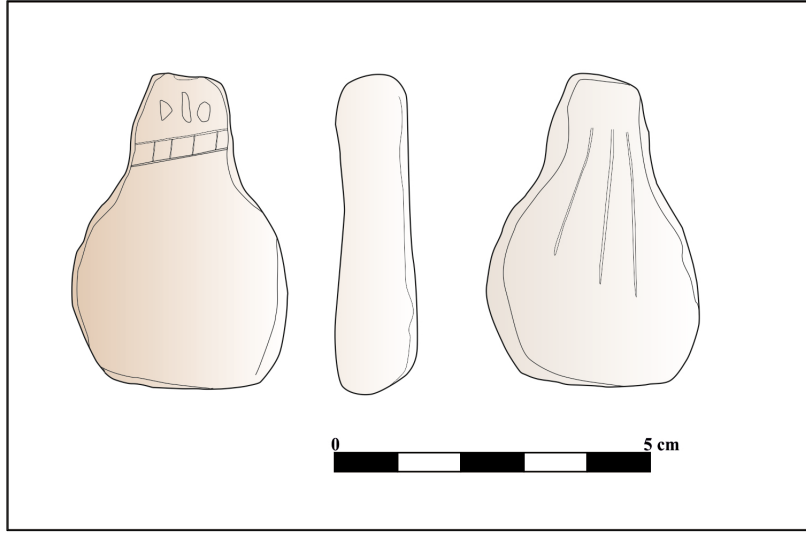

Fig. 13. Kireç Taşı Armut Biçimli İdol

Değerlendirme

MÖ III. binin ikinci yarısından itibaren Anadolu'da görülmeye başlayan sosyo-kültürel, siyasal ve ekonomik değişimler bölgelerarası ilişkilerin de hız kazanmasına olanak sağlamıştır. Seramik başta olmak üzere farklı buluntu grupları ile takip edebildiğimiz bu ticari ilişkilerin bölgesel kültüre en çok yansıdığı yerleşimlerden biri de Acemhöyük'tür. MÖ II. binyılda önemli bir ticaret merkezi olduğu anlaşılan Acemhöyük'ün Erken Tunç Çağı çalışmaları da benzer bir tablo ortaya koymaktadır. Bu çalışma ile Acemhöyük Erken Tunç Çağı'nın yerel karakteri ve bölgelerarası kültürel ilişkileri idoller üzerinden yeniden ele alınmıştır. Söz konusu değerlendirmeler ana hatları ile aşağıda sıralanmıştır:

1. Anadolu'da 5 farklı yerleşimde tespit edilen "Kültepe Tipi" alabaster idollerin, Kültepe'den sonra en yoğun grubu Acemhöyük'te ele geçmiştir. Bu idoller Kültepe'den bilinen örnekler ile oldukça benzerdir.
2. Acemhöyük'te boyun parçası üzerinde görülen siyah boya Mezopotamya'da MÖ IV. binyıl sonundan itibaren görülmeye başlayan göz çevresini boyama geleneğinin farklı bir anlayışla Anadolu'ya yansması olarak görülebilir. Gövde biçimleri, çok başlı oluşları ve gövde üzerinde yer alan küçük idollerin olması gibi özelliklerin yanı sıra Acemhöyük boyalı boyun parçası Göz İdolları ile kurulan bağlantının başka bir yönüne vurgu yapmaktadır.
3. IX. ve VIII. tabakada yoğunlaşan bu idollere ait radyokarbon örnekleri kabaca MÖ 2300-2150 tarih aralığını işaret etmektedir (Fig. 14). Bu durum Kültepe ile eş zamanlı olduğu anlaşılan Acemhöyük alabaster idolları için, Kültepe'den sonra yeni bir referans noktası oluşturmaktadır.
4. Acemhöyük yassı kemik objeleri Anadolu'da Erken Tunç Çağı'nın başından itibaren pek çok

yerleşimde kayıtlara geçmiş küçük buluntular arasındadır. Son derece şematik olan ve Mekân 2 içerisinden diğer idoller ile birlikte açığa çıkarılan kemik objelerin ince cidarları, parlak yüzeyleri ve pendantif özellikleri bir süs eşyası ya da koruyucu tanrı/tanrıça olarak kullanılma olasılığını daha ön plana çıkarmaktadır.

5. Geç Kalkolitik'ten itibaren Balkanlar ve Anadolu'da görülen halka idoller, bu geleneğin Acemhöyük Erken Tunç Çağı III'te devam ettiğini göstermektedir. Diğer idoller ile birlikte Mekân 2 içerisinden ele geçen bu objelerin baş kısmında deliğin yer alması, birer muska, koruyucu olarak kullanıldıkları düşüncesini güçlendirmektedir.
6. Pişmiş toprak ve kireç taşı idoller Anadolu'da görülen şematik idoller ile benzerdir ve yerel bir karakter göstermektedir.
7. IX. tabakaya ait Mekân 2 içerisinden iki adet "Kültepe Tipi" alabaster idol gövde parçası (Fig. 10a ve b) ile birlikte bir halka idol (Fig. 11g) ve yassı kemik obje ele geçmiştir. Bağlamsal açıdan değerlendirildiğinde üç farklı idol tipinin ele geçtiği bu odanın sıradan bir mekân işlevi görmediği düşünülebilir.

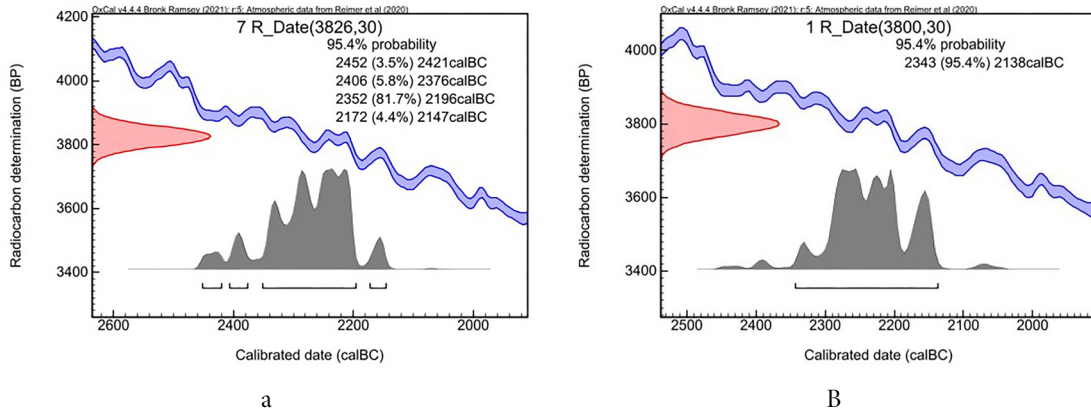

Fig. 14. IX. Tabakaya Ait Radyokarbon Sonuçları

İdoller üzerinden yapılan bu değerlendirmeler Acemhöyük'ün Erken Tunç Çağı III'te farklı bölgeler ile kültürel bağlantılarına açık bir şekilde işaret etmektedir. Radyokarbon sonuçları ise bu ilişkilerin Kültepe ile hemen hemen eş zamanlı olarak başladığını göstermektedir (Fig. 14). Çoğunluğu IX. tabakaya ait yıkım izlerini yansıtan kalın küllü dolgudan ele geçen idoller ve aynı tabakadan ele geçen seramikler benzer kültürel bağlantıların varlığına işaret etmektedir⁵⁶. Acemhöyük'te çoğunluğu çark yapımı olan ve Orta Anadolu'nun güneyinde kalan geniş bir coğrafya boyunca varlığını gösteren yerel seramiklerin yanında Suriye Şişesi, Troya tabakları, tankard gibi farklı kültürlerle ait parçalar da açığa çıkartılmıştır. Acemhöyük idollerinin genel dağılımına bakıldığında, Erken Tunç Çağı seramik bağlantıları ile uyumlu bir tablo çizdiği anlaşılmaktadır. Seramik buluntular ve idoller üzerinden izlenebilen bu sonuçlar Acemhöyük'ün MÖ III. binyıl sonunda, bölgelerarası ilişkileri güçlü, aynı zamanda yerel özellikler de gösteren büyük bir yerleşim merkezi olduğunu gözler önüne sermektedir.

⁵⁶ Kamış 2024, 178.

BİBLİYOGRAFYA

- Alkım U. B., H. Alkım & Ö. Bilgi 2003, *İkiztepe II Üçüncü, Dördüncü, Beşinci, Altıncı, Yedinci Dönem Kazıları (1976-1980)*. Ankara.
- Baysal E. 2019, *Personal Ornaments in Prehistory: An Exploration of body augmentation from the Paleolithic to the Early Bronze Age*. United Kingdom.
- Bilgi Ö. 1975, "Kültepe Kazılarında Bulunmuş İnsan Figürinleri". *Belleten* XXXIX/154, 201-208.
- Bilgi Ö. 1984, "Metal Objects from İkiztepe-Turkey". *Beitrag zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie* 6, 31-96.
- Blegen C. W., J. L. Caskey & M. Rawson 1951, *Troy: The Third, Fourth and Fifth Settlements II*. New Jersey.
- Blegen C. W., J. L. Caskey, M. Rawson & J. Sperling 1950, *Troy General Introductions the First and Second Settlements*. New Jersey.
- Bossert H. Th. 1942, *Alanatolien. Kunst und Handwerk in Kleinasien von den Anfängen bis zum völligen Aufgehen in der Griechischen Kultur*. Berlin.
- Bossert H. Th. 1960, "Reisebericht aus Anatolien II". *Orientalia* 29, 214-226.
- Efe T. 2007, "Küllüoba 2005 Yılı Kazı Çalışmaları". *Kazı Sonuçları Toplantısı* 28/1, 71-90.
- Erdalkıran M. 2022, "Late Neolithic Bone Shuttles from Barcın Höyük". *TÜBA-AR* 31, 97-106.
- Erkanal H. & Turhan Ç. 1997, "1995 Bakla Tepe Kazıları". *Kazı Sonuçları Toplantısı* 18, 261-280.
- Esin U. 1983, "Arkeometrik Açından Değirmentepe (Malatya) Kazıları". *Arkeometri Ünitesi Bilimsel Toplantı Bildirileri* III, 141- 162.
- Hansen D. P 2003, "Art of the Early City-States". Eds. J. Aruz & R. Wallenfels, *Art of the First Cities: The Third Millennium B.C. from the Mediterranean to the Indus*. London: New York Yale University Press, 21-41.
- Höckmann O. 1984, "Frühe Funde aus Anatolien in Museum Altenessen, Essen und in Privatbesitz". *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 31, 100-148.
- Kamış Y. & Öztan A. 2020, "2018 Yılı Acemhöyük Kazıları". *Kazı Sonuçları Toplantısı* 41, 147-161.
- Kamış Y. & Şener T. 2022, "MÖ III. Binyılda Acemhöyük". Eds. M. Işıklı, M.E. Fidan, A. Türker & M. A. Yılmaz, *MÖ III. Binyılda Anadolu*. İstanbul, 347-374.
- Kamış Y. 2012, *Acemhöyük Erken Tunç Çağı Seramiği*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi. Ankara.
- Kamış Y. 2024, "MÖ III. Binyılda Acemhöyük'te Yıkım ve Savaş İzleri". Eds. A. Aykurt, A. Akçay, M. Türkteki, D. Sarı, F. Şahin, A. Beyazıt, M. Massa & U. Oğuzhanoğlu Akay, *Önasya Arkeolojisi Toplantıları 1: Savaş ve Şiddet*. 163-202.
- Keskin L. 2008, "The Ring Idols of Bakla Tepe: The Distribution of this Type in Anatolia with particular interest to the Aegean and the Balkans". Eds. O. Menozzi, M. L. Di Marzio, D. Fossataro, *SOMA 2005 Proceedings of the Symposium on Mediterranean Archaeology, Chieti (Italy) 24-26 February 2005*. Oxford, 87-95.
- Keskin L. 2011, "Anadolu'da Ele Geçen Halka İdollar: Tipolojik ve Kronolojik Bir Değerlendirme". *Anatolica* 37, 195-222.
- Korfmann M. 1983, *Demircihöyük Die Ergebnisse Der Ausgrabungen 1975-1978 Band I, Architektur, Strigraphie und Befunde*. Mainz.
- Koşay H. Z. 1938, *Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Alaca Höyük Hafriyatı: 1936'daki Çalışmalara ve Keşiflere ait İlk Rapor*. Ankara.
- Kulaçoğlu B. 1992, *Anadolu Medeniyetler Müzesi, Tanrılar ve Tanrıçalar*. Ankara.
- Kulakoğlu F. 2015, "Current Research at Kültepe". Eds. F. Kulakoğlu & M. Cecile, *Subartu XXXV: Proceedings of the 1st Kültepe International Meeting: KIM I*. Turnhout: Brepols, 9-23.
- Lloyd S. & Gökçe N. 1951, "Excavations at Polatlı". *Anatolian Studies* I, 21-75.
- Mallowan M. E. L. 1947, "Excavation at Brak and Chagar Bazar". *Iraq* IX, 1-259.

- Meyer J-W. 2023, "F. Gedanken zu den "Beterstatuetten" aus Tell Chuera". Eds. J-W. Meyer & A. Tamm, *Tell Chuera Objekte aus Ton und Stein*. Wiesbaden: Harroswitz Verlag, 237-248.
- Özgüç N. 1957, "Kültepe Kazılarında Bulunan Mermer İdol ve Heykelcikler". *Belleten XXI/81*, 61-70.
- Özgüç N. 1968, "Acemhöyük Kazıları". *Anadolu X*, 1-28.
- Özgüç T. 1941, "Kurs Vücutlu Kültepe İdollerini: Arkeoloji Araştırmaları 1940-1941". *Ankara Üniversitesi DTCF Yıllık Çalışmaları Dergisi 1*, 852-886.
- Öztan A. 1989, "A Group of Early Bronze Age Pottery from the Konya and Niğde Region". Eds. K. Emre, M. Mellink, B. Hrouda & N. Özgüç, *Anatolia and the Near East, Studies in Honor of Tahsin Özgüç*. Ankara, 407-418.
- Öztürk G. 2013, *Eski Tunç Çağı'nda Kültepe İdollerini*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi. Ankara.
- Öztürk G. 2015, "Representations of Religious Practice at Kültepe: Alabaster Idols of Early Bronze Age". Ed. Fikri Kulakoğlu ve Cecile Michel. *Subartu XXXV: Proceedings of the 1st Kültepe International Meeting Kültepe/KIM I*. Turnhout: Brepols, 155-170.
- Schmidt E. F. 1932, *The Alishar Hüyük. Seasons of 1928 and 1929 Part I*. Chicago.
- Schoop U. D. 2011, "Çamlıbel Tarlası, ein metallverarbeitender Fundplatz des vierten Jahrtausend v. Chr. im nördlichen Zentrakanatolien". Eds. Ü. Yalçın, *Anatolian Metal V. Der Anschnitt (Beiheft 24)*. Bochum, 53-68.
- Türker A. 2012, "Suluca-Karahöyük İdollerini". *Colloquium Anatolicum XI*, 403-414.
- von der Osten H. H. 1937, *The Alishar Hüyük Seasons of 1930-32 Part I*. Chicago.
- Yakar J. 1985, *The Later Prehistory of Anatolia: The Late Chalcolithic and Early Bronze Age (Part I)*. Oxford.
- Zimmermann T. 2007, "Anatolia and the Balkans, Once Again-ring-Shaped Idols from Western Asia and a Critical Reassessment of Some Early Bronze Age Items from İkiztepe, Turkey". *OxfJA 26/1*, 25-33.

Mardin Müzesi'nde Bulunan Lapis Lazuli Taşından Bir Silindir Mührün Renk Sembolizmi Açısından Değerlendirilmesi

The Evaluation in Terms of Color Symbolism of a Lapis Lazuli Cylinder Seal from Mardin Museum

Bilge DUMAN * Rabia AKARSU **

Öz: Mezopotamya'da çeşitli değerli ve yarı değerli taşlardan yapılmış silindir mühürlerin; güvenliği sağlamak, onay ve özel mülkiyeti belirtmek gibi resmî işlevinin yanı sıra nazardan veya kötülüklerden korunmak için amulet (muska) olarak kullanılmasıyla dinsel işlevi olduğu da bilinmektedir. Mühürlerin amulet olarak kullanıldığı düşünülmesinde, üzerinde işaret, yazı ve dua bulundurma, değerli ve yarı değerli taşlardan yapılmasının etkili olduğu görülmektedir. Mühür yapımında kullanılan taşların renkleri ve bir enerjiye sahip oldukları yönündeki yaygın inanç, mühürlerin işlevlerinin yorumlanmasını farklı bir boyuta taşımaktadır. Taşların barındırdığı büyü etkisi mühürlerle buluşturan erken dönem toplumları, mühürlerin sihirsel güçlerinin bu değerli taşlardan geldiğine inanmıştır. Lapis lazuli erken dönemlerden itibaren kendine has mavi rengi ve ender bulunması nedeniyle değerli sanat eserlerinin üretiminde tercih edilmiştir. Erken dönem halkları tarafından gökyüzü ve su ile ilişkilendirilen "mavi" renk, yaşamı ve yeniden doğuşu temsil eden bir renk olmuştur. Bu çalışmada, Mardin Müzesi'ne satın alma yoluyla gelmiş olan lapis lazuli taşından bir adet silindir mührün, bu mührün yapımında kullanılan lapis lazuli taşının ve mavi renk sembolizminin önemi üzerinde durulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Lapis Lazuli • Silindir Mühür • Sembolizm • Mezopotamya • Mardin Müzesi

Abstract: In Mesopotamia cylindrical seals made of various precious and semi-precious stones are known to have not only official functions such as providing security, approval and indicating private ownership, but also served religious functions, being used as amulets to protect against the evil eye or evil. It is believed that the seals were used as amulets due to the presence of signs, inscriptions and prayers on them, as well as the use of precious and semi-precious stones in their manufacture. The colors of the stones used in the manufacture of seals and the widespread belief that they possess an inherent energy, leads interpretation concerning the functions of these seals to a different dimension. Early societies, who combined the magical effect of stones with seals, believed that the magical powers of these seals came from these precious stones. Lapis lazuli has been used in the production of precious artifacts due to its unique blue color as well as to its rarity, and from early periods onwards. "Blue" was the color associated both with sky and water, representing life and rebirth for early societies. This study focuses on the importance the lapis lazuli stone employed in the making, and of the symbolism of the color blue of a cylindrical seal brought through purchase into the Mardin Museum's collection.

Keywords: Lapis Lazuli • Cylinder Seal • Symbolism • Mesopotamia • Mardin Museum

* Arkeolog (Yüksek Lisans), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Erzurum. [0000-0001-7473-6860 | dumanbilge1@gmail.com](mailto:dumanbilge1@gmail.com)

** Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Erzurum. [0000-0002-0352-5078 | ozcanrabia@gmail.com](mailto:ozcanrabia@gmail.com)

Bu çalışma, SYL-2022-10268 nolu Yüksek Lisans Tez Projesi kapsamında Atatürk Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından finansal açıdan desteklenmiştir.

Makale Türü: Araştırma | Geliş Tarihi: 19/02/2024 | Kabul Tarihi: 26/04/2024; Duman B. & Akarsu R. 2024, "Mardin Müzesi'nde Bulunan Lapis Lazuli Taşından Bir Silindir Mührün Renk Sembolizmi Açısından Değerlendirilmesi". *Cedrus* XII, 17-25.

Giriş

Ön Asya'da Neolitik Çağ'dan itibaren gerçekleştirilmeye başlayan tarım faaliyetleriyle birlikte erken dönem halklarının gereksinimlerinin de giderek arttığı anlaşılmaktadır. Bunun sonucu olarak, yetiştirdikleri ve ürettikleri malların saklanması, kontrol altına alınması ve güvenliğinin sağlanması zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Geçmişten günümüze birçok medeniyette yer edinmiş mühürler, üreten toplumun getirisıyla artı ürünün güvenliğini sağlayan, onaylayan ve imza niteliği taşıyan önemli bir icat olarak tarihteki serüvenini bu dönemde başlatacaktır. Mühürlerin başlıca kullanım amacı güvenliği sağlamak, onay/tasdik ve özel mülkiyeti belirtmektir. Mühürlerin aynı zamanda koruyucu gücü olduğuna inanılan amulet (muska) şeklinde taşındığı da görülmektedir¹. Buna örnek olarak, Mari (Tell el-Hariri) kentindeki kazılardan çıkan deniz kabuğu kakmasında, üzerinde bir iğneden sallanan silindir mühür taşıyan kişi betimi işlenmiş olması gösterilebilir².

Çıkış noktası tarih öncesi dönemler olan ve bu dönemlerin dikkat çeken geçişleri olan mühürleri, Muhibbe Darga şu şekilde tanımlamaktadır:

“Dilimize Arapça'dan geçmiş bir sözcük olan mühür, üzerinde isim veya betim (işaret) kazılı olup, düzen, yetki ve mülkiyet belgesi olarak mektup, senet ve diğer kâğıtlara basılan, ayrıca üzerinde dualar yazılan, sihir ve tılsımla ilgili yazılar bulunan ve koruyucu niteliğine inanılan, çeşitli taşlardan veya madenlerden yapılan küçük bir gereçtir”³.

“Mühür” kelimesi, Sümercede “KISIB”, Akadcada “kunukku”, Hititçe'de “Şiyatar” olarak geçmektedir⁴. Silindir mühür; MÖ IV. binyılda, Geç Uruk Dönemi'nde, Yakın Doğu'da ortaya çıkmış ve Akhaemenid Dönemi'nin sonuna kadar varlık göstermiştir. Anadolu'da ise silindir mühür örnekleri MÖ III. binyılda görülmeye başlar⁵.

Mühür yapımında kullanılan taşlar arasında, dere taşlarının yanı sıra özellikle hematit, serpantin, steatit, mermer, kireçtaşı, limonit gibi taşlar tercih edilmektedir. Yarı değerli taşlar arasında akik, lapis lazuli, nefes ve kalsedon türleri önde gelmektedir. Bazı taşlar, kimi devirlerde daha çok işlenmiş ve kullanılmıştır. Yumuşak olup kolay işlenen serpantin ve steatit gibi taşların Neolitik Dönem'den itibaren mühür yapımında kullanıldığı görülmektedir⁶. Silindir mühürlerin yapımında daha çok hematit, obsidiyen, sabun taşı, ametist, akik, lapis lazuli gibi yarı değerli ve sert taşlar kullanılmıştır. “Lapis lazuli” canlı mavi renginden dolayı diğerlerine göre daha fazla tercih edilmiştir. Nadiren bulunan ve değişik renkleriyle göz zevkine hitap eden bu yarı değerli taşlar, gösterişli ve estetik görünüme sahip olmalarının yanında nazardan veya kötülüklerden korunmak için amulet (muska) olarak da kullanım görmüştür. Genellikle taşların sahip oldukları renkler, içerisinde bulundurduğu gücün veya büyü etkisinin dışarıya yansımaları olarak görülmüştür. Taşlara yüklenen buna benzer bazı inançların asıl sebebi belki de bunların milyonlarca yıllık oluşumlarındaki enerji depolarının, insanlar üzerinde olumlu bir etkiye dönüşmesi algısıdır⁷. Her dönemde mühür yapımı için taş seçimini belirleyen

¹ Özdemir & Savrum Kortanoğlu 2020, 175-176.

² Collon 1987, 110, fig. 473.

³ Darga 1992, 68.

⁴ Darga 1992, 69.

⁵ Abay 2001, 321.

⁶ Özkan 2010, 152.

⁷ Arslan 2022, 144.

etkenler; taşın ulaşılabilirliği, popüler olması, mühürleme işlemi için uygunluğu ve ustaların taşı işlemedeki teknik uzmanlığı olmuştur. Ayrıca renk, doku veya büyümlü enerjisi olduğuna inanılan taşlar da bu seçimde etkin rol oynamıştır. Bu duruma örnek olarak çivi yazılı metinlerin, hangi taşın ne tür rahatsızlıklar üzerine etkili olduğuna dair bilgiler içermesi gösterilebilir⁸.

Bu makalede, Mardin Müzesi'ne satın alma yoluyla gelmiş olan lapis lazuli taşından bir silindir mühürden yola çıkılarak, Yakın Doğu ve Anadolu'da ele geçen bazı silindir mühürlerde lapis lazuli taşının tercih edilme nedeni ve bu taşın renk sembolizmi açısından taşıdığı anlamlar ele alınmaya çalışılacaktır.

Lapis Lazuli Taşı, Mavi Rengin Sembolizmi

Lapis lazuli, rengi soluk maviden koyu maviye değişen opak, sert ve yarı değerli bir taştır; hatta bazı örnekler yeşilimsi bir tonda bile olabilmektedir⁹. "Lapis lazuli" kelimesi, "mavi taş" anlamına gelen Latince sözcüklerden türetilmiştir. Genellikle lacivert renkte (koyu mavi) olduğundan "lacivert taşı" olarak da adlandırılmaktadır¹⁰. CAD U-W 195'te Akadca *uqnû* (iqnû, qunû) kelimesinin karşılığı "lapis lazuli, lapis lazuli rengi" olarak verilmiştir¹¹. Bu kelime "mavi" için kullanılan *uqnâtu* kelimesinden türetilmiştir¹². Eski Mısır dilinde lapis lazuliye *hsbd* deniyordu ve bu terim daha sonra ikincil olarak "mavi renk" anlamına gelecek şekilde genişletilerek kullanılmıştır¹³.

Lapis lazuli kendine has mavi rengi ve ender bulunması nedeniyle mühür, takı, süslü objeler gibi değerli sanat eserlerinin üretiminde tercih edilmiştir¹⁴. Dünya üzerinde lapis lazuli ana kaynakları, Güney Amerika, Baykal Gölü ve Afganistan'ın Bedaşan bölgesi ile sınırlıdır. MÖ VII. binyıl-I. binyıl arasında Eski Yakın Doğu ve Mısır uygarlıkları için lapis lazulinin tek olmasa da birincil kaynağı, günümüzde Kerano-Munjan olarak bilinen Kuzeydoğu Afganistan'daki Bedaşan eyaletinde, Sar-i Sang bölgesindedir¹⁵. Afganistan ile Mezopotamya arasında "Büyük Horasan Yolu" olarak adlandırılan ticaret güzergâhı sayesinde uzun mesafeli lapis lazuli ticareti yapılabilmektedir¹⁶.

Mezopotamya'daki arkeolojik kazılarda lapis lazulinin ortaya çıkışı, söz konusu topraklarda binlerce yıl önce gelişen toplumların ekonomik ve sanatsal olarak evrimine işaret eder¹⁷. Lapis lazulinin Eski Yakın Doğu'da oldukça değerli bir taş olduğu, *Appu* metninde gümüş ve altından hemen sonra adının geçmesinden anlaşılmaktadır¹⁸. Ur kentindeki krali mezarlarda açığa çıkarılan hazineler içinde Ur Standardı, boğa başlı lir, heykelcik, takı, silindir mühür gibi çok çeşitli ve değerli eserlerin süslenmesinde altın ve lapis lazuli taşının bir arada kullanıldığı görülmektedir¹⁹. Ur Standardı'ndaki

⁸ Arslan 2022, 155.

⁹ Herrmann & Moorey 1980-1983, 489-492.

¹⁰ Uyanık & Morkoç 2021, 160.

¹¹ *uqnû* CAD U-W, 195-202.

¹² *uqnâtu* CAD U-W, 193-195.

¹³ Harrell *et al.* 2017, 19.

¹⁴ Akın & Kavak 2022, 526.

¹⁵ Herrmann 1968, 22; Herrmann & Moorey 1980-1983, 490; Harrell *et al.* 2017, 19.

¹⁶ Majidzadeh 1982, 59-69.

¹⁷ Wyart *et al.* 1981, 184.

¹⁸ Röllig 1980-1983, 488-489.

¹⁹ Collon 1995, 66-71.

lapis lazuli taşından kaplama parçalarının değişen tonları ile Bedahşan'daki modern örnekler arasında paralellik bulunmaktadır²⁰. Tepe Gawra X tabakasında açığa çıkarılan mezarlarda altın, elektron dışında lapis lazuli taşından boncuk ve mühür örneklerinin de hediye olarak bırakıldığı görülmektedir²¹.

Hükümdarlar ve seçkinler tamamen ya da kısmen bu taştan yapılmış eşyalar ve süslemelerle gömülür; krallar dış ticaret görevlerinde bu taşı elde etmek için elçiler gönderir ve hammaddeyi saraylarında istifler; tanrılar adak hediyeleri, kişisel süs eşyaları ve kült nesnelere dönüşen lapis lazuliden ganimetleri alırken onların tapınakları “*lapis lazuli ile süslenmiş veya lapis lazuli gibi parlıyor*” olarak tanımlanırdı. Bu bilgiler lapis lazuliye verilen büyük önemi fazlasıyla kanıtlamaktadır²².

Lapis lazuli, bir süs taşı olarak Anadolu'da MÖ III. binyıl ortalarında kullanılmaya başlar²³. Asur Ticaret Kolonileri Çağı'na ait çivi yazılı tabletlerden ticareti yapılan değerli taşların başında lapis lazuli olduğu anlaşılmaktadır²⁴. Kültepe-Kaneş Karum kazılarında ele geçen çivi yazılı belgelerde bir tüccara ait mektupta lapis lazuliden yapılmış bir mührün gücün ve itibarın göstergesi olduğu vurgulanmaktadır. Tüccar olan *Uşur-ša-İtar*'a ait bu mektupta bu kişi, kardeşinden lapis lazuliden bir mühür almasını istemektedir²⁵. Anadolu'da lapis lazuliden yapılmış silindir mühür örneklerinden Erken Tunç Çağı'na ait bir grup örnek, Kültepe-Kaneş Karum kazılarında ele geçmiştir²⁶. Bir başka Orta Tunç Çağı II'ye tarihlendirilen lapis lazuliden silindir mühür örneği Oylum Höyük'te bulunmuştur²⁷.

Mavi renk ve tonları bugün hâlâ büyüğü alemde önemli bir rol oynamaktadır. Bu nedenle ritüellerde akik ve *hulâlu* taşının yanı sıra lapis lazulinin de sıklıkla anılması şaşırtıcı değildir²⁸. Hitit kült törenleri ve dinî bayramlarında kullanıldığına ve tanrılara sunulduğuna ilişkin çivi yazılı metinlerden bilgilere ulaşmak mümkündür. *Hantitahşu* dinî töreninde lapis lazuli, akik gibi yarı değerli taşların birlikte kullanıldığı görülmektedir²⁹. Hitit dinî bayramlarından *KILAM* ile ilgili metinde adı geçen süs eşyalarının yapımında altın, gümüş gibi değerli metallerin yanında lapis lazuli taşının da adı geçer³⁰. Hitit metinlerinde lapis lazuli taşının arındırıcı özelliğinin olması da dikkati çekmektedir³¹.

Erken dönem halkları tarafından gökyüzü ve su ile ilişkilendirilen “mavi” renk, yaşamı ve yeniden doğuşu temsil eden bir renk olmuştur³². Daha önceki dönemlerde lapis lazuli geleneksel olarak gökleri ve dolayısıyla tanrısal varlıkları temsil etmek için kullanılırken Yeni Asur ve Yeni Babil dönemlerinde tanrısal rengi mavinin çeşitli tonları açısından yeniden yorumlanmıştır. Bunlardan daha açık, daha parlak renkler yapay olarak elde edilmiştir. Örneğin Yeni Asur Dönemi'ne ait bir metin,

²⁰ Herrmann 1968, 28.

²¹ Herrmann 1968, 31.

²² Winter 1999, 45.

²³ Akarsu 2017, 135.

²⁴ Uyanık & Morkoç 2021, 161.

²⁵ Çeçen & Gökçek 2021, 87.

²⁶ Öztürk 2019.

²⁷ Donbaz 2011.

²⁸ Röllig 1980-1983, 488-489.

²⁹ Ünal 1996, 27.

³⁰ Singer 1983, 165.

³¹ Straub 2006, 253-271 (Akt. Başol 2014, 105).

³² Dilek 2022, 167.

mavi cam benzeri bir madde olan *büşu*'nun, bir tanrının göksel kürsüsünde lapis lazuli ve kristalin yanında kullanıldığını göstermektedir³³. Babil Tufan Mitosu'nda Tanrıça İştâr'ın lapis lazuli gerdanlığı üzerine yemin etmesi, bu taşın önemini vurgulamaktadır³⁴. Akadca Tanrıça İştâr'ın Sümerce karşılığı "göğün hanımı" anlamına gelen "Inanna"dır. İştâr'ın mavi renkteki lapis lazuli kolye olarak taşınması ve "göğün hanımı" olarak tanımlanmasına bakıldığında lapis lazulinin kutsal bir anlam taşıdığı anlaşılmaktadır³⁵. MÖ II. binyılın inyılın sonuna ait olabilecek Akadca bir dua metninde Tanrı Marduk'a seslenilmekte ve yine göğün mavisine vurgu yapılmaktadır³⁶.

Mari kentinde Erken Hanedanlar III Dönemi'ne ait İştâr A ve B tapınaklarının her ikisinde de lapis lazuli taşından mücevherler, kakma ve süslemeler bulunmuştur³⁷. Bunun tanrılara sunulduğuna dair örnekler de bulunmaktadır. Lapis lazuli taşından iki ayrı silindir mühürden birinin Tanrı Marduk heykelinin boynuna kolye olarak işlendiği, diğerinin ise Asur kralı Esarhaddon (MÖ 681-669) tarafından Tanrı Marduk adının yazılı olduğu bir silindir mühür olduğu görülmektedir³⁸.

Ayrıca Mezopotamya sanatında mavi renkte lapis lazuli taşının kral ve tanrıların betimlendiği duvar kabartmaları ve mühür gibi alanlarda tercih edilmesi de onun kutsal bir anlam taşıdığını göstermektedir. Orta ve Yeni Asur krallarının saray ve tapınakların inşasında lapis lazuli pigmentinden elde edilmiş sırlı tuğlalar kullandıkları görülmektedir. En ünlülerinden biri, bugün Berlin Pergamon Müzesi'nde sergilenen ünlü "İştâr Kapısı"dır. Kapı tamamıyla koyu mavi renkte lapis lazuli taşı ile süslenmiştir. İştâr Kapısı'nın tamamen lapis lazuli taşı ile bezenmiş olması, lapis mavisinin kötülüklerden koruduğu inancı göz önünde bulundurulduğunda lapis lazulinin renginin kutsallık ve ilahi varlıklarla anılmasının tesadüfi olmadığını düşündürmektedir³⁹.

Mardin Müzesi'nde Bulunan Lapis Lazuli Taşından Silindir Mühür

Mardin Müzesi'nde satın alma yolu ile gelen mühürler arasında lapis lazuli taşından yapılmış bir silindir mühür örneği dikkati çekmektedir (Fig. 1). Mühürde çizgisel üslupta işlenmiş tek friz halindeki tasvir alanında ince uzun vazo biçiminde sunağın iki yanında arka ayakları üzerinde duran kanatlı dağ keçileri, ön ayaklarını sunağa dayamış biçimde betimlenmiştir. Dağ keçilerine doğru yürüyen, tapınan bir kişi ise kollarının birini havaya kaldırmış, diğerini öne uzatmış durumda gösterilmiştir. Figürün saçları arkada topuz şeklinde toplanmış olup ayak bileklerine kadar uzanan ve eteği iki kat pileli bir elbisesi vardır. Tapınan kişi, dağ keçileri ve sunak arasındaki boşluklarda ise altı köşeli yıldız ile geometrik simgelerden oluşan dört adet doldurma motifi yer almaktadır. Sahne bir çizgi üzerine yerleştirilmiştir. Mühürde temel olarak tanrıya tapma veya sunak sahnesi betimlenmiştir.

³³ Amrhein 2019, 94.

³⁴ Hooke 2015, 59.

³⁵ Bottero 2012, 234.

³⁶ Bottero 2012, 234

³⁷ Herrmann 1968, 48.

³⁸ Herrmann & Moorey 1980-1983, 491.

³⁹ Dilek 2022, 171.

Mühür sahnesinde doldurma motifi olarak betimlenen altı kollu yıldız sembolü, Eski Babil Dönemi'nden itibaren aşk ve savaş tanrıçası İştâr'ın simgesi Venüs olarak kabul edilmiştir. Eski Babil Dönemi'nden sonra yıldız daha çok bir disk içine alınmaya başlar. Orta ve Yeni Asur mühürlerinde, İştâr olduğu düşünülen bir tanrıçanın vücudunun üst kısmı bazen yıldızlarla kuşatılmış bir hilalin üzerine yerleştirilmiştir⁴⁰. Mezopotamya'da adı çok sayıda mitolojik anlatıda geçen Tanrıça İştâr/İnanna; aşk, bereket ve savaş tanrıçası olarak bilinmektedir⁴¹. Tanrıçanın kült merkezi Uruk, ana tapınağı ise Uruk kentinde bulunan "Gökyüzünün Evi" anlamına gelen Eanna Tapınağıdır⁴². Tanrıça yazılı metinlerde ve görsel tasvirlerde aşk ve savaş tanrıçası dışında Venüs yıldızı olarak da görülür. "İnanna'nın Ölüler Diyarı'na İnişi" adlı mitolojik hikâyede tanrıçanın parıltılı "lacivert taş"ndan bir gerdanlığı göğsünde taşıdığına dair ifadeler sıkça tekrarlanır⁴³. İştâr, görsel anlatılarda genellikle kanatlı bir savaş tanrıçası olarak bazen de bir yıldız halesi ile çevrelenmiş olarak gösterilmiştir. İştâr'ın hayvanı aslandır. Simgesi ise genellikle yıldız veya yıldız diskidir⁴⁴. Bu bağlamda, yıldız sembolünün Tanrıça İştâr'ı temsil ettiği düşünülürse mühürde sunağın hemen üstündeki boş alanda yıldız sembolünün betimlenmesi ve mührün lapis lazuli taşından yapılması, Tanrıça İştâr'a ve sembolüne bir tapma/sunu sahnesinin ele alındığını düşündürmektedir. Sunağın her iki yanındaki kanatlı dağ keçileri, tapan figür tarafından Tanrıça İştâr'a kurban edilmek üzere getirilmiştir. Mardin Müzesi'nde satın alma yolu ile gelen lapis lazuliden silindir mühür, işlenen konu ve stil açısından Yeni Babil üslubunu (MÖ 626-539) yansıtmaktadır⁴⁵. Beyaz ve mavi renkli kalsedon, opal, akik, lapis lazuli, sileks, kireç taşı yanında mavi veya yeşil sırlı fayans veya camdan yapılan Yeni Babil Dönemi silindir mühürlerinde işlenen konular arasında;

Fig. 1. Mardin Müzesi'nde Lapis Lazuli Taşından Silindir Mühür. Envanter no. 2010/6817 (A) Eski (6296), Geliş şekli: Satın alma, Uz.: 2.2 cm, Çap: 1 cm, Delik Çapı: 0,1 cm, Dönemi: Yeni Babil (Arkeolog Rabia GÖNEN tarafından çizimi yapılmıştır.)

⁴⁰ Black & Green 2003, 238.

⁴¹ Roaf 1996, 83.

⁴² Black & Green 2003, 113.

⁴³ Bottero & Kramer 2019, 312-327.

⁴⁴ Black & Green 2003, 115.

⁴⁵ Benzer örnekler için bk. Frankfort 1939, Pl. XXXIII-XXXVI; Teissier 1984, Kat. 173 (236-241); Niederreiter 2020, Kat. 62. Mührün tarihlendirilmesinde yardımlarını esirgemeyen değerli hocam Sayın Prof. Dr. Süleyman ÖZKAN'a teşekkürü bir borç biliriz.

mücadele, doğa tasvirleri, tapma, iki yanında birer sfenks bulunan kahramanlar görülmektedir. Asur sahnelerinden ayırt edici nokta ise tapınan kişinin tek elinin işlenmesidir⁴⁶.

Sonuç

Mühür yapımında kullanılan yarı değerli taşlardan birisi olan lapis lazuli taşı, doğada sınırlı bulunması ve renginden dolayı Yakın Doğu uygarlıkları arasında her dönem ilgi odağı olmuştur. Bu denli nadir bulunan taşın Yakın Doğu'ya oldukça uzaktan ticaret yoluyla getirilmesi, o dönemlerde bu taşın verilen önemi gösterir. Ulaşılması zor olduğundan tapınak ve saraylarda, heykel kakmalarında, takılarda ve mühürlerde itibar-güç göstergesi olarak, renginden dolayı ise sembolik anlamlar yüklenerek kullanılmıştır. Lapis lazuli taşı ve mavi renk, Yakın Doğu'da kutsallığı ve gücü simgelemektedir. Bir diğer adı "Iacivert taşı" olan lapis lazulinin değerli taş olmasının yanı sıra renk sembolizmi açısından Yakın Doğu'da mitolojik anlatılardaki yerine ve lapis lazuli taşından yapılmış mühürlerin ve eserlerin mezarlara bırakılmasına bakılırsa dinsel açıdan da çok güçlü bir yere sahip olduğu görülmektedir. Yazılı ve görsel kaynaklardan yola çıkılarak lapis lazuli taşının tanrılara sunulması ve çeşitli Hitit bayram törenlerinde kullanılması dinî açıdan önemini desteklemektedir. Lapis lazuli taşının insanlar üzerinde taşınması, bunların amulet gibi kullanılmış olabileceğini de göstermektedir. Makaleye konu olan ve Mardin Müzesi'nde bulunan Yeni Babil Dönemi'ne ait lapis lazuli taşından silindir mühür örneğinde gördüğümüz üzere Tanrıça İştar'a yapılan sunu sahnesi için lapis lazuli taşının seçilmesi, her ikisi arasında bir bağlantı kurularak tercih edildiğini düşündürmektedir. Lapis lazuli taşının ve mavi rengin Tanrıça İştar sahnesi ile birlikte düşünülmesi, bu mührün önemini ortaya koymaktadır.

⁴⁶ Özkan 2022, 133.

BİBLİYOGRAFYA

- Abay E. 2001, "Seals and Sealings". Eds. A. Çilingiroğlu & M. Salvini. *Ayanis I: Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998*. Istituto Per Gli Studi Micenei Ed Egeo-Anatolici. Roma, 321-353.
- Akarsu R. 2017, "Erken Dönemlerde Anadolu'da Ele Geçen Fildişi Eserler üzerine Genel bir Değerlendirme". *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi* 38, 131-150.
- Akın E. & Kavak, O. 2022, "Antik Dönemde Değerli Taşların Kullanımı ve Ticareti". Eds. O. Kavak & Y. K. Haspolat. *Farklı Yaklaşımlarla Madenler ve Değerli Taşlar*. Ankara, 526-533.
- Amrhein A. 2019, "The Power of Stones: Natural, Artificial, and in Between". Eds. A. Amrhein, C. Fitzgerald & E. Knott. *A Wonder to Behold: Craftsmanship and the Creation of Babylon's Ishtar Gate*. Princeton, 91-103.
- Arslan S. 2022, "Eski Mezopotamya Kültüründe Lapis Lazuli Taşının Yeri ve Taşın Bazı Türleri". *Journal of Universal History Studies* 5/2, 138-163.
- Başol S. 2014, *Hititlerde Büyü ve Büyü Malzemeleri*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Pamukkale Üniversitesi. Denizli.
- Black J. & Green A. 2003, *Mezopotamya Mitolojisi: Tanrılar, İfritler, Semboller*. İstanbul.
- Bottero J. & Kramer S. N. 2019, *Mezopotamya Mitolojisi*. Çev. A. Tümertekin, İstanbul.
- Bottero J. 2012, *Mezopotamya: Yazı, Akıl ve Tanrılar*. Çev. M. E. Özcan & A. Er, Ankara.
- CAD, *Chicago Assyrian Dictionary/The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago U-W*, Chicago 2010.
- Collon D. 1987, *First Impressions: Cylinder Seals in the Ancient Near East*. London.
- Collon D. 1995, *Ancient Near Eastern Art*. Berkeley.
- Çeçen S. & Gökçek L. G. 2021, "Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda bir Zenginlik Alameti: Lapis Lazuli Taşından Mühür". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 72, 83-90.
- Darga M. 1992, *Hitit Sanatı*. İstanbul.
- Dilek Y. 2022, "Eski Mezopotamya ve Eski Mısır'da Mavi Renk Kullanımının Sembolik Anlamları". *OANNES-Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi* 4/1, 163-179.
- Donbaz V. 2011, "A Lapis-lazuli Cylinder Seal found at Oylum Höyük". *Colloquium Anatolicum* X, 95-101.
- Frankfort H. 1939, *Cylinder Seals: A Documentary Essay on the Art and Religion of the Ancient Near East*. London.
- Harrell J. E., J. K. Hoffmeier & F. K. Williams 2017, "Hebrew Gemstones in the Old Testament: A Lexical, Geological, and Archaeological Analysis". *Bulletin for Biblical Research* 27/1, 1-50.
- Herrmann G. & Moorey P. R. S. 1980-1983, "Lapislazuli". *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie, Band 6: Klagegesang-Libanon*. Berlin-New York, 489-492.
- Herrmann G. 1968, "Lapis Lazuli: The Early Phases of Its Trade". *Iraq* 30/1, 21-57.
- Hooke S. H. 2015, *Ortadoğu Mitolojisi: Mezopotamya, Mısır, Filistin, Hitit, Musevi, Hristiyan Mitosları*. Çev. A. Şenel, Ankara.
- Majidzadeh Y. 1982, "Lapis Lazuli and the Great Khorasan Road". *Paléorient* 8/1, 59-69.
- Niederreiter Z. 2020, *Catalogue of the Cylinder Seals in the Royal Museums of Art and History I: Neo-Assyrian and Neo-Babylonian Periods (Circa 1000-500 B.C.)*. Budapeşte.
- Özdemir B. & Savrum Kortanoğlu M. 2020, "Halük Perk Müzesi'nden bir Grup Damga Mührün Değerlendirilmesi". *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 10/20, 173-203.
- Özkan S. 2010, "Kaniş'te Mühür Sanatı". Eds. F. Kulakoğlu & S. Kangal. *Anadolu'nun Önsözü: Kültepe-Kaniş Karumu/Asurlular İstanbul'da*. İstanbul, 148-153.
- Özkan S. 2022, *Eski Anadolu Mühür Sanatı*. Ankara.
- Öztürk G. 2019, "Post-Akkadian and Ur III Features on Cylinder Seals from Kültepe-Kanesh: An Iconographic and Stylistic Analysis". *Adalya* 22, 45-67.
- Roaf M. 1996, *Mezopotamya ve Eski Yakınoğu*. Çev. Z. Kılıç, İstanbul.

- Röllig W. 1980-1983, "Lapislazuli". *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie, Band 6: Klagegesang-Libanon*. Berlin-New York, 488-489.
- Singer I. 1983, *The Hittite KILAM Festival I. Cilt* (Studien zu den Boğazköy Texten 27). Wiesbaden.
- Straub R. 2006, *Reinigungsrituale aus Kizzuwatna, Ein Beitrag zur Erforschung hethitischer Ritualtradition und Kulturgeschichte*. Berlin-New York.
- Teissier B. 1984, *Ancient Near Eastern Cylinder Seals from the Markopoli Collection*. California.
- Uyanık H. & Morkoç A. N. 2021, "Tunç Çağı'nda Mezopotamya'da Lapis Lazulinin Temini, Kullanımı ve Önemi". *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 45, 160-181.
- Ünal A. 1996, *The Hittite Ritual of Hantitaşsu from the city of Hurma against Troublesome Years*. Ankara.
- Winter I. J. 1999, "The Aesthetic Value of Lapis Lazuli in Mesopotamia". Ed. A. Caubet, *Cornaline et Pierres Précieuses: La Méditerranée de l' Antiquité à l' Islam*. Paris, 43-58.
- Wyart J., P. Bariand, J. Filippi & C. M. Stockton 1981, "Lapis-lazuli from Sar-e-Sang, Badakhshan, Afghanistan". *Gems & Gemology* 17, 184-190.

The Ornamented Pilaster Capitals from the Late Classical Period in Lycia

Lykia'dan Geç Klasik Dönem'e ait Bezemeli Pilaster Başlıkları

Özgür KAYA *

Abstract: In this article, the *pilaster* capital blocks of the Lycian Region, dated to the Late Classical period, are analyzed. In addition to two finds from Limyra and Patara, two *anta* capital blocks from the Nereid Monument at Xanthus constitute the study material. The attempt is made to place in a consistent chronology within a stylistic and historical context these blocks, both with each other and with similar examples found in distant or nearby places such as Halikarnassus, Labraunda, Sidon, Athens, Epidauros and Tegea. In this respect, it was understood that craftsmen affiliated with workshops from Asia Minor and Hellas worked together in Lycia. It was seen that the Nereid Monument from Xanthus, which has not been re-dated, has features compatible with the context created for the Limyran and Pataran finds. It was concluded that the finds in question were produced between 360 and 345 B.C. This article also brings new perspectives to the understanding of the process of the Ionian Renaissance with the conclusion that architects were employed from different schools in these two regions, this providing the primary reason for the architectural differences between Lycia and Caria in this period.

Keywords: Pilaster Capital • Lycia • Caria • Sidon • Hellas

Öz: Bu makalede Lykia Bölgesi'ndeki, Geç Klasik Dönem'e tarihlendirilen *pilaster* başlık blokları incelenmiştir. Limyra ve Patara'dan birer buluntu dışında Ksanthos Nereidler Anıtı'nın iki *anta* başlık bloğu, çalışmanın malzemesini oluşturmaktadır. Bu bloklar hem birbirleri hem de özellikle Halikarnassos, Labraunda, Sidon, Atina, Epidauros ve Tegea gibi uzak ya da yakın yerlerde bulunan benzer örneklerle stilistik ve de tarihsel bağlamda tutarlı bir kronolojiye oturtulmaya çalışılmıştır. Bu doğrultuda Anadolu ve Hellas'tan atölyelere bağlı zanaatçıların, Lykia'da bir arada çalıştığı anlaşılmıştır. Yeniden tarihlendirilmesi yapılmayan Ksanthos Nereidler Anıtı'nın, Limyra ve Patara buluntuları için oluşturulan bağlamla uyumlu özellikler gösterdiği görülmüştür. Sözü edilen buluntuların ise MÖ 360-345 yıllarında yapıldığı sonucuna varılmıştır. Bu makale, aynı dönemde Lykia ve Karia arasındaki mimari farklılıkların başlıca nedeni olarak bu iki bölgede farklı ekollerden mimarlara görev verildiği yönündeki sonuçlarla, İon Rönesansı sürecinin anlamlandırılması yolunda da yeni bakış açıları getirmektedir.

Anahtar Kelimeler: Pilaster Başlığı • Lykia • Karia • Sidon • Hellas

Ornamented *pilaster* capitals from the Late Classical period, known in Lycia, are not numerous. On the other hand, these examples are very important in terms of their relationships with each other and with buildings in different parts of the Mediterranean. In this article, these will be evaluated together for the first time. In this way, it is aimed to contribute to the understanding of Ionic architecture both in Lycia and in the Late Classical period in general. In temporal terms, the general framework is the Late Classical period, but the question of which phase of this period the examples are from will also

* Ph.D. Cand, Akdeniz University, Mediterranean Civilisations Research Institute, Ancient Mediterranean Studies, Antalya. 0000-0001-5872-8254 | ozgurkayaa91@gmail.com

This article has grown out of the doctoral dissertation titled *Mimari Düzen Uygulaması olarak Lykia Bölgesi Antaları*. The studies in the relevant ancient cities were carried out with the permission of the General Directorate of Cultural Heritage and Museums.

Article Type: Research | Received Date: 02/05/2024 | Acceptance Date: 05/06/2024; Kaya Ö. 2024, "The Ornamented Pilaster Capitals from the Late Classical Period in Lycia". *Cedrus* XII, 27-43.

be addressed. For example, a Limyran find within the scope of the subject has been suggested to be related to the period of *Dynastes* Perikle¹, while a capital block from Patara has been dated to the period when Lycia was under Hecatomnid rule². However, since the structural context of these two examples is unknown, their dating can be reconsidered. The other *pilaster* capitals discussed here belong to the *antae* of the Nereid Monument from Xanthus. This building is generally associated with the *Dynastes* Erbbina (Arbinas). On the other hand, it has also been suggested that this building may have been influenced by the Hecatomnid buildings in Caria, especially the *Mausoleum* of Halicarnassus³. The *anta* capitals that reportedly belong to the Limyra *Heroon*⁴ also fall within the scope of this article. However, although there has passed a long time since its discovery, these capitals could not be evaluated since there is no detailed architectural publication of this building. In this study, which focuses on the pre-Hellenistic period of the IVth century B.C., this same temporal focus applies to comparative examples.

The Find from Limyra

It has been shown by J. Borchhardt (2001) that the Limyran find is comparable to the *anta* capital of the *andron* of Maussollos at Labraunda. Both capitals have the profile arrangement common for Asiatic-Ionic capitals⁵. The intermediate leaves (or darts) on the Ionic *cymatium* of these capitals are also similar in that they are squeezed into very small spaces between the Ionic leaf (or egg) margins. It is understood that a similar image is also present on the NW (north-west) capital of the Nereid Monument, whose profile arrangement is compatible with the Limyran and Labraundan examples in general terms (Figs. 13-14).

This feature of the Ionic *cymatium* seems to have emerged in the Late Archaic-Early Classical Period in terms of *pilaster* capitals⁶.

Fig. 1. Limyran Find (Borchhardt 2001, taf. 19.1)

¹ Borchhardt 2001.

² Şahin 2020.

³ Lethaby 1915, 223-224; Rumscheid 1994, I, 95 fn. 186; Pedersen 2013, 132-141.

⁴ Borchhardt 1970, 68.

⁵ e.g. a Chian example from the Early Classical period (Hoepfner 2011, 55 abb. 28); a capital from the Milas Museum, suggested to be from the late Vth-early IVth century B.C. (Baran 2010, 67-70 lev. 60); the capitals of the temple of Zeus and the *propylaea* (east and south), which the Hecatomnid buildings at Labraunda (for these and the capital of the *andron* of Maussollos see Hellström & Blid 2019, fig. 107-108; 2021, fig. 8.7); the capital of the temple of Athena at Priene (Koenigs 2015, 122-124). Examples from the Hellenistic period and later were not evaluated.

⁶ E.g. the examples of Didyma (Pontremoli & Haussoullier 1904, pl. XVIII; Shoe 1936: 137 pl. X.3; Wiegand & Knackfuss 1941, 144 taf. 207, 209) and Chios (Hoepfner, 2011: 55, abb. 28).

The scrolls of the *anthemion* of the Limyran and Labraundan capitals not only have volutes turning inwards but also those turning to the outer sides like shoots separated from the same branch⁷. The one on the Parthenon⁸ can be cited as an early example of outwardly rotating curves. In the Erechtheum, their leaf appearance is evident⁹. The Limyran capital also has affinities with Attic examples that differ from the Hecatomnid examples. The leaf margins of its Lesbian *cymatium* are single-curved, as in the NE (northeast) capital of the Nereid Monument (Fig. 15). Although this appears to be an Archaic feature when *Scherenkymas* are excluded, it is also seen in Classical Attic buildings, and was repeated in different regions during the Augustan period¹⁰. This feature is also seen in a IVth century B.C. Ionic building from Limyra¹¹. On the other hand, the Lesbian *cymatium* of our Limyran find also bears some similarities to the practices on the capitals of Hecatomnid buildings at Labraunda¹². For example, the Lesbian leaf margins at the lower points of the eye sections of these specimens are narrowed as if they were squeezed between two fingers. It should be noted that this practice, of which there are many examples, is also found on the capital from the sanctuary of Athena Alea at Tegea (Fig. 4).

In recent years the most striking similarity between the Limyran find and the *andron* of Maussollos at Labraunda has been noticed. Accordingly, there should be sculptural works on the capital of the *andron*, as in Limyra. Also considering this practice, which does not seem to be common for *pilaster* capitals¹³, it can be argued more strongly that one of these capitals formed the model for the other. The axial correspondence between the lower and middle ornaments of the Limyran capital can be interpreted as an advanced feature when compared to the practice on the *andron*¹⁴. So much so that this feature is also present on the Labraundan examples¹⁵ slightly later than the *andron* of Maussollos. Moreover, since the Limyran capital is the only known example of the Asiatic-Ionic type in Lycia, it does not seem to be a strong candidate for having provided a model for Caria.

⁷ Similar ornamentation was also used in the *Mausoleum* (Dinsmoor 1908, fig. 2, 6-7).

⁸ Billot 1994, 21 pl. 4.c.

⁹ Stevens *et al.* 1927, pl. XXXVI.

¹⁰ Ganzert 1983, 133, 140-141, 148, 186, 191, 196-197 abb. 36. A drawing of the painted *cymatium* on the *anta* capital of the temple of Nike at Athens shows a single-curved arrangement (Lethaby 1908, 158 fig. 158), while an earlier drawing shows a double-curved arrangement (Ross *et al.* 1839 11 pl. X, fig. 2-3). For an evaluation of the sarcophagus of the Mourning Women, see fn. 34.

¹¹ Cavalier 2012, 135 fig. 4; 2020.

¹² Hellström & Blid 2021, fig. 8.7.

¹³ For a suggestion that such a use may have been in a similar location (*altar* cheek) at the Amnisus Zeus sanctuary in Crete, around 540/30-500 B.C, see Ohnesorg 2005, 199-200, abb. 104. It should also be noted that there is a lion head figure on the *pilaster* capital of a rock-cut tomb from Myra in Lycia (Borchhardt 2001, 182 taf. 20.2). The association of the protomes at Sidon with those in Lycia in the context of Persian iconography (Stucky 1988, 125; 2002, 79-80) can also be considered important at this point.

¹⁴ Since the middle ornament is not included in the axial correspondence that seems to exist largely between the upper and lower ornaments of the *andron* (Hellström & Blid 2019, 59), a more Archaic appearance is here created (fig. 2).

¹⁵ For the temple of Zeus and the *propylaea*, see Jeppesen 1955, pl. 4.e, 7; Hellström & Blid 2021, fig. 8.7.

Another *pilaster* capital that has striking similarities to the Limyran find is the one from the sanctuary of Athena at Tegea. An ornament arrangement as in the mentioned capitals (from bottom to top: Lesbian and Ionic *cymatium*, *anthemion*) could not be detected on an element that can be dated before these two examples and is definitely a *pilaster* capital. In addition, the axial correspondence formed by their *anthemions* could only be detected in these two examples. Accordingly, at Limyra (if small deviations are ignored) symmetry was created through palmettes, without taking into account the lotuses. At Tegea, there is no difference in symmetry except that the palmettes are replaced by lotuses and the lotuses by rosettes (Figs. 3-4). It is also noteworthy that the *anthemion* of the Limyran example -contrary to what is expected in the Asiatic tradition before the Hellenistic Period¹⁶- was carved standing instead of hanging.

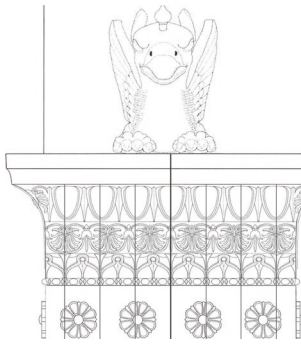

Fig. 2. Anta Capital from andron of Maussollos (after Hellström & Blid 2019, fig. 463)

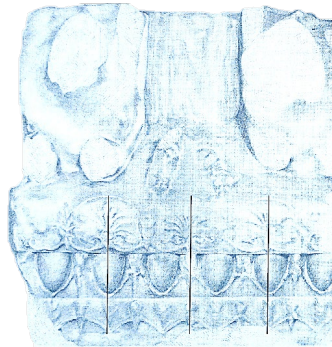

Fig. 3. Limyran Find (after Borchhardt 2001, taf. 19.3)

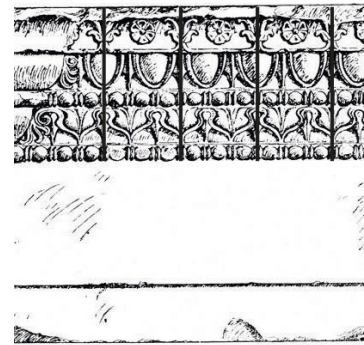

Fig. 4. Pilaster Capital from Sanctuary of Athena at Tegea (after Dugas et al. 1924, pl. LXXVII.b)

The Find from Patara

In addition to its Attic-Ionic type, the Cemetery Church find of Patara (spolia) is also related to Hellas with other features. For example, the profile and ornament arrangements of this capital are known from Classical Athenian samples¹⁷. It is understood that these Attic examples were followed by the craftsmen of the sarcophagus of the Mourning Women at Sidon¹⁸. The same determination seems to be valid for the *Tholos* of Epidaurus (Figs. 11-12). Another commonality of the Pataran find with the Erechtheum and Epidaurus examples is the hanging position of the corner palmettes (Figs. 5, 8-9). This feature seems to be repeated in all the known *pilaster* or pillar capitals with corner palmettes from

¹⁶ Except for the examples with two *anthemion* bands on top of each other or with both hanging and standing figures on the same band [(Theodorescu 1967, fig. 16-19, 21; Ohnesorg 2005, 139-141 taf. 71.3-4; Koenigs 2007, taf. 89.4-6. An Alabandan capital in the Archaeological Museum of Aydın, in which this feature is found, is stated to be from the Late Classical or Hellenistic period, but it has not been dated in detail (Hellström & Blid 2019, 257 fn. 747).], this feature could only be detected in examples from Samos [Apart from an example from Heraion (Buschor 1958, abb. 11; Gruben 2014, 139-141 taf. 100-101, 110), two finds that may have this feature are also shown (Isler & Kalpaxis 1978, 39-41, A 1-2, beil. 31.d-32.a).] and Ephesus (Shoe 1936, 21 pl. E.4; Ohnesorg 2005, 157-160; see also Brockmann 1968, 83 fn. G.174) before the Hellenistic period.

¹⁷ See the examples of the Ilissos temple [just profiles (Stuart & Revett 1825, chap. II pl. XII)], Nike temple [painted ornaments (Ross et al. 1839, 11 pl. X fig. 2-3; Lethaby 1908, 158 fig. 158)] and Erechtheum (Stevens et al. 1927, pl. XVIII; XX; XXIII; XXXVI.3, 5; Shoe 1936, 63, 174 pl. XVI.1).

¹⁸ Brockmann 1968, 78; Fleischer 1983, 25 taf. 10.3.

the IVth century B.C. and earlier¹⁹. It is noteworthy that the block at Patara differs from those at the Erechtheum in that there is no relief on the neck section. However, when examined carefully, it is understood that there are painted decorations here (Fig. 7).

Figs. 5-6. Pataran Find and Its Profile Drawing

The intermediate leaves of the Pataran capital, as in the NE capital of the Nereid Monument (Fig. 15), open sideways towards the middle parts of the Ionic leaves, merge with the leaf margins and end above, by continuing their contact. The large space between the leaf margins created in a similar way is also found on the *pilaster* capitals of the Erechtheum²⁰ and the temple of Nike at Athens (according to the drawing²¹), as well as on some capitals of the sarcophagus of the Mourning Women²². An important example of this from

Fig. 7. Painted detail from Pataran Find

¹⁹ e.g. The Treasury of Massalia at Delphoi from 535-530 B.C. (Demangel & Daux 1923, 78 fig. 62); the Great Altar with stairs at Paros, probably from 500-490 B.C. (Gruben 1982, 190 abb. 26-27, 30); the artifact from the Archaeological Museum of Lesbos Mytiline, probably from the Late Archaic-Early Classical period (Ohnesorg 2005, 133-134, 203 taf. 70.4-5); a capital from the Milas Museum, suggested dating from the late Vth-early IVth century (Baran 2010, 67-70 lev. 60-61); the *andron* of Maussollos at Labraunda (Hellström & Blid 2019, fig. 107); the temple of Athena at Priene from 350-323 B.C. (Rumscheid 1994, II, 69 no. 293.14 taf. 152.2); examples from the Khersonesos (Black Sea) from the Late Classical-Early Hellenistic period (Bujskich 2010, 41 taf. 43.1, 135.5, see also page 42 taf. 137.1); the temple of Artemis at Sardeis, dated to around 320 B.C. (Butler 1925, 142 ill. 119 pl. 2; for the view that the temple may be from after 281 B.C., see Yegül 2010, 370-373). According to L. T. Shoe (1936, 29-30 pl. XVI.5), the example from the north *propylon* of Epidauros is from the late IVth century B.C., but it is also suggested that it may date from the first half of the IIIrd century B.C. (Roux 1961, 267, 274 pl. 78.1). In the apparently incomplete execution on the *pilaster* capital from the sanctuary of Athena at Tegea, the palmettes are hanging, though not in the corner (fig. 4). This feature was also illustrated for the Doric capital of the temple of Nemesis at Rhamnous (*Dilettanti* 1817, chap. VI pl. 6, 9).

²⁰ Stevens *et al.* 1927, pl. XVIII; XX.2-3, 8; XXIII; XXVI.4; XXXVI.1, 3, 5; XXXVII.8.

²¹ Ross *et al.* 1839, pl. IX fig. 2. See also drawings of the Doric capital of the temple of Nemesis at Rhamnous (*Dilettanti* 1817, chap. VI pl. 6, 9).

²² For the capitals in which this feature is more evident see Fleischer 1983, taf. 23, 30, 32.

Lycia was found in the IVth century B.C. Ionic building at Limyra²³. This feature, which is also observed in Hecatomnid buildings such as the *Mausoleum* of Halicarnassus and the temple of Zeus at Labraunda²⁴, is also present in the *Tholos* of Epidaurus and seems to have become widespread during the Hellenistic period²⁵.

The Ionic leaf margins next to the corner palmettes of the Pataran find form volutes by curving like two shoots, one turning inwards and the other outwards (Figs. 5, 9). In the Nereid Monument, it can be observed that the leaf margin on the preserved corner of an Ionic *cymatium*²⁶ merges with the corner palmette to form a similar image. The Lesbian *cymatium* of the Pataran find also has a similar feature. However, the volute turning outward probably touches

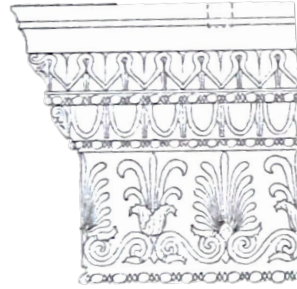

Fig. 8. Pilaster Capital from Erechtheum (Stevens *et al.* 1927, pl. 20.2)

Fig. 9. Detail of Pataran Find

Fig. 10. Lesbian *cymatium* from Sarcophagus of the Mourning Women (Fleischer 1983, taf. 17.1)

the leaf margin, but is not directly part of it. *Pilaster* capitals with voluted Lesbian *cymatium* are also seen in examples from the treasury of Massalia at Delphoi (535-530 B.C.)²⁷, the Erechtheum²⁸, and the sanctuary of Athena at Tegea (Fig. 4). However, it should be noted that the example at Delphoi has a quite different arrangement. When looking at examples other than *pilasters*, a piece of *toichobates* in the sanctuary of Athena at Tegea can be considered important, for volutes turning inward and outward can be seen at the same time²⁹. There are also variations of this practice on the sarcophagus of the Mourning Women³⁰, the *Mausoleum*³¹, the temple of Artemis at Ephesus, which was rebuilt after 356 B.C., and the Belevi Mausoleum from 290-270 B.C.³².

Double-curved Lesbian leaf margins were used on the Pataran find. Although the NW block of the Nereid Monument cannot be observed accurately in the photograph, it should be noted that there

²³ Cavalier 2012, fig. 3; for updated dating see Cavalier 2020.

²⁴ Rumscheid 1994, II, 21, 31, no. 64, 115.3, 115.8, taf. 48.2, 64.2-3, 64.7.

²⁵ Rumscheid 1994, I, 255; for the example of Epidaurus see also Roux 1961, pl. 44.3-4.

²⁶ see the lower *cymatium* of the western *hyperthyron* (Coupel & Demargne 1969, 128 pl. 53, XCVI).

²⁷ Demangel & Daux 1923, 78 fig. 62; Altekamp 1991, abb. 79-80.

²⁸ Ganzert 1983, abb. 63; Stevens *et al.* 1927, fig. 132 pl. XVI, XIX-XX.2, XXIII, XXVI, XXXVI.

²⁹ Dugas *et al.* 1924, pl. LXXIV, LXXXVIII.B

³⁰ Fleischer 1983, taf. 12-17.

³¹ Lethaby 1908, fig. 32.

³² Rumscheid 1994, I, 260; 1994.II, 8, 14, no. 28.14, 38.2, taf. 15.2, 6; 34.6. The example from the temple of Athena at Priene, dated to ca. 110 B.C. (± 30 years), (Rumscheid 1994, I, 182; 1994, II, no. 293.3, taf. 143.5) differs from the other examples in that the volute is not a continuation of the leaf margin but is an addition to it.

is an image closer to the double-curved leaf margins, especially at the midpoints and northern parts of the front face of the block (Fig. 13). The use of this feature, which is shown as an Asiatic tradition, with convex leaf blades in the tradition of Hellas³³, as in the Nereid Monument (?) and Patara, is also seen in the examples of the *Tholos* of Epidaurus and the sanctuary of Athena at Tegea (Figs. 4, 11), considering the *pilaster* capitals. Although it seems there is this feature at some points of the *pilaster* capitals of the sarcophagus of the Mourning Women, it should be noted that the *cymatiums* of some capitals have an appearance closer to the single-curved arrangement³⁴.

The Lesbian leaf margin curves at the lower points of the eye sections of the Pataran find leave large areas that do not compress the intermediate leaves too much. The Nereid Monument could not be observed properly in this respect. However, it should be noted that it seems likely that the southern parts of the front façade of the NW capital of the monument have a similar arrangement³⁵. While Temple B at Paros shows the presence of this practice in the Archaic Period³⁶, if the drawing is reliable, the first use of it on Ionic *anta* capitals should be in the painted ornaments³⁷ of the Nike Temple at Athens. The sarcophagus of the Mourning Women³⁸ from Sidon and the IVth century B.C. Ionic building at Limyra³⁹ also contain important similar examples in this respect.

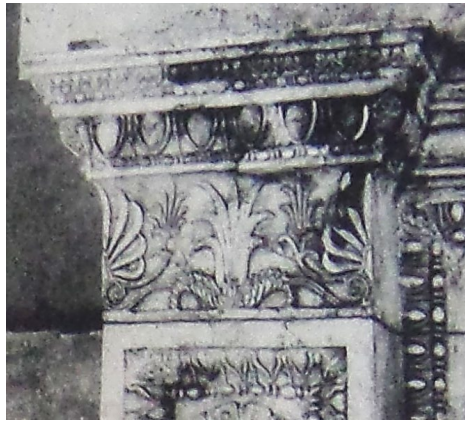

Fig. 11. Pilaster Capital from *Tholos* of Epidaurus (Roux 1961, pl. 44.3)

Fig. 12. Pilaster Capital from Sarcophagus of the Mourning Women (Fleischer 1983, taf. 23)

The midribs features of the Lesbian leaves of the Pataran find have been associated with those on the *Tholos* of Epidaurus, and, in particular, on the sarcophagus of the Mourning Woman⁴⁰. However, it

³³ Ganzert 1983, 149-150, 160, 191 abb. 36. Since the mentioned Lycian examples appear to be among the first examples that led to the “canonization” of this feature for Asia Minor, it may be misleading to associate them with the Asiatic tradition.

³⁴ The double-curved arrangement is evident on the base of this sarcophagus (Fleischer 1983, taf. 10.3, 12-18, 23-24, 29-30, 32-33, 35).

³⁵ The practices of the northern parts of this *cymatium* seem to be comparable to the one described for the Limyran find in the previous section of the article (Fig. 13).

³⁶ Gruben 1982, abb. 18.c-d.

³⁷ Ross *et al.* 1839, 11 pl. X fig. 2-3; Lethaby 1908, 158 fig. 158.

³⁸ Fleischer 1983, taf. 10.3, 12-18, 24, 29, 33, 35.

³⁹ Cavalier 2012, fig. 4; 2020.

⁴⁰ Şahin 2020, 28.

should be noted that it is easier to establish a similarity with the ones with a pronounced curvature⁴¹, rather than the midribs that appear “V” shaped at some points⁴² of the Sidonian example. So much so that, although some of them have a distinction such as a bulge between the forks, their midrib contours are generally more pronounced, which is also similar to the practice at Patara. On the other hand, the contours at Epidaurus are not distinct⁴³. Although it cannot be observed clearly, it is understood that the same is valid for the Nereid Monument (NW).

There is no general axial correspondence between the ornaments of the Pataran find. However, it is noteworthy that there is an alignment at the midpoint of the front façade of the block. In addition to the Didyma capitals that can date from the Late Archaic-Early Classical period⁴⁴, the *andron* of Maussollos at Labraunda has a similar appearance (Fig. 2).

The Nereid Monument from Xanthus

It is noteworthy that the two *anta* capitals of the Nereid Monument, which can be observed holistically, have different features. Although the capitals are of Attic-Ionic type, the one placed in the NW (Figs. 13-14) has the common profiles of Asiatic-Ionic type (see the section of *The Find from Limyra*). On the other hand, the presence of *astragalos* between these main profiles is an Attic feature⁴⁵. While the flat *abacus* of the NW capital is consistent with the common use of the Asiatic-Ionic type⁴⁶, the section that serves as the *abacus* of the capital suggested to belong to the NE *anta* (Figs. 15-16) -as in the Pataran find- has a *cavetto* profile, which is normal for the Attic-Ionic type⁴⁷.

The ornamental arrangement of the NW capital, except for the bead and reels between the *cymatium*, is also found on an Asiatic-Ionic capital from the Milas (Mylasa) Museum. The date of this capital, suggested⁴⁸ to be from the late Vth-early IVth century B.C., is debatable as its structural connection is unknown. An Attic-Ionic *pilaster* capital with the same *cymatiums*, although its arrangement is different, is seen in the *Korai* porch of the Erechtheum⁴⁹.

⁴¹ Fleischer 1983, taf. 15-16.3, 17. Taf. 14.1 (the ones under figures B1-4), taf. 14.2 (the ones under figures B8-13).

⁴² Fleischer 1983, taf. 12-13, 16. Taf. 14.1 (the ones under figures B4/5-7), taf. 14.2 (the ones under figures B6-7/8).

⁴³ Defrasse & Lechat 1895, 109.

⁴⁴ Pontremoli & Haussoullier 1904, pl. XVIII; Wiegand & Knackfuss 1941, 144 taf. 207, 209.

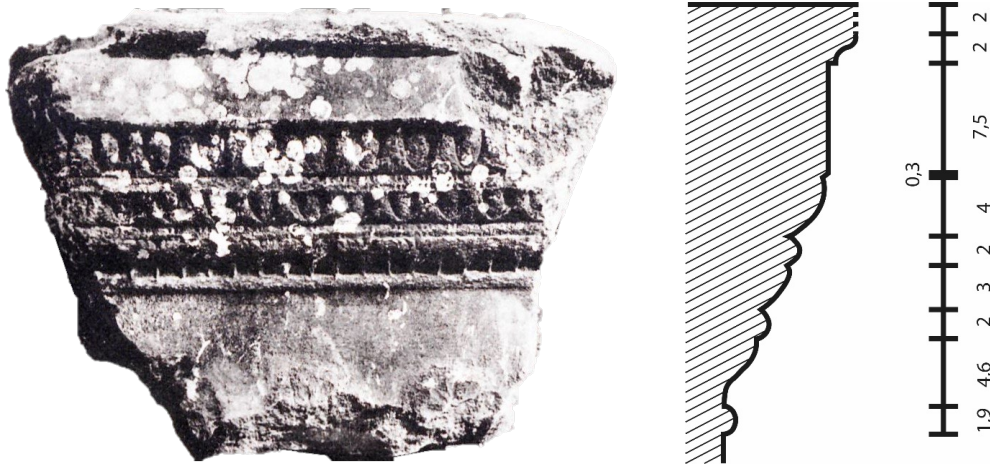
⁴⁵ Brockmann 1968, 76-77. The only Asiatic-Ionic capital in which this eclecticism is detected is from Türkkuysu (Halicarnassus). This example has been associated with the Hecatomnid period (Baran 2010, 69 lev. 62.5) but it is not dated in detail and is more likely from the Hellenistic period. So much so that the use of bead and reel between the *cymatiums* for Asiatic-Ionic capitals seems to have emerged in Hellenistic buildings at Magnesia (Brockmann 1968, 84 fn. G.178). In addition, the thin leaf margins, as in the Ionic *cymatium* of the capital from Türkkuysu, are associated with the mid-IIIrd to mid-IInd century B.C. (Rumscheid 1994, I, 255-256). The standing palmette on the corner of the *cymatium* also points to a date after the IVth century B.C. (see fn. 19).

⁴⁶ Brockmann 1968, 83 fn. G.173.

⁴⁷ Brockmann 1968, 76, 78.

⁴⁸ Baran 2010, 67-70 lev. 60.

⁴⁹ Stevens *et al.* 1927, pl. XXVI, XXXVI.1.

Figs. 13-14. NW *Anta* Capital Block from Nereid Monument (after Coupel & Demargne 1969, pl. 48, LIII)

Figs. 15-16. NE *Anta* Capital Block from Nereid Monument, inside (after Coupel & Demargne 1969, pl. 49, LIV)

While the bottom parts of the Ionic leaves of the NW capital -as in the Pataran and Limyran capitals- are oval, those of the NE capital are more pointed. It should be reminded that some similar stylistic differences between the two capitals have been shown in the sections above.

It was stated⁵⁰ that between the ornaments of the Nereid Monument, there is only axial correspondence at the middle point, as in the Pataran find. However, according to the photographs, the *cymatiums* above disrupt the correspondence here. It should be noted that (although the highly eroded ornaments could not be examined properly) between the lower and middle *cymatiums* on the front of the NE block, there may be axial correspondence in the style commonly used for Attic-Ionic capitals⁵¹.

While only an *astragalos* terminates the shaft of the NW block at the top, as in the Pataran find, the NE block has a fillet below the *astragalos* profile and, according to the drawing, an *apophyge*⁵². No

⁵⁰ Altekamp 1991, 172.

⁵¹ For this style see Brockmann 1968, 77.

⁵² The *apophyge* seen in the drawing of the block cannot be inspected in the photographs due to the shadow. However, the observation of the fillet profile under the *astragalos* is sufficient to explain the changed design (Figs. 15-16).

pilaster with *apophyge superior* could be detected before the Erechtheum examples⁵³. In addition to the temples of Ilissos and Nike at Athens, it is also seen that the *astragalos* profile was used without *apophyge* in the Parthenon⁵⁴. When we look at the early examples of *astragalos* with *apophyge* in Asia Minor, the Hecatomnid buildings at Labraunda draw attention, apart from the Nereid Monument. After the *andron* of Maussollos, which apparently followed the old (without *apophyge*) tradition, *astragalos* with *apophyge* was applied in *Andron A*, the temple of Zeus, and the *propylaea* (east and south)⁵⁵. It is understood that the same development took place in the contemporary temple of Athena at Priene⁵⁶. However, practices without *apophyge* did not disappear in this process. The Tegean find from the end of the Classical Period⁵⁷ (Fig. 4) and the example of the Artemis temple at Sardeis from the beginning of the Hellenistic Period⁵⁸ seem to mark the border of the period in which this practice was widespread.

It is noteworthy that the NW block of the Nereid Monument⁵⁹ is at the same height as the capital-neck block of the *pilaster* on the west side of the northern section of the Erechtheum⁶⁰. In addition, the lower shaft width of the inner side of the NE *anta*⁶¹ is the same as that of the west face of the Erechtheum⁶². The *torus*-shaft blocks of the Nereid Monument (southwest side) and the Erechtheum (south side of the eastern section) are also of the same height⁶³.

Workshop Problem and Historical Context

Understanding that some measurements of the Erechtheum were copied in the Nereid Monument is important in terms of workshop connections. So much so that the same situation was also found in

⁵³ On the door *pilaster* in the *Korai* porch of this building, the *astragalos* profile was applied without *apophyge*. (Shoe 1936, 64 pl. XVI.2, XXIX.1; Stevens *et al.* 1927, pl. XVI; XVIII; XX; XXIII; XXVI; XXXVI.1, 3, 5). A find from Lokroi dated to the mid-Vth century B.C. has not been evaluated here, as it has recently been thought that it does not belong to a *pilaster* (Costabile *et al.* 2006, 17, 28 fig. 38).

⁵⁴ Stuart & Revett 1825, chap. II pl. XII; Ross *et al.* 1839, pl. X; Shoe 1936, 63-64 pl. C.10, XVI.1, LVII.7. This feature can also be observed under some other Vth century B.C. Doric capitals in Attika (Brockmann 1968, 50). A Chian example thought to belong to the Early Classical period (Hoepfner 2011, 55 abb. 28), a *pilaster* or crown block from Delos suggested to be from the Late Classical period or the second half of the Vth century B.C. (Ohnesorg 1989, 413 taf. 41.6; Gruben 1998, fn. 303, abb. 56d), and a find from Olynthos stated to be from before 348 B.C. also have an *astragalos* profile without *apophyge*. This arrangement can be seen with the Doric half-columned *anta* in the Treasury XIV at Delphoi from ca. 373 B.C. (Shoe 1936, 30, 64 pl. XXIX.2, LXXXVI.35).

⁵⁵ Hellström & Blid 2019, fig. 95-96, 98-99, 462-469.

⁵⁶ Koenigs 2015, 119, 363 no. 506 abb. 107-108 taf. 40.

⁵⁷ Shoe 1936, pl. XVI.3; Norman 1984, 191-194 pl. 30 fig. 8.

⁵⁸ The structure is thought to be from around 320 B.C. (Butler 1925, 142 ill. 47-48, 119 pl. 2) as well, but there is an opinion that its construction was probably started in 281 B.C. (Yegül 2010, 370-373).

⁵⁹ Coupel & Demargne 1969, 113, no. 591, pl. LIII.

⁶⁰ Stevens *et al.* 1927, pl. VII.

⁶¹ Coupel & Demargne 1969, 105, no. 593, XLV, LX, LXII.

⁶² Stevens *et al.* 1927, pl. XX.3

⁶³ This measurement, which is generally given as 97.5 cm for the Nereid Monument, is given as 97 cm in a drawing (Coupel & Demargne 1969, 104, no. 3, pl. XLIV, LXIII). The measurement given for the Erechtheum is 97.6 cm. (Stevens *et al.* 1927, pl. VI).

the IVth century B.C. Ionic building at Limyra⁶⁴. It seems possible that the Pataran find, which can be said to be modeled after the *pilaster* capital blocks of the Erechtheum (Figs. 5-8), can also be associated with this workshop. There is also strong evidence that craftsmen from the same workshop may have worked at Sidon⁶⁵. The Lycian sarcophagus of Sidon, which some researchers have established a workshop connection with the Nereid Monument⁶⁶, may suggest that these craftsmen moved from Lycia to Sidon. However, this situation seems to require dating the relevant architectural works in Lycia earlier than has been recently thought, considering that the Lycian sarcophagus is dated to 390-385 B.C.⁶⁷. On the other hand, the dating of the temple in the sanctuary of Ešmun to 380-360 B.C.⁶⁸ and the sarcophagus of the Mourning Woman to 367-361/358 B.C.⁶⁹ should also be taken into consideration. So much so that their *terminus ante quem* coincides with the beginning of a new era for Lycia⁷⁰: The Hecatomnid period. The connection between Caria (Halicarnassus and Labraunda) and the sanctuary of Ešmun through architectural sculpture⁷¹ reinforces this context. Therefore, it is also possible that the workshop, which is understood to be from the Athenian school, came to Asia Minor from Sidon⁷².

The *Tholos* of Epidaurus is also important in terms of workshop connections. This building, which has a door *pilaster* capital (Fig. 11) similar to the Pataran find, also bears other similarities with the Erechtheum⁷³. According to recent studies, the sections of the *Tholos* related to the Erechtheum are dated to the years 369-362 B.C.⁷⁴. This suggests that some of the craftsmen from the same Athenian school may have come to Asia Minor from Sidon and some from Epidaurus. The existence of such connections is known during the Hecatomnid rule. For example, famous sculptors were employed in Caria⁷⁵. It is important at this point to know that Timotheos, one of these sculptors, may have received training from craftsmen of the Erechtheum and the parapet of the Nike temple⁷⁶ and that he also worked in Epidaurus. The suggestion that Skopas may have worked at Epidaurus⁷⁷ and

⁶⁴ Cavalier 2020. For a determination that there may be a similar relationship between the Limyra *Heroon* and the temple of Nike at Athens, see also Borchhardt 1970, fn. 14.

⁶⁵ For the affinities of the sarcophagus of the Mourning Woman with the Erechtheum and the Nereid Monument, see Koenigs & Philipp 1996, 134, 138, 142. For the finds from the sanctuary of Ešmun associated with the temple of Nike and the Erechtheum at Athens, see Stucky 2002, 74-83; see also Pedersen 2013, 132; Cavalier 2020a.

⁶⁶ Schuchhardt 1927, 145-147; Borchhardt 1976, 138. B. Schmidt Dounas (1985, 96-99) accepts the similarities between the two tombs but rejects the workshop connection.

⁶⁷ For different dating suggestions in addition to this date, see Schmidt Dounas 1985, 100-117.

⁶⁸ Stucky 2002, 76.

⁶⁹ Fleischer 1983, 61-63.

⁷⁰ Jacobs 1993, 65.

⁷¹ Stucky 1988, 124-125.

⁷² If so, a question that cannot be answered here may be raised, such as "Could the craftsmen in question have made the Lycian sarcophagus in Lycia upon the order of their patrons at Sidon, while they were working in Lycia?"

⁷³ Möbius 1927, 181 beil. XXI.

⁷⁴ Prignitz 2014, 105.

⁷⁵ Vit. *de Arch.* II.8.11; VII.intro. 13; Plin. *nat.* XXXVI.30-31.

⁷⁶ Prignitz 2014, 212, 227, 240-244 fn. 268.

⁷⁷ Østby 2014, 347. See also Ridgway 1997, 122.

Lycia⁷⁸ may further strengthen this context. Finally, considering the written documents that state Bryaksis worked in Lycia⁷⁹ will suggest that there may have been craftsmen who worked in both Caria and Lycia in terms of architecture also.

The Limyran capital, which is the only Lycian example directly related to those in Caria, is important at this point with its closeness to the Tegean example (Fig. 4). Because it is known that Skopas was the architect of the temple of Athena at Tegea⁸⁰, a structure also associated with the *Tholos* of Epidauros⁸¹. Moreover, the presence of the relief of Idrieus and Ada (Fig. 17), members of the Hecatomnid dynasty, in the vicinity of this temple⁸² supports the connection of those who worked on this structure with the Carians. In this case, it may come to mind that the architect of the building to which the Limyran capital belongs may have been Skopas⁸³. Of course, there is insufficient evidence on this subject, and the type of Limyran capital may not be expected in Skopas' work. However, it is normal that Skopas, who is known to have produced works in different geographies, worked with craftsmen of different origins. In this regard, attention can be drawn to the opinion that the relief at Tegea may be a dedication of a Carian who was with Skopas, who went to Hellas after his work in Asia Minor⁸⁴. It has also been suggested that the relief may belong to a decree indicating the support of the Hecatomnids for the reconstruction of the temple of Athena⁸⁵. If so, it can be thought that the Hecatomnids supported Tegea not only financially but also in terms of craftsmen⁸⁶. At this point, considering the relation of the Limyran capital to Asiatic-Ionic and especially Labraundan architecture, it seems possible that the Carian craftsmen who may have worked with Skopas also worked on this find.

All these indicate that groups from Asia Minor and Hellas were used together in architectural works in Lycia. This may also explain the differences in the NW and NE blocks of the Nereid Monument. The fact that the NW block is closer to Asiatic examples would bring to mind that the craftsmen

Fig. 17. Relief from Tegea (Tandy 2013, fig. 1)

⁷⁸ Urlichs 1861, 67; Ridgway 1997, 97; Bruns Özgan 2016, 490.

⁷⁹ Schuler 2016.

⁸⁰ Paus. VIII.45.5.

⁸¹ Østby 2014, 341-346.

⁸² Foucart 1911, 145 fig. 1.

⁸³ The possible connection of Skopas with a building at Limyra has also been evaluated in the light of the Lesbian *cymatium* (Cavalier 2015, 247-248; for recent suggestions on this building, see Cavalier 2020a). However, it is difficult to say that the Lesbian *cymatium* belonging to this Ionic building is very similar to the Tegean examples (Dugas *et al.* 1924, pl. LXXXVI-LXXXIX, XCIII) except for the leaf blades.

⁸⁴ Jongkees 1948, 32.

⁸⁵ Waywell 1993, 80, 83, 85.

⁸⁶ Tandy 2013, 71.

working on the different capitals may have different origins⁸⁷. It is logical that when the Hecatomnids annexed Lycia, the expanding construction site may have led to this result by requiring additional labor. Moreover, suitable conditions for bringing craftsmen from outside to both Lycia and Caria⁸⁸ must have been provided after the Great Satraps' Revolt (i.e. ca. 360 B.C. at the earliest)⁸⁹. However, the influence of Hecatomnid architecture in Lycia seems to be partial. In general terms, it is possible to explain the differences between Carian and Lycian architecture⁹⁰ by the fact that different architects worked in these two regions. In Caria, architects such as Satyros and Pytheos⁹¹, who mostly followed Asiatic-Ionic practices, were used by the Hecatomnids. On the other hand, when it is accepted that architects brought from abroad were directed to Lycia, the dominance of Attic-Ionic practices here seems meaningful. The fact that these architects worked with craftsmen from different origins, who acted independently to a certain extent, will also be explanatory for the eclecticism in Lycian architecture.

The Date

Sufficient reasons have been put forward for the dating of the Limyran find between the *andron* of Mausollos (377-352 B.C.) and the Tegean example (345-335)⁹² (Figs. 2-4). At this point, the date when Lycia came under the Hecatomnid rule seems appropriate as the *terminus post quem*. Therefore, the Limyran find should be dated to 360-345 B.C. As for the dating of the Pataran find, which has a predominant Erechtheum influence, the Sidonian examples and the *Tholos* of Epidaurus are important. Considering that craftsmen from the Athenian school worked in Lycia after Sidon and Epidaurus, it will be seen that the *terminus post quem* determined for the Limyran find is also appropriate for the Pataran find. Moreover, the relation of the *Tholos* of Epidaurus to the temple of Athena at Tegea and the relation of Sidon to Caria seems to require that the Pataran find is also related to the Limyran find. The fact that the two finds mentioned have almost the same height⁹³ supports this relationship. Therefore, it is possible to date the Pataran find to 360-345 B.C. There seems to be no harm in evaluating the Nereid Monument also, which is clearly related to the Erechtheum, in this

⁸⁷ If this is not a difference in craftsmen due to a possible time difference between the production of the two capitals, it also indicates that the craftsmen worked independently of each other to a certain extent. It is thought that craftsmen belonging to two workshops, one from Hellas and the other local, whose similarly free work was noted, were also involved in the sculptural works of the Nereid Monument (Childs & Demargne 1989, 374-376).

⁸⁸ For the opinions that the sculptors mentioned above worked at the *Mausoleum* between 360-350 BC, see, Ridgway 1997, 145, 248, 252.

⁸⁹ On the other hand, when the classical approach is followed, the fact that the owner of the monument brought craftsmen from a foreign workshop for the practice of Hellenic architecture, which does not seem to be common in Lycia, may be an explanation at this point. So much so that the practices of Erbbina (Arbinas) and his father Kheriga (Gergis) showing Hellenic influence are also known (Bousquet 1992, 170-171). However, the last years of the dynastic period does not seem to have suitable conditions for large-scale building programs. Especially the rivalry between Xanthus and Limyra (Keen 1998, 136-170) suggests that there could not have been a common architectural program in the Xanthus valley and Limyra.

⁹⁰ Pedersen 2013, 131-132.

⁹¹ Vitruvius *de Arch.* VII. intro.12

⁹² Norman 1984, 191-194.

⁹³ For the Limyran find see Borchhardt 2001, 181; for the Pataran find see Fig. 6.

context -if only considered in terms of *anta* capitals-. However, this issue should be approached cautiously without a comprehensive re-evaluation of this monument, which contains many finds. In this case, it is sufficient to state that the evaluations here support the suggestion that the Nereid Monument is not a structure that influenced the Hecatomnid architecture but was -partially-influenced by it. However, it should also be noted that if the Nereid Monument is excluded from the context created here, the date of the Pataran find, and thus the Limyran find, may need to be brought forward. On the other hand, these conditions will make it difficult to explain the Lycia-Tegea connections in particular. If the structural connection of the Pataran find can be revealed, it may be hoped that progress will be made in solving the dating problem of the Nereid Monument. For example, if it can be shown that the find belonged to a building that served the cult of Zeus Labraundos⁹⁴, the possibility of dating the Nereid Monument to 360-345 B.C. will increase. As for the building to which the Limyran find may belong, the only example known to be compatible with the context created here can be mentioned (considering that there are other finds mentioned for the Limyra *Heroon*⁹⁵). Although this building, known from some finds, is associated with *Dynastes Perikle*⁹⁶, there is no conclusive evidence at this point. Therefore, it is also possible that the building in question dates from the Hecatomnid period in Lycia. If the date of this building can be reliably determined, the mystery about the date of the Nereid Monument, which is probably contemporary with it, will be lifted to a great extent. If this date is to support the Hecatomnid period, it is clear that the accepted dating of many works in Lycia will need to be reconsidered.

⁹⁴ For the cult of Zeus Labraundos at Patara see Engelmann 2007, 134. It can be primarily thought that the Pataran find may belong to a door *pilaster* due to its closeness to the examples from Epidaurus that belong to the door (Roux 1961, pl. 44.3) and from Tegea that are associated with the door (Pakkanen 2014, 365 fig. 17).

⁹⁵ Borchhardt 1970, 68.

⁹⁶ For the latest suggestions on the Ionic structure associated with the Early Hellenistic Period in preliminary studies (Cavalier 2012), see Cavalier 2020a.

BIBLIOGRAPHY

- Altekamp S. 1991, *Zu griechischer Architekturornamentik im sechsten und fünften Jahrhundert v.Chr.: Exemplarische archäologische Auswertung der nicht-dorischen Blattornamentik*. Frankfurt am Main.
- Baran A. 2010, *Hekatomnidler Öncesinde Karia Mimarisi*. Ankara. Doi: 10.1501/ankara-6455
- Billot M.-F. 1994, "Terres Cuites Architecturales, Peintures et Mosaïques aux Ve et IVe Siècles". Ed. N. A. Winter, *Proceedings of the International Conference on Greek Architectural Terracottas of the Classical and Hellenistic Periods, December 12-15, 1991*. Princeton, 1-38.
- Borchhardt J. 1970, Bericht der I. Grabungskampagne im Heroon von Limyra. *TAD XVIII/2*, 65-86.
- Borchhardt J. 1976, *Die Bauskulptur des Heroons von Limyra: Das Grabmal des Lykischen Königs Perikles*. Berlin.
- Borchhardt J. 2001, "Das Antenkapitell aus dem Palast von Zémuri". Eds. S. Böhm & K.-V. von Eickstedt, *IÖAKH: Festschrift für Jörg Schäfer zum 75. Geburtstag am 25. April 2001*. Würzburg, 181-186.
- Bousquet J. 1992, "Les Inscriptions Gréco-Lyciennes". Ed. H. Metzger, *FdX IX*. Paris, 147-203.
- Brockmann A. D. 1968, *Die griechische Ante: Eine Typologische Untersuchung*. Marburg.
- Bruns Özgan C. 2016, "Klasik Dönem Likya Yontuculuğu: Biçem ve Yorum/Classical Period Lycian Sculpture: Style and Iconography". Eds. H. İşkan & E. DüNDAR, *Lukka'dan Likya'ya: Sarpedon ve Aziz Nikolaos'un Ülkesi*. İstanbul, 474-491.
- Bujskich A. 2010, *Die antiken Architekturformen im nördlichen Schwarzmeergebiet: Herkunft und Entwicklung*. Wiesbaden.
- Buschor E. 1958, "Altsamischer Bauschmuck". *AM 72*, 1-34.
- Butler H. C. 1925, *Sardis II: Architecture I. The Temple of Artemis*. Leyden.
- Cavalier L. 2012, "Deux Nouveaux Temples à Limyra?". Ed. M. Seyer, *40 Jahre Grabung Limyra: Akten Des Internationalen Symposions, 3.-5. Dezember 2009*. Wien, 133-139.
- Cavalier L. 2015, "Remarques sur L'ornementation en Lycie à L'époque Hellénistique". Ed. S. Montel, *La Sculpture Gréco-Romaine en Asie Mineure: Synthèse et Recherches Récentes. Colloque International de Besançon - 9 et 10 Octobre 2014*. Besançon, 239-250.
- Cavalier L. 2020, "Influence, Imitation, Copy. From Athens to Lycia". Eds. M. Grawehr, C. Leypold, M. Mohr & E. Thiermann, *Klassik – Kunst der Könige. Kings and Greek Art in the 4th Century BC. Tagung an der Universität Zürich vom 18.-20. Januar 2018*. Rahden, 55-62.
- Childs W. A. P. & Demargne P. 1989, *FdX VIII: Le Monument des Néréides. Le Décor Sculpté*. Paris.
- Costabile F., F. Martorano & V. de Nittis 2006, "Il Tempio Ionico di Marasà a Locri Epizefiri: Per un Atlante Dell'architettura Samia di Occidente". Ed. F. Costabile, *Polis 2: ΠΟΛΙΣ Studi Interdisciplinari Sul Mondo Antico*. Roma, 17-60.
- Coupeul P. & Demargne P. 1969, *FdX III: Le Monument des Néréides. L'architecture*. Paris.
- Defrasse A. & Lechat H. 1895. *Épidaure: Restauration et Description des Principaux Monuments du Sanctuaire d'Asclépios*. Paris.
- Demangel R. & Daux G. 1923, *FdD II: Topographie et Architecture. Le Sanctuaire d'Athéna Pronaia: Les Temples de Tuf, Les Deux Trésors*. Paris.
- Dilettanti (1817). *The unedited antiquities of Attica; Comprising the Architectural Remains of Eleusis, Rhamnus, Sunium, and Thoricus*. London.
- Dinsmoor W. B. 1908, "The Mausoleum at Halicarnassus: I. The Order". *AJA 12/1*, 3-29.
- Dugas C., J. Berchmans & M. Clemmensen 1924, *Le Sanctuaire d'Aléa Athéna a Tégée au IVe Siècle*. Paris.
- Engelmann H. 2007, "Die Inschriften von Patara: Eine Übersicht". Ed. C. Schuler, *Griechische Epigraphik in Lykien: Eine Zwischenbilanz. Akten des internationalen Kolloquiums München, 24.-26. Februar 2005*. Wien, 133-139.
- Fleischer R. 1983, *Der Klagefrauensarkophag aus Sidon*. Tübingen.
- Foucart P. 1911, "Le Zeus Stratiotes de Labranda: Bas-relief du Quatrième Siècle". *Mon Piot 18/2*, 145-175.

- Ganzert J. 1983, "Zur Entwicklung lesbischer Kymationformen". *JdI* 98, 123-202.
- Gruben G. 1982, "Naxos und Paros: Vierter vorläufiger Bericht über die Forschungskampagnen 1972-1980, I. Archaische Bauten". *AA*, 159-195.
- Gruben G. 1998, "Naxos und Delos: Studien zur archaischen Architektur der Kykladen". *JdI* 112, 261-416.
- Gruben G. 2014, *Samos XXVII: Der Polykratische Tempel im Heraion von Samos*. Wiesbaden.
- Hellström P. & Blid J. 2019, *Labraunda 5: The Andrones*. Stockholm.
- Hellström P. & Blid J. 2021, "Anta Construction and Design in Hekatomnid Labraunda". Eds. P. Pedersen, B. Poulsen & J. Lund, *Karia and the Dodekanese: Cultural Interrelations in the Southeast Aegean I, Late Classical to Early Hellenistic*. Havertown, 107-120.
- Hoepfner W. 2011, *Ionien – Brücke zum Orient*. Darmstadt.
- Isler H. P. & Kalpaxis T. E. 1978, *Samos IV: Das archaische Nordtor und seine Umgebung im Heraion von Samos*. Bonn.
- Jacobs B. 1993, "Die Stellung Lykiens innerhalb der achämenidisch-persischen Reichsverwaltung". Eds. J. Borchhardt & G. Dobesch, *Akten des II. internationalen Lykien-Symposiums. Wien, 6.-12. Mai 1990*. Wien, 63-39.
- Jeppesen K. 1955, *Labraunda, Swedish Excavations and Researches I.1: The Propylaea*. Lund.
- Jongkees J. H. 1948, "New Statues by Bryaxis". *JHS* 68, 29-39.
- Keen A. G. 1998, *Dynastic Lycia: A Political History of the Lycians and their Relations with Foreign Powers c. 545-362 B.C.*. Leiden.
- Koenigs W. & Philipp H. (1996). "Proportion und Größe". Ed. E.-L. Schwandner, *Säule und Gebälk: Zu Struktur und Wandlungsprozeß Griechisch-Römischer Architektur. Bauforschungskolloquium in Berlin vom 16. bis 18. Juni 1994 veranstaltet vom Architekturreferat des DAI*. Mainz am Rhein, 133-147.
- Koenigs W. 2007, "Archaische Bauglieder aus Stein in Ionien". Eds. J. Cobet, V. von Graeve, W.-D. Niemeier & K. Zimmermann, *Frühes Ionien, eine Bestandaufnahme: Panionion-Symposium Güzelçamlı, 26. September – 1. Oktober 1999*. Mainz am Rhein, 669-680.
- Koenigs W. 2015, *Der Athenatempel von Priene*. Wiesbaden.
- Lethaby W. R. 1908, *Greek Buildings Represented by Fragments in the British Museum*. London.
- Lethaby W. R. 1915, "The Nereid Monument Re-examined". *JHS* 35, 208-224.
- Möbius H. 1927, "Attische Architekturstudien". *AM* 52, 162-196.
- Norman J. 1984, "The Temple of Athena Alea at Tegea". *AJA* 88/2, 169-194.
- Ohnesorg A. 1989, "Ein 'chiotisches' Kymation in Paros". *IstMitt* 39, 407-414.
- Ohnesorg A. 2005, *Ionische Altäre: Formen und Varianten einer Architekturgattung aus Insel- und Ostionien*. Berlin.
- Østby E. 2014, "The Classical Temple of Athena Alea at Tegea". Ed. E. Østby, *Tegea II: Investigations in the Sanctuary of Athena Alea 1990-94 and 2004*. Athens, 317-351.
- Pakkanen J. 2014, "Observations on the Reconstruction of the Late Classical Temple of Athena Alea". Ed. E. Østby, *Tegea II: Investigations in the Sanctuary of Athena Alea 1990-94 and 2004*. Athens, 353-370.
- Pedersen P. 2013, "Architectural Relations between Karia and Lykia at the Time of the Ionian Renaissance". Eds. P. Brun, L. Cavalier, K. Konuk & F. Prost, *Euploia: La Lycie et la Carie Antiques: Dynamiques des Territoires, Échanges et Identités. Actes du Colloque de Bordeaux, 5, 6 et 7 novembre 2009*. Bordeaux, 345-358.
- Pontremoli E. & Haussoullier B. 1904, *Didymes: Fouilles de 1895 et 1896*. Paris.
- Prignitz S. 2014. *Bauurkunden und Bauprogramm von Epidauros (400-350): Asklepiostempel · Tholos · Kultbild · Brunnenhaus*. München.
- Ridgway B. S. 1997, *Fourth-century Styles in Greek Sculpture*. Madison.
- Ross L., E. Schaubert & C. Hansen 1839, *Die Akropolis von Athen nach den neuesten Ausgrabungen. Erste Abteilung: Der Tempel der Nike Apteros*. Berlin.

- Roux G. 1961, *L'architecture de L'Argolide aux IVe et IIIe Siècles Avant J.-C.*. Paris.
- Rumscheid F. 1994, *Untersuchungen zur kleinasiatischen Bauornamentik des Hellenismus I-II*. Mainz am Rhein.
- Şahin F. 2020, "Patara'dan Geç Klasik Dönem ait Bir Anta Başlığı". Eds. B. Tunçsiper & D. İnan, *İzmir Demokrasi Üniversitesi, Uluslararası Beşeri Bilimler Kongresi, 7-9 Aralık 2020, Tam Metin Bildiri Kitabı*. İzmir, 24-34.
- Schmidt Dounas B. 1985, *Der Lykische Sarkophag aus Sidon*. Tübingen.
- Schuchhardt W. H. 1927. "Die Friese des Nereiden-Monumentes von Xanthos". *AM* 52, 94-161.
- Schuler C. 2016, "Bryaxis in Patara". Eds. E. Dündar, Ş. Aktaş, M. Koçak & S. Erkoç, *Havva İşkan'a Armağan: Lykiarkhissa, Festschrift für Havva İşkan*. İstanbul, 697-705.
- Shoe L. T. 1936, *Profiles of Greek Mouldings*. Cambridge, Massachusetts.
- Stevens G. P., L. D. Caskey, J. M. Paton & H. N. Fowler 1927, *The Erechtheum*. Cambridge, Massachusetts.
- Stuart J. & Revett N. 1825, *The Antiquities of Athens I*. London.
- Stucky R. A. 1988, "Sidon – Labraunda – Halikarnassos. M. Schmidt". Ed. M. Schmidt, *Kanon: Festschrift Ernst Berger zum 60. Geburtstag am 26. Februar 1988 gewidmet*. Basel, 119-126.
- Stucky R. A. 2002, "Das Heiligtum des Ešmun bei Sidon in Vorhellenistischer Zeit". *ZDPV* 118/1, 66-86.
- Tandy D. W. 2013, "Skopas of Paros and the Fourth Century BC". Eds. D. Katsonopoulou & A. Stewart, *Paros III: Skopas of Paros and His World. Proceedings of the Third International Conference on the Archaeology of Paros and the Cyclades, Paroikia, Paros, 11-14 June 2010*. Athens, 65-75.
- Theodorescu D. 1967, "Remarques Sur La Composition et La Chronologie du Kymation Ionique Suscitées par Quelques Exemplaires Découverts à Histria". *Dacia* 11, 95-120.
- Ulrichs K. L. 1861, "Das Nereidenmonument von Xanthos". *Verhandlungen der neunzehnten Versammlung deutscher Philologen, Schulmänner und Orientalisten in Braunschweig*. Leipzig, 61-67.
- Waywell G. B. 1993, "The Ada, Zeus and Idrieus Relief from Tegea in the British Museum". Eds. O. Palagia & W. Coulson, *Sculpture from Arcadia and Laconia: Proceedings of an International Conference Held at the American School of Classical Studies at Athens, April 10-14, 1992*. Oxford, 79-86.
- Wiegand T. & Knackfuss H. 1941, *Didyma. Erster Teil: Die Baubeschreibung*. Berlin.
- Yegül F. 2010, "Sardeis Artemis Tapınağı/The Temple of Artemis at Sardis". Ed. N. D. Cahill, *Lidyalılar ve Dünyaları/The Lydians and Their World*. İstanbul, 363-388W. & Yardley J. C. 2004, *Alexander the Great, Historical Texts in Translation*. Malden – Oxford.

Tokens Used in the Letoon Sanctuary: Society, Religious Ceremonies and Governance in the Light of Tokens

Letoon Kutsal Alanında Kullanılan Jetonlar: Jetonlar Işığında Toplum, Dinî Törenler ve Yönetim

Banu ÖZDİLEK *

Abstract: Tokens are objects that provide a lot of information about the material structure of the society, the form of administration, rituals, festivals and beliefs that constitute social relations evidenced through tokens from prehistoric times to the present day. Tokens of different materials and designs are called tesseræ, spintriae, symbola, voting tokens, countermarks under the "moneti form". The functions of these tokens, which have been found in different archaeological excavations, sometimes singularly and sometimes in large numbers, have not been subject to much focused research. In this study, 179 terracotta tokens recovered from the Lycian sanctuary of Letoon in the 1970s were analysed. The tokens were discovered during the excavation depot works carried out in 2016 and 2018 and studied by the author. There is no information about the detailed findspot, context, stratigraphy of the tokens and they are not mentioned in the excavation reports. The majority of the tickets were recovered from the terrace area in front of the theatre furnacatum vault. It is suggested that the tokens recovered from the Letoon may have served more than one function. Some of the tokens are marked, others have numbers or monograms on them. The fact that the tokens were recovered from an area close to the theatre, where Romania Letoia festivals and agonistic performances were held, and which was also used as a council building, suggests that these little-studied objects may have had a wide variety of uses for the sanctuary.

Keywords: Token • Letoon Sacred Area • Theatres of Lycia • Festival-Agon • Cult

Öz: Jetonlar, tarih öncesi çağlardan günümüze toplumsal ilişkileri oluşturan toplumun maddi yapısı, yönetim biçimi, ritüelleri, festivalleri, inançları hakkında pek çok bilgi veren materyallerdir. Farklı malzeme ve tasarımlara sahip jetonlar, "moneti form" altında tesseræ, spintriae, symbola, oy jetonları, countermark olarak adlandırılmaktadır. Arkeolojik kazılarda bazen tekil bazen de çok sayıda ele geçen bu jetonların işlevleri üzerinde çok fazla durulmamıştır. Bu çalışmada, 1970 li yıllarda Lykia'nın kutsal alanı Letoon'dan ele geçen 179 adet pişmiş toprak jeton incelenmiştir. Jetonlar, 2016 ve 2018 yıllarında gerçekleştirilen kazı deposu çalışmaları sırasında keşfedilmiş ve yazar tarafından çalışılmıştır. Jetonların detaylı buluntu alanı, konteksti, stratigrafisi hakkında bilgi bulunmamaktadır ve kazı raporlarında jetonlardan bahsedilmemiştir. Jetonların büyük bir çoğunluğu tiyatro furnacatum tonozunun önündeki teras alanından ele geçmiştir. İncelenen jetonlardan bazıları işaretlidir. Letoon'dan ele geçen jetonların da birden fazla kullanım amacı olabileceği ileri sürülmektedir. Jetonların bazıları işaretlenmiştir bazılarının da üzerinde sayı ya da monogram bulunur. Jetonların, Romaia Letoia festivalleri ile agonistik gösterilerin yapıldığı, ayrıca meclis binası işlevi ile de kullanılan tiyatroya yakın bir bölgeden, topluca ele geçmesi, az çalışılmış bu objelerin kutsal alan için çok çeşitli kullanımları olabileceğini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Jeton • Letoon Kutsal Alanı • Lykia Tiyatroları • Festival-Agon • Kült

* Assoc. Prof. Dr., Hatay Mustafa Kemal University, Department of Archaeology, Hatay. Koç University, ANAMED Fellow 2023-2024, member associé IFEA. ozdilek.banu@gmail.com
Article Type: Research | Received Date: 01/05/2024 | Acceptance Date: 05/06/2024; Özdilek B. 2024, "Tokens Used in the Letoon Sanctuary: Society, Religious Ceremonies and Governance in the Light of Tokens". *Cedrus* XII, 45-62.

Introduction

During the excavations carried out in 1973 and 1976 at the Letoon, the sanctuary of Lycia, 179 terracotta biconvex-shaped tokens were recovered from different areas in groups. The tokens were discovered and studied by the author during the excavation depot works carried out in 2016 and 2018. There is no information concerning the find-spot context and stratigraphy of these tokens except for the inventory slip. The tokens are not mentioned in the excavation reports, and no publications have been made of them. The majority of the tokens were recovered from the terrace area in front of the theatre *furnicatum* vault. This information results from the grid information on the inventory slips. Some of the tokens analysed are marked. In this study, the marks and traces on the terracotta objects recovered are evaluated, and suggestions are put forward as to their function, use and meanings according to the estimated find areas and from similar examples. In other excavations, such a large number of finds from the material group, which we call tokens, were not recovered, which caused the singularly recovered materials to be overlooked without being studied. Questions will be asked about the functions of the tokens in the sanctuary of the Letoon and the use of the find group in social, administrative and religious festivals. It is thought that this material group, which is undoubtedly unique, will provide a guide for the evaluation of the examples from other sanctuaries and cities through questioning the relationship of the function of the token with the spaces and presenting opinions as to their functions.

Political, Economic, Religious, Cultural, Social Roles and Functions of Tokens

Understanding the function of tokens enables us to comprehend their role in social relations and the material fabric of society in antiquity. The examination of ancient tokens will contribute to the examination of alternative currencies in a broader sense¹. In prehistoric times, tokens were objects of calculation and counting in trade, pre-literate societies contributed to the creation of writing and abstract number². The first tokens emerged with the birth of agriculture and the need to store, protect and redistribute common resources³. The tasks of collecting, saving, retrieving, calculating and communicating required a formalized administration enabled by tokens.

Tokens have been used as numerical value equivalents from antiquity to the present day. They are made of different materials. Labelled as *tesserae*, *spintriae*, *symbolon*⁴, “moneti form” objects, etc., tokens are often forgotten in museum collections when their function cannot be determined. The

I would like to thank to Prof. Dr. Sema Atik-Korkmaz who was the director of the Letoon excavations (2014-2018) for the permission to publish this group of material, which I worked on during the 2016 and 2018 excavation seasons. The literature research for this article was conducted with scholarships provided by the Koç University Research Center for Anatolian Civilizations ANAMED, Netherlands Institute in İstanbul NIT and IFEA Institut Français d'Études Anatoliennes. I would like to thank all institutions for the opportunities they have provided. I would like to dedicate this work to my beloved father (Geodesy and Photogrammetry Engineer Colonel Dr. İlhan Özdilek) who passed away 1 year ago. I am grateful to him for guiding me to choose the profession of archaeology and for his endless support in my progress in my profession. I am grateful to my dear friend Terrance Mikail P. Duggan for editing the article in English.

¹ https://warwick.ac.uk/fac/arts/classics/research/dept_projects/tcam/about/ (access date: 2.1.2024).

² Schmandt Besserat 1992; Woods 2010, 33-50; Iceland 2013, 31-54.

³ Şeker & Şeker 2019, 1-16.

⁴ Crisà *et al.* 2019, 2.

ancient Greek word for terracotta symbols is σύμβολα. The word *symbolon* is derived from the verb *symbollein*, to bring near, and refers to an object that must be brought near to another in order to gain its full meaning⁵.

In the Roman period, they were called *tesserae* in Latin or *spintriae* for bronze examples (according to the descriptions on the *spintria*, there are suggestions that they were used as a symbol of undress in brothels or suburban baths⁶. Both of these circular objects, called *teseserae*, were used in a single section of text describing the emperor Domitian's gifts to his subjects⁷.

The Use of Tokens from Prehistoric Times⁸ to the Present Day

In prehistoric times, tokens were objects of calculation and counting in trade, and pre-literate societies contributed to the creation of writing and abstract number⁹. Tokens have been used in the Near East since the eighth century B.C. and have common stamps on them¹⁰. The Mycenaean tokens were part of the bureaucratic system and were not used after the collapse of the Mycenaean civilisation. Tokens reappeared in Euboea and Attica after the ninth century B.C. Tokens found in Greece are thought to have been used as vote ballots¹¹, at festivals, in *agons*, as theatre tickets for entry to the Great Dionysia and other theatre festivals, in seating, and exchanged for a portion of meat at a festival *banquet*¹². Tokens from temples and sanctuaries are also thought to have been distributed to control visitors and for pilgrimages.

Tokens in the Hellenistic Period

During the 1950 excavations in the Athenian Agora, Aristotle's *Athenaion Politeia*, Homer A. Thompson found jury tokens with letters on them in what he called the "Ballot Box" and published them in the Athenian Agora journal. This find proved the association of lettered tokens with the allocation of jurors to courts¹³. Lettered tokens have been on icons since their introduction in Athens, and the letters give information about people's seats - the seat of the executive committee of the Council proves this¹⁴ (Fig. 1a). Another group of lead tokens from Athens was found in the "Great Void of Athens" and dates from the Hellenistic Period (Fig. 1b). Other symbols relate to the public sphere and are seal-style uniface and cryptic tokens used by the councillors who governed the *polis* at the *Prytaneion*. These symbols were found in an area close to the *Prytaneion*, where decisions were taken and meetings were held¹⁵.

The letters or monograms on the terracotta tokens found at the Rhodiapolis Theatre in Lycia are

⁵ https://warwick.ac.uk/fac/arts/classics/research/dept_projects/tcam/about/ (Access date: 02.01.2024).

⁶ Fishburn 2007, 225-236.

⁷ Crisà *et al.* 2019, 4.

⁸ For a general overview: Schmandt & Besserat 1992.

⁹ Şeker & Şeker 2019, 1-16.

¹⁰ Schmandt & Besserat 1992.

¹¹ Thompson & Wycherley 1972, 46-56.

¹² Gkikaki 2021, 65, 66, 69.

¹³ Thompson 1954, 31-67.

¹⁴ Thompson 1954, Pl. 39 c,d, Pl. 40 b, c; Gkikaki 2021, 69. https://warwick.ac.uk/fac/arts/classics/research/dept_projects/tcam/about/ (Access date: 02.02.2024).

¹⁵ Thompson & Wycherley 1972, 46-56, Pl. 39 c,d, Pl. 40 b, c.

the same as those that were found at Letoon¹⁶. The function of the terracotta tokens recovered from the Rhodiapolis theatre are theatre tickets or voting tokens (Fig. 1c)¹⁷. As at the Letoon theatre, inscriptions recovered from the Rhodiapolis theatre indicate that it was used as an assembly building until the new *bouleuterion* was built in the second-third century A.D.¹⁸.

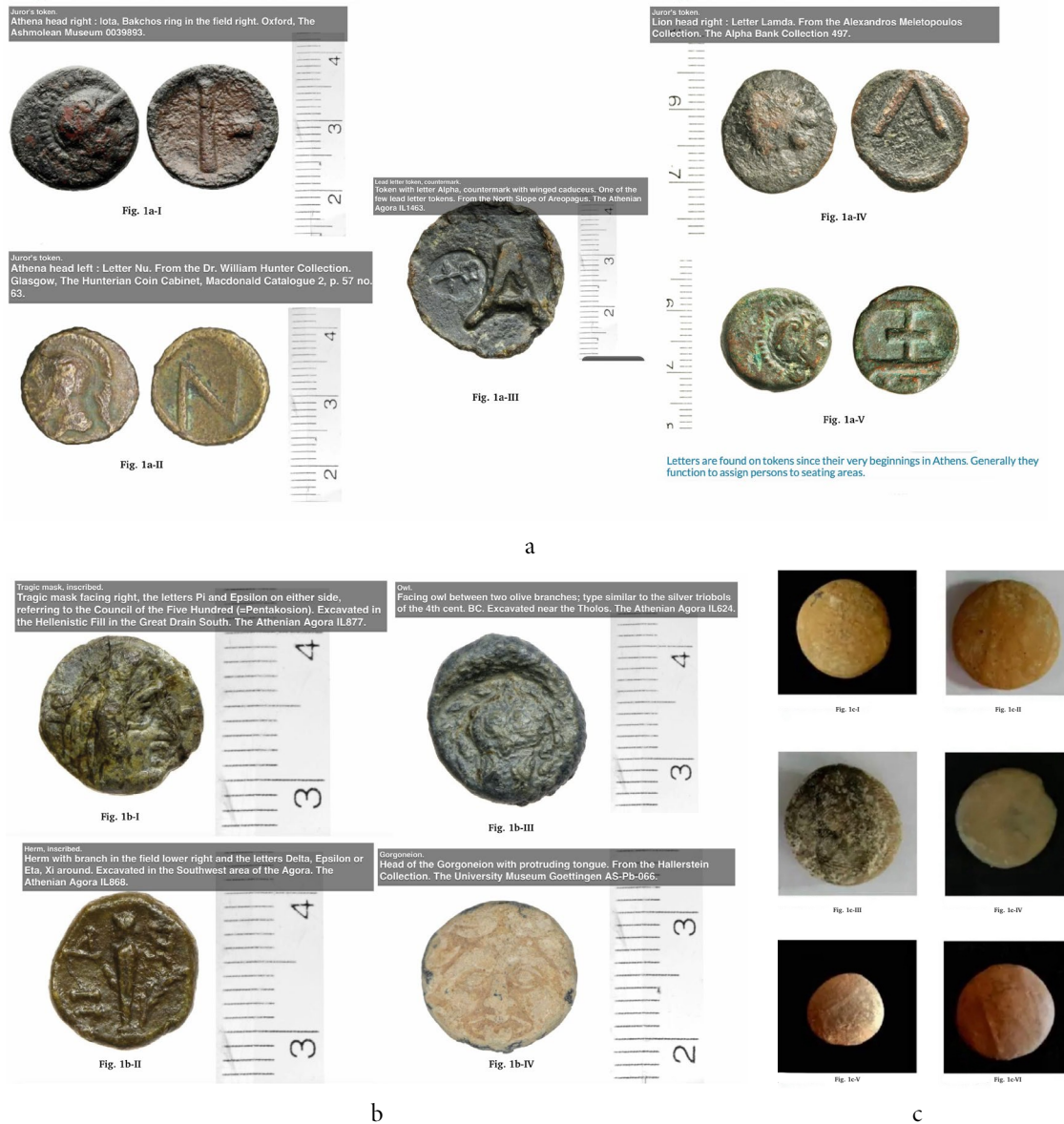

Fig. 1. Athens Hellenistic Tokens (a-b), Rearrangement from https://warwick.ac.uk/fac/arts/classics/research/dept_projects/tcam/about/ (Access date: 02.02.2024); Tokens from Rhodiapolis Theater (Özdilek 2012, Lev. 58)

Three terracotta voting tokens were recovered from the “assembly building/*bouleuterion*” of Rhodiapolis. On these voting tokens there is depicted a group of three gods of Lycia together. Leto, the

¹⁶ Özdilek 2012, 82, 83, 184 Lev. 58.

¹⁷ Özdilek 2012, 82, 83, 184 Lev. 58.

¹⁸ Özdilek 2012, 75, 76, 81, 82 Lev. 58-59.

mother goddess of Lycia, is standing on a throne, her twin children Apollo and Artemis are standing on either side of her and the *ethnicon LYKION* is inscribed on the voting tokens¹⁹ (Fig. 2a). The terra-cotta tokens, which are thought to be associated with the Letoon theatre, are similar to the voting tokens related to the decisions taken in the assembly meetings.

Fig. 2. Rhodiapolis Bouleuterion, Vote Tokens (a) (Özdilek 2012, Lev. 59); Roman Tokens (b) (Crisà 2020, 47-51), Re arrangement from https://warwick.ac.uk/fac/arts/classics/research/dept_projects/tcam/about/ (Access date: 02.02.2024); Roman Theater Ticket (c), retrieved from <http://vroma.org/vromans/araia/theaterticket.html>

Tokens in the Roman Period

In Roman Athens, tokens are associated with the ambitions of the civil elite to maintain their status as gods and heroes, and can be interpreted as the badges of influential clans and families. Tokens were distributed in the exchange of gifts and for admission to banquets and festivals²⁰ (Fig. 2b).

Many ancient theatre tickets have been found in Rome. They are round or square, made of ivory or bone, and usually have a picture engraved on one side and an inscription on the other. The images are very varied and refer to the theatre or the place where the performance took place. The inscriptions consist of Latin and Greek letters and the numbers of the seating section and area numbers. For example, on the obverse there is a stepped depiction of the *cavea* of the Theatre of Pompey leading to the Temple of Venus

¹⁹ Özdilek 2012, 75, 76, 81, 82 Lev. 59.

²⁰ Thompson & Wycherly 1972, 46-56; Crisà 2020, 47-51.

Victrix. The reverse bears the Roman numeral XI and Greek letters²¹ (Fig. 2c).

Roman tokens found in the Roman city of Palmyra were used in religious festivals, ceremonial meals or sacrificial offerings. These tokens date from the first to the third century A.D.²².

Countermarks

Roman tokens are often counter-stamped. The exact function and meaning of the counter-stamp remains unclear. A tentative interpretation could be the approval of a procedure through an authority, in this case the personal stamp of *magistrates* and sponsors.

Almost half of the tokens recovered from the theatre area of Letoon are marked. These tokens are thought to have functioned as countermarks. It is thought that the tokens at Letoon may have been used for several different functions. Therefore, the markings on the tokens may carry different meanings. In cases where the tokens were used as ballot papers, they were marked to indicate that voting had taken place. Similar ballot tokens to those from the Letoon were also found in the *Prytaneion* in the Athenian Agora²³. In cases where the tokens recovered from Letoon were used for entrance to festivals and *agons* held in the theatre, the sign indicates that the entrance fee was paid or that controlled access was ensured. Where tokens were used for the distribution of food and drink at religious ceremonies in sanctuaries, they may have been marked to indicate that they had received the necessary services.

Vote Tokens

The use of tokens can be associated with the gradual democratisation of the constitution during the fifth century B.C.²⁴. In the Hellenistic period, tokens were official and used for governmental activities, especially in the council, assembly, and law courts²⁵. With the emergence of democracy, bouleuterion buildings were built and elections were held for decisions to be taken in city-state administration as a consequence of democracy²⁶. In these elections, symbols were needed to vote and count the votes. In the classical period, they were used as ballot papers in Athens²⁷. Athens has a special place in history for their use in the electoral procedures of democracy²⁸.

The known voting tokens were found in the Rhodiapolis Bouleuterion and the Rhodiapolis Theatre²⁹. There are no finds labelled as voting tokens in the assembly building of the Lycian Province³⁰. The hypothesis that one of the functions of the tokens found around the Letoon Theatre was as voting tokens and that the specimens with marks on them belonged to the people who participated in the elections can be put forward in connection with one of the functions of the tokens and the use of the theatre as a parliament building.

²¹ <http://vroma.org/vromans/araia/theaterticket.html> (Access date: 01.02.2024).

²² Makrypodi 2016; Crisà 2018, 803-810.

²³ Thompson & Wycherley 1972, 46-56, Pl. 39 c, d, Pl. 40 b, c.

²⁴ Crisà *et al.* 2019, 2.

²⁵ Gkikaki 2021, 69.

²⁶ Thompson & Wycherley 1972, 48-54.

²⁷ Thompson & Wycherley 1972, 46-56, Pl. 39 c,d, Pl. 40 b, c.

²⁸ Crisà *et al.* 2021, 2.

²⁹ Özdilek 2012, 81-83, Lev. 58-59.

³⁰ Korkut & Grosche 2007, 101-156.

Tokens in Early Byzantine Period

Early Christianity icons were called “*Tesserae Pelegrinorum*” both in the East and West Rome. Pilgrims could keep these tokens as souvenirs and take them back to their homeland after fulfilling their religious duties on pilgrimage³¹.

Specimens Similar to Tokens but Serving Different Functions

Game pieces are made of terracotta, stone and bone. They can be produced in different forms, but their common feature is that those used for table games have flat bottoms³². On the *stylobate* of the temple of Leto at Letoon, the *ludus latruncularum* gaming table is engraved as a square grid³³. Therefore, there were also game stamps/parts from Letoon to play on this table. The history of game boards dates back to prehistoric times as much as game pieces and they can be made from different materials³⁴. In the Roman and Early Byzantine Periods, it is seen that architectural structures such as seating benches in the theatre, stylobate of temples and stoa could be inscribed. The concept of play has itself a ritualistic aspect. A comparison with Roman examples shows that the game *counters* at Tralleis may also have been used as storage covers³⁵. The finds from Amorium, consisting of bone, ivory and stone game *counters*, and stone game boards, are dated to the Late Antique Period, tenth-fourteenth century A.D.³⁶. Bone, ivory and paste game pieces were found at Komana; these are dated to the Danishmend or Ottoman periods³⁷. The Letoon examples were not used as game stamps because they have a biconvex form, so they would not rest easily on the game board.

Bullas seal impressions were obtained by pressing the ring stone into clay. Seal impressions were used for the security of goods, the identification of the bearer, in worship and religious rituals, correspondence, notary documents and tax receipts³⁸. Important letters, monetary documents and petitions were sealed. The clay seals found in Zeugma show that there were archives in the city where official documents were kept³⁹.

Letoon Sanctuary

The Letoon, the sacred area of the Lycian region, is located in the Kumluova neighbourhood of Seydikemer district of Muğla province, in the area known as the Teke Peninsula in the Western Lycian Region. The sanctity of the Letoon has been recognised since the Bronze Age. The Letoon is a sacred region of Lycia due to its natural water resources and rocky geomorphology⁴⁰. The fact that the people of the region living in Kumluova today, where Letoon is located, inhabit a healing area brought by the water cult as in ancient times that the worship for the treatment of various diseases and childbearing continue around this spring water today, and the fact that the theatre where festivals were held in

³¹ Makrypodi 2016.

³² Bener 2013, 77.

³³ Bener 2013, 8.

³⁴ Tatar 2018, 32-33.

³⁵ Ünal *et al.* 2021, 49-50.

³⁶ Witte 2012, 282, 291 Fig. 9/3-9/4.

³⁷ Koyun 2019, 192-194.

³⁸ Önal 2007, 6-7.

³⁹ Önal 2007, 8.

⁴⁰ Metzger 1980, 20-28; Laroche 2005, 467-471.

ancient times is still called the festival area by the people of the region today, are very important in terms of showing the transfer of cultural heritage⁴¹ (Fig. 3). The Letoon, which has a very important place in reflecting the culture and history of Lycia together with the city of Xanthus⁴² is also included in the UNESCO Cultural Heritage List.

Although the Letoon is known as the sanctuary of the city of Xanthus, it is actually the sanctuary of all the Lycian cities and is neighbouring; Patara, Pydnai, Sidyma, Pinara, Arsada and Tlos. Being close to the port of Patara, which has been an important gateway to the Mediterranean throughout the ages, the port of Pydnai and the river Eşen, provided easy access to people coming from overseas and for the distribution of imported materials via the port and the river. Since the Letoon was the sanctuary of the Lycian League⁴³, there are temple-oriented religious spaces in the settlement, in addition to the places where the priests lived. Among the buildings

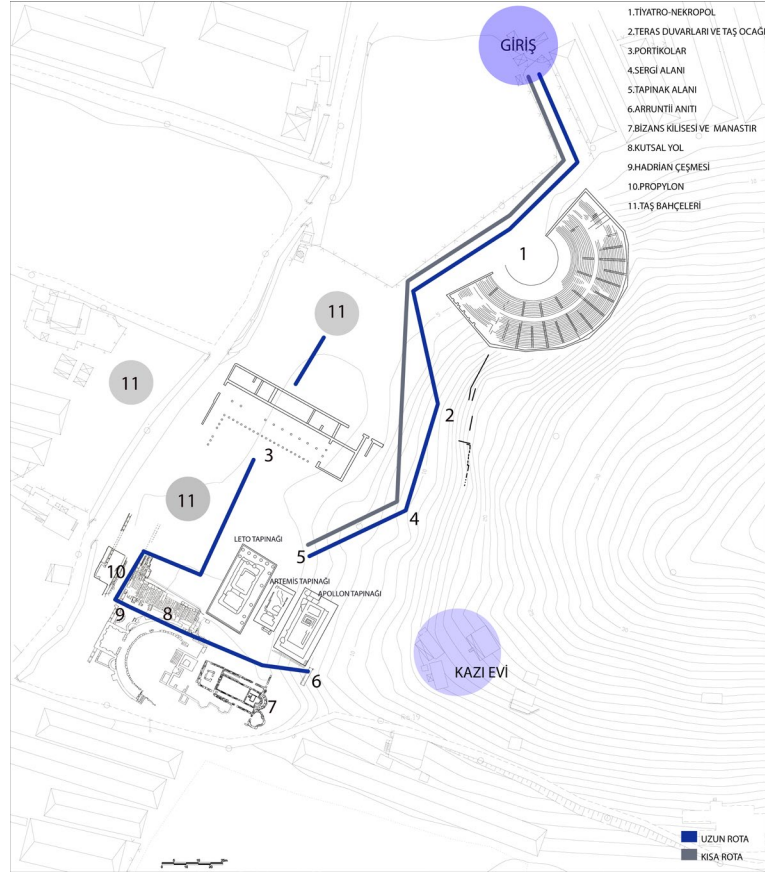

Fig. 3. Letoon Sanctuary Plan, Letoon Excavation Archive 2017

in the city, the theatre was used for festivals, competitions, religious ceremonies and for meetings of the Lycian Union⁴⁴. The Letoon consists of *Agoras*, temples of Leto, Artemis and Apollo (Fig. 4), the Letoon Trilingual Stele, A Sacred Rock Stepped Cult Area (Fig. 5), the Sacred Road, the Sacred Water Spring, the Priest's Residence, the Monument of Arruntii, the Hadrian *Nymphaion*, the Basilica, terrace walls and quarries and different types of tombs⁴⁵.

⁴¹ Metzger 1980, 20-28.

⁴² Atik Korkmaz 2016, 197-200.

⁴³ des Courtils 2003, 133.

⁴⁴ Metzger 1973, 117-127; des Courtils 2003; Atik Korkmaz 2016, 186-205; Özdilek 2022, 245.

⁴⁵ Metzger 1975, 81; des Courtils *et al.* 1997, 323; Laroche & Bernard 1998, 485; des Courtils & Laroche 1999, 396; 2002, 329-330; Laroche 2007, 325; Hansen & Le Roy 2012; Önder 2015, 437-444; Atik Korkmaz 2016, 197-201; Özdilek & Atik Korkmaz 2018, 395-433; Özdilek 2019, 229-280; 2020, 451-487.

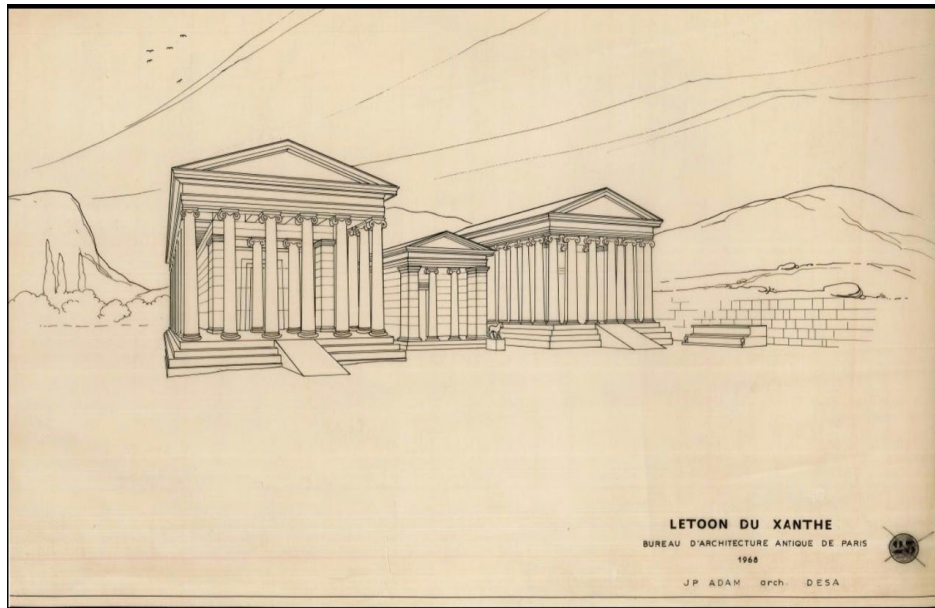

Fig. 4. Illustrations of the temples Leto, Artemis and Apollon and Arrunti Monument (Archive ouverte de la mission française)

Fig. 5. Stepped Cult Area (photographed by B. Özdilek)

The theatre in the sanctuary was used for festivals (Fig. 6a), religious ceremonies, *agons*-theatre competition and *venationes*⁴⁶. *Romania festivities* were organised by the Lycian Union⁴⁷. In the light of the inscriptions found in the theatres of Letoon, Korydalla, Kyaneai, Telmessos, Tlos and Pinara in Lycia, it is known that bull, wild boar hunting and dog fights were held and even a copy of the decisions taken in the Lycian Union was found in the Letoon, indicating that the theatre building was also used

⁴⁶ Özdilek 2016, 163.

⁴⁷ Badie *et al.* 2004, 145-147.

for meeting purposes⁴⁸. The activities listed here regarding the function of the theatre are also attested from epigraphic documents⁴⁹. The inscriptions suggest that it was a place where agonistic competitions were held and its architecture suggests that it was a theatre. In the south vault of the theatre facing the sanctuary, there is an architectural arrangement with a temple facade decorated with a Doric fronton⁵⁰. The vaults overlook the road coming from Xanthus to the North⁵¹ is a road is older than the theatre constructed in the Hellenistic Period. There is a necropolis at the side of the road. At the entrance of the south vault, there are Ionic architraves in Doric-Composite order, Doric triglyphs and masks on the metopes⁵². The hippodrome structure is not visible today. It should probably be searched for in the plain. Due to the morphological structure of the city, it is likely to have been buried beneath the alluvial earth fill⁵³.

Fig. 6. Letoon Theater (a) (photographed by B. Özdilek); Token Studies (b) (photographed by B. Özdilek)

After the typological grouping of the terracotta tokens recovered from the Letoon excavations according to their characteristics, hypotheses regarding their functions are presented below. Comparative examples are presented, clay paste characteristics are compared with the local productions of the region and opinions are expressed on the information that the palm prints can provide us. The fact that singular or few examples similar to this group of finds have been recovered from other sanctuaries and cities makes it difficult to comment on the function of these finds.

In some cases, isolated groups of unqualified material were not considered worthy of analysis and no opinion was offered on their function. The fact that the Letoon was a sanctuary and that the assemblage was evaluated in conjunction with other archaeological data on the site and its use, resulted in a very dense assemblage.

Description

A total of one hundred and seventy-nine terracotta tokens from the 1973 and 1976 excavations were recovered from the Letoon excavation depot during the inventory work carried out in 2016 and 2018

⁴⁸ des Courtils 2003, 133; Özdilek 2022, 245.

⁴⁹ Badie *et al.* 2004, 145.

⁵⁰ Ferrero 1970, 80.

⁵¹ Ferrero 1970, 80.

⁵² des Courtils 2003, 138; Badie *et al.* 2004, 147; Laroche 2006, 305.

⁵³ Atik Korkmaz *et al.* 2015, 417-424.

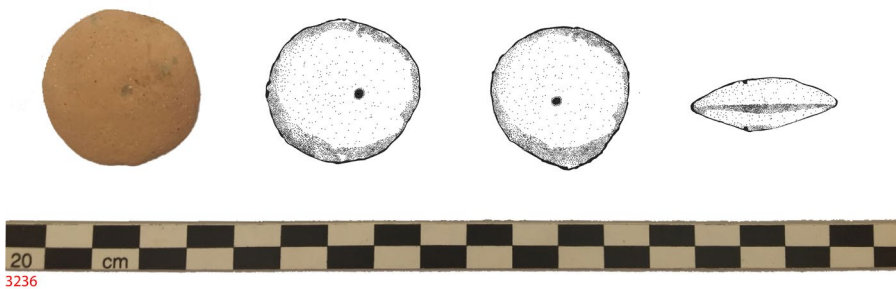
(Fig. 6, 7a). The average diameter of the 178 biconvex-shaped terracotta tokens is 3.2-3.3 centimetres. The only example that differs from all others has a planoconvex shape and a diameter of 2.60 centimetres.

a

b

c

Fig. 7. Letoon Tokens (drawn and photographed by B. Özdilek)

Typology

The forms of these objects are similar, but the most important information about their function is provided by their find-spots and, if available, descriptions, monograms and marked examples (Fig. 6b).

The terracotta biconvex shaped artefacts called tokens show five different form characteristics within themselves. Analysed in five groups, the sizes of the artefacts are close to each other.

1. Unmarked tokens (Fig. 7b).
2. Marked tokens (Fig. 7c).
3. Tokens with monograms (Fig. 8a, Fig. 8b).
4. Tokens with high reliefs (Fig. 8c).
5. Marked token with a planoconvex shape (Fig. 9a).

Fig. 8. Unmarked Tokens (a); Tokens with Monograms (b); Reliefs on Tokens (c) (drawn and photographed by B. Özdilek)

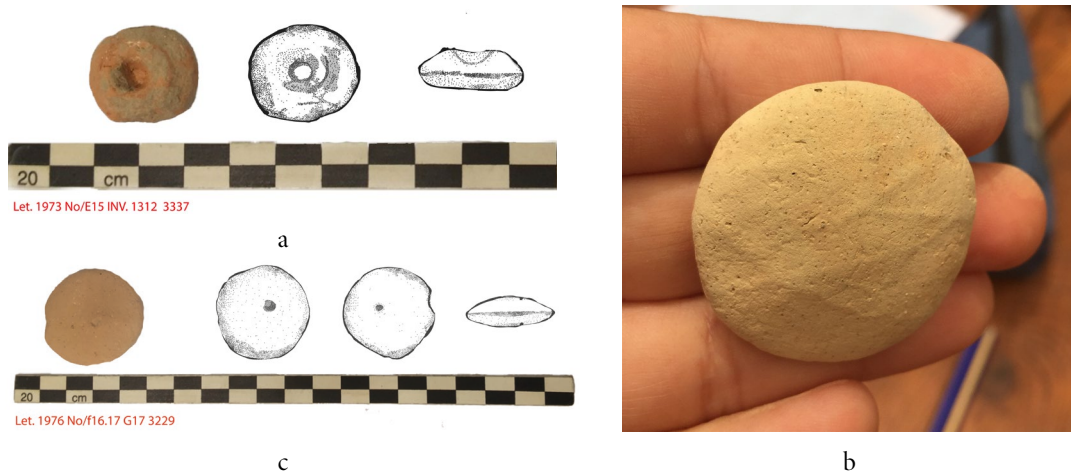

Fig. 9. Plano-Convex Token (a); Handprints on Tokens (b); Marked Tokens (c) (drawn and photographed by B. Özdilek)

Clay Properties-Monograms and Numbers-Finger and Handprints

When the clay was wet, small balls of clay were rolled in both palms and shaped into flat forms. As they were shaped by hand, their forms are asymmetrical and show palm lines and fingerprints (Fig. 9b)⁵⁴. As they were shaped by hand, they were different in size and have irregular outlines. After being shaped by hand, their surfaces appear to have been smoothed with a small spatula.

⁵⁴ Analyses of hand and fingerprints on terracotta objects provide information on gender, child-adult, age and height characteristics. Thus, we can learn of the roles and activities attributed to men and women in societies. See, Arslan 2023, 1-16.

Almost half of the tokens found at Letoon are marked. One of the first questions is whether the corresponding grooves on the terracotta tokens were marked when the paste was dry or when it was slightly wet. In my opinion, it seems unlikely that they were marked when the dough was dry, because the holes made were very smoothly and without evidence of any force being applied. Had they been made when the clay was dry, it is likely that the brittle clay would have broken (Fig. 9c, 10a).

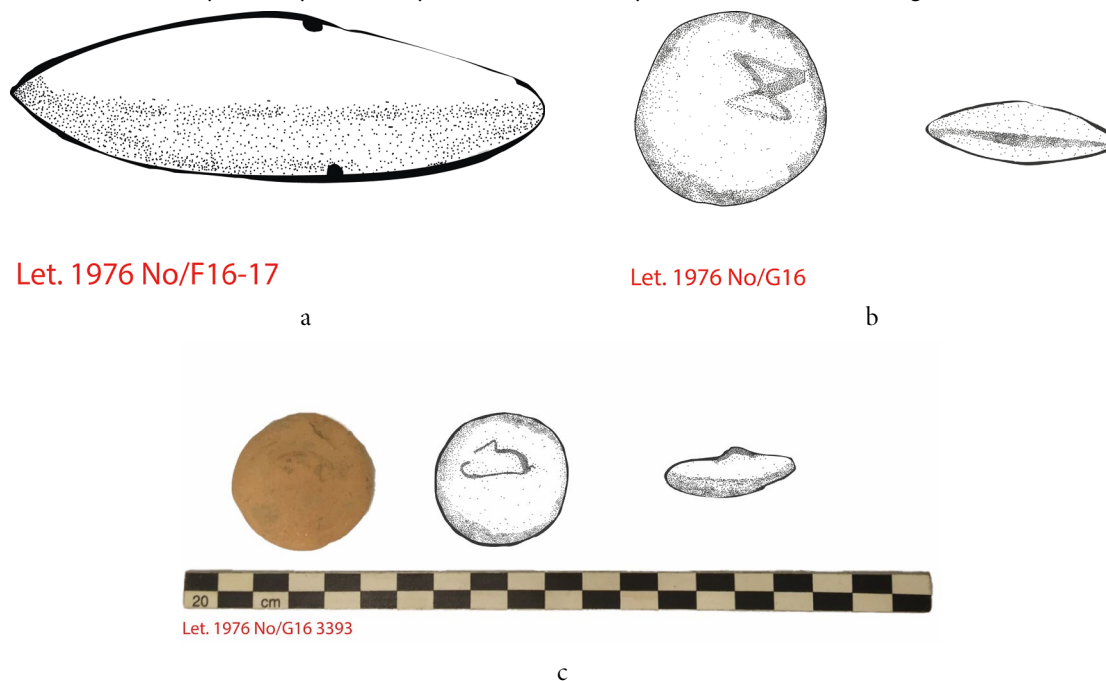

Fig. 10. Marked Tokens (a); Monograms, Marks on the Tokens (b); Reliefs on Tokens (c) (drawn and photographed by B. Özdilek)

In the examples with gouges, it is observed that 1-2 millimetres deep gouges were made with a punch-like metal tool in both directions, although not on the same axis. These gouges do not meet in the centre and are not in the form of holes (Fig. 10a).

A few specimens have monograms or imprints that may be numbers. The numbers or monograms were in the form of X or a monogram in the form of a butterfly (Fig. 10b). Since the tokens from Letoon are under-fired, the prints on them have been eroded due to the soft and puffy texture of the clay. In some cases, there are even doubts as to if they could be impressions or not.

The legends with the names of individuals on Hellenistic tokens from Athens refer to private benefactors who, in their official capacity as magistrates, sponsored certain elements of the festivals⁵⁵.

The reliefs on the tokens are applied in applique technique. Two examples have a relief projection on one side. This relief may be an animal or an object (Fig. 10c).

The average thickness is 1.1 - 1.2 centimetres. The paste has two shades of colour: pinkish and reddish yellow clay. The majority of the sherds are 7.5 YR 7/8 reddish yellow clay. The pastes show the local paste colour characteristics of the region. The lime and sand inclusions are less in the light coloured samples (Fig. 11a), while the dark coloured samples have more lime, tile and sand inclusions (Fig. 11b). The light coloured pastes are softer, underfired and powdery. The darker coloured pastes

⁵⁵ Gkikaki 2021, 69.

are medium hard and porous due to the sand and lime inclusions. While most of the pastes are not slipped, some of the samples are red slipped. They are soft and made of the local clay⁵⁶.

According to the determinations regarding the production of the tokens found at Letoon and the analyses of the ceramics recovered from the sanctuary, it has been determined from archaeometric studies that the local clay of the Eşen Valley was used at the Letoon as at Xanthus⁵⁷. It is observed that the terracotta tokens analysed in this study bear the clay characteristics of the Eşen Valley. The producers of the tokens were the local people in the Letoon.

Find Locations

From 1973 there are two specimens from grid E 15 and 9 specimens without grid information. From 1976, six tokens from grid E 16-17, one hundred and sixty-one tokens from grids F 16-17 and G 16-17, and one coin from grid BC were recovered. Although the grid information is not known clearly, during the terrace wall excavations I conducted from 2016 to 2019, the grid information of the excavated area was obtained, and although it is not possible to determine the F and G grids as a point area, it can be said that they are located on the line extending from the southern vomitorium of the theatre to the agora at the lower level of the terrace walls. The find-spots of the terracotta tokens provide information about their intended use. These were found near the entrance of the theatre. The theatre in the sanctuary of Letoon was used for many purposes, such as Lycian League meetings and *Romania-Letoia* religious festivals⁵⁸.

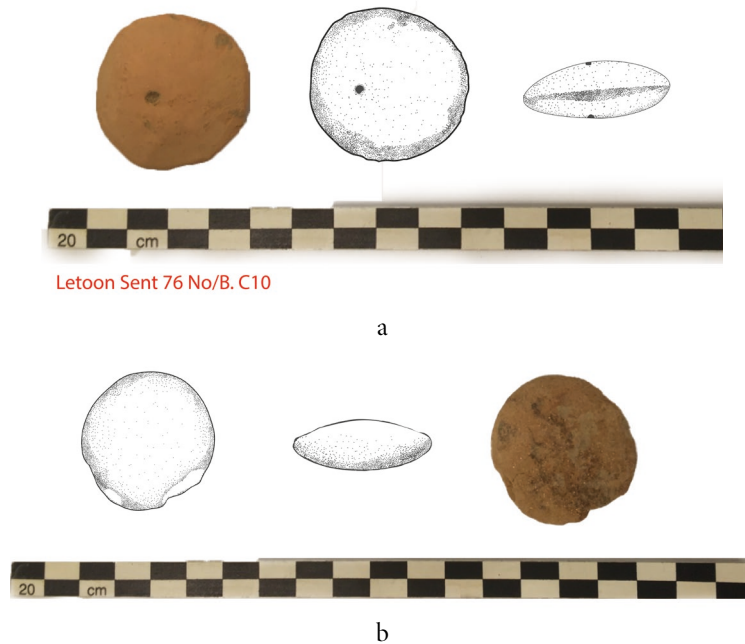

Fig. 11. Clay (a); Calcareous clay (b) (drawn and photographed by B. Özdilek)

Analogy and Dating

Since the exact location and stratigraphy of the excavation areas where the tokens were recovered are

⁵⁶ The manuscript is currently being prepared for publication by the author.

⁵⁷ The manuscript is currently being prepared for publication by the author.

⁵⁸ Balland 1981, 270; des Courtis 2003, 133; Badie *et al.* 2004, 167.

unknown, their dating is not possible from archaeological excavation methods. In addition to the function of the tokens in the sanctuaries, it is thought that most of them are related to the theatre from the grid squares they were recovered from. The Letoon theatre was built in the Late Hellenistic - Early Roman period, and meetings, festivals and agons were held in the Letoon theatre structure during the Roman Period.

The dating can be assigned to a wide range of dates such as the Late Hellenistic and Roman Periods as a result of comparisons with the Rhodiapolis tokens, where the closest similar examples are found, and which are related to the theatre and festivals held in the city. The tokens found in the theatre of Rhodiapolis and the monogram prints on them are similar to the examples found in the Letoon⁵⁹. Apart from the Letoon, similar finds were not found in the sanctuaries of Claros⁶⁰; Didyma⁶¹; Sura⁶² and Pessinus⁶³; while, at Palmyra, terracotta tokens thought to be associated with the festivals in the sanctuary were recovered⁶⁴.

The Function of the Terracotta Tokens Recovered from the Letoon

The Lycian confederation organised the *Romaia*, the famous competition held in honour of Rome, Deese Epiphanes and Evergetis, attended by Leto and later Augustus, included music, gymnastics and equestrian events. Three musical events are known from an *agonistic* catalogue from Letoon dating to the late second or first century B.C. These were: *auletes*, *citharist* and *citharedes* competitions. The celebration of the contest presupposes the existence of a theatre, which should probably be identified with the theatre.

Agons and animal fights discovered at Letoon⁶⁵. According to the inscriptions found, one of the Lycian high priests, who was organising a festival, organised *venationes* in the sanctuary of Leto, probably in the Letoon theatre, in order to gain fame⁶⁶.

One of the important questions to understanding the function of the tokens is the meaning and function of the grooves on them. In the logic of a contour-mark, these marks may indicate that tokens have been used by the checker in return for the required transaction. It is thought that the token is marked as a numerical equivalent for a fee or free of charge.

The statement regarding the coexistence of marked and unmarked tokens has not yet been responded to. Another question regarding token usage is whether these tokens are single-use or multi-use. It is possible that these tokens were reused after being collected by the authority. If they were disposable, they would have to be recovered in much larger numbers than the tokens used repeatedly.

There is a possibility that they could have been used as vote tokens in cases where the Letoon theater was used for meetings related to the Lycian League. According to the principle of using vote tokens, it can be hypothesized that the marked ones may be the tokens participating in the voting.

⁵⁹ Özdilek 2012, Lev. 57-58.

⁶⁰ Şahin 2011, 80-89; 2014, 13-32.

⁶¹ Furtwangler 2011, 64-80.

⁶² Çevik & Öztürk 2011, 90-98.

⁶³ General overview Verlinde 2015.

⁶⁴ Makrypodi 2016.

⁶⁵ Balland 1981, 269, 270.

⁶⁶ Akdoğan Arca 2001, 22.

In connection with the use of theatres as assemblies in the early period, meetings related to Dionysus were called “*ekklēsia en Dionysou*” and general public meetings were called “*ekklēsia en toi theatroi*”⁶⁷. The tokens used in the theatre during the agon and religious festivals were used as entrance tickets, and those marked could be the audience members who passed the control⁶⁸. The tokens were exchanged for a portion of meat at the festive *banquet* in the sanctuary. Whatever function they were used for, they were the equivalent of a numerical value controlled by power and authority.

Conclusions

The tokens used in the Letoon theatre are believed to have served multiple purposes: entering festivals, receiving meat distributed during sacred ceremonies, and voting in the theatre. Voting tokens here were principally a democratic device used in the process of distributing offices, they enabled the participation of citizens in running the affairs of the city⁶⁹. Tokens recovered from the Letoon were exchanged for a portion of meat at the festive *banquet* held within the Sanctuary. The result of the use of these terracotta tokens in the sanctuary of Letoon shows that they were under the control of specially authorised religious officials in charge of the safe.

Since the surviving finger and palm prints were not analyzed, we cannot provide information such as the gender, age range and height of the producers, but the production method, forms and clay properties suggest that these may have been produced within the sacred area. The production of tokens was carried out within a short time employing a very simple method.

The form and simple functionality of the objects found at Letoon and the possibility that they may have been used in different functions described here were taken into consideration.

In ancient and modern societies, tokens are means of calculation used in economic, political, religious and cultural fields. Their proper analysis is a prerequisite for understanding how ancient society was materially constituted. Tokens continue to be found in archaeological excavations, but due to a poor understanding of them they are often not published or are only briefly mentioned in reports⁷⁰.

At the end of the study, it was concluded that the terracotta biconical-shaped objects are tokens when interpreted together with the location and context of the finds and the marks and imprints upon them. The fact that the tokens recovered during the Letoon excavations were very dense and in groups helped in indicating their use.

⁶⁷ Wurster 1993, 30.

⁶⁸ Özdilek 2012, 40, 72; Gkikaki 2021, 60, 64.

⁶⁹ Crisà *et al.* 2019, 2.

⁷⁰ https://warwick.ac.uk/fac/arts/classics/research/dept_projects/tcam/about (Access date: 02.01.2024).

BIBLIOGRAPHY

- Akdoğan Arca E. 2001, *Likya ve Pamphilya Kentlerinde Euergesia*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi. Antalya.
- Arslan A. 2023, "Studying Fingerprints in Archaeology: Potentials and Limitations of Paleodermatoglyphics as an Archaeometric Method". *Arkeoloji Bilimleri Dergisi*, 1-16.
- Atik Korkmaz S. 2016, "Ana Tanrıçanın Kutsal Alanı: Letoon". Eds. H. İşkan & E. Dündar, *Lukka'dan Likya'ya. Sarpedon ve Aziz Nikalaos'un Ülkesi*. İstanbul, 186-205.
- Atik Korkmaz S., İ. Ergüder & E. Babayiğit 2015, "Letoon Tiyatrosunda 2011-2012 Yıllarında Gerçekleştirilen Jeofizik Destekli Arkeolojik Araştırmalar Ön Rapor". Eds. H. İşkan & F. Işık, *Patara VII-1: Kum'dan Kent'e Patara Kazılarının 25 Yılı Uluslararası Sempozyum Bildirileri, 11-13 Kasım 2013, Antalya*. İstanbul, 417-424.
- Badie A., S. Lemaitre & J. C. Moretti 2004, "Le theatre du Letoon de Xanthos. Etat des recherches". *Anatolia Antiqua* XII, 145-186.
- Balland A. 1981, *Inscriptions d'époque impériale du Létôon. Inscriptions d'Epoque Imperiale du Letoon*. Paris.
- Bener S. S. 2013, *Antikçağda Oyun ve Oyuncaklar*. İstanbul.
- Crisà A. 2020, "Ancient Tokens of Sicily. Small Communities on the Mediterranean Island Utilized These Pieces for Ceremonial Purposes". *The Numismatist* 133/2, 47-51.
- Crisà A. 2018, "A New Terracotta Tessera from the Excavations of the University of Milan at Palmyra (Tadmor, Syrian Arab Republic) (2010)". *Archeologia Classica* 69, 803-810.
- Crisà A., M. Gkikaki & C. Rowan 2019, "Introduction". Eds. A. Crisà, M. Gkikaki & C. Rowan, *Tokens. Culture, Connections, Communities*. London, 1-16.
- Çevik N. & Öztürk H. S. 2011, "Sura Likya'da Bir Kehanet Merkezi". *Aktüel Arkeoloji* 22, 90-97.
- des Courtils J. & Laroche D. 1999, "Xanthos-Le Letoon Rapport sur la Campagne de 1998". *Anatolia Antiqua* VII, 367-399.
- des Courtils J. & Laroche D. 2002, "Xanthos et le Letoon: Rapport sur La Campagne de 2001". *Anatolia Antiqua* X, 297-333.
- des Courtils J. 2003, *Guide de Xanthos et du Letoon*. İstanbul.
- des Courtils J., C. Le Roy, T. Marksteiner, A. M. Maniere Leveque & J. C. Moretti 1997, "Xanthos et Le Letoon Rapport sur les Campagnes de 1995 et 1996". *Anatolia Antiqua* V, 317-335.
- Ferrero D. de B. 1970, *Teatri Classici in Asia Minore 3, Citta dalla Troade alla Pamfilia*. Roma.
- Fishburn G. 2007, "Is That a Spintria in Your Pocket or are You Just Pleased to See Me?". Eds. P. E. Earl & B. Littleboy, *20th Conference of the History of Economic Thought Society of Australia*. Brisbane, 225-236.
- Furtwangler A. 2011, "Didyma Brankhid Kahinleri". *Aktüel Arkeoloji* 22, 64-79.
- Gkikaki M. 2021, "Tokens for Festivals in Hellenistic Athens". Eds. A. Crisia, *Tokens, Value and Identity Exploring Monetiform Objects in Antiquity and the Middle Ages. Travaux du cercle d'etudes numismatiques 22, Exploring Monetiform Objects in Antiquity and the Middle Ages. Cercle d'etudes numismatiques*. Bruxelles, 57-75.
- Hansen E. & Le Roy C. 2012, *Le Temple de Léto au Létôon de Xanthos*. Aarhus.
- Iceland H. 2013, "Token Finds At Pre-Pottery Neolithic 'Ain Ghazal, Jordan: A Formal and Technological Analysis". Ed. D. Schmandt Bresserat, *UT Faculty/Researcher Works Collection*. Berlin. Url: <https://repositories.lib.utexas.edu/server/api/core/bitstreams/041a9a25-4e00-40ea-b358-e904ba4071be/content>
- Korkut T. & Grosche G. 2007, *Das Bouleuterion von Patara: Versammlungsgebäude des lykischen Bundes (Patara II. 1)*. İstanbul.
- Koyun E. G. 2019, "Small Finds at Komana (Tokat) Excavations". Eds. B. Erciyas & M. A. Eser, *Komana Small Finds, Settlement*. Archaeology Series 7, Monography 2. İstanbul, 155-212.
- Laroche D. 2005, "Rapport sur les travaux de la mission archéologique du Letoon en 2004". *Anatolia Antiqua* XIII, 467-471.

- Laroche D. 2006, "Rapport sur les travaux de la mission archéologique du Letoon en 2005". *Anatolia Antiqua* XIV, 293-308.
- Laroche D. 2007, "Rapport sur les travaux de la mission archéologique du Letoon en 2006". *Anatolia Antiqua* XV, 325-334.
- Makrypodis S. 2016. "The "Tokens" (Tesserae) of Palmyra: New Data from the Collections of the Numismatic Museum (Note 1)". Retrieved from <https://www.archaeology.wiki/blog/2016/06/13/tokens-tesserae-palmyra/> on 01.02.2024.
- Metzger H. 1973, "Fouilles du Létôon de Xanthos". *Türk Arkeoloji Dergisi*, 117-121.
- Metzger H. 1975, "Fouilles du Létôon de Xanthos en 1973". *Türk Arkeoloji Dergisi* 22/1, 79-82.
- Metzger H. 1980, "Fouilles du Letoon et de Xanthos en 1976". *Türk Arkeoloji Dergisi* XXV/1, 187-200.
- Önal M. 2007, Clay Seal Impressions of Zeugma Kil Mühür Baskıları. Ankara.
- Önder S. 2015, "Letoon Üç Dilli Yazıtı Üzerine Bir Değerlendirme". Eds. H. Işkan & F. Işık, *Patara VII-1: Kum'dan Kent'e Patara Kazılarının 25 Yılı Uluslararası Sempozyum Bildirileri, 11-13 Kasım 2013, Antalya*. İstanbul, 221-223.
- Özdilek B. & Atik Korkmaz S. 2018, "Letoon Teras Duvarları ve Geç Antik Dönem Mekanları 2015-2017 Yılları Kazı Buluntuları". *Cedrus* VI, 395-433.
- Özdilek B. 2012, *Lykia'da Gün Yüzüne Yeni Çıkartılan Rhodiapolis Tiyatrosu*. Fethiye.
- Özdilek B. 2016, "An Overview of Lycian Theaters". *Cedrus* IV, 139-185.
- Özdilek B. 2019, "Letoon Taş Ocakları". Eds. N. E. Akyürek Şahin, F. Onur & M. E. Yıldız, *Eski Çağ Yazıları* 13, *Akron* 17. Ankara, 230-280.
- Özdilek B. 2020, "Letoon Kutsal Kaya Basamaklı Sunu Alanı Işığında Letoon'daki Tanrılar ve Kültler". *Cedrus* VIII, 451-488.
- Özdilek B. 2022, "Lykia Tiyatrolarında Rezerv Oturma Alanlarının Sosyal Statü ile İlişkisi: Prohedria, Bisellium, Pulvinar, Tribunalia, Locus, Sella Curilis". *Cedrus* X, 229-258.
- Schmandt Bessert D. 1992, *Before Writing Volume II: A Catalog of Near Eastern Tokens*. Texas-Austin.
- Şahin N. 2011, "Klaros Kehanet Merkezi". *Aktüel Arkeoloji* 22, 80-89.
- Şahin N. 2014, "Les campagnes de 2010 et 2011 a Claros: nouveaux apports". Eds. J. C. Moretti & L. Rabatel, *Le Sanctuaire de Claros et Son Oracle*. Lyon, 13-32.
- Şeker F. & Şeker S. 2019, "The Counting and Recording Tools of Prehistoric Trade: Tokens". Eds. O. Dumankaya, *Çağlar Boyunca Üretim ve Ticaret Prehistorya'dan Bizans Dönemi'ne*. Ankara, 1-16.
- Tatar E. 2018, "Çağlar Boyunca Yaşamımızın Vazgeçilmez Unsuru Oyun". *Aktüel Arkeoloji* Eylül-Ekim, 28-35.
- Thompson H. A. & R. Wycherley 1972, *The History, Shape and Uses of an Ancient City Center (The Athenian Agora Results of Excavations Conducted by the American School of Classical Studies at Athens, Volume XIV: The Agora of Athens)*. Princeton, New Jersey.
- Thompson H. A. 1954, "Excavations in the Athenian Agora: 1953". *Hesperia* 23, 31-67.
- "Token Communities in the Ancient Mediterranean". Retrieved from https://warwick.ac.uk/fac/arts/classics/research/dept_projects/tcam/about/ on 01.02.2024.
- Ünal C., M. M. Toy & İ. Özcihan 2021, "Tralleis Antik Kenti Kazısı Kemik Buluntuları". Ed. N. Öztürk, *Tralleis I*. Ankara, 1-205.
- Verlinde A. 2015, *The Roman Sanctuary Site at Pessinus from Phrygian to Byzantine Times*. Leuven.
- VRoma: A Virtual Community for Teaching and Learning Classics*. Retrieved from <http://vroma.org/vromans/araia/theaterticket.html> on 01.02.2024.
- Witte J. 2012, "Toys, Game Pieces, and Boards, 1988-2005". Eds. C. S. Lightfoot & E. A. Ivison, *Amorium Reports 3 The Lower City Enclosure Finds Reports and Technical Studies*. İstanbul.
- Woods C. 2010, "The Earliest Mesopotamian Writing". Eds. C. Woods, E. Teeter & G. Emberling, *Visible Language Inventions of Writing in the Ancient Middle East And Beyond*. Chicago.
- Wurster W. 1993, "Die Architektur des griechischen Theaters". *Antike Welt* 24, 20-42.

Kibyra İmparator Kült Tapınağı (Kaisarion) Kazılarında Bulunan Bir Grup Geç Hellenistik-Erken Roma Dönemi'ne Ait Seramik

A Group of Late Hellenistic-Early Roman Ceramic from the Excavations in the Imperial Cult Temple (Kaisarion) of Kibyra

Nurhan KILIÇKAYA *

Öz: Bu çalışmada ilk defa 2018 yılında kazısına başlanan Kibyra İmparator Kült Tapınağı (Kaisarion) yapısının C4-5-6, D5-6 ve E5-6 karelelerinden ele geçen Geç Hellenistik-Erken Roma dönemlerine ait seramikler ele alınmıştır. Söz konusu dönemlere tarihlenen seramikler dört başlık altında incelenmiştir. Kalıp yapımı kabartmalı kâseler kendi içinde; çam kozalağı taklidi, bitkisel bezemeli, uzun taç yapraklı, figürlü ve konsantrik yarım daire bezemeli kâseler olmak üzere beş farklı grupta değerlendirilmiştir. Açık zeminli seramiklerde/lagynos ise açık zemin üzerine boya ile bezemeler yapılmış gövde parçaları tanımlanmıştır. Kentte ilk defa ele geçen açık zemin üzerine koyu renk bant ve bitkisel bezeme ile süslenmiş formu belli olan kaplar ise unguentarium başlığı altında incelenmiştir. Son olarak alandan ele geçen bir adet Batı Yamacı Tekniği'nde bezenmiş ağız aynı isimli başlık altında anlatılmıştır. Çalışma sonucunda kentteki yerel üretim kalıp yapımı kabartmalı kâseler genel olarak MÖ II-I. yüzyıla, açık zeminli seramikler/lagynos MÖ II. yüzyıla, unguentarium parçaları MÖ II. yüzyılın ikinci yarısı- MÖ I. yüzyılın başına ve Batı Yamacı Tekniği'nde bezenmiş parça ise MÖ II-I. yüzyıla tarihlendirilmiştir. Alandan ele geçen MÖ II. yüzyıla ait Kibyra sikkeleri de seramiklerin tarihlerini desteklemiştir.

Anahtar Kelimeler: Kibyra • Kaisarion • Kalıp Yapımı Kabartmalı Kâseler • Batı Yamacı Tekniği • Açık Zeminli Seramikler/Lagynos • Unguentarium

Abstract: This study analyses the Late Hellenistic Early Roman ceramics recovered from the C4-5-6, D5-6 and E5-6 squares of the Kibyra Emperor Cult Temple (Kaisarion), which was excavated for the first time in 2018. The ceramics dating to this period are analysed under four headings. The mould-made relief bowls were analysed in five different groups; pine cone imitation, floral decorated, long petal, figured and concentric semi-circular decorated bowls. On the other hand, body sherds decorated with paint on a light ground were identified as light ground ceramics/lagynos. The vessels found for the first time in the city and decorated with dark coloured bands and floral decoration on a light ground were analysed under the title of unguentarium. Finally, one rim decorated in Western Slope Technique recovered from the site was described under the same title. As a result of the study, the locally produced mould-made relief bowls in the city were generally dated to the IInd – Ist century B.C., the light ground ceramics/lagynos to the IInd century B.C., the unguentarium sherds to the second half of the IInd century B.C.-early Ist century B.C. and the sherd decorated in the Western Slope Technique to the IInd-Ist century B.C. Kibyra coins dating from the IInd century B.C. recovered from the site also support the dating of these ceramics.

Keywords: Kibyra • Kaisarion • Mold-Made Relief Bowls • Western Slope • Light-Grounded Vessels/Lagynos • Unguentarium

* Arkeolog/Restoratör, Burdur Müzesi (Kibyra Kazısı), Burdur. Doktorant, Pamukkale Üniversitesi, Arkeoloji Enstitüsü, Denizli. 0000-0002-1943-1025 | nurhan-1993@hotmail.com

Makale Türü: Araştırma | Geliş Tarihi: 01/05/2024 | Kabul Tarihi: 29/05/2024; Kılıçkaya N. 2024, "Kibyra İmparator Kült Tapınağı (Kaisarion) Kazılarında Bulunan Bir Grup Geç Hellenistik-Erken Roma Dönemi'ne Ait Seramik". *Cedrus XII*, 63-86.

Giriş

Kibyra, günümüzde Akdeniz Bölgesi, Dalaman Çay Havzası içerisinde, Burdur ilinin Gölhisar ilçesi-nin batısındaki tepelerde konumlanmaktadır. Gölhisar Burdur'a 108 km, Antalya'ya 135 km, Denizli'ye 100 km ve Fethiye'ye 105 km mesafede olmasıyla kavşak noktası niteliğindedir¹. Antik çağda Kibyra, kuzeyinde Phrygia, kuzeybatısında Lydia, güneydoğusunda Milyas, güney ve güneybatısında Lykia, batısında Karia, kuzeydoğu-doğu yönünde Pisidia kültür bölgeleriyle çevrilmiş olmasıyla konumu itibarıyla önemli bir yerdedir (Fig. 1)². Bölge Hellenistik Dönem'e kadar Kabalis olarak isimlendirilmiştir³. Kibyra Hellenistik Dönem'de oldukça güçlenmiş, bulunduğu bölgeye Kibyritis adını vermiştir⁴.

Fig. 1. Kibyra'nın Konumu (Kibyra Kazı Arşivi)

Kentle ilgili ilk bilgileri Strabon aktarmaktadır. Ünlü coğrafyacı Kibyralıların Lydia soyundan olduklarını, Kabalis çevresindeki Pisidialıları ele geçirdikten sonra bölgeye yerleştiklerini, sonrasında ise kenti başka bir yere taşıdıklarından bahsetmektedir⁵. Son araştırmalar ışığında kentin ilk yerleşiminin Demir Çağ'da Gölhisar Ovası'ndaki Uylupınar (Erken Kibyra) yerleşimi olduğu belirlenmiştir⁶. Uylupınar'dan sonra Hellenistik Dönem'de Kibyra görkemli kamu binaları ve güçlü yasalarıyla bir

¹ Özudoğru 2020, 24.

² Magie 1950, I, 38, 241; Milner 1998, xiii-xviii; Corsten 2002, 1; Özudoğru 2014, 173; 2020, 24-25, 58.

³ Hdt. III. 90; VII. 77. Bölge sınırları ve dönemler içindeki isimlendirmesi için bk. Özudoğru 2020, 25, 26-29.

⁴ Str. XIII. 4. 14; Plin. nat. 5, 105; ayrıca bk. Cramer 1832, II, 195, 211, 271; Magie 1950, I, 38, 241, 530; Milner 1998, xiii-xvii, Özudoğru 2020, 24.

⁵ Str. XIII. 4. 17.

⁶ Uzun yıllar Pisidia Bölgesi ve Gölhisar Ovası'nda yüzey araştırmaları gerçekleştiren Mehmet Özsait, kent merkezi ve etrafında epigrafik çalışmalar yapmış olan Thomas Corsten ve 2012 yılından günümüze dek Uylupınar ve çevresinde yüzey araştırmaları yapan F. Eray Dökü'nün çalışmalarıyla konu hakkında önemli bilgilere ulaşılmıştır.

polis olarak bugünkü kalıntılarının bulunduğu alanda kurulmuştur⁷.

Kibyra'da MS 23 ve 417 yıllarında⁸ olmak üzere iki büyük deprem meydana gelmiştir⁹. İlk deprem oldukça yıkıcı sonuçlanmış, kentin Hellenistik Dönem mimari yapıları yıkılmış üzerine Roma İmparatorluk Dönemi kenti kurulmuştur. Dönemin Roma İmparatoru Tiberius kente üç yıllık vergi muafiyeti sağlamıştır¹⁰. Bu süreçte kent yeniden ayağa kaldırılmış, imparatoru onurlandırmak amacıyla da adı "Caesarea Cibyra/İmparatorun Kibyrası" olarak değiştirilmiştir¹¹. İkinci deprem sonucunda ise kentte Doğu Roma İmparatorluk Dönemi'ne geçiş başlamıştır. MS V-VI. yüzyıllarda ise Küçük Asya kentlerinde yaygın olan eşkıyalık faaliyetleri ve veba salgını Kibyra'yı da olumsuz etkilemiş, kent bu tarihten sonra Agora'da surla çevrilmiş bir alanda yaşamaya devam etmiş olup bu dönemle ilgili veriler sadece küçük buluntulara dayanmaktadır¹².

Kaisarion, imparator kült tapınaklarına verilen Sebasteion, Augusteion gibi isimlerden bir tanesidir¹³. Ölümünden sonra tanrılaştırılmış, adına tapınaklar inşa ettirilmiş imparatorlara tapmak genellikle eyaletlerde ortaya çıkmış olup, bunun en güzel örneği Küçük Asya'da görülür¹⁴. Eyaletlerde yapılan imparator tapınaklarının birçoğu günümüze ulaşmış olup büyüklükleri ve mimari özellikleri bakımından diğer tanrıların tapınaklarından farkları yoktur¹⁵. Anadolu'da görülen en önemli imparator tapınakları Ankyra (Ankara) Augustus Tapınağı, Pisidia Antiokheia'sındaki Augustus Tapınağı, Sidyma İmparator Tapınağı, Ephesos Domitianus (Vespasianus)-Hadrianus Tapınakları, Bergama Traianus-Caracalla Tapınakları, Kyzikos (Balkız) Hadrianus Tapınağı, Sagalassos Antoninus Pius Tapınağı, Sardeis Antoninus Pius ve Faustina Tapınağı ve Stratonikeia (Eskihisar) İmparator Kült Tapınağıdır¹⁶.

Kibyra Kaisarion'u (İmparator Kült Tapınağı) Merkez Tepe'nin güneybatısında konumlanmıştır. Yapının güney ve doğu yönlerinde dik yamaçlar, kuzeybatısında Odeion ve Stoa bulunur. Kaisarion'da ilk kazı çalışmaları 2018 yılında başlamıştır¹⁷. Yapının Kaisarion olarak adlandırılması oradan ele geçen yazıtlı bloklar sayesinde olmuştur¹⁸.

Kaisarion'un planlanmasında en önemli faktör alanın etrafındaki dik yamaçlar olmuştur. Bu nedenle yapı dik yamaçları "U" biçimli çevreleyen, bosajlı kireçtaşı bloklardan düzenli isodom duvar tekniğinde yapılmış bir platform¹⁹ üzerine inşa edilmiştir²⁰. Kentte gerçekleşen deprem felaketleri

⁷ Str. XIII. 4. 17; ayrıca bk. Özüdoğru 2020, 93; Tarkan 2021, 1.

⁸ Tac. ann. IV. 13. 1; Chron. Marcell. 417. 2.

⁹ Özüdoğru 2020, 118-120.

¹⁰ Tac. ann. 4. 13. 1; Suet. Tib. 8. 48.

¹¹ Özüdoğru 2014, 181; 2018, 19-20; 2020, 118-120.

¹² Özüdoğru 2018, 55-56.

¹³ Konu hakkında ayrıca bk. Değirmencioğlu 2023.

¹⁴ Anabolu 1970, 32.

¹⁵ Anabolu 1970, 32.

¹⁶ Bu tapınaklar hakkında detaylı bilgi ve mimarileri için ayrıca bk. Anabolu 1970.

¹⁷ Özüdoğru 2019, 172.

¹⁸ Özüdoğru 2020, 303-305.

¹⁹ Bu platformun Hellenistik Dönem surlarından sağlam kalan bir köşe üzerinde oluşturulduğu düşünülmektedir, bk. Özüdoğru 2020, 305.

²⁰ Özüdoğru 2020, 305.

nedeniyle yapı günümüze temel seviyesine dek yıkılmış halde ulaşmıştır²¹. Prostylos planlı olan Kaisarion, bir Ion Tapınağı şeklinde düzenlenmiştir²².

Yapıdan ele geçen yazıtlar hem yapının isimlendirilmesi hem de tarihlendirilmesi açısından büyük önem arz etmektedir. Yapı Claudius'un emriyle, imparator Augustus ve karısı Livia için Lykia Valisi Q. Veranius'un sorumluluğunda yaptırılmış bir İmparator Kült Tapınağı'dır²³. Q. Veranius'un MS 43-48 yılları arasında eyalet valisi olarak görev yapmış olması yapının en son MS 48 yılında tamamlanmış olabileceğini düşündürmekteydi²⁴. Nitekim alandan çıkan yazıtlı bloklar üzerinde yapılan son çalışmaya göre yapının tam tarihi MS 46 yılı olarak belirtilmiştir²⁵.

Kaisarion yapısının doğu ve güney yamaçlarında çok sayıda Hellenistik Dönem seramiği ele geçmiştir. Çalışmada incelenen eserler Kaisarion yapısının C4-5-6, D5-6 ve E5-6 karelaçlarından ele geçen Geç Hellenistik-Erken Roma dönemlerine tarihlenen seramiklerden oluşmaktadır (Fig. 2). Bu seramiklerden açık zemin üzerine koyu renk bezemeleri olan parçalar, bant ve bitkisel bezemeler ile süslenmiş unguentariumlar ve Batı Yamacı Tekniği'nde bezenmiş ağız parçası kentteki tekil bir iki örnek dışında ilk defa bu alanda toplu olarak ele geçmiştir. Bu seramiklerin yanında bulunan yerel üretim kalıp yapımı kabartmalı kâseler²⁶ ise diğer seramik parçalarının hem dönemini hem de hamur astar özelliklerini değerlendirmede oldukça yardımcı olmuştur. Ayrıca bu seramikler Kaisarion yapısının altında MÖ II-I. yüzyıllara tarihlenen bir evre olduğunu desteklemesi açısından önemli olmuştur.

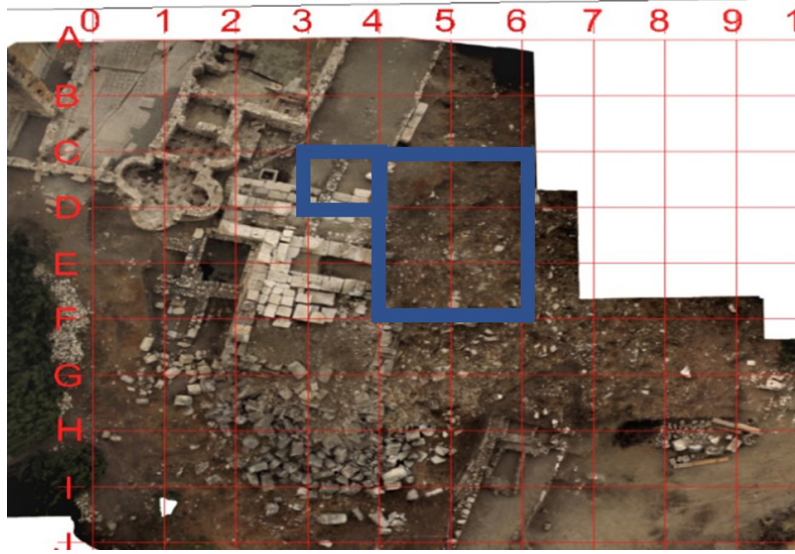

Fig. 2. Çalışma Konusunu Oluşturan Seramiklerin Ele Geçtiği Alan (Kibyra Kazı Arşivi)

²¹ Özüdoğru 2019, 172.

²² Özüdoğru 2019, 173.

²³ Özüdoğru 2020, 307.

²⁴ Şahin 2014, 80; Özüdoğru 2020, 307.

²⁵ Kileci & Önen 2024.

²⁶ Kentte ele geçen kalıp yapımı kabartmalı kâseler, kalıpları ve üretim hatalı örnekleriyle beraber yüzey buluntularıyla S. Japp (2009) tarafından bir makale kapsamında, kazı buluntularıyla B. Saygılı (2011) tarafından yüksek lisans tezinde ve G. Acar (2021) tarafından doktora tezinin bir bölümü olarak çalışılmış olup bu kâselerin kentin yerel ürünleri oldukları kanıtlanmıştır.

Kalıp Yapımı Kabartmalı Kâseler

Kalıp yapımı kabartmalı kâseler Hellenistik Dönem'in yaygın kullanılan içki kaplarıdır. Kulpsuz ve kadesiz sade bir forma sahiptirler. Bu özelliklerinden ötürü tarihlendirilmelerindeki en büyük etken üzerlerinde bulunan kabartma bezemelerdir. Bu kaplar MÖ III. yüzyılın sonlarından MÖ I. yüzyılın ortalarına dek yoğun olarak kullanılmışlardır²⁷.

İlk yapılan çalışmalarda bu seramik grubunun Megara'da üretildiği ve Megaralılar tarafından kullanılan "gaulas"²⁸ ile benzer olduğu söylenmiştir²⁹. Bu nedenle kâseler uzun süre "Megara Kâseleri" olarak isimlendirilmişlerdir. Daha sonraları yapılan çalışmalar sonucu bu kâselerin aslında birçok merkezde üretildiği ve ilk örneklerinin ise metal taklitleri olduğu ve kökeninin metal işçiliğiyle ünlü Mısır'daki Aleksandria üretimlerinden etkilenildiği açığa çıkarılmıştır³⁰. Bu konuda çalışan araştırmacılar ise kâseleri tanımlamak için bir süre "Megara Kâseleri, Hellenistik Kabartmalı Seramik, Kalıplanmış Kâseler, Kalıplanmış Kabartmalı Kaplar, Kalıp Yapımı Kâseler ve Yarımküre Kalıp Yapımı Kâseler" gibi farklı terimler kullanmıştır³¹. Günümüz araştırmacıları ise bu kâseler için "Kalıp Yapımı Kâseler"³² veya "Kalıp Yapımı Kabartmalı Kâseler"³³ ifadelerini kullanmaktadırlar³⁴.

Biçimsel olarak kalıp yapımı kabartmalı kâselerin iki tipi vardır. Bunlar ağız kenarı dış bükey, derin gövdeli, küçük madalyonlu Attika kâseleri, düz veya içe meyilli ağız olan, sığ gövdeli, daha kalitesiz işçilikli Delos tipidir³⁵. Bu kâseler Ephesos, Priene, Miletos, Pergamon, Daskyleion, Myrina, Kyme Phokaia gibi birçok Küçük Asya kentinde üretilmiştir³⁶. Ayrıca Anadolu'da bu iki tipe de benzemeyen yerel örneklerin varlığı bilinmektedir³⁷.

MÖ III. yüzyılın son çeyreği ile MÖ II. yüzyılın ilk yarısında kalıp yapımı kabartmalı kâseler üzerinde dört bezeme tipi görülür³⁸. Bunlar çam kozalağı taklidi, bindirme yapraklı, bitkisel ve figürlü kâselerdir. Ayrıca MÖ II. yüzyılın ortalarında diğerleri kadar yaygın olmayan, yarım daire motifli ve ağ motifli kâseler de üretilir³⁹.

Kaisarion yapısının C4-5-6, D5-6 ve E5-6 karelajlarından ele geçen kalıp yapımı kabartmalı kâseler, çam kozalağı taklidi, bitkisel bezemeli, uzun taç yapraklı, figürlü ve konsantrik yarım daire bezemeli kâseler olmak üzere beş farklı grupta değerlendirilmiştir.

²⁷ Rotroff 1982, 3.

²⁸ Hellenice: γυάλας

²⁹ Benndorf 1883, 117-118.

³⁰ Thompson 1934, 455; Rotroff 1982, 6-13.

³¹ Thompson 1934, Schwabacher 1941; Waagé 1948, Edwards 1975; Rotroff 1982; Kossatz 1990.

³² Gürler 2000; Saygılı 2011; Petrova 2014; Yedidağ 2015, Ersoy 2020.

³³ Rogl 2014, Erol & Tamer 2017; Yücel Şenyurt & Yorulmaz 2020; Öz 2022.

³⁴ Günümüzde bu kâseler üzerine yapılmış birçok yayın bulunmaktadır. Konuyu uzatmamak adına burada ana kaynaklar kullanılmıştır.

³⁵ Thompson 1934, 454; Gürler 1994, 39.

³⁶ Wiegand & Schrader 1904, 401-409; Kossatz 1990, 104-108; Gürler 2000, 420; Dereboylu 2001, 28-30; Dereboylu 2003, 55-56.

³⁷ Öz 2022, 118.

³⁸ Courby 1922, 325 vd.; Rotroff 1982, 14 vd.

³⁹ Rotroff 1982, 16-39.

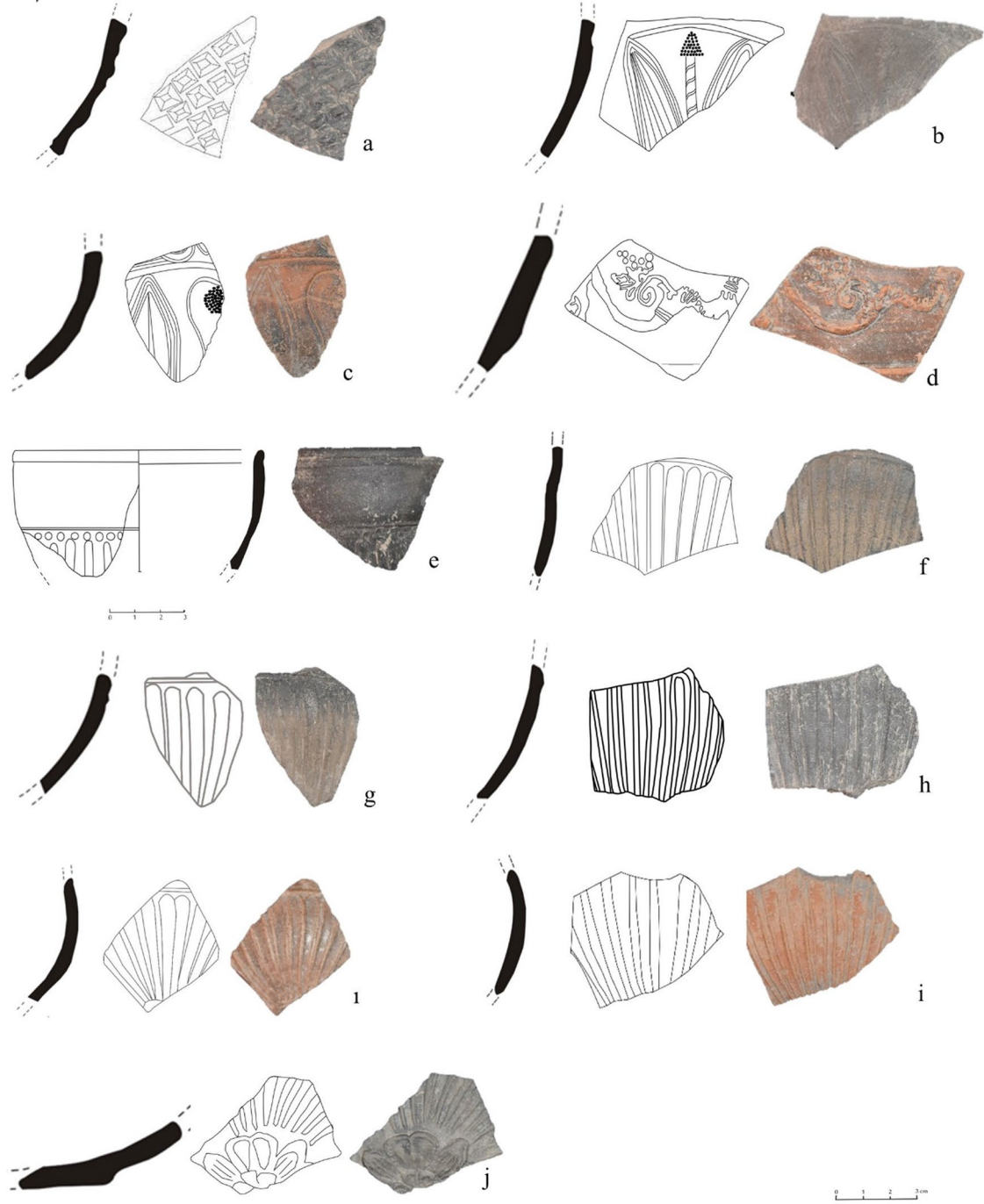

Fig. 3. Çam Kozalağı Taklidi (a), Bitkisel Bezemeli (b-d) ve Uzun Taç Yapraklı (e-j) Kâseler (Fotoğraf ve Çizimler: N. Kılıçkaya)

Çam Kozalağı Taklidi Kâseler (Fig. 3a, Kat. No. 1)

Çam kozalağı taklidi kâseler, kalıp yapımı kabartmalı kâselerin bezeme yönünden en erken örneklerini oluşturur⁴⁰. İlk örneklerinde çam kozalağından kalıp alındığını gösteren örnekler vardır⁴¹. Ancak

⁴⁰ Thompson 1934, 455.

⁴¹ Rotroff 1982, 1-2.

bezeme zamanla bozulur ve baştaki formunu kaybeder. Giderek piramidal çıkıntılar veya yan yana sıralanmış eşkenar dörtgenler olarak adlandırılan bir hal alır⁴². Yaklaşık MÖ 150 yıllarında uzun taç yapraklı kâselerin ortaya çıkmasıyla beraber de çam kozalağı taklidi kâselerin üretimi azalır⁴³.

Çalışma konusunu oluşturan seramikler içerisinde bir adet gövde parçası üzerinde bu tip bezeme görülmektedir (Fig. 3a, Kat. No. 1). Bu parçada bezeme çam kozalağı taklidi kâselerin geç örneklerinde görüldüğü gibi piramidal çıkıntılardan oluşmaktadır (Fig. 3a). MÖ 150'li yıllarda bu bezemenin azaldığını bildiğimiz için ve çam kozalağı motifinin parça üzerinde bozularak yan yana eşkenar dörtgenler veya piramidal çıkıntılar halini alması, diğer merkezdeki benzerleri⁴⁴ de göz önünde tutularak bu örnek MÖ II. yüzyılın ortalarına tarihlendirilmektedir.

Bitkisel Bezemeli Kâseler (Fig. 3b-d, Kat. No. 2-4)

Kalıp yapımı kabartmalı kâselerin erken örneklerinden olan bitkisel bezemeli kâselerin⁴⁵ üretimlerinin MÖ III. yüzyılın sonlarında ve bazı örneklerin ise direk olarak metal kâselerden kopya olarak başladığı söylenmektedir⁴⁶. Ayrıca erken dönemdeki bu bitkisel desenli kâselerdeki motiflerin Mısır özelliğine sahip olduğu belirtilir⁴⁷. Ana desenlerini çeşitli yaprak ve çiçeklerin oluşturduğu bu kâseler, Atina'da⁴⁸ MÖ III. yüzyılın ortalarında, Korinthos'ta MÖ III. yüzyılın ikinci yarısında⁴⁹ ortaya çıkmış olup Anadolu'da ise MÖ III. yüzyılın ilk çeyreğinden MÖ I. yüzyıla kadar yoğun olarak görülmektedir⁵⁰. Uzun taç yapraklı kâselerin kullanılmaya başlanmasından sonra üretimleri azalarak devam eder⁵¹.

Kibyra üretimi bitkisel bezemeli kalıp yapımı kabartmalı kâselerde görülen yaygın bezeme düzeni yatay düzenlenmiş frizler içerisinde lotus yaprakları, sarmaşık dallar, üzüm salkımları, akanthus yaprakları ve palmye dallarıdır⁵². Kaisarion'daki çalışmalarda çok sayıda bulunan bitkisel bezemeli kalıp yapımı kabartmalı kâselerde ise *nymphaea caerulea*⁵³, stilize bitki bezemesi, sarmaşık dalı ve üzüm salkımları görülmektedir (Fig. 3b-d). Hepsi gövde parçası olan bu parçalardan üç tanesi kataloga dahil edilmiştir. Kat. No. 2 ve 4 arası ele alınan bu parçalar iyi pişmiş, sert ve az gözenekli olup hamurlarında mika ve ince taneli kireç katkısı görülmektedir. Kat. No. 2 koyu gri hamur rengi ve daha koyu gri

⁴² Courby 1922, 334-386, Fig. 80, 6-7.

⁴³ Thompson 1934, 458.

⁴⁴ Thompson 1934, 362, Fig. 47: C29; Waagé 1948, Fig. 14: 13, 17; Edwards 1956, Pl. 48: 97b; 1975, Pl. 65: 783; 1981, Pl. 45: C-1980-128; Hellström 1965, Pl. 11: 138-140; Rotroff 1982, Pl. 1: 3, 10; 2006, 361, Fig. 2; 2018, Fig. 27: 103-104; Gürler 1994, kat. no. 47; Rotroff & Oliver 2003, Pl. 104-599; Körpe 2006; Taf. 17: 1; Rogl 2008, Kat. 291-300; Saygılı 2011, 124, Res. 1-2; Saraçoğlu-Çekilmez 2011, 243, Res. 6c-f; Varmaz 2015, 240, Fig. 18: E8-9; Metin 2015, 478, K1; Öz 2022, Fig. 3: 1-3.

⁴⁵ Courby 1922, 334; Rotroff 1982, 18.

⁴⁶ Rotroff 1982, 18.

⁴⁷ Thompson 1934, 455.

⁴⁸ Thompson 1934, 315.

⁴⁹ Edwards 1975, 155-156.

⁵⁰ Anadolu örnekleri için bk. Leon 1991, 67-68; Gürler 1994, 44-45; Ersoy 2020, 100-109; Şimşek 2021, Kat. No. 304, 305, 311, 313-315; Öz 2022, 121.

⁵¹ Rotroff 1982, 16-17.

⁵² Saygılı 2011, 15.

⁵³ Merkezi damarlı, sivri uçlu taç yaprak.

astara sahiptir. Bezemesinde *nymphaea caerulea* ve stilize bitki görülür. Kat. No. 3 koyu kahverengi hamur ve kırmızımsı sarı astarlıdır. Bezemesinde *Nymphaea caerulea* ve yanında uzun dallı, tomurcuklu çiçek bulunur. Kat. No. 4 ise kırmızımsı sarı hamur koyu kırmızımsı kahverengi astarlıdır. Sarmaşık dalları ve üzüm salkımları ile bezenmiştir. Bu gövde parçaları hem daha önce Kibyra'da ele geçen örneklerle hem de başka kentlerdeki benzerleri ile karşılaştırıldığı zaman Kat. No. 2⁵⁴ ve 4⁵⁵ MÖ II. yüzyılın ortalarına, Kat. No. 3⁵⁶ ise bezemesine göre MÖ II-I. yüzyıl başlarına tarihlendirilmiştir.

Uzun Taç Yapraklı Kâseler (Fig. 3e-j, Kat. No. 5-11)

Bitkisel bezemeli kâselerden ayrı olarak değerlendirilmiş olan bu tipin ortaya çıkışı yaklaşık olarak MÖ II. yüzyılın ortalarına denk gelmektedir. Uzun taç yapraklı kâseler üretimine en geç başlanan kâselerdir. Madalyondan ağza kadar uzanan uzun taç yapraklardan oluşan bu bezeme tipi, MÖ IV. yüzyılda Mısır ve Akhemenid örnekleriyle Doğu Akdeniz ve Yakın Doğu'da, Arkaik ve Klasik Dönem'de de Hellas'ta metal kaselerin üzerinde yaygın olarak görülmüştür⁵⁷. Bu nedenle metal kâselerin taklidi gibi üretildikleri düşünülür. İlk olarak Atina Agorası'nda görüldüğüyle ilgili çeşitli çalışmalar vardır ancak S. I. Rotroff bu konuda fikir öne sürmek için öncelikli olarak kronolojinin çözülmesi gerektiğini söyler⁵⁸. H. A. Thompson ise, bu tip kâselerin Atina'da MÖ II. yüzyılın ikinci çeyreğinde üretilmeye başlanıp, MÖ 150'den sonra üretimleri artarak MÖ I. yüzyıl başlarında yaygın görüldüğünü belirtmektedir⁵⁹. Uzun taç yapraklı kâseler Anadolu'da da üretimine başlandıktan kısa bir süre sonra yaygınlaşmış, desenli ve bol figürlü kâseler üretilirken birden ilgi bu yalın kâselerle kaymıştır⁶⁰. Bazı örneklerde bu kâselerde palmet, tomurcuk lotus, taç yapraklar arası nokta dizileri gibi farklı bezeme kombinasyonlarının olduğu da görülür⁶¹. Kibyra'da ise bu tip hem sade şekilde hem de taç yaprakların arası bitkisel ve nokta bezeme şeklinde karşımıza çıkar⁶².

Çalışma kapsamında yedi adet uzun taç yaprak bezemeli kalıp yapımı kabartmalı kâse ele alınmıştır. Kat. No. 5 ve 6 üretim hatalı örneklerdir. Kat. No. 5 bir ağız parçası olup çok fazla pişmiş, hamur kalitesi bozulmuş, 6'nın ise üretim aşamasında formunda hata olmuştur. Kat. No. 7 ile 11 arasındaki gövde parçaları iyi pişmiş, orta gözenekli veya gözeneksiz olup hamurları az miktarda mika, çok ince kum veya kireç katkılıdır. Hamur renkleri kahverengi, koyu gri, kırmızımsı sarı, sarımsı kırmızı ve gri, astar renkleri siyah, çok koyu gri, kırmızımsı kahverengi, kırmızı, yarı parlak ve mat olmak üzere farklı tonlara sahiptir. Kat. No. 5'de diğerlerinde farklı olarak uzun taç yaprakların üzerinde nokta

⁵⁴ Saygılı 2011, Kat. No. 14; Özdilek 2019, Fig. 27; Öz 2022, Kat. No. 3: 13.

⁵⁵ Goldman 1950, Pl. 159; Gürler 1994, Çiz. 63; Tuluk 2001, Tf. 33-9; Japp 2009, No. 87; Rogl 2001, Tf. 68/Abb. 17; Rotroff & Oliver 2003, Pl. 99-568, Pl. 113-650; Radt-De Luca 2003, Pl. VIII:6; Saygılı 2011, Kat. No. 6-7.

⁵⁶ Kossatz 1990, Abb. 37, M659; Gürler 1994, Çiz. 70-72; Rotroff & Oliver 2003, Pl. 78, 457; Saygılı 2011, Kat. No. 11, 13; Öz 2022, Kat. No. 3: 15.

⁵⁷ Rotroff 1982, 34.

⁵⁸ Rotroff 1982, 36.

⁵⁹ Thompson 1934, 458.

⁶⁰ Anlağan 2000, 21.

⁶¹ Uzun taç yapraklı kâselerin farklı bezeme kombinasyonları için bk. Edwards 1956, no. 107, 109-110; Edwards 1975, no. 898; Rotroff 1982, no. 335-342, 409; Gürler 1994, no. 95; Rotroff & Oliver 2003, Pl. 90, 518-520; Saygılı 2011, kat. no. 35, 38; Dinçer 2019, kat. no. 26-28; Özdilek 2019, fig. 24; Anlağan 2000, no. 23-25; Rogl 2008, no. 124-139; Yücel Şenyurt & Yorulmaz 2020, kat. no. 11-13; Acar 2021, kat. no. 381.

⁶² Saygılı 2011, 27.

bezemeler görülür. Kat. No. 11 ise uzun taç yapraklar çiçek bezemeli bir madalyondan yükselmektedir (Fig. 3j).

Uzun taç yapraklı kâselerin Kibyra benzerleri Ephesos⁶³, Miletos⁶⁴ ve Atina⁶⁵ gibi merkezlerde MÖ II. yüzyılın ortalarına tarihlendirilmiştir. Bu kâselerin benzerleri⁶⁶ daha önceleri de kentte bulunmuş ve sade dekorasyonlular MÖ II. yüzyılın ortalarına, farklı bezemelerin de eklendiği grup ise MÖ II. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilmiştir⁶⁷. Buradan yola çıkarak Kat. No. 5 MÖ II. yüzyılın ikinci yarısına, Kat. No. 6-11 arasındaki parçalar ise MÖ II. yüzyılın ortalarına tarihlendirilmelidir.

Figürlü Kâseler (Fig. 4a-c, Kat. No. 12-14)

Bu bezeme türü genellikle kâsenin tüm gövdesini kaplayan insan, hayvan, mitolojik figürler ve çeşitli konularda işlenen sahnelerden oluşmaktadır⁶⁸. Çeşitli kap formları ve mimari elemanlar da sık sık bu tür kâseler üzerinde görülmektedir. Bunlar bitkisel veya çeşitli figürlerin arasında ya da kendi başlarına verilmişlerdir. Figürlü kâseler MÖ III. yüzyılın son çeyreğinden MÖ II. yüzyılın ortalarına kadar üretilmiştir⁶⁹.

Kibyra'da bu tip kâselerde figürler gövdede, çerçeveler halinde ve madalyon kenarlarında görülmektedir. Sık görülen figürler arasında Eros, kap formları ve mimari bezemeler bulunur⁷⁰.

Çalışmada incelenen örneklerden bir tanesi ağız, iki tanesi de gövde parçasıdır. İyi pişmiş, sert, gözeneksiz veya çok az gözenekli olan bu kapların hamurları mika, çok ince kum ve kireç taneleri katkılıdır. Hamurları kahverengi, koyu gri ve açık kırmızı tonlarında değişkenlik gösterir. Astarları ise kırmızımsı siyah, çok koyu gri ve kırmızımsı kahverengi tonlarında koyu renkler olarak görülür. Kat. No. 12'de akanthus yaprağı yanında flüt çalan Eros, 13'te bir kap formu ve yanında flüt çalan Eros, üst frizde yumurta-ok dizisi betimlenirken 14'te spiral motifi altında yan yana sıralanmış kanatlı figürler betimlenmiştir (Fig. 4a-c). Bu parçada bezemeler özenli değildir ve figürlerin bir kısmı kalıptan düzgün çıkmamıştır. Bu tip bezemeye sahip kâselere Sardeis, Assos ve Atina gibi kentlerde rastlanmış ve MÖ II. yüzyılın ortalarına ve MÖ III. yüzyılın son çeyreği-II. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlendirilmişlerdir⁷¹. Ayrıca bu bezemelerin benzerleri daha önce Kibyra'da başka alanlarda da ele geçmiş olup MÖ II. yüzyılın ikinci çeyreği ile üçüncü çeyreği arasında bir tarihe verilmişlerdir⁷². Kaisarion'da bulunan figür bezemeli örnekler de bu tarihler ile paralellik göstermektedir.

⁶³ Rogl 2014, 134.

⁶⁴ Kossatz 1990, Tf. 45-M354, Tf. 23-M485.

⁶⁵ Rotroff 1982, 35.

⁶⁶ Kat. No. 5 benzerleri için bk. Anlağan 2000, 101; Dereboylu 2003, Pl. XLII: KA16; Kat. No. 6-11 benzerleri için bk. Thompson 1934, D39, D44; Edwards 1956, no. 116; Edwards 1975, Pl.77: 906; Rotroff 1982, Pl. 87-322; Dereboylu 2001, Tf. 19, 158; Saygılı 2011, Kat. No. 34; James 2018, No. 134; Şimşek 2021, Kat. No. 322.

⁶⁷ Saygılı 2011, 27.

⁶⁸ Rotroff 1982, 19.

⁶⁹ Thompson 1934, 456; Edwards 1975, 163-171; Rotroff 1982, 19.

⁷⁰ Saygılı 2011, 18.

⁷¹ Rotroff & Oliver 2003, Pl. 73: 434, Pl. 92: 527, Pl. 104: 598; Dinçer 2019, kat. No. 30, 52-53; Rotroff 1982, no. 99, 212.

⁷² Saygılı 2011, 22-23.

Konsantrik Yarım Daire Bezemeli Kâseler (Fig. 4d, Kat. No. 15)

Bu tipte iç içe geçmiş halkaların ortasında yıldız ya da rüzgâr gülü motifi bulunurken halkaların arasındaki boşluklar kabartma noktalarla doldurulmuştur⁷³. Bu bezemenin ortaya çıkışı ile ilgili Atina Agorası'ndaki mezarlardaki geometrik seramiklerden esinlendikleri⁷⁴, Korinthli çömlekçilerin buluşu olduğu⁷⁵ ve bu motifin geleneksel Makedon kalkanlarına benzediği⁷⁶ gibi öneriler mevcuttur⁷⁷. S. I. Rotroff ise üzerindeki motiflerin Makedon kalkanına benzemesinden dolayı "Makedonya Tipi" olarak anıldığını ancak orada yapılmadığını ifade etmektedir⁷⁸.

Bu bezeme Atina'da MÖ II. yüzyılın ortasından MÖ I. yüzyılın başlarına dek kullanılmıştır⁷⁹. Sardis'te MÖ II. yüzyılda⁸⁰, Ephesos'ta MÖ II. yüzyılın ikinci yarısında⁸¹, Metropolis'te⁸² ve Miletos'ta⁸³ ise MÖ II. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kullanılmaya başlanmıştır.

Kaisarion'da bir adet konsantrik yarım daire bezemeli kâseye ait gövde parçası ele geçmiştir (Fig. 4d). İyi pişmiş sert ve gözenekli olan bu parçanın hamuru çok ince kireç katkılıdır. Hamur rengi koyu gri, astar rengi ise çok koyu gri olup iç yüzeyi yarı parlak astarlıdır. Kıbyra'da ise bu bezeme örneğinden daha önce ele geçen örnekler MÖ II. yüzyılın ortaları ile MÖ I. yüzyılın başlarına aittir⁸⁴. Kaisarion'dan ele geçen örnekte aynı yüzyıllara tarihlenebilir.

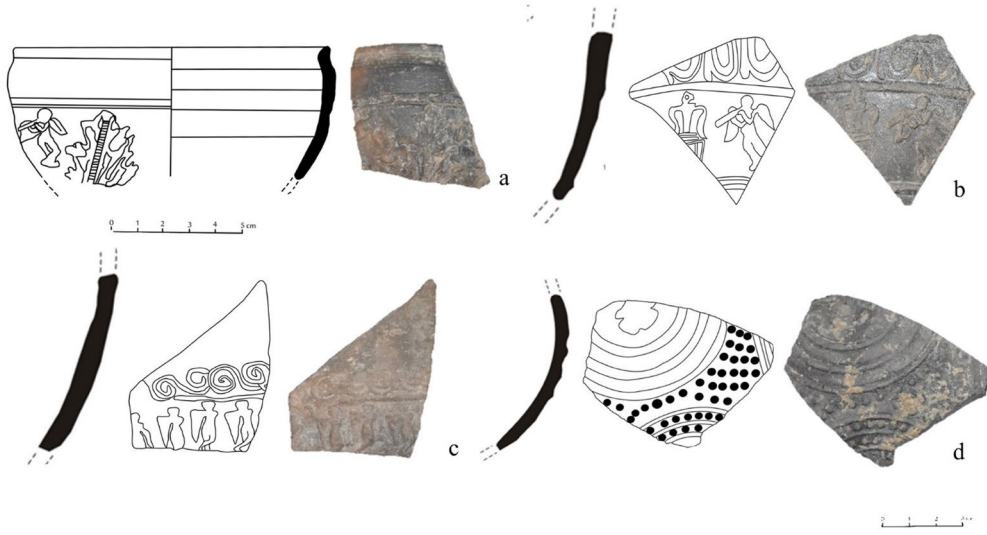

Fig. 4. Figürlü (a-c) ve Konsantrik Yarım Daire Bezemeli (d) Kâseler (Fotoğraf ve Çizimler: S. Kılıçkaya)

⁷³ Gürler 1994, 53.

⁷⁴ Thompson 1934, 442- 444.

⁷⁵ Callaghan 1978, 53-60.

⁷⁶ Zahn 1904, 49-51.

⁷⁷ Gürler 1994, 53.

⁷⁸ Rotroff 1982, 38.

⁷⁹ Thompson 1934, 406; Rotroff 1982, 38-39.

⁸⁰ Rotroff & Oliver 2003, 126.

⁸¹ Rogl 2001, Tf. 67, Abb 13: RB.

⁸² Gürler 1994, 54.

⁸³ Kossatz 1990, Tf. 55: M477, 749.

⁸⁴ Saygılı 2011, Kat. No. 33; Acar 2021, kat. no. 375-380.

Açık Zeminli Seramikler/Lagynos(Fig. 5, Kat. No. 16-18)

Açık zemin üzerine koyu renklerle yapılan seramik süslemeleri Hellenistik Dönem’le birlikte gelişmiş yeni bir tekniktir⁸⁵. Bu teknikte süsleme fildişi ve beyaz gibi açık renkli astar üzerine turuncu, kahve-rengi ve siyah gibi koyu renklerle yapılan dekoratif süslemelerden oluşur. Bu stilde boyanan başlıca form lagynos olduğu için teknik “lagynos tarzı” olarak da adlandırılır⁸⁶. Ancak teknik lagynos formunun dışında thymiaterion, tabak, krater ve pyxis gibi formlar üzerinde de kullanılmıştır⁸⁷. Dekorasyonda ise genellikle kurdele, çelenk, yunuslar, sarmaşık yaprakları bazı kap formları, müzik aletleri ve kuşlar gibi natüralist motifler kullanılmıştır⁸⁸.

Beyaz zemin üzerine çok renkli boyama, seramikler üzerinde ilk kez MÖ V. yüzyılda, özellikle mezarlara bırakılan lekythoslarda yaygın olarak görülmeye başlanmış ve bu kaplar MÖ IV. yüzyıla kadar kullanılmıştır⁸⁹. Açık zeminli seramikler MÖ II. yüzyıl’da Akdeniz’de oldukça yaygındır⁹⁰. Ancak çıkış yeri ile ilgili sorunlar halen devam etmektedir. Bu seramikler Karadeniz kıyılarından, Anadolu’nun batı kıyılarına, Delos’tan Kıbrıs’a oradan Mısır’a kadar uzanan geniş bir coğrafyada yayılım göstermektedir⁹¹. Kırım ve Pergamon’da bulunmuş kaliteli örnekler bu kentlerin çıkış yeri olabileceğini düşündürmektedir⁹². Ayrıca bu merkezler dışında Batı Anadolu’da Menderes Bölgesi, Delos, İskenderiye ve Kyrenaika’da da çok kaliteli buluntular ele geçmiştir⁹³.

Çalışma kapsamında ele alınan seramiklerden üç tanesi açık zemin üzerine koyu renk boyalarla bezenmiş gövde parçalarıdır (Fig. 5). Bu örnekler Lagynos grubu olarak değerlendirilmiştir. Lagynoslar tek kulplu, ince boyunlu, köşeli veya küresel gövdeye sahip kaplardır. Şarap testisi olarak kullanılmış olup, uzun-dar ve silindirik boynu ve omuzdan boyuna bağlanan dikey kulpları ile diğer testilerden ayrılmıştır⁹⁴. Lagynoslar MÖ III. yüzyıldan MÖ I. yüzyıla kadar kullanım görmüşlerdir⁹⁵. Kullanıldığı süreç içinde formunda alt gövdenin üstten daha yüksek olması, her iki bölümün de aynı yükseklikte olması, kaidenin genişlemesi ve gövdenin konik görünümünden çıkması gibi bazı değişiklikler gözlemlenmiştir⁹⁶.

Kat. No. 16 ve 17 fildişi renkte açık bir astar üzerine koyu renk boyayla fırça yardımıyla yapılmış bant bezeme ve bitkisel motiflerden oluşmaktadır. Kat. No. 18’in astarı diğer iki parçaya oranla daha koyu olmasına rağmen bezeme tekniği aynı olduğu için bu grup altında değerlendirilmiştir. Parçalar iyi pişmiş, sert ve gözeneksizdir. Hamurları yoğun mika ve ince kum katkılıdır. Parçaların çok küçük

⁸⁵ Leroux 1913, 15-72.

⁸⁶ Gürler 1994, 29.

⁸⁷ Lagynos formu dışındaki örnekler için bk. Leroux 1913, 53-59; Gürler 1994, Lev. 5-6; Rotroff & Oliver 2003, Pl. 50-53; Ersoy 2020; 107; Şimşek 2021, kat. no. 599.

⁸⁸ Gürler 1994, 30; Rotroff & Oliver 2003, 72.

⁸⁹ Boardman 1989, 129-133.

⁹⁰ Leroux 1913, 15-72.

⁹¹ Schäfer 1968, 101; Şimşek 2021, 144.

⁹² Schäfer 1968, 110-111.

⁹³ Boardman 1967, 891-899; Bruneau 1970, 251 vd.; Gürler 2001, 544.

⁹⁴ Şimşek 2021, 144.

⁹⁵ Rotroff 1997, 226.

⁹⁶ Form gelişimleri için bk. Thompson 1934, 450-451; Westholm 1937, 75; Hellström 1965, 18; Rotroff 1997, 228; Şimşek 2021, 144-145.

bir kısmı korunduğu için karşılaştırma yapmak oldukça güç olmuştur. Atina'da ele geçen benzer örnekler MÖ II. yüzyılın ortalarına⁹⁷, Sardeis örnekleri MÖ II. yüzyıl-MÖ I. yüzyıl arasına tarihlenmektedir⁹⁸. Kıbyra'da ilk defa ele geçen bu örnekler ise benzerlerine ve içinde bulunduğu kontekstte göre MÖ II. yüzyıla ait olmalıdırlar.

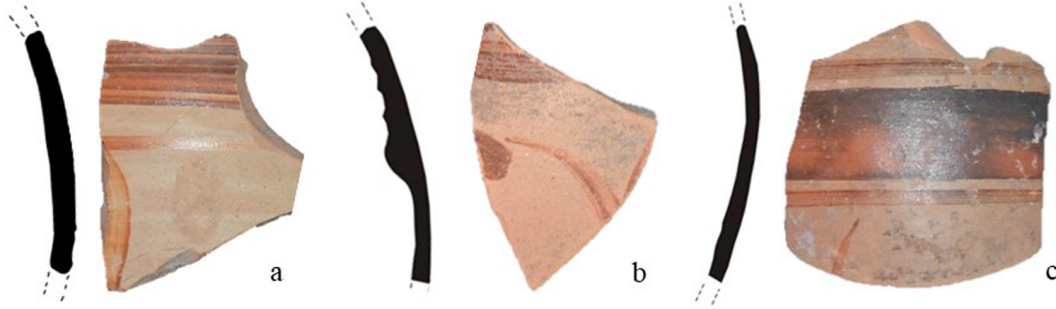

Fig. 5. Açık Zeminli Seramikler/Lagynos (Fotoğraf ve Çizimler: N. Kılıçkaya)

Unguentarium (Fig. 6, Kat. No. 19-25)

Antik dönemde hoş kokulu, değerli yağların, parfüm, merhem, pudra, bal ve sirke gibi ürünlerin içine konduğu unguentariumlar, Klasik Dönem'de oldukça yaygın olan lekytosların yerine geçmiş mezar armağanları olarak görülür⁹⁹. Ancak unguentariumların kullanım amacına yönelik tartışmalar halen devam etmektedir. Bu form MÖ IV. yüzyılın sonlarında ortaya çıkmış ve tüm Akdeniz kıyılarındaki kentlerde adak, mezar hediyesi, dekoratif ve sembolik amaçla yaygın olarak kullanım görmüştür¹⁰⁰.

Unguentariumlar iğ (fusiform) ve torba (bulbous) olmak üzere iki ana formda üretilmiştir. İğ formulu unguentariumlar MÖ IV. yüzyıl ortasından MÖ I. yüzyıl sonuna kadar yoğun olarak karşımıza çıkmakla birlikte bu süreçte çok kez form değişikliğine uğramıştır¹⁰¹. Erken dönemde daha ince ve kısa boyun, geniş omuz, şişkin gövde ve alçak kaide formun tipik özelliğidir. Boyutları genellikle 8-20 cm arasında değişse bile 4-5 cm olan minyatür örneklerden, 42 cm dev örneklerle kadar ölçülerde değişiklik göstermektedir¹⁰². Torba formulu unguentariumlar ise (bulbous) MÖ I. yüzyıl ortası ve MS VI. yüzyılın sonuna kadar yaygın kullanım görmüştür. Silindirik boyun, torba gövde, ayaksız ve düz kaide tipin karakteristik özelliğidir¹⁰³. Bu iki ana form dışında yerel üretimlerde farklılaşan formda unguentariumlar da görülmektedir¹⁰⁴.

Kıbyra'da MS V. ve VI. yüzyıla tarihlenen binlerce mühürlü-mühürsüz unguentarium, sayısı azımsanmayacak kadar unguentarium tıpası ve üretim hatalı unguentarium örnekleri ele geçmiştir ve

⁹⁷ Vogeikoff Brogan 2000, Fig. 8, 22-23.

⁹⁸ Rotroff & Oliver 2003, no. 276-303.

⁹⁹ Thompson 1934, 472-473; Anderson Stajanović 1987, 106-108, Dündar 2008, 4-5.

¹⁰⁰ Gürler 1994, 63; Rotroff 2006, 137; Akgül Özarslan 2015, 192-193.

¹⁰¹ Rotroff 2006, 15, 153-154.

¹⁰² Dündar 2008, 3.

¹⁰³ Anderson Stajanović 1987, 106-108.

¹⁰⁴ Dündar 2008, 3-4.

halen kazı çalışmalarında ele geçmektedir. Bunun sonucunda yapılan çalışmalarda bu unguentariumların Kıbyra'da üretildiği ve kentte ihracat¹⁰⁵ için seri üretim yapıldığı kanıtlanmıştır¹⁰⁶. Ancak Hellenistik Dönem unguentariumları kentte çok daha az sayıda ele geçmektedir. Daha çok mezarlarda bulunan bu unguentariumlar iğ formu ve üzeri bezemesiz örneklerdir. Çok az örnek üzerinde koyu renk bant bezemeler görülür¹⁰⁷. Bu nedenle çalışma kapsamında ele alınan unguentarium parçaları bezeme yönünden kentte ilk defa ele geçmiş örneklerdir.

Kat. No. 19-25 arası incelenen parçalar iyi pişmiş, sert ve gözeneksiz olup hamurları mika, ince kum ve kireç katkılıdır. Hamur rengi sarımsı kırmızı, sarımsı kahve ve çok soluk kahverengi tonlarında değişmektedir. Astar kırmızımsı sarı ve çok soluk kahve tonlarında olup astar üzerine fırça yardımıyla koyu renk bitkisel (Kat. No. 19-20) ve bant bezemeler (Kat. No. 21-25) yapılmıştır. Parçaların boyutları kentte daha önceden ele geçen unguentariumlardan farklı olarak biraz daha büyüktür. Kat. No. 19'da koyu renk şeritlerin altında bitkisel motif görülmektedir. Bu parça hamur rengi, astar rengi, motiflerin yapılışı ve diziliş sırası yönünden Patara'da ele geçmiş MÖ II. yüzyılın ikinci yarısı-I. yüzyılın başına tarihlenen bir örnek ile oldukça benzerdir¹⁰⁸. Ayrıca açık renk zemin üzerine koyu renk boyalarla bant ya da bitkisel bezeme ile süslenmiş MÖ II. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen unguentarium örneklerine yakın çevrede Laodikeia'da rastlanmıştır¹⁰⁹. Benzer örnekler ve buldukları kontekstler göz önüne alındığında çalışma kapsamında değerlendirilen unguentariumlar MÖ II. yüzyılın ikinci yarısı ile MÖ I. yüzyıl başına tarihlendirilebilir.

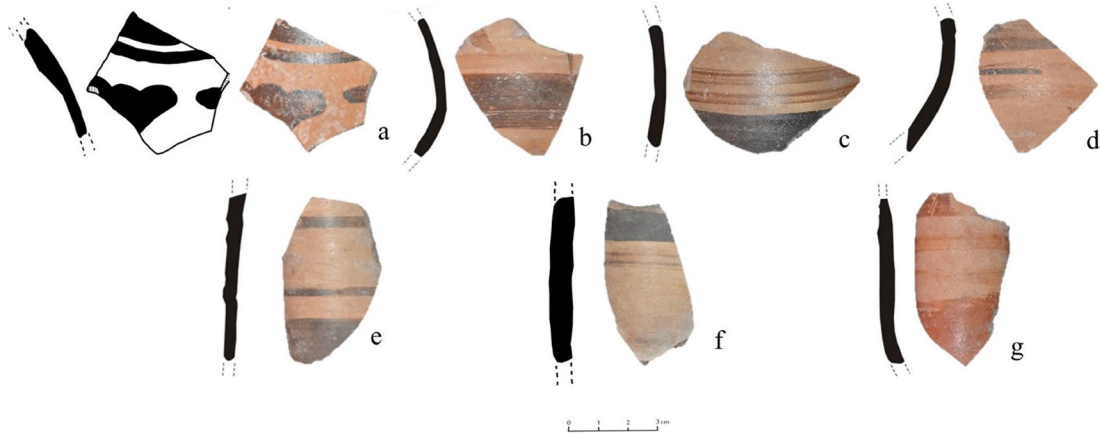

Fig. 6. Unguentarium (Fotoğraf ve Çizimler: S. Kılıçkaya)

Batı Yamacı Tekniği'nde Bezenmiş Seramik (Fig. 7, Kat. No. 26)

MÖ IV. yüzyılın sonlarında kırmızı figürün bozulmasıyla beraber Attika'da figürlü bezemenin yerini

¹⁰⁵ Antik kaynaklardan edinilen bilgiye göre MS VI. ve VII. yüzyılda Kıbyra'da hydromelon adı verilen acı bir ilaç oldukça meşhurdur. Bu ilacın vebanın asıl belirtisi olan yüksek ateş ve kan tükürmeye iyi geldiği bilinmektedir. Bu nedenle veba salgını sırasında bu ilacın veya kutsal suyun Kıbyra üretimi unguentariumlar ile ihracatının yapıldığı düşünülmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Özüdoğru 2020, 412-414.

¹⁰⁶ Özüdoğru & DüNDAR 2007, 156; Akgül Özarıslan 2015, 199; Özüdoğru 2020, 412.

¹⁰⁷ Özüdoğru 2020, 424.

¹⁰⁸ DüNDAR 2008, U83.

¹⁰⁹ Şimşek 2021, Kat. No. 631, 632, 638, 639.

yeni bir teknik almıştır¹¹⁰. Bu teknik ile bezenmiş bir grup seramik ilk kez Atina Akropolü'nün Batı Yamacı'nda W. Dörpfeld tarafından yapılan kazılar sırasında ortaya çıkarılmıştır¹¹¹. C. Watzinger bu seramikleri ve diğer müzelerden topladığı benzer malzemeleri çalışmış ve grubu *Batı Yamacı Seramiği* olarak adlandırmıştır¹¹². Sonraki çalışmalarda da bu malzeme grubu aynı isimle anılmış olsa da son çalışmalarda kabı değil de süsleme tekniğini ifade etmesi amacıyla *Batı Yamacı Tekniği* olarak isimlendirilmektedir¹¹³.

Batı Yamacı Tekniği'nin en önemli özelliği, kabın siyah astarı üzerine turuncu-sarı-beyaz boya ile bitkisel süslemeler yapılması ve bu bitkilerin dallarının kazıma tekniği ile verilmesidir¹¹⁴. Teknik MÖ III. yüzyılda gelişimini tamamlamış ve hızlı bir şekilde Kıta Yunanistan, Batı Anadolu, Akdeniz Havzası ve Levant Bölgesi'ne kadar yayılmıştır¹¹⁵. Bu teknik ile üretilen seramikler Anadolu'da MÖ III. yüzyılın ortalarında görülmeye başlar ve MÖ II-I. yüzyıla kadar devam eder¹¹⁶. Bu süreç içerisinde Batı Yamacı Tekniği'nde süslenen seramikler Anadolu'da birçok merkezde ithal ve yerel üretim taklit seramikler olarak yaygın biçimde kullanım görmüştür¹¹⁷. Son yıllarda ortaya çıkan verilere göre Bergama ve Ephesos gibi merkezlerde de Batı Yamacı Tekniği'nde seramiklerin imal edildiği görülmüştür¹¹⁸.

Çalışma karelejından 1 adet Batı Yamacı Tekniği'nde bezenmiş basit ağızlı kâse parçası ele geçmiştir (Fig. 7, Kat. No. 26). Bezeme kabın iç kısmında yer almaktadır. Mat görünümlü, koyu renk astarlı (Gley 1 2.5/N black) kabın ağzının hemen altına açık sarı renk kalın bir şerit çekilmiştir. Kazıma çizgilerle yapılmış bitkisel bezeme ve etrafındaki beyaz içi dolu nokta motifler ise bu şeridin alt kısmına yapılmıştır. Kabın hamuru iyi pişmiş, sert ve gözeneksiz olup az miktarda mika, ince kum ve kireç içermektedir.

Pergamon¹¹⁹, Ephesos¹²⁰, Sardeis¹²¹ ve Antiokheia¹²² gibi merkezlerde ele geçmiş Batı Yamacı Tekniği'nde üretilmiş kaplar genellikle MÖ III. yüzyıl ortaları-MÖ II. yüzyıl gibi bir aralığa tarihlenmişlerdir. Kat. No. 26'ya bezeme olarak en yakın örnek ise Knidos'ta görülmüştür. Burada bir ağız parçasının dış kısmı kazıma çizgiler ve beyaz noktalarla Batı Yamacı Tekniği'nde süslenmiş ve tarih olarak MÖ geç I. yüzyıl önerilmiştir¹²³. Kat. No. 26 diğer kentlerdeki Batı Yamacı Tekniği'nde bezenmiş kapların yanında daha kaba üretilmiştir. Astarı mat, soluk renkte ve kabın her yerinde homojen renkte değildir. Bezemelerine ise çok özen gösterilmemiştir. Bu nedenle bu kâsenin Batı Yamacı Tekniği'nin

¹¹⁰ Rotroff & Oliver 2003, 31.

¹¹¹ Rotroff & Oliver 2003, 37.

¹¹² Watzinger 1901, 50, 70-80.

¹¹³ Rotroff 1997, 39; Duman 2013, 191.

¹¹⁴ Duman 2013, 191.

¹¹⁵ Şimşek 2021, 69.

¹¹⁶ Duman 2013, 191; Şimşek 2021, 69.

¹¹⁷ Rotroff 2002, 102-108; Duman 2013, 191.

¹¹⁸ Rotroff & Oliver 2003, 37-38; Duman 2013, 192.

¹¹⁹ Schäfer 1968, 47.

¹²⁰ Gassner 1997, 59-69.

¹²¹ Rotroff & Oliver 2003, 50.

¹²² Waagé 1948, Pl. II/52-53.

¹²³ Kögler 2014, 162.

taklit edilmesiyle üretilmiş yerel bir seramik olduğu düşünülmektedir. Daha önce kentten bir adet aynı teknikle üretilmiş parça ele geçmiştir ve MÖ II. yüzyıla tarihlendirilmiştir¹²⁴. Kat. No. 26 ise MÖ II-I. yüzyıla ait olmalıdır.

Fig. 7. Batı Yamacı Tekniği'nde Bezeli Kâse (Fotoğraf ve Çizim: S. Kılıçkaya)

Değerlendirme

Bu çalışmada ilk defa 2018 yılında kazısına başlanan Kibyra İmparator Kült Tapınağı (Kaisarion) yapısının C4-5-6, D5-6 ve E5-6 karelajlarında bulunan Geç Hellenistik-Erken Roma dönemlerine ait seramikler ele alınmıştır. Yapının kazı çalışmaları henüz tamamlanmamıştır. Bu nedenle çalışmalar devam ettikçe yapıyla ilgili detaylı bilgilerimiz artacaktır. Alanın hemen hemen her yerinden Geç Hellenistik-Erken Roma Dönemi'ne ait seramik parçaları ele geçmiştir. Ancak söz konusu karelajlarda bu dönemlere ait gruplar bir konteks halinde ele geçmiş olup aynı zamanda aynı yerden MÖ II. yüzyıla tarihlenen ön yüzünde genç erkek başı, arka yüzünde ise quadrum incus içerisinde, ön ayağı bükülmüş hörgüçlü boğa bulunan ve altında KIBYPA[ΤΩΝ] lejantı okunan sikkelerinde ele geçmesi bu seramiklerin kesin tarihlenmesini kolaylaştırmıştır.

Kalıp yapımı kabartmalı kâseler Hellenistik Dönem'in en önemli ve en yaygın seramik gruplarından biridir. Kibyra'da daha önce bir yüksek lisans tezi¹²⁵ kapsamında çalışılmış olan kalıp yapımı kabartmalı kâseler, onların kalıpları ve amorfı kentte özellikle Tiyatro tepesinde çok sayıda ele geçmiş olup Kibyra'nın Hellenistik geçmişinin olduğunun ve bu dönemde kentte yoğun seramik üretim faaliyetlerinin gerçekleştiğinin kesin kanıtı olarak gösterilmektedir¹²⁶. Kibyra kalıp yapımı kabartmalı kâselerin bezeme unsurları ne kadar diğer kentlerinkine benzese de farklılıklar mevcuttur. Ayrıca kentin hamurunun katkılı olması ve hamur renginin kendine özgü olması buranın kendi seramiğini ürettiğini gösteren diğer unsurlardır¹²⁷. Kaisarion C4-5-6, D5-6 ve E5-6 karelajlarından ele geçen kalıp yapımı kabartmalı kâselerinde daha önce ele geçenlerle aynı özellikler taşıdığı görülmüştür. Farklı olarak bu alanda figürlü kâseler içerisinde flüt çalan Eros motifleri karşımıza çıkmaktadır. Genel olarak alandan ele geçen kalıp yapımı kabartmalı kâseler MÖ II-I. yüzyıla tarihlenmiştir.

Açık zeminli seramikler kentte ilk defa bu alanda ele geçmiştir. Bu parçalarda açık zemin üzerine fırça yardımıyla çeşitli kalınlıklarda koyu renk bezemelerin yapıldığı teknik çok net izlenmektedir. Parçaların çok küçük bir kısmı korunduğu için formları hakkında kesin bir şey söylemek mümkün olmamıştır. Ancak küresel formlu lagynos veya testi olmaları muhtemeldir. Parçaların hamurları, pişme özellikleri kaliteli ve yüzeyleri pürüzsüz olmasına rağmen Ephesos, Miletos, Pergamon, Sardeis

¹²⁴ Acar 2021, no. 339.

¹²⁵ Saygılı 2011.

¹²⁶ Japp 2009; Saygılı 2011, Özüdoğru 2020; Acar 2021. Ayrıca kentteki yerel üretim kırmızı astarlı seramik örnekleri için bk. Uygun & Dökü 2008.

¹²⁷ Uygun & Dökü 2008, 144. Kentin yerel üretim seramiklerinde kalın kırmızı astar ağırlıkta olup hamur kireç tanecikli ve sert pişimlidir. Ayrıca kentteki yerel üretim seramiklerin ayrıntılı hamur-astar özellikleri için bk. Acar 2021.

ve Atina gibi merkezlerde birebir örneklerine rastlanmamış, yakın benzerleri üzerinden bir karşılaştırma yapılmıştır. Bunun sonucunda bu parçalar MÖ II. yüzyıla tarihlenmişlerdir.

Kıbyra'da son araştırmalar ışığında Geç Antikçağ'da yoğun miktarda unguentarium üretildiği ve bu kapların başka kentlerle ticari faaliyetlerde kullanıldığı açığa çıkmıştır. Hellenistik Dönem'de üretilen iğ formulu unguentariumlar ise kentte sadece mezarlardan çıkan ölü hediyelerinden bilinmekteydi. Bu unguentariumların çok azında açık zemin üzerinde koyu renk ince bant bezemeleri görülmüştür. Ancak Kaisarion'da ele geçen unguentariumlar boyut ve bezeme olarak kentteki ilk örneklerdir. Bu kaplar tıpkı "Lagynos Ware" olarak adlandırılan bezeme tekniğindeki gibi açık zemin üzerine fırça yardımıyla koyu renk bantlar ve bitkisel bezemeler ile süslenmiştir. Ancak unguentariumların çalışma içerisinde açık zeminli kaplardan ayrı bir başlık altında incelenmesi hem iki grubun astar özelliklerinde farklılıklar görülmesi hem de bu kapların formlarının belli olmasıdır. Bu unguentariumlar hamur rengi, astar rengi ve kalitesi olarak daha önce kentte ele geçen Hellenistik Dönem unguentariumlar ile aynıdır. Bu tür unguentariumlar diğer kentlerde ya çok az ele geçmiş ya da hiç bulunmamıştır. Çok az sayıdaki örnek ile karşılaştırıldığında ve içinde bulunduğu kontekst göz önünde bulundurulduğunda bu unguentariumlar MÖ II. yüzyılın ikinci yarısı-MÖ I. yüzyılın başına tarihlendirilmiştir.

Son olarak kentte daha önce küçük bir parça dışında hiç örneği bulunmayan Batı Yamacı Tekniği'nde bezenmiş kâse ağzı, hamur-astar rengi ve kalitesi ile diğer merkezlerden ayrılmıştır. Kabin iç yüzeyine yapılmış olan bezeme diğer örneklerle göre biraz daha özensizdir. Bu parçanın kentte taklit olarak üretildiği düşünülmekte olup MÖ II-I. yüzyıla tarihlendirilmiştir.

Bu çalışma yapıdaki kazılarda ele geçen Geç Hellenistik-Erken Roma Dönemi seramiklerine genel bir bakış niteliğinde hazırlanmıştır. Kontekst içinde kentte bugüne kadar sık karşılaşılmayan örnekler mevcuttur. Yapılan gözlem sonucunda yapının seramiklerinin çok çeşitli olduğu ve ilerleyen zamanlarda kapsamlı bir çalışma ile değerlendirilmesi gerektiği ortaya çıkmıştır. Ayrıca çalışma sayesinde, yapımı MS 46 yılı olan yapının altında Geç Hellenistik-Erken Roma Dönemi'ne (MS II-I. yüzyıl) tarihlenen bir evre olduğu seramiklerle de desteklenmiştir.

Katalog

Katalogda kullanılan kısaltmalar: Kat. No.: Katalog Numarası, Fig.: Figür Numarası, A. Ç.: Ağız Çapı, K. Ç.: Kaide Çapı, Y.: Yükseklik, K. Y.: Korunan Yükseklik. Hamur ve astar renginin belirlenmesinde Munsell Soil Color Charts (2000) renk kataloğu kullanılmıştır.

Kat. No. 1/Fig. 3a

Buluntu Yeri/Seviye: Kaisarion, C5 Karelajı, 1254.37/1252.52.

Tanım: Çam kozalağı bezemeli kalıp yapımı kabartmalı kâse gövdesi.

Ölçü: K. Y.: 5.3 cm.

Hamur: Gley 1 5/10 Y greenish gray, iyi pişmiş, sert, az gözenekli, az miktarda mika (gümüş) ve ince kireç katkılı.

Astar: Parlak, Gley 1 2.5/N black.

Karşılaştırma: Thompson 1934, 362, Fig. 47: C29; Waagé 1948, Fig. 14: 13, 17; Edwards 1956, Pl 48: 97b; 1975, Pl. 65: 783; 1981, Pl. 45: C-1980-128; Hellström 1965, Pl. 11: 138-140; Rotroff 1982, Pl. 1: 3, 10; 2006, 361, Fig. 2; 2018, Fig. 27: 103-104; Gürler 1994, kat. no. 47; Rotroff & Oliver 2003, Pl. 104-599; Körpe 2006; Taf. 17: 1; Rogl 2008, Kat. 291-300; Saygılı 2011, 124, Res. 1-2; Saraçoğlu&Çekilmez 2011, 243, Res. 6c-f; Varmaz 2015, 240, Fig. 18: E8-9; Metin 2015, 478, K1; Öz 2022, Fig. 3:1-3.

Tarih: MÖ II. yüzyılın ortaları.

Kat. No. 2/Fig. 3b

Buluntu Yeri/Seviye: Kaisarion, D6 Karelajı, 1251.63/1250.55

Tanım: Nymphaea caerulea (merkezi damarlı, sivri uçlu taç yaprak) ve yanında stilize bitki bezemeli kalıp yapımı kabartmalı kâse gövdesi (kalyx).

Ölçü: K. Y.: 4.8 cm.

Hamur: Gley 1 4/N dark gray. İyi pişmiş, sert, az gözenekli, az miktarda ince kum katkılı.

Astar: Gley 1 3/N very dark gray.

Karşılaştırma: Saygılı 2011, Kat. No. 14 (MÖ II. yüzyılın ortası); Metin 2015, K8 (MÖ II. yüzyılın ikinci yarısı ve sonrası); Özdilek 2019, Fig. 27 (MÖ II-MÖ I. yüzyıl); Öz 2022, Kat. No. 3: 13 (MÖ I. yüzyılın ilk yarısı).

Tarih: MÖ II. yüzyılın ortaları.

Kat. No. 3/Fig. 3c

Buluntu Yeri/Seviye: Kaisarion, E6 Karelajı, 1253.50/1248.07.

Tanım: Nymphaea caerulea (merkezi damarlı, sivri uçlu taç yaprak) ve solunda uzun dalı, tomurcuklu çiçek bezemeli kalıp yapımı kabartmalı kâse gövdesi (kalyx).

Ölçü: K. Y.: 4.2 cm.

Hamur: 7.5 YR 5/8 strong brown. İyi pişmiş, sert, az gözenekli, az miktarda ince kum ve kireç katkılı.

Astar: 5 YR 6/6 reddish yellow.

Karşılaştırma: Kossatz 1990, abb. 37, M659; Gürler 1994, Çiz. 70-72 (MÖ III. yüzyılın ikinci çeyreği); Rotroff & Oliver 2003, Pl. 78, 457 (MÖ II. yüzyılın başları); Saygılı 2011, Kat. No. 11, 13 (MÖ II. yüzyıl-MÖ I. yüzyıl başları); Metin 2015, K3 (MÖ II. yüzyılın ikinci yarısı ve biraz sonrası); Öz 2022, Kat. No. 3:15 (MÖ I. yüzyılın ilk yarısı).

Tarih: MÖ II. yüzyıl-MÖ I. yüzyıl başları.

Kat. No. 4/Fig. 3d

Buluntu Yeri/Seviye: Kaisarion, C5 Karelajı, 1254.37/1252.52.

Tanım: Sarmaşık dal bezemesi ve üzüm salkımları bezemeli kalıp yapımı kabartmalı kâse gövdesi.

Ölçü: K. Y.: 4.4 cm.

Hamur: 5 YR 6/8 reddish yellow. İyi pişmiş, sert, az gözenekli, çok az miktarda mika (gümüş) ve ince kireç katkılı.

Astar: 2.5 YR 3/4 dark reddish brown.

Karşılaştırma: Goldman 1950, Pl. 159 (MÖ II. yüzyılın başları); Gürler 1994, Çiz. 63 (MÖ III. yüzyılın ikinci çeyreği); Tuluk 2001, Tf. 33-9 (MÖ II. yüzyılın başları); Japp 2009, No. 87 (Geç Hellenistik Dönem); Rogl 2001, Tf. 68/abb. 17 (MÖ II. yüzyılın başları); Rotroff & Oliver 2003, Pl. 99-568, Pl. 113-650 (MÖ II. yüzyılın başları); Radt-De Luca 2003, Pl. VIII:6 (MÖ II. yüzyıl); Saygılı 2011, Kat. No. 6-7 (MÖ II. yüzyıl başları); Acar 2021, 102-104 (MÖ II. yüzyılın ortaları).

Tarih: MÖ II. yüzyıl başları.

Kat. No. 5/Fig. 3e

Buluntu Yeri/Seviye: Kaisarion, E5 Karelajı, 1254.27/1253.50.

Tanım: Üretim hatalı, uzun taç yapraklı kalıp yapımı kabartmalı kâse ağzı.

Ölçü: A.Ç.: 10 cm K. Y.: 4.3 cm.

Hamur: Çok pişmiş, üretim hatalı, hamur ve astar rengi bozulmuş.

Karşılaştırma: Anlağan 2000, 101 (MÖ II. yüzyıl ortası); Dereboylu 2003, Pl. XLII: KA16.

Tarih: MÖ II. yüzyılın ikinci yarısı.

Kat. No. 6/Fig. 3f

Buluntu Yeri/Seviye: Kaisarion, C6 Karelajı, Yüzey.

Tanım: Üretim hatalı, uzun taç yapraklı kalıp yapımı kabartmalı kâse gövdesi.

Ölçü: K. Y.: 3.3 cm.

Hamur: Gley 1 3/N very dark gray, 10 R 4/4 weak red. Pişmeden kaynaklı hamur kesitinde renk homojen değildir, iyi pişmiş, sert, gözeneksiz, çok ince kireç katkılı.

Astar: Gley 2 4/5 PB dark bluish gray, astar içte yarı parlak.

Karşılaştırma: Edwards 1975, Pl77: 906 (MÖ yaklaşık 100).

Tarih: MÖ II. yüzyılın ortaları.

Kat. No. 7/Fig. 3g

Buluntu Yeri/Seviye: Kaisarion, C5 Karelajı, 1254.37/1252.52.

Tanım: Uzun taç yapraklı kalıp yapımı kabartmalı kâse gövdesi.

Ölçü: K. Y.: 3.7 cm.

Hamur: 7.5 YR 5/2 brown, iyi pişmiş, sert, gözeneksiz, çok az mika (gümüş) ve çok ince kireç katkılı.

Astar: Gley 1 2.5/N black, astarda dökülmeler mevcut.

Karşılaştırma: Edwards 1975, Pl77: 906 (MÖ yaklaşık 100); Thompson 1934, D39, D44; Rotroff 1982, Pl. 87-322; Dereboylu 2001, Tf. 19, 158; Saygılı 2011, Kat. No. 34 (MÖ II. yüzyıl ortaları).

Tarih: MÖ II. yüzyıl ortaları.

Kat. No. 8/Fig. 3h

Buluntu Yeri/Seviye: Kaisarion, C5 Karelajı, 1254.37/1252.52.

Tanım: Uzun taç yapraklı kalıp yapımı kabartmalı kâse gövdesi.

Ölçü: K. Y.: 3.9 cm.

Hamur: Gley 1 4/N dark gray, iyi pişmiş, sert, orta gözenekli, çok az mika (gümüş), çok ince kum ve kireç katkılı.

Astar: Gley 1 3/N very dark gray.

Karşılaştırma: Edwards 1975, Pl77: 906 (MÖ yaklaşık 100).

Tarih: MÖ II. yüzyıl ortaları.

Kat. No. 9/Fig. 3i

Buluntu Yeri/Seviye: Kaisarion, C4 Karelajı, 1256.30/1255.10.

Tanım: Uzun taç yapraklı, çerçeve bölümü olasılıkla spiral bezemeli, kalıp yapımı kabartmalı kâse gövdesi.

Ölçü: K. Y.: 5.4 cm.

Hamur: 5 YR 6/6 reddish yellow, iyi pişmiş, sert, gözeneksiz, çok ince kireç katkılı.

Astar: 5 YR 4/4 reddish brown, yarı parlak astarlı.

Karşılaştırma: Edwards 1975, Pl77: 906 (MÖ yaklaşık 100).

Tarih: MÖ II. yüzyılın ortaları.

Kat. No. 10/Fig. 3i

Buluntu Yeri/Seviye: Kaisarion, C6 Karelajı, Yüzey.

Tanım: Uzun taç yapraklı kalıp yapımı kabartmalı kâse gövdesi.

Ölçü: K. Y.: 3.6 cm.

Hamur: 5 YR 5/8 yellowish red, iyi pişmiş, sert, gözeneksiz, az miktarda mika (gümüş) ve çok ince kireç katkılı.

Astar: 2.5 YR 5/8 red, astar içte yarı parlak.

Karşılaştırma: Edwards 1975, Pl77: 906 (MÖ yaklaşık 100); Şimşek 2021, Kat. No. 322 (MÖ II. yüzyıl başı, MÖ I. yüzyılın ilk yarısı).

Tarih: MÖ II. yüzyılın ortaları.

Kat. No. 11/Fig. 3j

Buluntu Yeri/Seviye: Kaisarion, E6 Karelajı, Dolgu.

Tanım: Uzun taç yapraklı kalıp yapımı kabartmalı kâse gövdesi ve çiçekli madalyonu.

Ölçü: K. Y.: 1.3 cm.

Hamur: Gley 2 5/5PB bluish gray, iyi pişmiş, sert, gözeneksiz, çok az miktarda ve çok ince kireç katkılı.

Astar: Gley 1 3/N very dark gray.

Karşılaştırma: Edwards 1956, no. 116 (MÖ yaklaşık 150); Edwards 1975, Pl77: 906 (MÖ yaklaşık 100); James 2018, No. 134.

Tarih: MÖ II. yüzyılın ortaları.

Kat. No. 12/Fig. 4a

Buluntu Yeri/Seviye: Kaisarion, E5 Karelaji, 1254.27/1253.50.

Tanım: Akanthus yaprağı ve flüt çalan Eros betimli ağız parçası.

Ölçü: A. Ç. 13 cm K. Y.: 5 cm.

Hamur: 7.5 YR 5/3 brown, iyi pişmiş, sert, gözeneksiz, çok az miktarda ve çok ince kum ve kireç katkılı.

Astar: 2.5 YR 2.5/1 reddish black. Astar da dökülme ler mevcut.

Karşılaştırma: Saygılı 2011, Kat. No. 12-13,17 (MÖ II. yüzyıl-MÖ I. yüzyıl başları); Dinçer 2019, kat. No. 30 (MÖ III. yüzyıl sonu-MÖ 133).

Tarih: MÖ II. yüzyıl-MÖ I. yüzyıl başları.

Kat. No. 13/Fig. 4b

Buluntu Yeri/Seviye: Kaisarion, E6 Karelaji, 1253.50/1248.07.

Tanım: Çerçeve de İon kymationu, duvar bölümünde loutrophoros ve yanında flüt çalan Eros bulunan gövde parçası.

Ölçü: K. Y.: 4.6 cm.

Hamur: Gley 1 4/N dark gray, iyi pişmiş, sert, gözeneksiz, çok az miktarda ve çok ince kum ve kireç katkılı.

Astar: Gley 1 3/N very dark gray.

Karşılaştırma: Rotroff & Oliver 2003; Pl. 73: 434, Pl. 92: 527, Pl. 104: 598 (MÖ II. yüzyılın ortaları); Saygılı 2011, Kat. No. 29 (MÖ II. yüzyılın ikinci çeyreği-MÖ II. yüzyılın üçüncü çeyreği); Dinçer 2019, kat. No. 30 (MÖ III. yüzyıl sonu-MÖ 133).

Tarih: MÖ II. yüzyılın ikinci çeyreği-MÖ II. yüzyılın üçüncü çeyreği.

Kat. No. 14/Fig. 4c

Buluntu Yeri/Seviye: Kaisarion, C5 Karelaji, 1254.37/1252.52.

Tanım: Spiral motifi altında yan yana sıralanmış kanatlı figürler ile bezenmiş gövde parçası.

Ölçü: K. Y.: 4.8 cm.

Hamur: 10 R 5/2 weak red, iyi pişmiş, sert, az gözenekli, çok az miktarda mika (gümüş), çok ince kum ve kireç katkılı.

Astar: 2.5 YR 5/3 reddish brown.

Karşılaştırma: Dinçer 2019, Kat. No. 52-53 (MÖ II. yüzyıl ortası).

Tarih: MÖ II. yüzyıl.

Kat. No. 15/Fig. 4d

Buluntu Yeri/Seviye: Kaisarion, C4 Karelaji, 1256.30/1255.10.

Tanım: Yarım dairelerin ortasında çiçek, arasında ve içlerinde nokta bezemeleri bulunan kalıp yapımı kabartmalı kâse gövdesi.

Ölçü: K. Y.: 5.4 cm.

Hamur: Gley 1 4/N dark gray, iyi pişmiş, sert, gözenekli, çok ince kireç katkılı.

Astar: Gley 1 3/N very dark gray, iç yüzeyi yarı parlak astar.

Karşılaştırma: Rotroff & Oliver 2003, Pl. 100: 576 (MÖ II. yüzyıl ilk çeyreği); Radt-De Luca 2003, Pl. VIII: 3 (MÖ II. yüzyıl); Civelek 2004, Lev. 23, Fig. 6 (MÖ II. yüzyıl başından-MÖ I. yüzyıl sonuna); Saygılı 2011, Kat. No. 33 (MÖ II. yüzyıl ortaları-MÖ I. yüzyıl başları); James 2018, No. 127-128 (MÖ II. yüzyıl); Acar 2021, kat. no. 375-380 (MÖ II. yüzyılın ortası); Şimşek 2021, Kat. No. 291 (MÖ II. yüzyıl başı ile MÖ I. yüzyıl başı arası).

Tarih: MÖ II. yüzyıl ortaları-MÖ I. yüzyıl başları.

Kat. No. 16/Fig. 5a

Buluntu Yeri/Seviye: Kaisarion, E5 Karelaji, 1254.27/1253.50.

Tanım: Açık zemin üzerine boya bezemeli gövde parçası.

Ölçü: K. Y.: 4.9 cm.

Hamur: 5 YR 6/6 reddish yellow, iyi pişmiş, sert, az gözenekli, mika (gümüş) ve ince kum katkılı.

Astar: 10 YR 8/3 very pale brown.

Karşılaştırma: Rotroff 1997, Pl. 116: 1514-1516 (MÖ II-I. yüzyıl); Vogeikoff Brogan 2000, 301; Rotroff & Oliver 2003, no. 276-303 (MÖ II-I. yüzyıl).

Tarih: MÖ II. yüzyıl.

Kat. No. 17/Fig. 5b

Buluntu Yeri/Seviye: Kaisarion, E6 Karelaji, 1253.50/1248.07.

Tanım: Açık zemin üzerine boya bezemeli gövde parçası.

Ölçü: K. Y.: 5.1 cm.

Hamur: 7.5 YR 6/6 reddish yellow, orta pişmiş, sert, az gözenekli, mika (gümüş) ve ince kum katkılı.

Astar: 10 YR 8/3 very pale brown, astar dökülmüş.

Karşılaştırma: Rotroff 1997, Pl. 116: 1514-1516 (MÖ II-I. yüzyıl); Vogeikoff Brogan 2000, 301; Rotroff & Oliver 2003, no. 276-303 (MÖ II-I. yüzyıl).

Tarih: MÖ II. yüzyıl.

Kat. No. 18/Fig. 5c

Buluntu Yeri/Seviye: Kaisarion, E5 Karelaji, 1249.31/1248.11.

Tanım: Açık zemin üzerine koyu renk bant ve bitkisel bezemeli gövde parçası.

Ölçü: K. Y.: 7 cm.

Hamur: 5 YR 6/8 reddish yellow, 2.5 Y 5/2 grayish brown, pişmeden kaynaklı hamur kesitinde renk homojen değildir, sert, gözeneksiz, mika (gümüş) ve ince kum katkılı.

Astar: 2.5 Y 6/3 light yellowish brown.

Karşılaştırma: Bruneau 1970, D113; Rotroff 1997, Pl. 116: 1514-1516 (MÖ II-I. yüzyıl); Rotroff & Oliver 2003, no. 276-303 (MÖ II-I. yüzyıl).

Tarih: MÖ II. yüzyıl.

Kat. No. 19/Fig. 6a

Buluntu Yeri/Seviye: Kaisarion, E5 Karelaji, 1254.27/1253.50.

Tanım: Açık zemin üzerine koyu renk bant ve bitkisel bezemeli omuz parçası.

Ölçü: K. Y.: 5.2 cm.

Hamur: 5 YR 5/8 yellowish red, 2.5 Y 4/3 olive brown, pişmeden kaynaklı hamur kesitinde renk homojen değildir, sert, gözeneksiz, mika (gümüş), ince kum ve kireç katkılı.

Astar: 7.5 YR 6/6 reddish yellow

Karşılaştırma: Vogeikoff Brogan 2000, Fig. 25: 79 (MÖ II. yüzyılın ortaları); DüNDAR 2008, U83 (MÖ II. yüzyılın ikinci yarısı-I. yüzyıl başı); Yıldız 2016, Fig. 4 (MÖ II. yüzyılın ikinci yarısı-I. yüzyıl başı); Şimşek 2021, Kat. No. 639 (MÖ II. yüzyılın ikinci yarısı).

Tarih: MÖ II. yüzyılın ikinci yarısı-I. yüzyıl başı.

Kat. No. 20/Fig. 6b

Buluntu Yeri/Seviye: Kaisarion, E5 Karelaji, 1254.27/1253.50.

Tanım: Açık zemin üzerine koyu renk bant ve bitkisel (?) bezemeli gövde parçası.

Ölçü: K. Y.: 7.1 cm.

Hamur: 5 YR 6/8 reddish yellow, iyi pişmiş, sert, gözeneksiz, mika (gümüş) ve ince kum katkılı.

Astar: 7.5 YR 7/4 pink

Karşılaştırma: -

Tarih: MÖ II. yüzyılın ikinci yarısı-I. yüzyıl başı

Kat. No. 21/Fig. 6c

Buluntu Yeri/Seviye: Kaisarion, E5 Karelaji, 1254.27/1253.50.

Tanım: Açık zemin üzerine koyu renk bant bezemeli gövde parçası.

Ölçü: K. Y.: 5.8 cm.

Hamur: 2.5 Y 6/3 light yellowish brown, 5 YR 6/8 reddish yellow, pişmeden kaynaklı hamur kesitinde renk homojen değildir, sert, gözeneksiz, mika (gümüş) ve ince kum katkılı.

Astar: 10 YR 7/4 very pale brown.

Karşılaştırma: Bruneau 1970, D96-98 (MÖ II-I. yüzyıl); Gürler 1994, Kat. No. 131 (MÖ II. yüzyılın başı); Rotroff & Oliver 2003, Lev. 45, No. 253, 254, 265 (MÖ II. yüzyılın ikinci yarısı- I. yüzyıl başı); Kögler 2010, 431 (MÖ II. yüzyılın ilk yarısı); Yıldız 2016, Fig. 3-4 (MÖ II. yüzyılın ikinci yarısı-I. yüzyıl başı); Şimşek 2021, Kat. No. 632 (MÖ II. yüzyılın ikinci yarısı)

Tarih: MÖ II. yüzyılın ikinci yarısı-I. yüzyıl başı.

Kat. No. 22/Fig. 6d

Buluntu Yeri/Seviye: Kaisarion, E5 Karelaji, 1254.27/1253.50.

Tanım: Açık zemin üzerine koyu-açık renk geçişli bant bezemeli gövde parçası. (Unguentarium?, testi?).

Ölçü: K. Y.: 6.6 cm.

Hamur: 5 YR 6/8 reddish yellow, iyi pişmiş, sert, gözeneksiz, mika (gümüş) ve ince kireç katkılı.

Astar: 7.5 YR 7/4 pink.

Karşılaştırma: Gürler 1994, Kat. No. 131 (MÖ II. yüzyılın başı).

Tarih: MÖ II. yüzyılın ikinci yarısı-I. yüzyıl başı.

Kat. No. 23/Fig. 6e

Buluntu Yeri/Seviye: Kaisarion, E6 Karelaji, 1253.50/1248.07.

Tanım: Açık zemin üzerine koyu renk bant bezemeli boyun parçası.

Ölçü: K. Y.: 6.8 cm.

Hamur: 5 YR 5/6 yellowish red, iyi pişmiş, sert, az gözenekli, mika (gümüş) ve ince kireç katkı.

Astar: 10 YR 7/4 very pale brown.

Karşılaştırma: Bruneau 1970, D96-98 (MÖ II-I. yüzyıl); Gürler 1994, Kat. No. 131 (MÖ II. yüzyılın başı); Yıldız 2016, Fig. 3-4 (MÖ II. yüzyılın ikinci yarısı-I. yüzyıl başı); Ersoy 2020, Kat. No. 515 (MÖ III. yüzyılın ilk yarısı); Şimşek 2021, Kat. No. 638 (MÖ II. yüzyılın ikinci yarısı).

Tarih: MÖ II. yüzyılın ikinci yarısı-I. yüzyıl başı.

Kat. No. 24/Fig. 6f

Buluntu Yeri/Seviye: Kaisarion, E6/D6 Karelajları, 1251.10/1249.77.

Tanım: Açık zemin üzerine ince ve kalın bant bezemeli boyun parçası.

Ölçü: K. Y.: 6 cm.

Hamur: 5 YR 5/8 yellowish red, 10 YR 7/4 very pale brown. Pişmeden kaynaklı hamur kesitinde renk homojen değildir, sert, az gözenekli, yoğun mika (gümüş), ince kum ve kireç katkı.

Astar: 10 YR 7/4 very pale brown.

Karşılaştırma: Bruneau 1970, D96-98 (MÖ II-I. yüzyıl); Gürler 1994, Kat. No. 131 (MÖ II. yüzyılın başı); Yıldız 2016, Fig. 3-4 (MÖ II. yüzyılın ikinci yarısı, I. yüzyıl başı); Ersoy 2020, Kat. No. 515 (MÖ III. yüzyılın ilk yarısı); Şimşek 2021, Kat. No. 631 (MÖ II. yüzyılın ikinci yarısı).

Tarih: MÖ II. yüzyılın ikinci yarısı-I. yüzyıl başı.

Kat. No. 25/Fig. 6g

Buluntu Yeri/Seviye: Kaisarion, C5 Karelajı, 1254.37/1252.52.

Tanım: Açık zemin üzerine koyu-açık renk geçişli bant bezemeli boyun parçası.

Ölçü: K. Y.: 7.3 cm

Hamur: 2.5 Y 6/3 light yellowish brown, 5 YR 6/8 reddish yellow. Pişmeden kaynaklı hamur kesitinde renk homojen değildir, sert, az gözenekli, yoğun mika (gümüş), ince kum ve kireç katkı.

Astar: 7.5 YR 7/4 pink.

Karşılaştırma: Şimşek 2021, Kat. No. 638 (MÖ II. yüzyılın ikinci yarısı).

Tarih: MÖ II. yüzyılın ikinci yarısı-I. yüzyıl başı.

Kat. No. 26/Fig. 7

Buluntu Yeri/Seviye: Kaisarion, C6/D6 Karelajları, 1247.78/1247.53.

Tanım: İnceltmiş dudak profiline sahip kâse parçası.

Ölçü: A.Ç.: 19 cm K. Y.: 3.6 cm.

Hamur: Gley 2 4/5PB bluish gray, iyi pişmiş, sert, gözeneksiz, az miktarda mika (gümüş), ince kum ve kireç katkı.

Astar: Gley 1 2.5/N black.

Karşılaştırma: Kögler 2014, 162 (MÖ geç I. yüzyıl).

Tarih: MÖ II-I. yüzyıl.

BİBLİYOGRAFYA

- Acar G. 2021, *Kıbyra'da Yerel Üretim Faaliyetlerinin Seçilmiş Form Grupları Üzerinden Arkeolojik ve Arkeometrik Yöntemlerle İncelenmesi (MÖ 3-MS 3. Yüzyıllar)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi. Antalya.
- Akgül Özarlan, S. 2015, "Kıbyra'dan Bir Grup Mühürlü Pişmiş Toprak Unguentarium". 8. *Uluslararası Eskişehir Pişmiş Toprak Sempozyumu (05-20 Eylül 2014 Eskişehir) Bildiriler Kitabı*. Eskişehir, 187-212.
- Anadolu M. 1970, *Küçük Asya'da Bulunan İmparator Tapınakları*. İstanbul.
- Anderson Stojanović V. R. 1987, "The Chronology and Function of Ceramic Unguentaria". *AJA* 91, 105-122.
- Anlağan T. 2000, *Sadberk Hanım Müzesi Kalıplı Kâseler ve Kabartmalı Kaplar*. İstanbul.
- Benndorf O. 1883, *Griechische und sicilische Vasenbilder III*. Berlin.
- Boardman J. 1967, "Greek Emporio: Excavations in Chios 1952-1955". *BSA Supplementary Vol. 62*, Oxford.
- Boardman J. 1989, *Athenian Red Figure Vases, The Classical Period*. London.
- Bruneau P. 1970, "La vaisselle". *Exploration Archéologique de Délos Faite par L'école Française D'Athènes, L'ilot de La Maison des Comédiens*, Fascicule XXVII. Paris, 239-262.
- Callaghan P. J. 1978, "Macedonian shields, Shield Bowls and Corinth; a Fixed Point in Hellenistic Ceramic Chronology". *Athens Annals of Archaeology* 11, 53-60.
- Civelek A. 2004, "Phokaia Hellenistik Dönem Kalıp Yapımı Kaseleleri". *Olba* IX, 123-135.
- Corsten T. 2002, *Die Inschriften von Kıbyra. Teil I*. Bonn.
- Courby F. 1922, *Les Vases Grecs à reliefs*. Paris.
- Cramer J. A. 1832, *A Geographical and Historical Description of Asia Minor. Vol. II*. Oxford.
- Değirmencioglu H. 2023. *Lykia, Pisidia, Pamphylia, Kabalia ve Kilikia Bölgelerinde İmparator Kült Yapıları*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi. Antalya.
- Dereboylu E. 2001, "Weissgrundige Keramik und Hellenistische Reliefbecher aus dem Hanghaus 2 in Ephesos". Ed. F. Krinzinger, *Studien zur hellenistischen Keramik in Ephesos*. Wien, 21-44.
- Dereboylu E. 2003, "Daskyleion Kabartmalı Kâseleri ve Batı Yamacı Kapları Kronoloji ve Üretim Yeri Problemleri". Ed. C. Abadie Reynal, *Les céramiques en Anatolie aux époques hellénistiques et romaines. Actes de la Table Ronde d'Istanbul, 23-24 mai 1996, (Varia Anatolica XV)*. Paris, 55-63.
- Dinçer A. 2019, *Assos'ta Bulunan Hellenistik ve Roma Dönemi Kabartmalı Seramikler*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi. Çanakkale.
- Duman B. 2013, "Lykos Laodikeiası'nda Bulunan Batı Yamacı Tekniğinde Bezenmiş Seramikler". *Levent Zoroğlu'na Armağan-Studie in Honour of K. Levent Zoroğlu*, Ed. M. Tekocak. İstanbul, 191-204.
- Dündar E. 2008, *Patara Unguentariumları*. İstanbul.
- Edwards G. R. 1956, "Hellenistic Pottery". *Small Object From Pnyx 2 (Hesperia Supplements 10)*. Princeton, 83-112.
- Edwards G. R. 1975, *Corinthian Hellenistic Pottery (Corinth 7/3)*. Princeton.
- Erol A. F. & Tamer D. 2017, "Ordu-Fatsa Cıngırt Kayası Kazısı Hellenistik Dönem Kalıp Yapımı Kabartmalı Kâseleri". *Anadolu/Anatolia* 43, 111-145.
- Ersoy A. 2020, *Smyrna/İzmir Hellenistik Dönem Seramiği*. İstanbul.
- Gassner V. 1997, *Das Südtor der Tetragonos-Agora. Keramik und Kleinfunde (FiE 13 1/1)*. Wien.
- Goldman H. 1950, *Excavations at Gözlu Kule, Tarsus, I, The Hellenistic and Roman Periods*. New Jersey.
- Gürler B. 1994, *Metropolis'in Hellenistik Dönem Seramiği*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi. İzmir.
- Gürler B. 2000, "Yeni Kronolojik Veriler Işığında İonia Kalıp Yapımı Kaselelerinin Bazı Serilerinin Değerlendirilmesi". *Belleten* LXVI/240, 419-426.
- Hellström P. 1965, *Labraunda II/1. Pottery of Classical and Later Date Terracotta Lamps and Glass*. Lund.
- James S. A. 2018, "Hellenistic Pottery The Fine Wares". *Corinth Results of Excavations Conducted by the*

- American School of Classical Studies at Athens*, 1-120.
- Japp S. 2009, "The local pottery production of Kibyra". *Anatolian Studies* 59, 95-128.
- Kileci Ş. & Tüner Öner N. 2024. "Restoration Works in Kibyra during the Claudian Period: New Inscriptions, τὰ σεβαστὰ ἔργα of the Lycian Governor Quintus Veranius and New Inscriptions Concerning His Family". Eds. F. Onur & Ch. Schuler, *New Research on Greek Epigraphy in Lycia. Proceedings of the Symposium at Antalya, Türkiye. 28-30 March 2022*. İstanbul, 123-141.
- Kossatz A. U. 1990, *Funde aus Milet, 1: Die megarischen Becher*. Berlin.
- Kögler P. 2014, "Table Ware from Knidos: The Local Production during the 2nd and 1st centuries B.C.". Eds. P. G. Bilde & M. L. Lawall, *Pottery, Peoples and Places Study and Interpretation of Late Hellenistic Pottery. Black Sea Studies* 16. Aarhus, 157-370.
- Kögler P. 2010, *Feinkeramik aus Knidos, vom Mittleren Hellenismus bis in die Mitlere Kaiserzeit (Ca. 200 V. Chr. Bis 150 N. Chr.)*. Wiesbaden.
- Körpe R. 2006, "Megarische Becher aus Assos". *Asia Minor Studien* 57, 103-111.
- Leon V. M. 1991, *Die Basilika am Staatsmarkt in Ephesos Kleinfunde, 1. Teil: Keramik hellenistischer und römischer Zeit, FiE IX 2/2*. Wien.
- Le Roux G. 1913, *Lagynos: Recherches Sur La Céramique et l'art Ornemental Hellenistiques*. Paris.
- Magie D. 1950, *Roman Rule in Asia Minor. To the End of the Third Century After Christ (I-II)*. Princeton.
- Metin H. 2015, "Burdur Müzesi'nden Bir Grup Kalıp Yapımı Kâse". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8/37, 473-488.
- Milner N. P. 1998, *An Epigraphical Survey in the Kibyra-Olbasa Region (Conducted by A. S. Hall)*. Oxford.
- Öz C. 2022, "Myra Tiyatrosu'nda Ele Geçen Hellenistik Dönem Kalıp Yapımı Kabartmalı Kâseler". *Cedrus* X, 113-138.
- Özdilek B. 2019, "Leteon Teras Duvarı Kazısından Ele Geçen Hellenistik Seramikler". *Cedrus* VII, 267-298.
- Özüdoğru Ş. & Dündar E. 2007, "Kibyra Geç Roma-Erken Doğu Roma Dönemi Mühürlü Unguentariumları". *Olba* 15, 145-178.
- Özüdoğru Ş. 2014, "Kibyra'dan Hellenistik Dönem'e Ait Yeni Veriler Üzerine Değerlendirmeler". *Cedrus* II, 171-188.
- Özüdoğru Ş. 2018, "Geç Antikçağ'da Kibyra". *Cedrus* VI, 13-64.
- Özüdoğru Ş. 2019, "Kibyra 2018". *ANMED* 17, 171-178.
- Özüdoğru Ş. 2020, *Kibyra Kazı ve Araştırmaları Monografi Serisi I, KIBYRA: Kibyra Maior/Caesarea Cibyra*. İstanbul.
- Petrova A. 2014, "A Pontic Group of Hellenistic Mouldmade Bowls". Eds. P. G. Bilde & M. L. Lawall, *Pottery, Peoples and Places. Study and Interpretation of Late Hellenistic Pottery*. Aarhus, 215-231.
- Radt W. & De Luca G. 2003, "Grabungen im Fundament des Pergamonaltars. Grobe Keramik – Graue Sondergruppe-Lampen". Eds. C. Abadie-Reynal, *Varia Anatolica* XV. İstanbul, 3-8.
- Rogl C. 2001, "Eine Varschau Zu den Reliefverzierten Trinkbechern der ephesischen Monogramm-Werkstätte". *Studien zur Hellenistischen Keramik in Ephesos*, 9-111.
- Rogl C. 2008, *Die hellenistischen Reliefbecher aus Lousoi, Material aus den Grabungen im Bereich Phournoi 1938-1994*. Wien.
- Rogl C. 2014, "Mouldmade Relief Bowls from Ephesos-The Current State of Research". Eds. P. G. Bilde & M. L. Lawall, *Pottery, Peoples and Places. Study and Interpretation of Late Hellenistic Pottery*. Aarhus, 113-139.
- Rotroff S. I. & Oliver A. 2003, *The Hellenistic Pottery from Sardis: The Finds Through 1994*. London.
- Rotroff S. I. 1982, *The Athenian Agora XXII. Hellenistic Pottery: Athenian and Imported Mold Made Bowls*. Princeton.
- Rotroff S. I. 1997, *The Athenian Agora Vol. XXIX. Hellenistic Pottery: Athenian and Imported Wheelmade Table Ware and Related Material*. New Jersey.

- Rotroff S. I. 2006, "The Introduction of the Moldmade Bowl Revisited: Tracking a Hellenistic Innovation". *Hesperia* 75, 357-378.
- Saraçoğlu A. & Çekilmez M. 2011, "Tralleis Batı Nekropolis ve Konut Alanı Hellenistik Dönem Seramiği: 2006-2007 Buluntuları". *Colloquium Anatolicum* 10, 219-249.
- Saygılı B. 2011, *Kibyra Kalıp Yapımı Kaseleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi. İzmir.
- Schäfer J. 1968, *Hellenistische Keramik aus Pergamon. Pergamenische Forschungen Band 2*. Berlin.
- Schwabacher W. 1941, "Hellenistische Reliefkeramik im Kerameikos". *American Journal of Archaeology* 45/2, 182-228.
- Şahin S. 2014, *Stadiasmus Patarensis. Itinera Romana Provinciae Lyciae/Likya Eyaleti Roma Yolları*. İstanbul.
- Şimşek C. 2021, *Laodikeia Kilisesi Sondaj Buluntuları, Hellenistik Dönem Seramiği*. İstanbul.
- Tarkan D. 2021, *Kibyra Odeionu*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi. Antalya.
- Thompson H. A. 1934, "Two Centuries of Hellenistic Pottery". *Hesperia* 3/4, 311-476.
- Tuluk G. G. 2001, "Hellenistische Reliefbecher im Museum von Ephesos", Ed. F. Krinzinger, *Studien Zur Hellenistischen Keramik in Ephesos, Ergänzungshette zur der Jahreshften des österreichischen Archäologischen Institutes Heft 2*. Wien, 51-69.
- Uygun Ç. & Dökü E. 2008. "Kibyra Yerel Kırmızı Astarlı Seramiklerinden Örnekler". *Adalya* XI, 133-165.
- Varmaz Ş. 2015, *Patara Su Yolu Çalışmalarında Ele Geçen Hellenistik Dönem Seramikleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi. Denizli.
- Vogeikoff Brogan N. 2000, "Late Hellenistic Pottery in Athens A new Deposit and Further Thoughts on the Association of Pottery and Societal Change". *Hesperia* 69, 293-333.
- Waagé F. O. 1948, "Hellenistic and Roman Tableware of North Syria". Ed. F. O. Waagé, *Antioch on the Orontes IV/1. Ceramic and Islamic Coins*. Princeton, 1-60.
- Watzinger C. 1901, "Vasenfunde aus Athen". *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts* 26, 70-84.
- Westholm A. 1937, *Findings and Results of the Excavation in Cyprus 1927-1931. The Swedish Cyprus Expedition Vol. III*. Stockholm.
- Wiegand T. & Schrader H. 1904, *Priene. Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen in den Jahren 1895-1898*. Berlin.
- Yedidağ T. Y. 2015, "Dorylaion Kalıp Yapımı Kaseleri". *Olba* XXIII, 235-272.
- Yıldız V. 2016, "Akhisar Arkeoloji Müzesi'nde Bulunan Unguentariumlar". *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi* 14/1, 1-24.
- Yücel Şenyurt Ş. & Yorulmaz L. 2020, "Kurul Kalesi Kazılarında Ele Geçen Kalıp Yapımı Kabartmalı Kâseler". *Seleucia* X, 297-327.
- Zahn R. 1904, "Tongeschirr", *Priene: Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen in den Jahren 1895-1898*. Eds. T. Wiegand & H. Schrader. Berlin, 394-449.

Milas Müzesi'nden Geç Hellenistik Dönem'e Ait İki Mezar Steli

Two Late Hellenistic Funerary Stelae from Milas Museum

Fatma AYTEKİN * Ayşe Fatma EROL **

Öz: Milas Müzesi'nde muhafaza edilen *Stel I* ve *Stel II* olarak adlandırılan iki mezar stelinin tipolojik, ikonografik, stilistik ve kronolojik açıdan değerlendirilmesi bu makalenin konusunu oluşturmaktadır. İonia ve Delos atölyelerinin etkilerini barındıran ve üçgen alınlıklı olduğu düşünülen çerçeve formuna sahip steller, yan çerçevelere göre daha kalın/yüksek olan podyum kısmı ile dikkat çekmektedir. Hellenistik Dönem'de kamu veya mezar anıtlarında kullanılan heykellerin yerleştirildiği yüksek kaidelere öykünen bu form, stellerin sahne alanında kullanılan heykelimsi figürleri taşımak amacıyla tasarlanmıştır. Birbirinden bağımsız, yan yana ayakta duran aile üyelerinin karşıya/izleyicilere baktığı günlük yaşamdan bir kesiti içeren sahnede, Klasik ve Hellenistik dönemlerdeki ünlü yapıtların yüklendiği sembolizmi üstlenen ünlü figür tipleri tercih edilmiştir. Bunlar, Pudicitia Saufeia ve Sophocles/Palliatius gibi tiplerin yanı sıra Demosthenes-Kos ve Pudicitia Saufeia-Kos tiplerinin karışımından oluşmaktadır. Kos heykeltıraşlığındaki yenilikçi motiflerin, Demosthenes ve Saufeia gibi ünlü tiplerle birleştirilmesi, heykeltıraşın özgün düşünce yapısından kaynaklanmaktadır. Eklektizmin hâkim olduğu figürlerin stilistik analizi, *Stel I*'in MÖ II. yüzyılın sonlarında; *Stel II*'nin ise MÖ I. yüzyıl başlarında yapıldığını düşündürmektedir. Figür şablonlarının farklı zaman dilimlerinde kullanılması, bunların Mylasa ve çevresinde süregelen bir geleneğin ürünü olduklarını göstermektedir. Stellerin barındırdığı etkilerin Mylasa'nın komşu kentlerinin yanı sıra İonia, Delos, Kos gibi farklı atölyelerden olması, antikçağda bir kavşak noktası konumundaki kentin kozmopolit yapısından kaynaklanıyor olmalıdır.

Anahtar Kelimeler: Karia • Mylasa • Mezar Steli • Geç Hellenistik • Pudicitia • Palliatius

Abstract: The subject of this article is the typological, iconographic, stylistic and chronological evaluation of two funerary stelae called *Stele I* and *Stele II*, preserved in the Milas Museum. The stelae, which have a frame form and are thought to have had a triangular pediment, embody influences from the Ionian and Delos Workshops, attract attention with their podium, which is thicker/higher than the side frames. This form, which imitates the high pedestals upon which the statues used in public or grave monuments in the Hellenistic Period were placed, was designed to carry sculptural figures used in the stage area of the stelae. Famous figural types that take on the symbolism of famous works of the Classical and Hellenistic Periods were preferred in the scene, which includes a section from daily life, where family members standing independently of each other, side by side, look across/at the audience. These consist of a mixture of types such as Pudicitia Saufeia and Sophocles/Palliatius, as well as Demosthenes-Kos and Pudicitia Saufeia-Kos Types. The combination of innovative motifs in Kos sculpture with famous types such as Demosthenes and Saufeia stem from the sculptor's creative mind. Stylistic analysis of the figures dominated by eclecticism indicates *Stele I* dates from the late second century B.C. and it is thought that *Stele II* was made at the beginning of the first century B.C. The use of figural types from different time periods suggests that they are the product of an ongoing tradition in and around Mylasa. The fact that the stelae have influences from different workshops such as İonia, Delos and Kos, as well as from the neighbouring cities of Mylasa, must be due to the cosmopolitan structure of the city, which was a crossroads in antiquity.

Keywords: Caria • Mylasa • Funerary Stelae • Late Hellenistic • Pudicitia • Palliatius

* Arş. Gör. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Klasik Arkeoloji ABD, Ankara. fatma.aytekin@hbv.edu.tr

** Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Klasik Arkeoloji ABD, Ankara. ayse.erol@hbv.edu.tr

Makale Türü: Araştırma | Geliş Tarihi: 10/11/2023 | Kabul Tarihi: 24/02/2022 ; Aytekin F. & Erol A. F. 2024, "Milas Müzesi'nden Geç Hellenistik Dönem'e Ait İki Mezar Steli". *Cedrus* XII, 87-103.

Karia Bölgesi kentlerinden olan Mylasa ve territoryumunda bulunan iki mezar stelinin değerlendirildiği bu makaledeki eserler, günümüzde Milas Arkeoloji Müzesi bünyesinde korunmaktadır. Konumu itibarıyla antik dönem boyunca aktif bir bağlantı merkezi olan Mylasa¹, Klasik Dönem'deki Pers iktidarına bağlı olan satraplık yönetimiyle bölgede önemli bir rol oynamıştır². Hellenistik Dönem'de sıkça değişen güç dengesinden etkilenen kent, MÖ 188'den, Roma'nın Pergamon Kralığı'ndan miras yoluyla devraldığı Asia Eyaleti'ne katılım sürecine dek özgür bir devlet olarak kalmıştır³. Özellikle Klasik Dönem'e ait olan Uzunyuva/Hekatomnos Mezarı⁴ gibi anıtsal bir mezara ev sahipliği yapan kentte, Hellenistik Dönem içerisinde de kaya oyuğu veya mermerden anıtsal mezar yapılarının inşası devam etmiştir⁵. Makale konusunu oluşturan mezar stellerinin de tarihlendiği Geç Hellenistik Dönem içerisinde, kentin nekropol alanlarında mezar steli kullanımının mevcut olduğu ve bunların üretildiği dönemin modasını takip ettiği anlaşılmaktadır. *Stel I* (Fig. 1) ve *Stel II* (Fig. 2) olarak adlandırılan stellerin ortaya çıktığı nekropolis alanlarının veya mezar anıtlarının yerleri bilinemediğinden, konumları ve yerleştirilme pozisyonları hakkında kesin bir yargıya ulaşmak zordur.

Söz konusu her iki stelin sahne alanında, üç kişiden oluşan aile grubu ve hizmetçiler yer almaktadır. Karşıya/izleyicilere bakan figürler, kamu onuruna ait anıtlarda ya da mezar anıtlarında *aedicula* içerisine yerleştirilen heykellerde olduğu gibi yan yana durmaktadır. *Stel I* üzerinde, bir erkek, iki kadın ve bir kız hizmetçi betimlenirken, *Stel II* üzerinde bir kadın, iki erkek ve bir erkek hizmetçi yer almaktadır. Figürlerin duruşları, mevcut dönemde sıkça tercih edilen heykellerin pozları olmakla birlikte, stellerde kaide veya bir başka sembolik unsur bulunmamaktadır. Ancak stellerin yüksek yapılan podyum bölümünün Hellenistik şehirlerin agoralarındaki onurlandırma heykellerinin platformlarına öykündüğü açıktır. Platformlar üzerinde yükselen heykel tiplerinin duruşu, kolların pozisyonu ve başı ile birlikte ellerinde veya stel çerçevesi üzerinde yer verilen atribütler ve aksesuarlar; vatandaşlar tarafından tanınmanın vazgeçilmez bir ifadesi olan görsel dilin anahtarını oluşturmaktadır⁶. Söz konusu tiplerin mezar stelleri üzerine yansımaları ise kamu anıtlarında halka açık alana kabul edilmeyen kişilerin de tıpkı diğerleri gibi kendi önemlerini vurgulamak amacıyla başvurdukları bir yol niteliğindedir. Bu perspektifle incelenen Mylasa örnekleri, stellerin stilistik açıdan etkilendiği kent ya da bölgelerin tespiti, seçilen figür tipleriyle verilmek istenen mesajlar ve etkileşim alanları bağlamında değerlendirilmiştir.

Bu çalışma, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Arkeoloji Bilim Dalı Doktora Programında gerçekleştirilen “Arkaik Dönemden Roma İmparatorluk Dönemi Sonuna Kadar Karia Bölgesi Figürlü Mezar Stelleri” adlı doktora tezinden üretilmiş ve söz konusu üniversitenin Bilimsel Araştırma Projeleri (BAP) Koordinatörlüğü'nün 01/2020-27 numaralı projesi ile desteklenmiştir. Ayrıca Doktora tez çalışması; Tübitak 2214/A Yurt Dışı Doktora Sırası Araştırma Burs Programının 2020/1. döneminde, Frankfurt, Almanya'da bulunan Johann Wolfgang Goethe Üniversitesi'nde, Prof. Dr. Anja Klöckner danışmanlığında gerçekleştirilen “Analysis of the Caria Region Figured Grave Stelae from Typological, Chronological, Iconographic and Epigraphic point of view” adlı proje ile de desteklenmiştir. Destekleri için her iki kuruma ve stellerin yayınlanmasına izin veren dönemin Milas Müze Müdürü Sayın Gülnaz Savran'a en içten teşekkürlerimizi sunarız.

¹ Günümüzde Muğla ilinin Milas ilçesinde bulunan kent, Soda Dağı'nın eteklerinde kurulmuştur (Rumscheid 2020, 322). Kent, Kalkolitik Çağ'a dek uzanan yerleşim tarihi ile zengin bir tarihsel geçmişe sahiptir (Henry 2009, 136 vd).

² Rumscheid 2020, 327-331.

³ Rumscheid 2020, 334.

⁴ Kızıl 2020, 115-198; Işık 2019; 2020, 289-322.

⁵ Rumscheid 2020, 333; Kızıl 2020, 274-283.

⁶ Zanker 1993, 215.

Fig. 1. *Stel I.* Demosthenes-Kos (sağda), Pudicitia Saufeia (ortada) ve Pudicitia Saufeia-Kos (solda) Tipleri

Fig. 2. *Stel II.* Pudicitia Saufeia (sağda), Sophokles/Palliatius (ortada) ve Demosthenes-Kos (solda) Tipleri

Stel I

Stel I olarak adlandırılan bu mezar steli⁷, 22.06.2007 tarihli 1. Asliye Ceza Mahkemesi kararı ile Milas Müzesi'ne getirilmiştir. Mylasa'dan bulunmuş olması ile ilgili şüphelerin mevcut olduğu stelin analogisi, onun burada ya da bölge içerisindeki yakın bir kentte bulunmuş olabileceğini düşündürmektedir. İnce kristalli beyaz mermerden yapılan *Stel I*, çerçeveli ve podyumlu bir forma sahiptir. Stelin üst kısmı figürlerin boyunlarının alt hizasından itibaren yatay biçimde kırılmıştır. Çerçevenin yan kısımları, her iki kenarı bantlar ile sınırlanan ince yonulu düz bir yüzeyden geriye doğru kaba yonulu biçimde devam etmektedir. Stelin arkası da kaba yonulu bırakılmıştır. Podyum kısmında bulunan yazıtın yüzeyi ince bir tabaka şeklinde kazınmış ve daha sonra üzerine başka bir yazıt eklenmemiştir. Sahne alanında aynı aileden bir erkek ve iki kadın betimlenmiş, kadınların arasında küçük boyutlu bir kız hizmetçi bulunmaktadır. Kız hizmetçinin başının tahrip olması bunun bilinçli bir uygulama olduğunu ve ana figürlerde de benzer bir tahribatın varlığını düşündürmektedir. Figürlerin yüzeylerinde yer yer aşınmalar mevcut olsa da genel durum bazı bölgelerde görülen gri ve kahverengi renkli patinalar dışında sağlamdır.

Fig. 3. *Stel I* Demosthenes-Kos Tipi

Stel I'in, düz yüzeyli ve keskin kenarlı dar yan çerçeveleri, alt kısımda daha yüksek/kalın bir yapıya sahip olan podyum ile taşınmaktadır. Özellikle bir yazıt alanı oluşturmak için tasarlanan, yüzeyleri düz olan bu yapıya İonia atölyeleri ve onun territoryumunda sıkça rastlanmaktadır⁸. Bu atölyelerde çok figürlü ailelerin betimlendiği benzer örnekler naiskos içine yerleştirilebildiği gibi, *Stel I* üzerinde de izlenen yüksek podyumla taşınan düz yüzeyli yan çerçeveler ve üçgen alınlıklı formlarla da kullanılabilir. Smyrna⁹, Notion¹⁰, Sardeis¹¹ veya Aphrodisias¹² gibi kentlerde bulunan stel çerçeveleri üzerinde görüldüğü üzere, ayakta duran figürlerin bulunduğu yüksek podyuma ve üçgen alınlığa sahip örneklerden dolayı *Stel I*'in de bu üst yapı düzeni ile tasarlandığı düşünülmektedir.

İkonografi: Aile üyelerinden oluşan sahne gruplarında yer alan figürlerin kökenlerinin Klasik Dönem'de toplumsal norm ve geleneklerle şekillendirildiği ve Hellenistik Dönem'de ortaya çıkan yenilikleri de bünyesine alarak çeşitlendirildiği anlaşılmaktadır. Bu örneklerden biri olan *Stel I*'in sahne alanında, sağda bulunan erkek figürünün, MÖ IV. yüzyılda yaşamış ünlü bir hatip ve politikacı olan Demosthenes'in MÖ 280 yılında Polyuktos tarafından yapılan bir kopyasından¹³ yola çıkılarak

⁷ Envanter No: 3296. Ölçüleri: Yük.: 45; Gen.: 54; Der.: 18,5. Sağdan sola doğru; 1. Fig. Yük.: 30; Gen.: 11,5; Der.: 4, 2. Fig. Yük.: 31; Gen.: 9,5; Der.: 4, 3. Fig. Yük.: 16; Gen.: 7; Der.: 4, 4. Fig. Yük.: 32,5; Gen.: 11; Der.: 4,5 cm. Tanımlamalar steldeki figürlerin duruş ve bakış açıları dikkate alınarak gerçekleştirilmiştir.

⁸ Pfuhl & Möbius 1977, Taf. 35 No. 160; Taf. 48 No. 250, 256.

⁹ Pfuhl & Möbius 1977, Taf. 66 No. 407.

¹⁰ Pfuhl & Möbius 1977, Taf. 70 No. 429.

¹¹ Pfuhl & Möbius 1977, Taf. 69 No. 418.

¹² Işık 1989, 429-438; Smith 2006, 300 R 1.

¹³ Hoff 2007, Abb. 26 a-b. Bir şehir politikacısı olan Demosthenes'in heykeli yaşadığı dönemde devlete yaptığı katkıyı

geliştirildiği anlaşılmaktadır (Fig. 3). Demosthenes Tipi'nde kontrapost duruş hâkimdir ve vücut ağırlığını sol bacak taşımakta, sağ bacak dizden bükülerek öne doğru atılmaktadır. Yalnızca himation giyen figürün, giysisinin bir ucu sol omuzdan aşağı düşürülmekte, sağ yandan gelen kumaş demeti ise göğsün hemen altından geçirilerek sol kolun altından sırta doğru uzatılmaktadır. Tipi karakterize eden nokta, ellerini karnının alt kısmında birbirine kenetlemesidir. Demosthenes burada bir omzu açıkta bırakan himationu ile sadeliği vurgularken düşünceli ve çekingen tavrıyla, çile çeken ve ileri görüşlü, zamanının ötesini görebilen bir düşünür olarak gösterilmiştir. Aslında heykel geçmiş döneme ait hayalleri içinde barındıran retrospektif bir anıt olarak kurgulanmıştır¹⁴. Söz konusu tipin *Stel I* üzerindeki figürde uygulanması, sol omuz üzerinden dikey hatlı olarak indirilen himationun tomar biçiminde katlanan kumaşının, sol kolun altından geçerek karnın üzerinde birleştirilen eller tarafından kavranması şeklindedir. Sağ yanda bel üzerinden getirilerek sol bileğe sarılan manto kumaşı ise vücudun sol yanına doğru düşürülmektedir. Bu durum, figürün orijinal görünüme sadık olmadığını ve bu tipin üzerine Yüksek Hellenistik Dönem heykellerinin de etkisiyle bazı eklemeler yapıldığını göstermektedir. Nitekim Kyzikos atölyelerinde MÖ II. yüzyıl ortalarında Demosthenes heykelini tam olarak yansıtan, khiton giymeden üst gövdesi çıplak bırakılmış ve genel duruş pozisyonu Erken Hellenistik Dönem prototipini tam olarak yansıtan biçimde gösterilen bir örnekle karşılaştırılırken¹⁵, bu durum Ionia atölyelerinde daha farklıdır. Burada, khiton ve himation giyimli olanlar şeklinde betimlenen örneklerin tamamında himation üst vücudu veya kolları kapatırken ellerin pozisyonları değişiklik göstermektedir. Smyrna kökenli olan 529¹⁶, 532¹⁷ ve Khios kökenli 648¹⁸ numaralı örneklerde himation sağ yandan sol omzun üstüne doğru atılmış ve tüm üst vücudu örtmüştür. Bunlardan 532 numaralı örnekte sol bilek üzerine himation sarılmış ise de bu, Mylasa'da görülen örnekte olduğu gibi değil, sağ yandan düşürülen katların sarılması şeklindedir. Yine Smyrna kökenli olan 634¹⁹ ve 530²⁰ numaralı örneklerde himation, tıpkı *Palliatus* tipinde²¹ olduğu gibi sağ kolu sarmalamış ve elin diğer bileğin üzerine götürülmesinden dolayı oluşan gergin kıvrımlar kolun bir askıda olduğu illüzyonunu yaratmıştır. Ancak 530'da bir yandan sağ kol mantonun içerisine sarılmışken, öte yandan bel üzerinden sola doğru yönelen manto kıvrımları sol bileğin üzerine sarılmıştır. Karia Bölgesi'ndeki örneklerle en belirgin benzerliği oluşturan bu durum *Stel I*'deki söz konusu figürün yeni bir varyantı nitelediğini düşündürmektedir. Bu varyant Demosthenes Tipi ile Rhodos'ta

göstermek amacıyla, ölümünden 45 yıl sonra yapılmıştır. Heykel, onun demokratik mücadele yılındaki masumiyetini simgelemenin yanı sıra politik bir alegori ve Atina'nın dirilişinin sembolü niteliğindedir (Smith 2013, 39-40).

¹⁴ Smith 2013, 40.

¹⁵ Pfuhl & Möbius 1977, Taf. 152 No. 1008.

¹⁶ Pfuhl & Möbius 1977, Taf. 82 No. 529.

¹⁷ Pfuhl & Möbius 1977, Taf. 82 No. 532.

¹⁸ Pfuhl & Möbius 1977, Taf. 99 No. 648.

¹⁹ Pfuhl & Möbius 1977, Taf. 97 No. 634.

²⁰ Pfuhl & Möbius 1977, Taf. 82 No. 530.

²¹ Latince *Pallium* kelimesinden türetilmiş olan ve "Grek himationu giyen erkek" anlamına gelen *Palliatus* terimi (Bieber 1959, 374.), Hellen kostümünün en eksiksiz, sağlam ve basit anıtsal biçimi olarak görülmektedir. Kişinin entelektüelliğini vurgulayan tip ile ilgili çok sayıda isim önerisi mevcuttur: E. Pfuhl ve H. Möbius'un "Normal Tip" (Pfuhl & Möbius 1977, 90); M. Bieber (Bieber 1959, 374) ve M. Şahin'in (Şahin 2000, 71) "Palliatus"; A. Lewerentz'in "Tip I" (Lewerentz 1993, 18-19); A. Yaylalı'nın ise "A Tipi" (Yaylalı 1979, 46) olarak adlandırdığı tip, Delos Adası'nda bulunan Dioskurides heykeline (Prittwitz & Gaffron 2007, Abb. 201 a-c) ithafen bu isimle de anılmaktadır.

bulunan Koslu Genç olarak adlandırılan Yüksek Hellenistik Dönem heykelinin²² ikonografisinin birleştirilmesi sonucu oluşmuştur. Figür, Demosthenes Tipi'nin ellerini önde - karnın altında kenetlemesi ve Koslu Genç heykelinin, sağ yandan getirilen manto tomarının göğüs altından sol kolun altına doğru itilmeyerek sağ elin üst noktasında sol bileğe dolanmasıyla oluşturulan özelliklerini birleştirmektedir. Dolanan bu kumaş demetinin bir kısmı daha sonra bacakların arasında konumlanan sol el ile kavranmakta ve büyük ölçüde sol bacağın üzerine düşürülmektedir. Bu ikonografiye benzer şemalar daha önce Ionia atölyelerinde²³ uygulansa da tipin farklı detaylar barındıran bu varyantının -bilinen- en erken örneğinin *Stel I* üzerindeki figür olması, söz konusu varyantın Karia Bölgesi'nde yaratılmış olduğu düşüncesini desteklemektedir.

Erkeğin hemen solunda, ortada yer alan kadın figürü ise Pudicitia Saufeia Tipi'nde yapılmıştır²⁴ (Fig. 4). Figürün başı ve sağ kolu tahrip olmasına rağmen genel konturundan tipi belirlenebilmektedir. Vücutta hafifçe vurgulanan S burkulma; sağ bacağın sabit olması, sol bacağın hafifçe bükülerek yana açılması ve ayağın geri çekilmesiyle oluşmuştur. Sol kol, karın üzerinden sağ kolun dirseğinin altına götürülürken mantoya sarılı olan sağ kol da göğüs üzerine doğru kaldırılmıştır. Mantonun sol diz üzerine doğru yukarı çekilmesi ile Magnesia'da bulunan Saufeia heykelinden²⁵ daha önce, Yüksek Hellenistik Dönem'e ait kadın heykellerinde²⁶ ve Delos Kleopatra Heykeli'nde²⁷ karşılaşılmaktadır. Bu nedenle A. Yaylalı, Saufeia Tipi'nin Smyrna ile Menderes Magnesia'sı arasındaki bölgede yaratıldığını ve esas yayılımının MÖ

Fig. 4. *Stel I* Pudicitia Saufeia Tipi

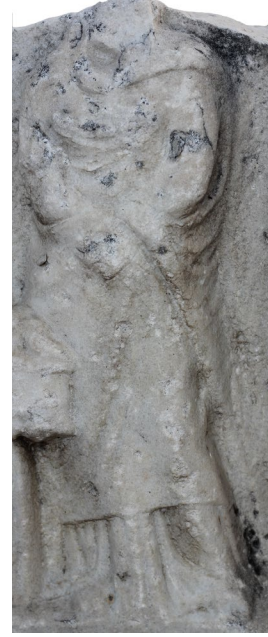

Fig. 5. *Stel I* Pudicitia Saufeia -Kos Tipi

170-160 yıllarından sonra olduğunu öne sürmekte²⁸, A. Linfert de ona katılarak söz konusu tipin Ionia atölyelerinde sık kullanıldığını bahsetmektedir²⁹. Dolayısıyla bu şemanın Saufeia heykelinin yapımından daha önce bilindiği ve Ionia atölyelerinin etkisi altında, Karia Bölgesi'nde uygulandığı anlaşılmaktadır. Sol yanda ayakta duran kadın figüründe de vücut ağırlığını ortada duran kadında olduğu gibi sağ bacak taşımakta, sol bacağı ise yana açılarak ayağı geriye doğru çekilmektedir (Fig. 5).

²² Kabus-Preishshofen 1989, Taf. 449, 1-3, Kat. Nr. 33.

²³ Pfuhl & Möbius 1977, Taf. 82 No. 529, 532.

²⁴ Saufeia Tipi adını, MÖ I. yüzyıl başlarında Menderes Magnesia'sı Agorası'nda sergilenen, eyalet valisi L. Valerius Flaccus'un gelinini betimleyen "Saufeia" heykelinden almıştır (Mendel 1914, Nr. 822; Pinkwart 1973, 150 vd.; Linfert 1976, 30 Taf. 4, 23; Şahin 2000, 60 dn. 387).

²⁵ Linfert 1976, 30 Taf. 4, 23.

²⁶ Schraudolph 2007, 190 Abb. 181 a-b.

²⁷ Prittowitz & Gaffron 2007, Abb. 201 a-c.

²⁸ Yaylalı 1979, 479.

²⁹ Linfert 1976, 148.

Sağ kolunu çenesine doğru kaldıran ve sol kolunu karnına doğru götüren figür, ilk bakışta Pudicitia Saufeia Tipi'nin özelliklerini gösterse de detaylarda ondan ayrılmaktadır. Öncelikle bu ikinci kadın figürünün sol kolu sağ dirseğin altına dek uzanmamakta ve onu desteklememektedir. Saufeia Tipi'nde sağ yönden gelen manto kumaşı sol kolun altında kaybolurken, *Stel I* üzerindeki figürde aynı kumaş tomarının sağ dirseğin altından geçirilerek karnın üzerine yerleştirilen sol ele doğru götürüldüğü; sol yandan açılarak inen ve sol bileğe sarılan mantonun ucu ile birleştirilerek yine sol el tarafından kavrandığı görülmektedir. Mantonun sol bilek üzerine yönelmesi ve bununla birlikte himationun diz altında, yukarı çekilmeden yatay bir hatla her iki bacağı da örtmesi Kos Tipi'ni³⁰ hatırlatan özelliklerdendir. Kadın figürlerinde uygulanan Kos Tipi'nin, karakteristik yapısı tıpkı aynı şekilde isimlendirilen erkek figürlerinde³¹ olduğu gibi mantonun her zaman sol kol üzerine çekilerek oradan aşağı doğru düşürülmesi ile tanımlanmaktadır. Tipin adlandırılması, Kos Odeion'u B Odası'nda bulunan ve MÖ IV. yüzyıl sonuna tarihlenen bir kadın heykeline³² ithafen yapılmıştır³³. *Stel I* üzerinde gözlemlendiği üzere Saufeia ve Kos Tipi'ni ortak bir noktada buluşturan heykeltıraşın yeni bir şema yarattığı anlaşılmaktadır. Söz konusu şema, aynı steldeki erkek figüründe ve *Stel II* üzerindeki Demosthenes ve Kos Tipi'nin birleştirildiği tipte de izlenebilmektedir. Bu süreçte heykeltıraşın jest seçimlerini etkileyen bir diğer unsur, Mylasa'nın komşu kentlerinden olan Stratonikeia'da bulunan, tanrıça ya da kadın heykelticilerinde uygulanan Kos Tipi'ni yansıtan örnekler olmalıdır³⁴. Dolayısıyla Mylasa'da MÖ II. yüzyılın sonlarında yerel bir heykeltıraşın bu uygulamaları gerçekleştirdiği düşünülebilir.

Stel üzerindeki son figür olan küçük boyutlu kız hizmetçi ise iki kadın figürünün arasında, yönü soldaki kadına 3/4'lük bir açıyla döner biçimde sağ profilden gösterilmiştir. Karın hizasında olan ancak başa kadar yükselen büyük dairesel bir kutu tutan kız, göğüs altında kemerle bağlanan bir peplos giymektedir. Baş kısmı bilinçli olarak tahrip edildiği için sahibine bakıp bakmadığı anlaşılamamaktadır. Hellenistik Dönem'le birlikte sosyal statü farkını belirtmek amacıyla minyatür boyutlarda yapılmaya başlanan³⁵ tipik şemalardan biri olan kız hizmetçiye benzeyen örneklerle hem Karia Bölgesi içerisinde³⁶ hem de yakın çevresinde³⁷ sıkça karşılaşılmaktadır.

Stil Analizi: İkonografik olarak Geç Hellenistik Dönemin popüler sahnelerinden birinin uygulandığı *Stel I*'in üzerindeki figürlerin stilistik analizi, üretim tarihi ile ilgili daha detaylı sonuçlar elde edil-

³⁰ Kabus-Preisshofen 1989, Taf. 19, 1-2 Kat. Nr. 51.

³¹ Erkek figürlerinde uygulanan Kos Tipi hakkında bilgi için bk. Pfuhl & Möbius 1977, 62; Lewerentz 1993, 58-79. İkonografinin Klasik Dönem öncüleri için bk. Clairmont 1993, Pl. Vol. No. 0.704, 0.710, 0.789, 0.841, 0.849 vb.

³² Kabus-Preisshofen 1989, Taf. 19, 1-2 Kat. Nr. 51.

³³ Bu heykelde sağ kolun açıkta bırakıldığı, sağ yönden gelen manto tomarının kolun altından geçirilerek sol kolun üzerine yönlendiği ve buradan aşağı düşürüldüğü görülmektedir. Thasos'tan bir başka kadın heykeli ve İzmir Müzesi'nde bulunan bronzdan bir kadın heykeli parçası üzerinde de gözlemlendiği üzere bunun Klasik Dönem'den itibaren tercih edilen bir tip olduğu anlaşılmaktadır (Kabus-Preisshofen 1989, Taf. 19, 3, Taf. 20, 2). Bunların yanı sıra tıpkı erkek figürlerinde olduğu gibi Klasik Dönem Attika mezar stelleri üzerinde de kol devininin ve manto sarılışının benzer biçimde uygulandığı kadın figürlerine rastlanmaktadır (Kreikenbom 2004, Abb. 167).

³⁴ Özgan 1999, Taf. 11 a-b, 14 b, 15 b, 1 c-d.

³⁵ Zanker 1993, 216.

³⁶ Pfuhl & Möbius 1977, Taf. 99 No. 661.

³⁷ Saraçoğlu 2004, 151-162.

mesini sağlamıştır. Öncelikle figürlerin vücut proporsiyonları incelenmiş, çevre kentler ve Ionia teritoryumunda üretilen MÖ II. yüzyıl ortalarına ait benzer ikonografilerde olduğu gibi dolgun ve hacimli bir yapıya sahip oldukları görülmüştür. Ancak her ne kadar vücut konturları benzer olsa da hareketlerin kısıtlanması ve vücuttaki S vurgusunun azalması, figürlerin MÖ II. yüzyılın ortalarından daha geç bir tarihte yapılmış olduklarını göstermektedir. Bu uygulamalar hem erkek hem de kadın figürlerinde gözlemlenmektedir. Erkek figüründe uygulanan bacak devinimi yine Mylasa kökenli ve MÖ II. yüzyıl ortalarına tarihlenen bir stel³⁸ üzerinde de izlenebilir. Buradaki figürün öne doğru atılan sol bacağı ile sağ kalçanın dışarı doğru taşınması sonucu oluşan doğal hareketi, *Stel I* üzerindeki figürün kısıtlanan ve konturu düzleşen vücut yapısını görünür kılar ve daha geç bir dönemde yapıldığını düşündürür. Bu durum Ionia atölyelerinde, Palliatius Tipi'nde üretilen erkek figürleri ile yapılan karşılaştırmalarla ve *Stel I*'deki figürün giydiği himation kıvrımlarındaki kumaş katlarının daha yüzeysel ve sert yapısıyla da anlaşılabilir. Ancak şematik yapının daha belirgin olduğu ve kumaş yapısının konkav ancak çizgisel kıvrımlarla gösterildiği MÖ I. yüzyılın başlarına tarihlenen Stratonikeia³⁹ ve Aphrodisias'ta⁴⁰ bulunan stellerdeki figürler, *Stel I*'de görülen stilin hala bu döneme ulaşmadığını gösterir. Tralleis'te bulunan ve yine MÖ I. yüzyılın başlarına tarihlenen benzer ikonografideki erkek figürünün mantosunun⁴¹, Yüksek Hellenistik Dönem örneklerini anımsatan akışkan kumaş yapısına rağmen metalik bir sertlik içermesi, Mylasa örneğinin daha erken bir döneme ait olduğunu göstermektedir. Bu durum, *Stel I*'in MÖ II. yüzyılın sonlarındaki kumaş yapılarındaki şematikleşme sürecinin henüz başladığı dönemde yapıldığını düşündürmektedir.

Kadın figürlerinin vücut proporsiyonu ve elbiselerinin kumaş yapısında da aynı durum gözlemlenebilmektedir. Kumaşlar her ne kadar ilk bakışta hacimli olarak görünse de Mylasa'da bulunan ve MÖ II. yüzyıl ortalarına tarihlenen bir stel⁴² üzerindeki kadın figüründe görülen, ağır ve dökümlü elbise yapısının⁴³ *Stel I* üzerinde uygulanmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim *Stel I*'de ortada duran kadın figüründe gözlemlenen, bacak arasında bulunan iki adet kalın kumaş kıvrımı ve ayakların üzerine dökülerek yayılan kumaş açılarının benzerliği, akan kumaşın doğal yapısından uzaklaşarak şematikleştiği *Stel I*'in stiline, daha geç bir tarihe ait olduğunu göstermektedir. Bu durum MÖ II. yüzyılın ortalarında Smyrna⁴⁴ ya da Notion'da⁴⁵ bulunan Ionia atölyeleri ile ilişkili örneklerin yanı sıra Stratonikeia'da bulunan MÖ II. yüzyılın III. çeyreğine tarihlenen bir rahibe steli⁴⁶ ve MÖ I. yüzyılın başlarına tarihlenen bir aile grubunun⁴⁷ üyesi olan kadın figürlerindeki kumaş yapılarının değişiminde de izlenebilir. Özellikle Stratonikeia örnekleri ile yapılan karşılaştırmalar *Stel I*'in bu iki tarih arasındaki

³⁸ Pfuhl & Möbius 1977, 91, Taf. 34 No. 157.

³⁹ Özgan 1999, Taf. 51c.

⁴⁰ Işık 1989, 429-438; Smith 2006, 300 R 1.

⁴¹ Özgan 1995, Taf. 7, 3-4.

⁴² Pfuhl & Möbius 1977, Taf. 73 No. 438.

⁴³ Bu figür, Yüksek Hellenistik Dönem'de Samos'ta bulunan "Güzel Parça (*Schönen Fragments*)" olarak adlandırılan heykel ile popüler olan, dökümlü ve ağır kumaşın, akışkan bir biçimde ayaklar üzerine dağılımından etkilenen örneklerdendir (Horn 1972, 54 Lev. II No. 4).

⁴⁴ Pfuhl & Möbius 1977, Taf. 72 No. 435; Taf. 73 No. 437, 440.

⁴⁵ Pfuhl & Möbius 1977, Taf. 70 No. 429.

⁴⁶ Özgan 1999, Taf. 48 a-c.

⁴⁷ Özgan 1999, Taf. 51 c.

süreçte üretildiğini göstermesi açısından önemlidir. Bu figürün karşılaştırıldığı bir diğer örnek, Tralleis kökenli bir stel üzerindeki Saufeia Tipi'nde olan kadındır. Portre özellikleri gösteren ve giysi kumaşının akışkan ancak şematik yapısından dolayı MÖ I. yüzyılın başlarına ait olduğu düşünülen bu kadın ile karşılaştırıldığında, *Stel I*'deki figürün elbiselerinin yüzeysel, sade ve sert hatlarla oluşturulan yapısının yerel heykeltıraşlık ile ilişkili olabileceği düşünülmektedir. Mylasa içerisinde ya da Stratonikeia gibi çevre kentlerde görülen aynı döneme ait stellerin üslubundan da anlaşılabilen bu durum, üretim atölyelerinin kalite düzeyi veya heykeltıraşın yeteneği ile ilgili olabilir.

Stel II

Stel II olarak adlandırılan⁴⁸ mezar steli ise Mylasa'da, Sodra Dağı yakınlarındaki Hıdırlık Tepesi civarından bulunmuştur. İnce kristalli beyaz mermerden yapılan *Stel II*, çerçevesiz ve alçak podyumlu bir dış kontur ile predellaya sahiptir. Stelin üst kısmı figürlerin boyunlarının alt hizasından itibaren yatay biçimde kırılmış, soldaki figürün üstünde bu kırık derinleşerek düzensizleşmiştir. İnce bir plaka şeklindeki stelin, çerçevelerinin yan kısımları düzgün biçimde perdahlanmışken arka kısmı kabaca düzeltilmiştir. Sahne alanında aynı aileden bir kadın ve iki erkek ile solda duran erkeğin sol yanında küçük boyutlu bir erkek hizmetçi bulunmaktadır. Erkek hizmetçinin yüzünün tahrip edilmesi bunun bilinçli bir uygulama olduğunu ve ana figürlerde de aynı tahribatın varlığını düşündürmektedir. Figürlerin yüzeylerinde yer yer aşınmalar mevcut olsa da genel durumu sağlamdır. Ancak özellikle podyumda olmak üzere stel yüzeyinde yoğun bir gri renkli patina mevcuttur. Stelin podyum bölümünde 3 satırdan oluşan Hellenic yazıt bulunmaktadır⁴⁹.

Βούθεις	Πολ[ίτης]
2 Θεομνήσ-	Θυσσού.
του.	

Theomnestos'un kızı Boutheis. Thyssos'un oğlu Pol[ites].

İnce bir plaka şeklindeki *Stel II*'nin üst kısmı kırık olduğu için genel formu anlaşılabilirken kalın yan çerçevelere ve onlardan biraz daha yüksek/kalın olan ve yazıt için oluşturulan podyum bölümüne sahip olduğu görülmektedir. Podyumun yüksekliği her alanda aynı değildir ve sağ yönden sola doğru eğik ancak düzgün bir açıyla daralmaktadır. Podyumun orta-alt kısmında dörtgen bir predella yer almaktadır. Predellanın üst kısmının yüzeyi podyumla aynı düzleme sahipken, altta olasılıkla yuvaya daha rahat oturması için tasarlanan dörtgen kalın bir çıkıntı bulunmaktadır. *Stel II*'nin çerçevelerinin ön ve yan yüzleri düzgün bir şekilde perdahlanmış, arka bölüm ise kabaca düzeltilmiştir. Burada dikkat edilmesi gereken nokta, podyumda figürlerin bastığı kısmın, yan çerçevelerden ayırt edilerek yaklaşık 1 cm derinleştirilmesidir. Yan çerçevelerin düz bir hat ile alt sınıra kadar indirilmesi ile sağlanan bu form Delos atölyelerinin bir özelliğidir. Ancak Delos'ta üretilen mezar stellerinde en altta anta kaidesiyle biten ve naiskos vurgusu yapılan bu örneklerdeki seviye değişiminin⁵⁰ *Stel II* üzerindeki

⁴⁸ Envanter No: 2013/1 (A). Ölçüleri: Yük.: 70,5; Gen.: 66,5; Der.: 9. Sağdan sola doğru; 1. Fig. Yük.: 51,5; Gen.: 16; Der.: 6, 2. Fig. Yük.: 50; Gen.: 16,5; Der.: 6, 3. Fig. Yük.: 48; Gen.: 16; Der.: 6, 4; Fig. Yük.: 25,5; Gen.: 6,5; Der.: 6, Harf Yük.: 2-3 cm.

⁴⁹ Yazıtın okunması ve tercümesi, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü'nden Klasik Filolog & Epigrafist Prof. Dr. Murat AYDAŞ tarafından gerçekleştirilmiştir. Katkılarından dolayı teşekkür ederiz.

⁵⁰ Örnekler için bkz. Couilloud 1974, Delos XXX, Pl. 1 No: 3; Pl. 3 No: 13; Pl. 5 No: 32, 36 vb.

uygulanmasında anta kaidesi izlerine rastlanmamaktadır. Formun Karia Bölgesi'nde de tanındığı Myndos kökenli bir stel üzerinde kullanılmasından anlaşılrsa da⁵¹ Delos atölyelerinde genellikle üçgen alınlığın altında kemerli bir üst yapı ile taçlandırılan sahne alanlarının, *Stel II*'de uygulanmadığı görülmektedir. Burada yan çerçeveler üst bölüme dek düz bir hatla uzanmaktadır. Üst çerçevenin büyük olasılıkla üçgen bir alınlıkla bitirildiği yüksek podyumlu bu forma Ionia atölyeleri ve etki alanlarında sıkça rastlanması, *Stel II*'nin her iki atölyeyi de tanıyan ve formu kendine özgü bakış açısıyla yorumlayan bir heykeltıraş tarafından yapıldığını düşündürmektedir.

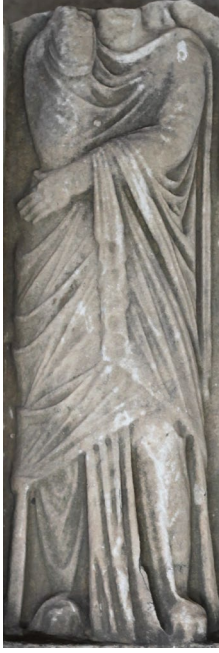

Fig. 6. *Stel II* Pudicitia Saufeia Tipi

İkonografi: Stel üzerindeki figür tipleri incelendiğinde, sağda konumlanan *Boutheis* isimli kadın figürünün “Pudicitia Saufeia” tipinde yapıldığı anlaşılmaktadır (Fig. 6). Cepheden betimlenen figürde kontrapost duruş izlenmesine rağmen vücudun S şeklindeki burkulmasına daha az vurgu yapılmıştır. Ayrıca sağ kola dolanan mantonun ucu oldukça stilize edilmiş ve zikzak kumaş katları ardışık ancak düz bir hatla bacak üzerine indirilmiş bir kalıp görüntüsündedir. Kadının vücudu elbise kumaşının da etkisiyle düz konturlu bir hat oluşturmakta ve bu durum adeta bir fotoğraf niteliğinde, iki boyutlu algılanmasına neden olmaktadır. Figür, MÖ II. yüzyılın ortalarına ait ve Ionia atölyeleri ürünü olan Ephesos⁵² ve Notion⁵³ kökenli stellerle karşılaştırıldığında, burada uygulanan doğal jestlerden oldukça uzaklaştığı görülmektedir. Sözü edilen doğal jestler, bacak ve kol hareketlerine göre vücudun ve elbisenin şeklinin harekete uygun biçimde değişmesidir. *Stel II*'de izlenen bu farklar, *Stel I* ve Tralleis kökenli bir stel⁵⁴ üzerinde yer alan Saufeia Tipi'ndeki kadın figürlerinde de gözlemlenebilmektedir. Bu nedenle *Stel II*'deki kadının referansları MÖ I. yüzyılda üretilen örneklerde aranmış ve Mylasa'nın komşu kentlerinden Stratonikeia'da bulunan, bir diğer kadın heykelinin dörtgen formlu, düz konturlu vücut hatları ile

⁵¹ Şahin 1998, 97-101 Res. 1-3.

⁵² Pfuhl & Möbius 1977, Taf. 87, No. 557.

⁵³ Özgan 2020, 40, Res. 33.

⁵⁴ Özgan 1995, Taf. 7, 3-4.

benzerliği dikkati çekmiştir⁵⁵. Bu heykel ile olan yoğun benzerlik sol kol bileğine sarılan ve buradan karın üzerine düşürülerek ardışık biçimde katlanan manto ucunda da izlenebilir. Figür, MÖ 50 yıllarına tarihlenen, Nikomedeia'dan bir kadın yontusunun⁵⁶ yüzyılın başlarına göre daha da katlaşan düz vücut hatları ile karşılaştırıldığında, vücut yapısının henüz bu düzeyde katlaşmadığı anlaşılmaktadır. Geç Cumhuriyet Dönemi Roma mezar taşları⁵⁷ üzerinde de gözlemlenen ve Yüksek Hellenistik Dönem heykellerine öykünen şematik ve sık elbise kıvrımlarından oluşan bu katı üslubun, MÖ I. yüzyılın yeni modasını oluşturduğu anlaşılmaktadır. Hem Roma'nın merkez coğrafyasında hem de eyaletlerde görülen bu üslup, mezar stellerini de etkilemiş ve *Stel II*'deki figür de buna uygun olarak MÖ I. yüzyılın başlarında üretilmiş olmalıdır.

Fig. 7. *Stel II*
Sophokles/Palliatius
Tipi

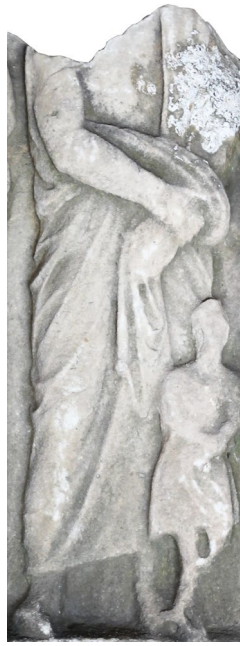

Fig. 8. *Stel II*
Demosthenes-Kos Tipi

Ailenin ikinci üyesi olan ve ortada duran *Pol[ites]* isimli erkek figürü, antik dönemin ünlü tragedya yazarlarından Lateran Tipli Sophokles heykelinin⁵⁸ ikonografisini büyük oranda yansıtmaktadır (Fig. 7). Özellikle sağ bacağın arkada olduğu ve sol bacağın öne atıldığı; sol kolun mantoya sarılarak bel hizasında arkaya doğru götürüldüğü ikonografi, prototip olarak kullandığı şema konusunda şüpheye yer bırakmamaktadır. Benzer bir şema yine MÖ IV. yüzyıl sonlarına ait bir orijinalin kopyası olan Aeschines heykelinde de⁵⁹ görülmekle birlikte burada bacak devriminin farklı olması, *Pol[ites]*'in, Sophokles heykelinden etkilendiğini düşündürmektedir. Hellenistik Dönem'de artan onurlandırma heykelleri içerisinde en çok kullanılan örneklerden olan bu tipler, daha sonra "Palliatius⁶⁰" olarak adlandırılarak özellikle Geç Hellenistik Dönem mezar stelleri repertuarı içerisinde büyük yer kaplamıştır. Bu tipin klasik formülasyonu tüm vücudun himationa sarılması, sağ kolun göğüs üzerine kaldırılması ve yine himation kuma-

şına sarılı sol kolun aşağı indirilerek sol bacağın üzerine yerleştirilmesi şeklindedir. Dolayısıyla her ne kadar *Pol[ites]*, Geç Hellenistik Dönem "Palliatius Tipi" modasına uygun biçimde şekillendirilse de sol kolun arkaya götürülüp kalçanın üzerine yerleştirilmesi onun direkt olarak Sophokles gibi betimlenme isteğinden kaynaklanıyor olmalıdır. Ancak burada sağ kolun sarıldığı mantonun ucu, birkaç kumaş katıyla oluşturulan yassı kıvrımlardan meydana gelmekte ve Sophokles'te olduğu gibi manto açılarak devam etmemektedir. Arkaya doğru götürülen sol koldan aşağı doğru sarkan manto ucu ise, ayak bileğine kadar uzanan oldukça uzun kumaş katlarından oluşmakta ve döndürülerek aşağı indi-

⁵⁵ Özgan 1999, 55-56, Taf. 13c.

⁵⁶ Özgan 2013, 70, 73, Res. 44b.

⁵⁷ Örnekler için bk. Zanker 1975, 269 Abb. 2; 277 Abb. 9; 281 Abb. 14; 286 Abb. 18 vb.

⁵⁸ Vorster 2004, Abb. 389 a-d.

⁵⁹ Hoff 2007, Abb. 24 a-b.

⁶⁰ Farklı bilim insanları tarafından yapılan adlandırmalar için bu makale içinde bk. dn. 21.

rilmektedir. Bu durum heykeltıraşın, hem geçmişten gelen geleneği takip ettiğini hem dönemin modasını yansıttığını hem de özgün düşüncelerini uygulayarak farklı bir şema yarattığını düşündürmektedir.

Stel II'de solda bulunan erkek figürü ise *Stel I*'de kullanılan Demosthenes Tipi'nin varyantı biçiminde yapılmasına rağmen yalnızca himation giymesi ile ondan ayrılmaktadır (Fig. 8). Cepheden betimlenen figür, tıpkı Demosthenes heykelinde⁶¹ olduğu gibi vücut ağırlığını sol bacağın taşıdığı ve himationun sol omuzdan direkt ve düz bir hatla aşağı düşürüldüğü ikonografiye sahiptir. Figürün Demosthenes'in orijinal tipinden ayrılma noktası ise ellerin birbirine kenetlenmemesi ve sağ elin, sol bileği kavrayarak onun üzerine yerleştirilmesidir. Ayrıca *Stel I*'de olduğu gibi Koslu Genç heykelinin, sağ yandan getirilen manto tomarının göğüs altından sol kolun altına doğru itilmeyerek sağ elin üst noktasında sol bileğe dolanması özellikleri burada da izlenmektedir. *Stel I*'den daha geç bir tarihte yapılan bu figür, tipin küçük nüanslarla birlikte bölgede kullanılmaya devam ettiğini göstermektedir.

Stel üzerindeki son figür ise soldaki erkek figürünün sol bacağının yanına küçük boyutlu olarak yerleştirilen erkek hizmetçidir. Hafif sağ profilden betimlenen figür, başını sağa doğru çevirmektedir. Sağ elini tıpkı yanında durduğu efendisinde olduğu gibi sol bileğin üzerine yerleştirmiş, bacaklarını çapraz biçimde atmıştır. Figürün başı bilinçli olarak tahrip edildiğinden tam olarak bilinemesi de karşıya bakıyor olmalıdır. Hellenistik Dönem'de özellikle MÖ II. yüzyıldan itibaren minyatür boyutlarda yapılan hizmetçiler, sahipleri ile aralarındaki sosyal statü farkının ve mensup olduğu ailenin refah durumunun iyi olduğunun vurgulanması amacıyla kullanılmaktadır⁶². Dolayısıyla *Stel II*'deki, efendisinin emrini bekleyerek kenarda duran hizmetçi figürünün de bu amaçla kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Stil Analizi: *Stel II*'nin figür şemaları, *Stel I* ile benzerlik gösterse de stilistik açıdan oldukça farklıdır. Burada figürler üç boyutlu özelliklerini kaybetmiş, vücut konturları düzleşmiş ve adeta bir fotoğraf niteliğinde cepheden betimlenmiştir. Harekete bağlı olarak vücudun burkulmasından kaynaklanan dönüş vurguları ile jestlerdeki doğallık bozulmuş ve katı bir üslup hâkimdir. Analjisi yapılacak ilk figür olan *Boutheis*'in giydiği himationun kıvrımları, ilk bakışta birçok Yüksek ve Geç Hellenistik Dönem heykelinde izlenen⁶³, kumaşın doğal bir akış şeması içerisinde olduğu sık elbise kıvrımlarını hatırlatmaktadır. Ancak *Boutheis*'in giysisi birbirini kesen yoğun şematik-çizgisel kıvrımlardan, çan şeklindeki, doğal akış şemasına uygun olmayan detaylardan oluşmakta ve bu stilin metalik etkileri MÖ I. yüzyılı işaret etmektedir. Bu nedenle öncelikle figür tipinin de etkilendiği Magnesia kökenli Saufeia heykeli incelenmiş ve ince olduğu için altta khiton kumaşını gösteren himationun *Stel II*'de aynı şekilde uygulanmadığı anlaşılmıştır. Ancak Saufeia'nın giydiği himationun düzensiz geçişlerle bezeli sık kıvrımlı yapısı, *Boutheis*'in özellikle sol kol üzerinden bacağın üzerine doğru düşürülen himation kıvrımlarında da izlenebilmektedir. *Stel II*, Tralleis kökenli bir stel⁶⁴ üzerindeki Saufeia Tipi'ndeki kadın figürü ile karşılaştırıldığında ise giysisi daha hacimli ve akışkan bir kumaş yapısına sahip Tralleis örneğinden, şematik yapısıyla ayrıldığı ve MÖ I. yüzyıl başlarına tarihlenen bu figürden

⁶¹ Hoff 2007, Abb. 26 a-b.

⁶² Zanker 1993, 216.

⁶³ Linfert 1976, Taf. 5 No. 22.58a; Taf. 5 No. 24.58c; Taf. 11 No. 60.102; Taf. 12 No. 62.103a; Taf. 68 No. 375, 596.71; Schraudolph 2007, Abb. 181 a-b.

⁶⁴ Özgan 1995, Taf. 7 No. 3-4.

daha geç bir tarihte yapıldığı anlaşılmaktadır. Kesin bir yargıya varabilmek amacıyla yüzyılın ortalarında üretilen Roma Geç Cumhuriyet Dönemi mezar taşları⁶⁵ ile birlikte, MÖ 50 civarına tarihlenen Nikomedeia kadın heykeli⁶⁶ ve Stratonikeia kökenli⁶⁷ kadın heykeli incelenmiş; bu elbiselerdeki sık, karmaşık ve yoğun şematik dokunun henüz *Stel II* üzerinde uygulanmadığı anlaşılmıştır. Nitekim bu örneklerde sicim şeklindeki çok katı ve düzensiz elbise kıvrımları, metalik bir etki oluştursa da *Stel II*'de kumaşın akışkanlığının da vurgulandığı görülmektedir. Dahası figür, bu tarihlerde üretildiği düşünülen Stratonikeia⁶⁸ ve Aphrodisias'ta⁶⁹ bulunan benzer ikonografideki figürlerde uygulanan stil ile daha çok benzerlik göstermektedir. Bu durum, Mylasa'nın komşu kenti olan Stratonikeia'nın kutsal alanında bulunan Lagina Hekate Tapınağı'nın kuzey frizlerinin bir bölümünde uygulanan stilde de gözlemlenebilmektedir⁷⁰. Tüm bu analogiler sonucunda figürün üslubunun MÖ I. yüzyılın ortalarına ulaşmadığı ve yüzyılın başlarındaki süreç içerisinde yapılmış olabileceği düşünülmektedir.

Kadın figürünün vücut hatlarında görülen düz kontur yapısı, erkek figürlerinde de uygulanmıştır. Bunlardan ortada bulunan *Poll[ites]* isimli Sophokles Tipi'ndeki figürün himationu, Mylasa'ya yakın çevrede bulunan ve MÖ II. yüzyılın ortalarına tarihlenen Bodrum Yontusu⁷¹ ile karşılaştırıldığında heykelin oldukça sık, karmaşık ancak doğal akış içerisindeki kıvrımlara sahip giysi yapısıyla uyumlu olmadığı görülmektedir. Bu nedenle figür, MÖ I. yüzyılın ilk yarısında yapıldıkları bilinen, Kopenhag Genç Heykeli⁷², Eretria Genci⁷³ ve İstanbul'dan Genç Portre Yontusu⁷⁴ ile karşılaştırılmış ve figürün bunlarla daha çok ortak noktaları bulunduğu anlaşılmıştır. Bunlardan Kopenhag Genç Yontusu ile bacak devinimleri farklı olmasına rağmen kolların ikonografileri aynıdır ve özellikle heykelin bacakları üzerinde izlenen eğik hatlı himation kumaşının ince ve yüzeysel kıvrımlarının *Poll[ites]*'in sarmalanan sağ kolu üzerindeki gerilen dikey kıvrımların yapısı ile olan benzerliği dikkati çekmektedir. Kol üzerinde görülen bu kıvrımlar Eretria Genci üzerinde de takip edilmekle birlikte mantonun kolu saran uç kısmında toplanan kumaş demetinin stili, özellikle İstanbul'dan Genç Portre Yontusu ile daha yakındır. İstanbul örneği ile olan benzerlik; bacak devinimi ve özellikle sağ bacak üzerinde buna göre şekillenen çan şeklindeki elbise kıvrımları ile sol kolun altından inen bir tutam kumaş demetinin eğik ve dikey biçimde kesintisiz devam ederek sağ bacağın üzerine ulaşmasıdır. Bu yontu ile kurulan bir diğer bağlantı ise sol bacağın hafif öne çıkarılarak kumaşı germesi ile oluşturulan elbise kıvrımlarının az ve yüzeysel olmasıdır. Bu heykeller dışında figürün, komşu kentlerden Stratonikeia'da üretilen aynı döneme ait bir erkek heykeliyle⁷⁵, vücut proporsiyonu ve düz dış kontur yapısı açısından

⁶⁵ Örnekler için bk. Zanker 1975, 267-315.

⁶⁶ Özgan 2020, 40 Res. 34.

⁶⁷ Özgan 1999, Taf. 13 c.

⁶⁸ Özgan 1999, Taf. 51 c.

⁶⁹ Işık 1989, 429-438; Smith 2006, 300 R 1.

⁷⁰ Baumeister 2007, Pl. 213A. Lagina Hekate Tapınağı frizlerinin tarihi ile ilgili birçok öneri bulunmaktadır. Frizlerin Birinci Mithradates-Roma Savaşı'ndan sonra (MÖ 89-85), MÖ 85 yılında yapılan Dardanos Anlaşması ile bağlantılı olarak yapıldığına yönelik fikirleri içeren güncel çalışma için bk. Özgan 2020, 274.

⁷¹ Bu heykelin, MÖ IV. yüzyılda yapılan Aeschines portre yontusunun Hellenistik Dönem'deki en erken kopyası olduğu düşünülmektedir (Özgan 2019, 51-64).

⁷² Hiller 1962, Taf. 13.2.

⁷³ Kaltsas 2002, No. 655.

⁷⁴ Filges 2000, Taf. 19.1.

⁷⁵ Özgan 1999, Taf. 13b.

benzerliği dikkati çekmektedir. Özellikle *Pol[ites]*'in sol kolundan sarkan manto demetinin dikey ve doğala uygun olmayan biçimdeki çizgisel kıvrımları, Stratonikeia heykeli ile uyumludur. MÖ I. yüzyıl başlarına ait örneklerle olan ilişki, Mylasa'nın komşu kenti olan Stratonikeia'da bulunan mezar steli üzerindeki "Palliatius Tipi" bir erkek ile yanında duran kadın figüründe de izlenmektedir⁷⁶. Özellikle *Pol[ites]*'in Sophokles ikonografisinden kaynaklı olarak karnının üzerinde oluşturulan yay şeklindeki kıvrımlarının stili, yine bu kentte bulunan heykelcikler⁷⁷ üzerinde görülmekte ve şematizm içeren bu stil, heykeltıraşın yakın çevreden etkilendiğini göstermektedir. Solda duran Demosthenes tipli figürün, sol bileğine sarılan himation kumaşı üzerinde de izlenen şematizm, yanında duran erkek figürü ile benzer durumdadır. Özellikle *Stel I* de aynı tipteki erkek figürü ile yapılan analogi *Stel II* üzerindeki figürün uzatılmış vücut oranları ile kısıtlanan hareketlerine rağmen akışkanlığı vurgulamak istenen himation kıvrımlarının şematik görünümünü açıkça ortaya koymaktadır.

Değerlendirme ve Sonuç

Makalenin konusunu oluşturan *Stel I* ve *II*, Geç Hellenistik Dönem içerisinde, birbirlerine yakın tarihlerde üretilmiş ve günlük yaşam içerisinde bir sahnenin yansıtıldığı ikonografik düzenlemeye sahiptir. Sahne alanlarında, kamu ya da mezar anıtlarında sergilenen heykeller gibi yan yana ayakta duran aile üyeleri, ölen kişilerin niteliklerini vurgulamak amacıyla seçilen ünlü tiplerde betimlenmişlerdir. Figürler, Ionia atölyelerinde sık rastlanan, heykellerin yerleştirildiği yüksek podyumlu kaidelelere öykünen ve olasılıkla üçgen alınlıklı bir çatı ile sonlanan forma sahip çerçevenin içerisinde. Dönemin modasına uygun olarak düzenlenen bu çerçevelerden, *Stel II* de görülen podyumun yan çerçeveden biraz daha derinleştirilerek ayırt edilmesi özelliği, Delos atölyelerine aittir ve formların farklı atölyelerden etkilendiğini göstermektedir. *Stel I* in düzgün/ince perdahlanan yan çerçevelerinin arka sınırının kazıma bir çizgi ile bitirilerek arkaya doğru devam eden bölümün kabaca düzleştirilmesi ise stelin yalnızca yan çerçevelerinin perdeli yüzeyinin görüldüğünü; bir mezar anıtının ya da daha basit ölçekteki bir mezar yapısının parçası şeklinde tasarlanmış olabileceğini düşündürmektedir. *Stel II* de bulunan predella ise onun bir kaidenin/altlığın içerisine yerleştirildiğini ve *Stel I* den daha bağımsız bir pozisyona sahip olduğunu göstermektedir.

Sahnelerde kullanılan üç ana figürün heykelsi biçimde yan yana ayakta durduğu ikonografi şablonlarının, stel sahibinin isteklerine göre şekillendiği, figürlerin cinsiyet sayılarındaki değişimden anlaşılmaktadır. Buna göre *Stel I* üzerindeki figürlerin konumu sağda bir erkek, yan yana iki kadın şeklindeyken *Stel II* de tam tersi pozisyonda sağda bir kadın ve yan yana iki erkek bulunmaktadır. *Stel I* de soldaki kadının önünde kız; *Stel II* de soldaki erkeğin önünde erkek hizmetçi olmak üzere birer hizmetçinin bulunması, onların ölen figürlerle olan ilişkisini karmaşıklaştırmaktadır. Bunun nedeni, *Stel II* de soldaki figürün altında bir yazıt bulunmaması ve stel yapıldığında henüz hayatta olan bir kişiyi gösterdiği ihtimalidir. Buna ek olarak tek sayıdaki hizmetçi, ailenin ona sahip olabilecek nitelikte olduğunu göstermek istemesinden de kaynaklanabilir. Şablonlarda her iki hizmetçinin de soldaki figürlerin yanında konumlanması ise süregelen bir şemanın ürünü olduklarını göstermektedir. Her iki stelde de tercih edilen figür tipleri, Hellenistik Dönem repertuarında sık kullanılan Pudicitia Saufeia ve Sophokles/Palliatius gibi tiplerin yanı sıra Demosthenes-Kos ve Pudicitia Saufeia-Kos tiplerinin karışımından oluşmaktadır. Kos heykeltıraşlığındaki yenilikçi motiflerin, Demosthenes ve

⁷⁶ Özgan 1999, Taf. 51c.

⁷⁷ Özgan 1999, Taf. 15b.

Saufeia gibi ünlü tiplerle birleştirilmesi ise heykeltıraşın özgün düşüncesinin bir ürünü veya stel sahibinin isteği şeklinde ifade edebilir. Bu süreçte komşu kent Stratonikeia'da aynı dönemler içerisinde üretilen heykelticilerde popüler olan Kos Tipi'nin, Mylasa'da da kullanılması kuvvetle muhtemeldir ve bu, mezar stellerinde tercih edilen şemaları da etkilemiş olmalıdır. Özellikle *Stel II*'de, ortadaki figürde Klasik Sophokles Tipi'nin tam olarak uygulanması *klasistik*; soldaki figürün yalnızca himation giyerek Demosthenes Tipi'ni yansıtmaması ise *Hellenistik* akımla bağdaştırılabilir ve eklektik bir şema yaratıldığını gösterir. Seçilen bu tiplerin alt metinleri, dönemin kozmopolit yapısının getirdiği sosyal çerçevede belirlenmiş olmalıdır. Nitekim erkek tipleri, Klasik ve Erken Hellenistik Dönem'deki Atinalılara benzeyen erdemli, ölçülü ve ciddi bir adam potansiyelini⁷⁸ ortaya koyarken kadın tipleri tevazuyu (*semnotes*), edebi (*aidos*) ve ölçülü olmayı (*sophrosyne*) simgelemektedir⁷⁹.

Stilistik değerlendirmeler sonucunda MÖ II. yüzyıl sonlarına ait olduğu düşünülen *Stel I*'in, bulunduğu yeri belirsiz olmasına rağmen figürlerin üslubunun Mylasa veya Stratonikeia territoryumundaki örneklerle uyumlu olması, bu çevrede üretilmiş olabileceğini düşündürmektedir. Mylasa'da bulunan ve MÖ I. yüzyıl başlarına tarihlenen *Stel II* üzerindeki şemanın *Stel I* ile olan benzerliği ve Klasik ve Hellenistik unsurların birleştirildiği figürler kentte süregelen bir şablonun ve bunu uygulayan atölyenin varlığına işaret etmektedir. Ayrıca *Stel II* üzerinde gözlemlenen kadın figürünün daha geniş olan vücut yapısının ve giysi üzerindeki yoğun şematizmin, erkek figürlerinde değişime uğraması ve daha ince vücut hatları ile sadeleşen giysi kıvrımlarına dönüşmesi, kadın ve erkek figürlerinin aynı atölyede çalışan farklı heykeltıraşlık ustaları tarafından yapıldığını düşündürmektedir.

⁷⁸ P. Zanker (1993, 217), bu pozun gerçek hayattaki davranışlarla yakından ilişkili olduğunu ve Yeni Komedi'deki aktörlerin "ciddi genç adam" rolünü yansıtan pişmiş toprak heykelticilerin bunun bir göstergesi olduğunu ifade etmektedir.

⁷⁹ Zanker 1993, 225.

BİBLİYOGRAFYA

- Baumeister P. 2007, *Der Fries des Hekateions von Lagina: Neue Untersuchungen zu Monument und Kontext* (BYZAS 6). İstanbul.
- Bieber M. 1959, "Roman Men in Greek Himation (Romani Palliati) a Contribution to the History of Copying". *PAPhS* 103/3, 374-417.
- Clairmont C. W. 1993, *Classical Attic Tombstones IV*. Kilchberg.
- Couilloud M. T. 1974, *Les monuments funéraires de Rhénée* (Delos 30). Paris.
- Filges A. 2000, "Himationsträger, Palliaten und Togaten. Der männliche Mantel-Normaltypus und seine regionalen Varianten in Rundplastik und Relief". Eds. T. Mattern & D. Korol, *Munus Festschrift für Hans Wiegartz*. Münster, 95-110.
- Henry O. 2009, *Tombes de Carie. Architecture funéraire et culture Carienne VIe-IIe siècle av. J.-C.* Rennes.
- Hiller F. 1962, "Zum Neapler Äschines". *Marburger Winckelmann-Programm*, 53-60.
- Hoff R. 2007, "Die Plastik Der Diadochenzeit". Eds. P. C. Bol, *Die Geschichte der antiken Bildhauerkunst, III Hellenistische Plastik*. Mainz am Rhein, 1-39.
- Horn R. 1972, *Hellenistische Bildwerke auf Samos (Samos XII)*. Bonn.
- İşık C. 2019, *Die Wandmalereien in der Grabkammer des Hekatomneions: Beobachtungen zu Figurentypen, zur Komposition, Ikonographie und zum Stil (AMS 91)*. Bonn.
- İşık C. 2020, "Hekatomneion Mezar Anıtının Duvar Resimleri: Figür Tipleri, Kompozisyon, İkonografi ve Stil Üzerine Gözlemler / The Mural Paintings of the Hekatomneion: Observations on Figural Types, Composition, Iconography and Style". Eds. A. Diler, *Mylasa Uzunyuva Hekatomneion'u / Uzunyuva Hekatomneion Mylasa*. İstanbul, 289-322.
- İşık F. 1989, "Ein späthellenistisches Grabrelief aus Aphrodisias". Eds. N. Başgelen & L. Mihin, *Jale İnan Armağanı, Band I: Text*. İstanbul, 429-438.
- Kabus-Preishofen R. 1989, *Die hellenistische Plastik der Insel Kos (AM 14)*. Berlin.
- Kaltsas N. 2002, *Sculpture in the National Archaeological Museum, Athens*. Los Angeles.
- Kızıl A. 2020, "Uzunyuva Kutsal Alanı ve Hekatomneion Mimarisi / The Sacred Precinct of Uzunyuva and the Architecture of the Hekatomneion". Eds. A. Diler, *Mylasa Uzunyuva Hekatomneion'u / Uzunyuva Hekatomneion Mylasa*. İstanbul, 115-198.
- Kreikenbom D. 2004, "Der reiche Stil". Eds. P. C. Bol, *Die Geschichte der antiken Bildhauerkunst, II Klassische Plastik*. Mainz am Rhein, 185-258.
- Lewerentz A. 1993, *Stehende männliche Gewandstatuen im Hellenismus: Ein Beitrag zur Stilgeschichte und Ikonologie hellenistischer Plastik* (Schriftenreihe Antiquates, Band 5). Hamburg.
- Linfert A. 1976, *Kunstzentren hellenistischer Zeit: Studien an weiblichen Gewandstatuen*. Wiesbaden.
- Mendel G. 1914, *Catalogue Des Sculptures Grecques, Romaines et Byzantines III Musées Impériaux Ottomans. Constantinople: Musées Impériaux Ottomans*. Constantinople.
- Özgan R. 1995, *Die griechischen und römischen Skulpturen aus Tralleis (AMS 15)*. Bonn.
- Özgan R. 1999, *Die Skulpturen von Stratonikeia (AMS 32)*. Bonn.
- Özgan R. 2013, *Roma Portre Sanatı I*. İstanbul.
- Özgan R. 2019, "Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesi'nde Himationlu Bir Erkek Torsosu". Eds. B. Söğüt, *Stratonikeia Çalışmaları 4, Mimari, Heykel ve Küçük Buluntu Araştırmaları*. İstanbul, 51-64.
- Özgan R. 2020, *Hellenistik Devir Heykeltraşlığı IV*. Aydın.
- Pfuhl E. & Möbius H. 1977, *Die Ostgriechischen Grabreliefs I*. Mainz am Rhein.
- Pinkwart D. 1973, "Weibliche Gewandstatuen aus Magnesia am Maeander". *AntPl* 12, 149-160.
- Prittwitz H. & Gaffron H. 2007, "Die Hellenistische Plastik von 160 bis 120 v. Chr.". Eds. P. C. Bol, *Die Geschichte der antiken Bildhauerkunst, III Hellenistische Plastik*. Mainz am Rhein, 241-272.
- Rumscheid F. 2020, "Mylasa (Milas)". Eds. O. C. Henry & A. B. Henry, *Kariyalılar Denizcilerden Kent Kuruculara*. İstanbul, 2-11.

- Saraçoğlu A. 2004, "Hellenistik Döneme ait Bir Mezar Steli". *OLBA IX*, 151-162.
- Schraudolph E. 2007, "Beispiele Hellenistischer Plastik Der Zeit Zwischen 190 und 160 v. Chr.". Eds. P. C. Bol, *Die Geschichte der antiken Bildhauerkunst, III Hellenistische Plastik*, Mainz am Rhein, 189-240.
- Smith R. R. R. 2006, *Aphrodisias II, Roman Portrait Statuary from Aphrodisias*. Mainz am Rhein.
- Smith R. R. R. 2013, *Hellenistik Heykel*. İstanbul.
- Şahin M. 1998, "Myndos'tan Ölü Yemeği Sahneli İki Stel". *Adalya III*, 97-110.
- Şahin M. 2000, *Miletopolis Kökenli Figürlü Mezar Stelleri ve Adak Levhaları*. Ankara.
- Vorster C. 2004, "Die Porträts Des 4. Jahrhunderts v. Chr". Ed. P. C. Bol, *Die Geschichte der antiken Bildhauerkunst, II Klassische Plastik*. Mainz am Rhein, 383-428.
- Yaylalı A. 1979, *Hellenistik Devir İzmir Mezar Stelleri*. Yayımlanmamış Doçentlik Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- Zanker P. 1975, "Grabreliefs römischer Freigelassener". *JdI 90*, 267-315.
- Zanker P. 1993, "The Hellenistic Grave Stelai from Smyrna: Identity and Self-Image in the Polis". Eds. A.W. Bulloch, *Images and Ideologies. Self-definition in the Hellenistic World*. Berkeley, 212-230.

Philadelphia Antik Kentinden (Isauria & Kilikia Trakheia) Kaburga Bezemeli Cam Kâse/Fincanlar

Ribbed Glass Bowls/Cups from the Ancient City of Philadelphia (Isauria & Cilicia Tracheia)

Hatice KÖRSULU *

Öz: Philadelphia antik kenti, Isauria – Kilikia Trakheia Bölgesi'nde gösterilmektedir. Bugün Karaman ili Ermenek ilçesinde Gökçeseki köyünün kuzeyinde yer almaktadır. 2015 yılında antik kentin nekropolisinde bir kurtarma kazısı yapılmıştır. Kazılarda podyumlu lahit mezarlar ortaya çıkarılmıştır. Bu lahitlelerin bitiminde atık çukuru olduğu düşünülen bir alanla karşılaşılmıştır. Bu çalışmanın konusu, söz konusu atık çukurundan ele geçen kaburga bezemeli cam kâse/fincanlardır. Bunlar arasında yarı küresel gövdeli-kaburga bezemeli kâseler, ince kaburgalı kâse/fincanlar (*Zarte Rippenschalen*) ile kaburga bezemeli kâse/fincanlar bulunmaktadır. Bunlar sırasıyla kalıba döküm, serbest üfleme, kalıba üfleme tekniklerinde üretilmiş kaburgalı eserlerdir. Genel olarak MÖ I. yüzyıl ortaları ile MS I. yüzyıl arasına tarihlenmektedirler. Philadelphia kentini, MS 38'de Kommagene kralı IV. Antiochos'un kurduğu bilinmektedir. Bununla birlikte Philadelphia nekropolisinde aynı alandan ele geçen Doğu Sigillata A Kapları, Kurşun Sırlı Seramikler, cam bir alabastron MÖ II-I. yüzyılları göstermektedir. Bu çalışmaya konu olan Kaburga bezemeli kâse/fincanlarda bu tarihleri desteklemektedir. Buna göre en az Geç Hellenistik Dönem'de burada bir yerleşim olmalıdır. MS 38'de ise var olan yerleşimin Philadelphia adıyla yeniden kurulduğu önerilebilir. Philadelphia ve çevresinde cam üretimine dair herhangi bir veri yoktur. Kaburga bezemeli kâse/fincanlar, kente olasılıkla ithal olarak ulaşılmış olmalıdır.

Anahtar Kelimeler: Isauria & Kilikia Trakheia • Philadelphia • Kaburga Bezemeli Cam Kâse/Fincan • Kalıba Döküm • Serbest Üfleme • Kalıba Üfleme

Abstract: The ancient city of Philadelphia is in Isauria – the Cilicia Tracheia Region. It is located the north of Gökçeseki village in the Ermenek district of Karaman province. In 2015 a rescue excavation was carried out in the necropolis of the ancient city. Sarcophagi with podiums were unearthed during the excavations. An area thought to be a waste pit was found at the end of these sarcophagi. The subject of the present study are the ribbed glass bowls/cups recovered from this waste pit. These include ribbed bowls with a hemispherical body, thin ribbed bowls/cups (*Zarte Rippenschalen*), and ribbed bowls/cups, which were respectively produced employing mold casting, free blowing, and mold blowing techniques. They are generally dated to between the mid-Ist century BC and the Ist century AD. It is known that the city of Philadelphia was founded by king Antiochus IV of Commagene in 38 AD. However, the Eastern Sigillata A vessels, lead-glazed pottery, and a glass alabastron recovered from the same area in the necropolis of Philadelphia date from the IInd to Ist centuries B.C. The ribbed bowls/cups that are the subject of this study agree with the above-mentioned dates. Accordingly, there must have been a settlement here at least during the Late Hellenistic Period. It can be suggested that the existing settlement was re-established under the name Philadelphia in 38 A.D. There are no data to date concerning glass production in Philadelphia or in its surroundings, consequently these ribbed bowls/cups must have reached the city as imported goods.

Keywords: Isauria & Cilicia Tracheia • Philadelphia • Ribbed Glass Bowl/Cup • Mold Casting • Free Blowing • Mold Blowing

* Doç. Dr., Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Karaman.
0000-0002-0896-3210 | hkorsulu@gmail.com

Makale Türü: Araştırma | Geliş Tarihi: 16/02/2024 | Kabul Tarihi: 27/03/2024; Körsulu H. 2024, "Philadelphia Antik Kentinden (Isauria & Kilikia Trakheia) Kaburga Bezemeli Cam Kâse/Fincanlar". *Cedrus* XII, 105-122.

Giriş

Philadelphia antik kenti, Isauria - Kilikia Trakheia'da gösterilmektedir¹. Hierokles, tarafından Isauria Bölgesi kentleri arasında sıralanmaktadır². Bugün Karaman ili Ermenek ilçesine bağlı Gökçeseki köyünün kuzeyindeki antik yerleşimin Philadelphia kenti olduğu düşünülmektedir³. Burada kuzey-doğu-güneybatı yönündeki tepede kentin *akropolis*'i, bu tepenin kuzeyindeki vadi ve yamaçlarında ise kentin *nekropolis*'i bulunmaktadır⁴.

2015 yılında Philadelphia *nekropolis*'inde bir kurtarma kazısı yapılmıştır. Kazılar sonucunda, podyumlu lahit mezarlar tespit edilmiştir. Batıda, podyumlu mezarların bitiminde, yaklaşık 10x10 m genişliğindeki alanda yoğun arkeolojik buluntularla karşılaşmıştır. Bunlar arasında çok sayıda seramik kaplar, heykel parçaları, sikkeler, metal, kemik objeler ve cam kap parçaları bulunmaktadır⁵. Bu çalışmanın konusu, söz konusu bu alandan ele geçen kaburga bezemeli cam kâse/fincanlardır.

Kaburga bezemesinin Roma camcılığında popüler bir bezeme türü olduğu söylenebilir. Kaburga bezemeli cam kâse veya fincanlar ise Geç Hellenistik-Erken Roma Dönemi'nin yarı küresel gövdeli kâseleriyle birlikte popüler olmuştur. Philadelphia cam buluntuları arasında kalıba döküm tekniğinde üretilmiş olan yarı küresel gövdeli-kaburga bezemeli kâseler (Kat. No. 1-10), serbest üfleme tekniğine ait ince kaburgalı kâse/fincanlar (*Zarte Rippenschalen*) (Kat. No. 11-14) ile kalıba üfleme tekniğinde kaburga bezemeli kâse/fincanlar (Kat. No. 15-16) tespit edilmiştir.

Yarı Küresel Gövdeli, Kaburga Bezemeli Kâseler (Kat. No. 1-10, Fig. 1-10)

Düz kenarlı, yarı küresel gövdeli, içbükey dipli kâselerdir. Gövdesindeki kaburga bezemesiyle karakteristiktir⁶. Yapım tekniği tam olarak çözülememiştir. Bununla birlikte kalıba döküm tekniğinde iki parçalı kalıpta ya eritilmiş camın önceden ısıtılmış kalıba dökülmesi ya da toz haline getirilmiş camın kalıpta ısıtılması şeklinde üretildikleri düşünülmektedir⁷.

Genellikle tek renklidir. Az miktarda renksiz örneği de bulunmaktadır. Bunlar genellikle opak ve bazen de yarısaydamdır. Çoğu doğal açık yeşil veya mavimsi yeşil renktedir. Daha sonra altın kahverengiden koyu sarımsı yeşile doğru değişmektedir. Kraliyet mavisi veya mor renkli olanları da vardır. Altın sarıdan altın kahverengine gölgeler sık görülmektedir, ama genellikle yeşilimsi sarıdır. Ayrıca İtalya kökenli olan mozaik desenli çok renkli grubu vardır. Bunlar genellikle mermer deseninde mor, altın kahverengi veya koyu mavi zeminli ve opak beyaz veya opak sarı damarlıdır⁸.

Grose, Tel Anafa buluntularından yola çıkarak yarı küresel gövdeli kâseleri form, bezeme, renk ve tarihine göre alfabetik olarak dört gruba ayırmıştır. Grup A, yarı küresel veya konik gövdeli, dışbükey dipli, kalın cidarlı, içte veya dışta kesme derin yivli kâselerdir. Grup B, kesme dikey oluklu kâselerdir. Grup C, kaburga bezemesi ile karakteristik kâselerdir. Bunun dışında Grup A kâselerinden daha küçük boyutlu, daha ince cidarlı, içbükey dipli kâselerdir ve daha sınırlı oranda örneğinde yiv vardır.

¹ Ruge 1938, 2093.

² Ruge 1938, 2093; Hild & Hellenkemper 1990, 378.

³ Ruge 1938, 2093; Hild & Hellenkemper 1990, 378.

⁴ Yıldız & Aşkın 2016, 252; Aşkın *et al.* 2016, 357.

⁵ Yıldız & Aşkın 2016, 251, 257.

⁶ Grose 1979, 22.

⁷ Hayes 1975, 16.

⁸ Hayes 1975, 16; Grose 1979, 62; 1989, 245.

Grup D, gövdede kaburga bezemesinin olmaması dışında C grubu ile hemen hemen aynıdır. Grup A, MÖ II-I. yüzyıl kontekstlerinde tespit edilir. Grup A ve B, MÖ II. yüzyılın son yarısı veya MÖ erken I. yüzyılda birlikte ele geçerler. Grup C, genellikle MS I. yüzyıla verilmektedir. Ancak MÖ I. yüzyılın sonunda da üretimi vardır. Suriye-Filistin bölgesi kentleri daha erken tarihi göstermektedir. Buna göre olasılıkla Grup C kâselerinin üretimi, MÖ 50 civarında başlamaktadır. Kaburga bezemesinin olmaması dışında Grup C ile birebir aynı olan D grubu kâseleri de genellikle Grup C ile birlikte ele geçmiştir ve buna göre aynı tarihlerde üretilmiş oldukları anlaşılmaktadır⁹.

Grose, masaüstü kullanıma yönelik bu döküm kâselerin ilk üçünün Hellenistik ve Erken Roma Dönemi'nde Suriye-Filistin Bölgesinin meşhur kapları olduğunu söylemiştir. Grup A ve B tipi kâselerini, Suriye ve Filistinli ustaların ilk başarısı olarak göstermiştir. Daha sonra MÖ I. yüzyılın ortalarında Grup C ve D kâselerinin eklendiğini belirtmiştir. Ancak bu dönemden itibaren üretimde Suriye-Filistin Bölgesi'nin tekelinin ortadan kalktığını, fabrikaların İtalya ve başka yerlere de yayıldığını önermiştir¹⁰.

Hayes de kalıp üretimi kâselerin üretiminin ana merkezi olarak Güney Suriye'nin gösterildiğini aktarmıştır. Tel Anafa buluntularının bölgedeki üretimi gösterdiğini ve benzer kâselerin Suriye-Filistin kentlerinde yaygın olduğunu söylemiştir. Ayrıca kanıtlar yeterli olmasa da Hellenistik Dönem örneklerin bazılarının Mısır kökenine verildiğinden söz etmiştir. Geç kâselerin (pillar-moulded) ise batıda daha yaygın olduğunu, bazılarının sadece batıda ele geçtiğini aktarmıştır. Ayrıca batıda ana üretim merkezinin Kuzey İtalya olduğunu, ancak başka yerlerde de üretim bulunduğundan söz etmiştir¹¹.

Philadelphia cam buluntuları arasında kalıba döküm tekniğindeki kaburga bezemeli kâselere ait 10 adet ağız-gövde ve kaideleri korunmuş örnek tespit edilmiştir. Bunlar, Grose'un yarı küresel gövdeli kâse sınıflandırmasında Grup C tipidir.

Kaburga bezemeli Philadelphia kâseleri düz kenarlı, yarı küresel gövdeli ve hafif içbükey dipli örneklerdir. Ağız çapları, 9,8-12,4 cm arasındadır. Tam profili korunmuş örneklerinde yükseklik 4,8-6,5 cm; kaide çapı 5,0-6,8 cm aralığındadır. Buna göre kâselerin genişlikleri ve yükseklikleri birbirine yakındır. Buna göre kâselerin genişlik ve derinlikleri genel olarak birbirine yakındır.

Kaburga bezemeleri, ağız kenarı altından başlayıp tabanına kadar devam etmektedir. Kaburgalar kalın, belirgin ve geniş aralıktır. Kat. No. 3-4 ve 6'da hafif yana meyillidir. Diğer örneklerde düzdür. Kat. No. 1-3, 5 mavimsi yeşil, Kat. No. 4 açık mavi, Kat. No. 6-7 amber sarısı; Kat. No. 8 sarımsı yeşil, Kat. No. 9 altın kahverengi, Kat. No. 10 kraliyet mavisi renktedir. Kat. No. 1-8 arasında tanıtılan parçalar yarı saydam, 9-10 Nolu örnekler opaktır.

⁹ Grose 1979, 22, 57, 60, 63.

¹⁰ Grose 1979, 65; 1989, 245.

¹¹ Hayes 1975, 16.

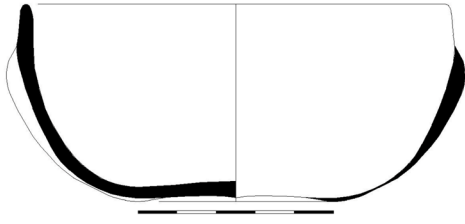

Fig. 1

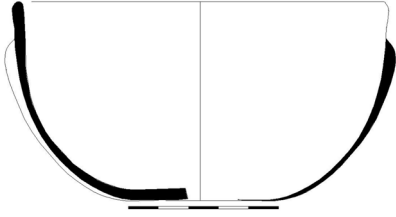

Fig. 2

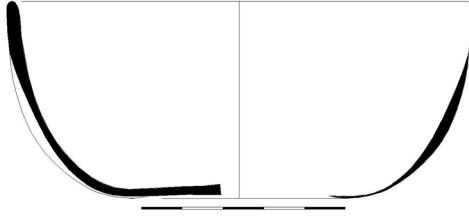

Fig. 3

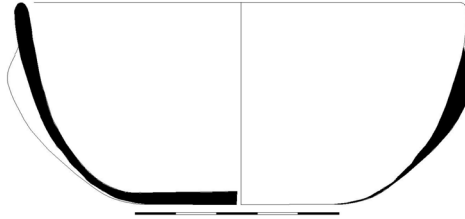

Fig. 4

Kaburga bezemeli kâseler, Isings Form 3a tipidir. Isings, batı ve doğudan örneklerini sıralayarak bunların Augustus döneminden MS I. yüzyılın sonlarına kadar olan kontekstlerde ele geçtiğinden söz etmiştir¹².

Târlea & Cliante, Romanya'da Köstence Tarih ve Arkeoloji Müzesi koleksiyonundan iki örnek üzerinden kaburga bezemeli kâseleri renkleri, şekilleri ve kaburgalarıyla incelemiş ve yeni öneriler yapmaya çalışmıştır. Kâseleri, bu özellikleriyle MS I. yüzyılın ikinci yarısına tarihlemiştir. Bunun yanında ele geçtiği kontekstinde bu tarihi doğruladığından söz etmiştir¹³. Philadelphia buluntusu 1-5 Nolu kâseler, Romanya'dan bu iki örnekle aynı renktedir. Ancak Philadelphia örneklerinin hiçbiri tam korunmuş örnekler değildir. Dolayısıyla kaburga sayısı, her bir kaburga aralığını belirlemek mümkün olmayacağından bu yöndeki değerlendirmeler yanıltıcı olabilir.

¹² Isings 1957, 18-19.

¹³ Târlea & Cliante 2021, 252.

Hayes, bunları MS 40-120 arasına tarihlenmiştir¹⁴. Weinberg & Stern, Atina Agorası buluntularını MS I. yüzyıla vermişlerdir¹⁵. Dusenbery, Samothrake *Nekropolis*'inden ele geçen bir örnek için MÖ 25 tarihlendirmesini uygun bulmuştur¹⁶.

Von Saldern, Sardeis buluntularının ele geçtiği alanın stratigrafi vermemesinden ötürü iki kâsenin tarihinin kesin olarak belirlenemeyeceğini söylemiştir. Bunların biçimsel olarak MÖ I. yüzyıl tipi olduklarını belirtmiştir. Ancak aynı alanda Erken Doğu Roma Dönemi'ne kadar uzanan cam kaplardan söz etmiştir¹⁷.

Zeugma buluntusu bir kâse, dışa dönük ağızlı ve yarım küre şeklindedir. Parça, kentte MÖ 64 ile MS 18 arasına ait kontekste ele geçmiştir¹⁸. Samaria buluntuları, MÖ I. yüzyıla tarihlenmiştir¹⁹.

Elaiussa-Sebaste'de bu tipe ait kâselerin yoğunluğu, MS I. yüzyılın ilk yarısına ait tabakalardan geçmiştir. Ayrıca az miktarda parçaya da MS I. yüzyılın ortası ile ikinci yarısına kadar giden tabakalarda rastlanmıştır²⁰. Patara buluntuları, MÖ I. yüzyıl – MS I. yüzyıl arasına verilmiştir²¹. Limyra örnekleri için de MÖ I. yüzyıl – MS I. yüzyıl önerilmiştir²².

Philadelphia buluntusu kâseler formu, kaburga bezemesi ve renkleriyle kaburga bezemeli kâselerin tipik örneklerini oluşturmaktadır. Philadelphia buluntusu kâselerin ele geçtiği alandaki genel buluntu yoğunluğu, MS I-IV. yüzyılları göstermektedir²³. En erken buluntular ise MÖ II. yüzyıla kadar geri gitmektedir. İç kalıp tekniğinde üretilmiş bir alabastron, MÖ II-I. yüzyılı göstermektedir²⁴. Doğu Sigillata A Kapları'nın en erken örneği, MÖ geç II. yüzyıla aittir. Bu grup kaplar MS I-II. yüzyılda yoğunlaşmakla birlikte MS II. yüzyıl sonuna kadar temsil edilmektedir²⁵. Kurşun Sırlı Seramik grubuna ait üç kap, Augustus dönemi ile MS I. yüzyıla tarihlenmiştir²⁶. Buna göre Philadelphia buluntusu kaburga bezemeli cam kâseler, karşılaştırma örnekleri ile buluntu konteksti göz önünde bulundurulduğunda MÖ I. yüzyıl ortaları ile MS I. yüzyıla tarihlenebilir.

¹⁴ Hayes 1975, Kat. No. 52-53 Fig. 2.

¹⁵ Weinberg & Stern 2009, 35 Fig. 3, No. 45.

¹⁶ Dusenbery 1998, 1072-73 No: S148-11.

¹⁷ von Saldern 1962, 6-7 Kat. No. 4a-4b, Fig. 4.

¹⁸ Grossmann 2013, 220 Fig. 5, G4.

¹⁹ Crowfoot *et al.* 1957 Fig. 93, 1.

²⁰ Gençler 2009, 32-33 Kat. No. 28-37; Gençler 2011, 240 Fig. 3.

²¹ Baybo 2003, 47-48 Kat. No. 151-156, 162, 167.

²² Baybo 2016, 37-38 Kat. No. Y40-42, B17-18, T11.

²³ Körsulu & Ergürer 2018, 57-58.

²⁴ Söz konusu Alabastron yayına hazırlanmaktadır.

²⁵ Körsulu & Ergürer 2019, 367-370, 380.

²⁶ Körsulu 2019, 264.

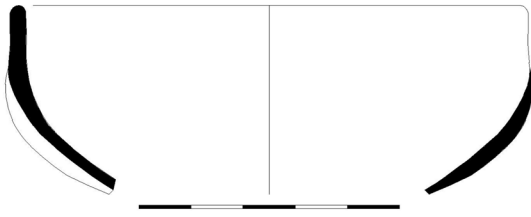

Fig. 5

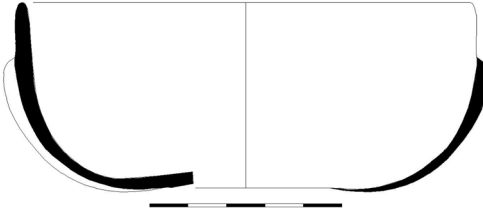

Fig. 6

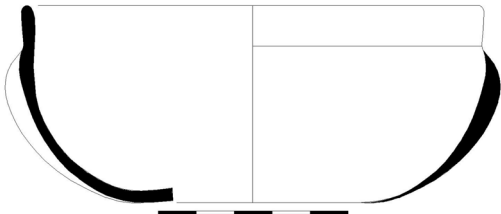

Fig. 7

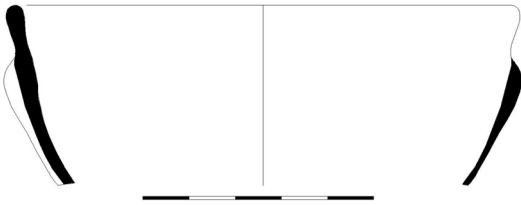

Fig. 8

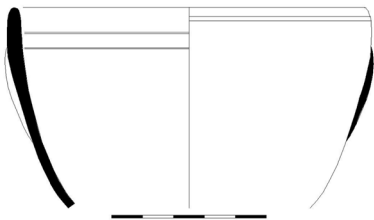

Fig. 9

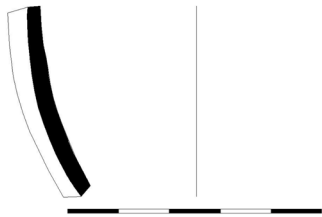

Fig. 10

İnce Kaburgalı Kâse/Fincanlar (*Zarte Rippenschalen*) (Kat. No. 11-14, Fig. 11-14)

Kalıba döküm kaburga bezemeli kâselerin serbest üfleme tekniğinde üretilmiş uzantılarıdır²⁷. Üfleme tekniğinde üretilmiş masaüstü kap olarak kullanılan en erken tip olabilirler²⁸. Haevernick, 1958'de bu kâseler için Almanca "*Zarte Rippenschalen*" tanımını yapmıştır²⁹. Daha sonra kâseler literatüre de bu isimle girmiştir. İnce/zarif kaburgalı kâse anlamına gelen bu tanımlamaya uygun olarak kâselerin dış yüzeyinde ince kaburga bezemeleri vardır. Bazı örneklerde kaburga bezemeleri üstte bir kemerle birleşmektedir. Dışa dönük veya dikey ağız kenarı, işlenmeden bırakılmıştır. Çoğunlukla yarı küresel gövdelidirler. Tabanları ise düzdür. Yükseklikleri, 5-8 cm; genişlikleri 8-10 cm arasındadır³⁰.

Üfleme tekniğinde yapıldığı kesin olan bu kaplarda kaburga bezemesinin nasıl uygulandığı üzerine iki farklı görüş bulunmaktadır. İlkinde önce kap, serbest üfleme yöntemiyle şekillendirilir. Daha sonra henüz kap sıcakken bir aletle sıkıştırılarak kaburga bezemelerin oluşturulduğu önerilmektedir. Diğer uygulaması, kabın kalıba üflenerek yapıldığı yönündedir³¹.

Yüzgeçli kâseler olarak da tanımlanan kaplar, monokrom/tek renkli ve polikrom/çok renkli örneklerden oluşmaktadır. Monokrom tipleri yarı saydam olup mavi, kahverengi, mor; daha yaygın olarak açık yeşil ve mavi renklere sahiptir. Polikrom kâseler, kaburga üzerlerinde opak beyaz cam ipliği süslemeli parlak sarı, beyaz, koyu mavi renklere sahiptir. Monokrom kâseler, çok daha fazla üretime sahiptir. Polikrom kâseler, daha çok Roma'nın batı eyaletlerinde özellikle İtalya ve Kuzeybatı Avrupa'da yaygındır ve üretiminin de bu bölgelere özgü olduğu anlaşılmaktadır. Monokrom tiplerin ise yoğun olarak doğu eyaletlerinde üretildikleri ve kullanıldıkları görülmektedir³². Bununla birlikte iki tipinde hem doğuda hem batıda örneklerine rastlanmaktadır.

Haevernick, bunları Claudius dönemine, MS I. yüzyılın ortasına tarihlemiştir. Az sayıdaki örneğin ise daha erken ve daha geçi gösterdiğini belirtmiştir. En geç örneklerin Flavius Dönemi'ne kadar uzandığını eklemiştir³³.

Weinberg & Stern, ince kaburgalı kâselerin Augustus Dönemi kontekstlerinden örneklerini sıralamıştır. Kâselerin üretiminin olasılıkla MÖ geç I. yüzyılda başladığını, MS I. yüzyılın ilk yarısı boyunca da devam ettiğini söylemiştir. MS I. yüzyılın ortasından sonra ise üretimin durduğunu belirtmiştir³⁴.

Philadelphia'da bu kâselerle ait bir adet ağız ve gövdesinin bir bölümü korunmuş parça (Kat. No. 11), bir adet gövde parçası (Kat. No. 12), iki adet ise kaide-gövde parçası (Kat. No. 13-14) olmak üzere toplam dört örnek tespit edilmiştir. Ağız ve gövde bölümlerini gösteren Kat. No. 11 ile 12 oldukça ince cidarlıdır. Kat. No. 13-14 ise kalın dipli ve düzdür. Buna göre tipin tam formunun, ince ağız ve gövdeden sonra kaideye doğru kalınlaştığı söylenebilir. Kaburgalar, incedir ve içte izler bırakmıştır. Yarı saydam, monokrom renklidirler. Kat. No. 11-13, su yeşili renktedir. 14 nolu parça ise sarımsı beyaz renktedir.

²⁷ Erten 2018, 171.

²⁸ Weinberg & Stern 2009, 45.

²⁹ Haevernick (1958) 1981, XI, XXVIII; (1967) 1981, 171-179; 1967, 153-166.

³⁰ Weinberg & Stern 2009, 45-46; Erten 2018, 171.

³¹ Weinberg & Stern 2009, 46; Erten 2018, 172.

³² Dusenbery 1998, 1076; Weinberg & Stern 2009, 45-46; Erten 2018, 171-172.

³³ Haevernick (1958) 1981, XV.

³⁴ Weinberg & Stern 2009, 46.

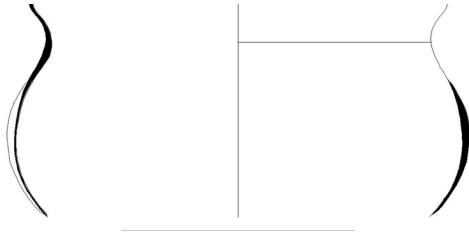

Fig. 11

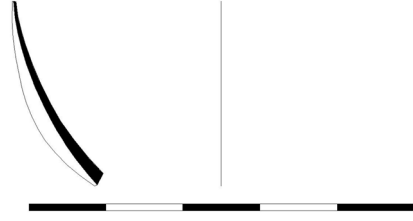

Fig. 12

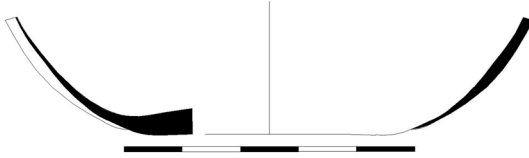

Fig. 13

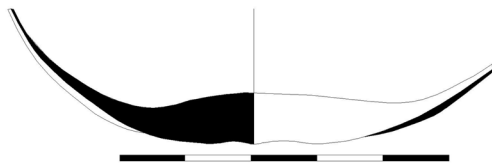

Fig. 14

İnce kaburgalı kâse/fincanlar, Isings Form 17 tipidir. Isings'in bu tipi dışa çekik kenarlı, yuvarlak gövdeli, içbükey dipli küçük kâselerdir. Isings, bu tip kaburga bezemeli kâselerin genellikle opak beyaz cam iplikleriyle süslü olup renkli camdan üretilmiş küçük kâseler olduğunu söylemektedir. Bunların MS I. yüzyıl ortasına doğru ortaya çıktığını ve Flaviuslar Dönemi'ne kadar kullanımda kaldığını aktarmaktadır. Bu tarihten sonra ise modasının geçtiğini belirtmiştir. Isings bu kâseler için Locarno, Vindonissa, Cholchester, Hellange, Saintes, Nijmegen, Trier, Strasbourg gibi batıdan örnekler sıralamıştır³⁵. Philadelphia buluntuları, form ve kaburga bezemesiyle Isings Form 17 ile paraleldir. Ancak kaburgalar arasında yatay olarak görülen ip süslemesi Philadelphia örneklerinde yoktur.

Hayes, diğer tipler arasında renksiz, kaidesi dışında oldukça ince cidarlı kaburga bezemeli benzer bir kâseyi tanıtmıştır. Üretim tekniğinin bilinmediğinden söz etmiştir. Bunların literatürde "*Zarte Rippenschale*" olarak bilinen beyaz ip süslemeli renkli cam kâse serisiyle yakından ilişkili olduğunu belirtmiştir. MS I. yüzyılın ikinci ve üçüncü çeyreklerine tarihlendiğini ve Kuzey İtalya atölyelerine verildiğini söylemiştir³⁶. Philadelphia'dan kaide buluntusu, Hayes'in örneğinin kaidesi ile birebir uymaktadır.

³⁵ Isings 1957, 35.

³⁶ Hayes 1975, 153 Fig. 21, 636.

Stern, sarı-turuncu/portakal rengi üzerinde opak beyaz iplik süslemeli bir örnek tanıtmıştır. Olasılıkla Kuzey İtalya atölyesine ait olduğunu söylemiştir. MS I. yüzyılın ilk yarısına tarihlenmiştir³⁷. Bu örnek formu, rengi ve bezemesiyle Philadelphia kâselerine oldukça uzak bir kâsedir.

Atina Agorası'nda mor, kahverengi, beyaz renk üzerine opak beyaz ve bir örnekte mavi ip süslemeli polikrom örnekler tespit edilmiştir. Farklı kontekstlerden gelen tiplerin MÖ geç I. yüzyıl veya MS erken I. yüzyıla ait olabileceği önerilmiştir³⁸.

Samothrake'den örnekleri, monokrom açık mavi renklidir. Dusenbery, bunların birlikte ele geçtikleri mezarlardaki seramik ve terra-cotta figürinlerin Augustus dönemini gösterdiğini söylemiştir³⁹. Dusenbery, Samothrake nekropolis buluntusu bu kâseleri, birkaç yeni örnekle birlikte Samothrake II yayınında yeniden değerlendirmiştir. Mezar konteksti kapların dört örneği için aşağı yukarı MÖ 25, üç tipi için ise MÖ I. yüzyılın son çeyreği -MS erken I. yüzyıl tarihini vermiştir. Bunların hepsi monokrom renkli kâselerdir⁴⁰.

Monokrom açık yeşil, koyu mavi ve sarımsı yeşil renklerdeki Klaros buluntuları, MS I. yüzyıl ortalarına tarihlenmiştir⁴¹. Sardeis'te hem monokrom hem polikrom örneği tespit edilmiştir. Bunlar Erken Roma tabakasındandır⁴². Zeugma kazılarında kaburga bezemesi gövdenin üst yarısında bulunan monokrom renkli bir örneği ele geçmiştir⁴³.

Tel Anafa'dan bu tür cam kaplar, MÖ geç I. yüzyıl ile MS I. yüzyıl aralığına giren Roma 1 A-C kontekstlerinden ele geçmiştir⁴⁴.

Dağlık Kilikia Bölgesi'nde Elaiussa-Sebaste antik kentinden mezar buluntusu olan iyi korunmuş bir örneği tespit edilmiştir. Monokrom renkli kap, MS I. yüzyılın ilk yarısına tarihlenmiştir⁴⁵.

Olba kazılarında örnekleri, MS I. yüzyıl kontekstinden ele geçmiştir. Olba'dan monokrom kâselerin biri mezardan, diğeri ise akropol alanından gelmiştir⁴⁶. Buluntu yeri tam olarak bilinmese de Silifke Müzesi'nden monokrom doğal mavimsi yeşil bir örneği, MS I. yüzyıla tarihlenmiştir⁴⁷. Soloi-Pompeopolis kentinde de bu tip bir kâse parçasından söz edilmektedir⁴⁸.

Bu verilerle ince kaburgalı kâselerin hem doğuda hem batıda örnekleri tespit edilmiştir. Yukarıda sıralanan buluntularla birlikte Philadelphia buluntusu kâseler monokrom tipleriyle doğu kökenini işaret etmektedir. Genel olarak MÖ geç I. yüzyıl ile MS I. yüzyıl aralığına tarihlenebilir.

³⁷ Stern 2001, 82-83 No. 24.

³⁸ Weinberg & Stern 2009, 45-46, 74 Fig. 5, 85, 87, Pl. 8, 84-88.

³⁹ Dusenbery 1967, 44-45 Fig. 33-34

⁴⁰ Dusenbery 1998, 1076-1078.

⁴¹ Taştemur 2007, 37, 132-133 Kat. No. 28-30.

⁴² von Saldern 1980, 12-13 Pl. 20, 2, No: 42-44.

⁴³ Dussart 2006, 52 Fig. 2,6.

⁴⁴ Grose 2012, 74-75 Fig. 33, G 387-392, 396.

⁴⁵ Gençler 2009, 40, 173 Kat. No. 43, Res. 17; Gençler 2011, 242, Fig. 4, 5.

⁴⁶ Erten & Akkuş Koçak 2020, Lev. 2, 1-2.

⁴⁷ Erten 2018, 171-172 Kat. No. 66.

⁴⁸ Gençler Güray 2010, 142 Res. 1, 10.

Kaburga Bezemeli Fincan/Kâseler (Kat. No. 15-16, Fig. 15-16)

Bu başlık altında ele alınan kaburgalı kâse/fincanların, kalıba döküm tekniğindeki kaburgalı kâselerin veya ince kaburgalı kâselerin (*Zarte Rippenschalen*) kalıba üfleme tekniğinde yapılmış versiyonları olabilecekleri önerilmektedir⁴⁹. Kalıba üfleme tekniği, serbest üfleme tekniğinden yetmiş yıl kadar sonra ortaya çıkmıştır. Önceden hazırlanmış bezemeli kalıplara camın üflenmesiyle elde edilmiştir. Serbest üfleme tekniğiyle benzerdir. Ancak form ve bezeme için ayrı ayrı işlem uygulanmaz. Kabın formu ve bezemesi tek seferde yapılmaktadır⁵⁰.

Kaburga bezemeli fincan/kâseler, genellikle az veya çok dikey ağız kenarlıdır. Bazen hafif kavisli ağıza sahiptir. Omuz kavislidir. Kâse veya fincan olarak tanımlanmaktadır. Üç varyasyonundan söz edilmektedir. Buna göre ilki, taban merkezi *omphalos* lu derin kâselerdir. İkincisi tabanı düz veya hafif iç bükey olan derin kâseler ve üçüncüsü sığ kâselerdir. Kaburgalar dikey ve birbirine yakın yerleştirilmiştir ve genellikle altta bir veya daha fazla bordürle sınırlandırılmaktadır. Bazen kaburgalar tabanın kenarına kadar da uzanabilir. Monokrom renkli kâselerdir. Çoğu mavimsi yeşil renklidir. Az sayıda örneği yarı saydam koyu mavi, koyu yeşil renkli veya sarı ve kahverengi gölgelidir⁵¹.

Derin kâse örnekleri daha yaygın olan kalıba üfleme bu kâselerin de hem batıda hem de doğuda örneklerine rastlanmıştır. Ancak ince kaburgalı kâseler gibi yine bunların da yoğunluğu Roma'nın batı eyaletlerindeki kazılarda ele geçmiştir. Batı Avrupa'da İber Yarımadası'ndan İngiltere'ye kadar uzanan merkezlerde örnekleri tespit edilmiştir⁵².

Kalıba üfleme bu kâse veya fincanların en erken örnekleri, batıdaki birçok merkezde Tiberius veya Erken Claudius kontekstinde tespit edilmiştir. Bazı merkezlerde Claudius-Orta Nero kontekstinden bilinmektedir. Flaviuslar Dönemi'ne kadar da devam etmektedir⁵³.

Philadelphia'da bu tipe ait iki parça tespit edilmiştir. Kat. No. 15, ağız ve gövdesinin bir bölümü korunmuş küçük bir parçadır. Dışa dönük ağız kenarlı, kavisli bir omuza sahiptir ve eğimli bir gövde ile devam etmektedir. Formun tipik bir örneği olan parçada kaburgalar birbirine yakın ve dikeydir. Monokrom, açık mavi renklidir.

Kat. No. 16, kaide ve gövdesinin az bir bölümü korunmuş *omphalos* dipli bir örnektir. Dip, oturma halkasıyla birlikte üç dışbükey halkalıdır. Hemen gövdeye geçişte kaburga bezemeleri başlanmaktadır. Dikey kaburgalar birbirine yakın ve incedir. Monokrom açık mavi renkli parça, Kat. No. 15 ile aynı rengi göstermektedir ve bu haliyle Philadelphia'dan bu iki örnek, birbirinin parçası da olabilir. Ancak gövdelerinin az bir bölümü korunmuş parçalar için bu tam tespit edilememiştir.

⁴⁹ Erten & Akkuş Koçak 2020, 211.

⁵⁰ Price 1991, 56; Erten Yağcı 1993, 29-30.

⁵¹ Cool & Price 1995, 52-53; Weinberg & Stern 2009, 66.

⁵² Cool & Price 1995, 52-53; Weinberg & Stern 2009, 66-67.

⁵³ Price 1991, 67, 70; Cool & Price 1995, 53.

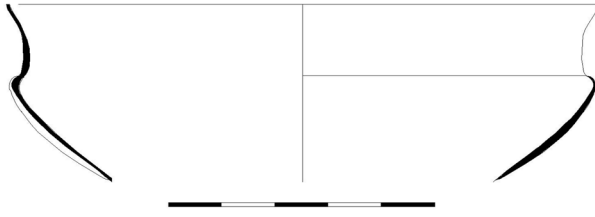

Fig. 15

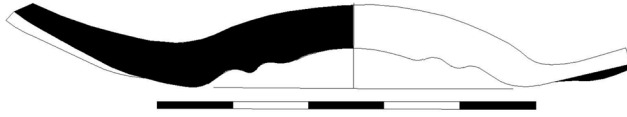

Fig. 16

Bu tip kâselerin Slovenya'dan bir örneği, MS I. yüzyılın ortası-ikinci yarısına aittir⁵⁴. Cool & Price, bu kâselerin genel olarak MS I. yüzyıldaki varlığından söz etmektedir. Ancak Colchester örneklerinin buluntu yerlerinin tarihleme için yeteri kadar veriye sahip olmadıklarını söylemiştir⁵⁵.

Stern, bu tip bir kâse örneği için MS I. yüzyılın II. çeyreğinden III. çeyreğine kadar olan aralığı vermiştir. Kâsenin, muhtemelen Kuzey İtalya'da bir atölyeden veya muhtemelen Karadeniz'den (Kuzey Pontus) olduğunu önermiştir⁵⁶.

Atina Agorası'nda monokrom renkli bir derin, bir de sığ kâse örneği tespit edilmiştir. Bunlardan biri MS 100-150 konteksti, diğerinin konteksti bilinmemekle birlikte her iki parça da MS I. yüzyıla tarihlenmiştir⁵⁷. Chorsia, Boiotia'dan bir örneği de MS I. yüzyıla verilmiştir⁵⁸.

Elaiussa-Sebaste'de ağızdan gövdeye geçiş bölümünden oluşan küçük bir örneği ele geçmiştir. Parça, MS I. yüzyıl ortasına verilmiştir⁵⁹. Olba kazılarında ağız ve gövde parçalarından oluşan dört örnek tespit edilmiştir⁶⁰.

Bu veriler sonucu, Philadelphia buluntusu iki örnek için de genel olarak MS I. yüzyıl önerilebilir.

Değerlendirme ve Sonuç

Philadelphia cam buluntuları çeşit ve sayı bakımından oldukça yoğundur. Bunlar arasında kaburga bezemeli kâse/fincanlar da önemli bir grup oluşturmuştur. Kalıba döküm tekniğinde üretilen yarı küresel gövdeli, kaburga bezemeli kâseler en yoğun gruptur. Daha sonra ince kaburgalı kâse/fincanlar (*Zarte Rippenschalen*) gelmektedir. Bunlar, kalıba döküm tekniğinde üretilen yarı küresel gövdeli, kaburga bezemeli kâselerin serbest üfleme tekniğindeki devamı olarak görülen kaburgalı kâselerdir.

⁵⁴ Lazar 2003, 50, 2.2.1.

⁵⁵ Cool & Price 1995, 51-53 Fig. 3.3, 243-245.

⁵⁶ Stern 2001, 127 No: 55.

⁵⁷ Weinberg & Stern 2009, 67, 80-81 Fig. 8, Pl. 13, 147-148.

⁵⁸ Weinberg 1992, 122-123 Kat. No. 93.

⁵⁹ Gençler 2009, 37-39, 172-173 Çiz. V, 42.

⁶⁰ Erten & Akkuş Koçak 2020, 211-212 Lev. 2, 8-11.

Son grup kaburga bezemeli kâse/fincanlar ise kalıba üfleme tekniğinde üretilen tiplerdir. Bunların da ince kaburgalı kâselerin (*zarte rippenschalen*) kalıba üfleme tekniğinde yapılmış versiyonları olabilecekleri önerilmektedir. Bunlar sırasıyla MÖ I. yüzyıl ortaları-MS I. yüzyıl, MÖ geç I. yüzyıl-MS I. yüzyıl ve MS I. yüzyıla tarihlenmektedir.

Philadelphia antik kentini MS 38'de Kommagene kralı IV. Antiokhos'un kurduğu bilinmektedir. Roma imparatoru Caligula, Kilikia Trakheia ile Lykonianın bir bölümünü bu tarihte Kommagene kralı IV. Antiokhos'a vermiştir. IV. Antiokhos, çok uzun sürmeyen bu hâkimiyeti sırasında eşi Iotape Philadelphos'un adıyla Philadelphia antik kentini kurmuştur⁶¹. Kentin kuruluşuyla ilgili şimdiye kadar başka arkeolojik ve epigrafik veri ise bulunmamaktaydı. Bununla birlikte Philadelphia *nekropolis*'inde 2015 yılı kazılarında ortaya çıkarılan, olasılıkla bir atık çukuru olarak değerlendirilen alandan ele geçen arkeolojik veriler, kentin MS 38'den önceki varlığına işaret etmektedir. Bu alanda tespit edilen Doğu Sigillata A Kapları'nın en erken örnekleri, MÖ geç II. yüzyıl ile MÖ I. yüzyılın ilk yarısını göstermektedir⁶². Kurşun sırlı seramikler, Augustus dönemi ile MS I. yüzyıl aralığına aittir⁶³. Cam buluntular arasında tespit edilen bir alabastron, MÖ II-I. yüzyıllara tarihlenmektedir⁶⁴. Bu çalışmada ele alınan kaburga bezemeli kâse/fincanlarda kentin bu tarihlerdeki varlığını desteklemektedir. Bu verilerle en az Geç Hellenistik Dönem'de Philadelphia kentinin kurulduğu yerde bir yerleşim olduğu, MS 38'de ise bu yerleşimin Philadelphia adıyla yeniden kurulduğu söylenebilir.

Philadelphia ve çevresinde cam üretimine dair bir veri bulunmamaktadır. Ancak söz konusu atık çukurunda pişmiş toprak kaplarla paralel cam kaplarda önemli bir yoğunluğa sahiptir. Cam kaplar arasında Roma camcılığında özel nitelikli ritüel kapları olduğu düşünülen tipler yanında günlük kullanıma ait çeşitli kâse ve bardaklar da yoğundur. Ancak şimdiki verilerle bu kapların ithal olduğu söylenebilir. Dolayısıyla bu çalışmaya konu olan kaburga bezemeli kâse/fincanlarda ithal ürünler olmalıdır. Kentte ileride yapılacak çalışmalarda cam üretimini işaret eden bir verinin tespit edilmesi durumunda yerel cam üretim üzerine yeniden düşünülebilir. Bununla birlikte Philadelphia buluntusu kaburga bezemeli kâse/fincanlar, hem formları hem de renkleriyle literatürde bilinen kaburga bezemeli kâse/fincan tiplerinin karakteristik örnekleridir.

⁶¹ Ruge 1938, 2093; Hild & Hellenkemper 1990, 378; Doğanay 2005, 142; Yıldız & Aşkın 2016, 252.

⁶² Körsulu & Ergürer 2019, 380.

⁶³ Körsulu 2019, 265-266.

⁶⁴ Söz konusu Alabastron yayına hazırlanmaktadır.

Katalog

1. Kaburga Bezemeli Kâse (Fig. 1).

Kazı Buluntu No: C182. Buluntu Yılı ve Yeri: 2015, *Nekropolis*.

Ağız Çapı: 10,8 cm Yükseklik: 5,0 cm Kaide Çapı: 5,0 cm Renk: Yarı saydam, mavimsi yeşil. Üretim Tekniği: Kalıba döküm. Ağız, gövde ve kaide bölümü korunmuştur. Kalıba döküm tekniğinde yapılmıştır. Düz ağız kenarlıdır. Yarı küresel gövdelidir. Dibi hafif içbükeydir. Kalın cidarlıdır. Dışta ağız kenarı altında başlayıp dip altına kadar devam eden derin kaburga bezemeye sahiptir.

Benzer Örnekler: Vessberg & Westholm 1956, Fig. 41,6; Crowfoot *et al.* 1957, Fig. 93, 1; Oliver 1967, 39, Fig. 11, Kat. No. 10; Weinberg 1969, 21, No: 34; Weinberg 1973, 41, No: 31-38; Jaffe 1978, 23, 32A-C; Von Saldern 1980a, 11-12, Pl. 2, 34; 1980b, 48, No: 40; 1962, 6-7, Kat. No. 4a, Fig. 4; Hayes 1975, Kat. No. 52-53, Fig. 2; Smith 1982, 270, Fig. 4.1; Barag 1985, Fig. 9, Pl. 13, 116; Canav 1985, 85, Kat. No. 137; Lighfoot & Arslan 1992, Kat. No. 2, 4-5; Luckner 1994, No: 61; Cool & Price 1995, Fig. 2.2-7,1-184; Barkoczi 1996, 25, Taf. B, II, XXXVII, 16, XXXIV, LXXIII, 376-377; Fleming 1996, 16, Fig. 5; Dussart 1998, Pl. 2, AIII.11; Dusenbery 1998, 1072-73, No: S148-11; Höpken 2003, Abb. 18. 5; Israeli 2003, Kat. No. 69; Baybo 2003, 47-48, Kat. No. 151-156, 162, 167; 2016, 37-38, Kat. No. Y40-42, B17-18, T11; Bats 2006, Fig. 5; Weinberg & Stern 2009, 35, Fig. 3, No. 45; Gedzeviciute & Knief & Wehgartner 2010, 62, Kat. No. 1; Çakmaklı 2012, 85, Lev. II, çiz. 6A, Kat. No. 5. 1; Grossmann 2013, 220, Fig. 5, G4; Jackson-Tal 2016, Fig. 8.14-15

MÖ I. yüzyıl ortaları - MS I. yüzyıl.

2. Kaburga Bezemeli Kâse (Fig. 2).

Kazı Buluntu No: C416. Buluntu Yılı ve Yeri: 2015, *Nekropolis*.

Ağız Çapı: 12,4 cm Yükseklik: 6,5 cm Kaide Çapı: 5,6 cm Renk: Yarı saydam, mavimsi yeşil. Üretim Tekniği: Kalıba döküm. Ağız, gövde ve kaide bölümü korunmuştur. Kalıba döküm tekniğinde yapılmıştır. Düz ağız kenarlıdır. Yarı küresel gövdelidir. Dibi hafif içbükeydir. Kalın cidarlıdır. Dışta ağız kenarı altında başlayıp dip altına kadar devam eden derin kaburga bezemeye sahiptir.

Benzer Örnekler: bk. Kat. No. 1.

MÖ I. yüzyıl ortaları - MS I. yüzyıl.

3. Kaburga Bezemeli Kâse (Fig. 3).

Kazı Buluntu No: C411. Buluntu Yılı ve Yeri: 2015, *Nekropolis*.

Ağız Çapı: 11,4 cm Yükseklik: 4,8 cm Kaide Çapı: 5,7 cm Renk: Yarı saydam, mavimsi yeşil. Üretim Tekniği: Kalıba döküm. Ağız, gövde ve kaide bölümü korunmuştur. Kalıba döküm tekniğinde yapılmıştır. Düz ağız kenarlıdır. Yarı küresel gövdelidir. Dibi hafif içbükeydir. Kalın cidarlıdır. Dışta ağız kenarı altında başlayıp dip altına kadar devam eden hafif yana meyilli derin kaburga bezemeye sahiptir.

Benzer Örnekler: bk. Kat. No. 1.

MÖ I. yüzyıl ortaları - MS I. yüzyıl.

4. Kaburga Bezemeli Kâse (Fig. 4).

Kazı Buluntu No: C184. Buluntu Yılı ve Yeri: 2015, *Nekropolis*.

Ağız Çapı: 11,2 cm Yükseklik: 4,9 cm Kaide Çapı: 5,2 cm Renk: Yarı saydam, açık mavi. Üretim Tekniği: Kalıba döküm. Ağız, gövde ve kaide bölümü korunmuştur. Kalıba döküm tekniğinde yapılmıştır. Düz ağız kenarlıdır. Yarı küresel gövdelidir. Dibi düzdür. Kalın cidarlıdır. Dışta ağız kenarı altında başlayıp dip kenarına kadar devam eden hafif yana meyilli derin kaburga bezemeye sahiptir.

Benzer Örnekler: Kat. No. 1 ile aynı.

MÖ I. yüzyıl ortaları - MS I. yüzyıl.

5. Kaburga Bezemeli Kâse (Fig. 5).

Kazı Buluntu No: C409. Buluntu Yılı ve Yeri: 2015, *Nekropolis*.

Ağız Çapı: 9,8 cm Yükseklik: 3,5 cm Renk: Yarı saydam, mavimsi yeşil. Üretim Tekniği: Kalıba döküm. Ağız ve gövdesinin bir bölümü korunmuştur. Kalıba döküm tekniğinde yapılmıştır. Düz ağız kenarlıdır. Yarı küresel gövdelidir. Kalın cidarlıdır. Dışta ağız kenarı altında derin kaburga bezemeye sahiptir.

Benzer Örnekler: bk. Kat. No. 1.

MÖ I. yüzyıl ortaları - MS I. yüzyıl.

6. Kaburga Bezemeli Kâse (Fig. 6).

Kazı Buluntu No: C418. Buluntu Yılı ve Yeri: 2015, *Nekropolis*.

Ağız Çapı: 11,8 cm Yükseklik: 4,9 cm Kaide Çapı: 6,8 cm Renk: Yarı saydam, amber sarısı. Üretim Tekniği: Kalıba döküm. Ağız, gövde ve kaidenin bir bölümü

korunmuştur. Kalıba döküm tekniğinde yapılmıştır. Düz ağız kenarlıdır. Yarı küresel gövdelidir. Kalın cidarlıdır. Dip hafif içbükeydir. Dışta ağız kenarı altından başlayıp dip altına kadar devam eden hafif yana meyilli derin kaburga bezemeye sahiptir.

Benzer Örnekler: bk. Kat. No. 1.

MÖ I. yüzyıl ortaları - MS I. yüzyıl.

7. Kaburga Bezemeli Kâse (Fig. 7).

Kazı Buluntu No: C412. Buluntu Yılı ve Yeri: 2015, *Nekropolis*.

Ağız Çapı: 12,0 cm Yükseklik: 5,2 cm Kaide Çapı: 6,4 cm Renk: Yarı saydam, amber sarısı. Üretim Tekniği: Kalıba döküm. Ağız, gövde ve kaidenin bir bölümü korunmuştur. Kalıba döküm tekniğinde yapılmıştır. Düz ağız kenarlıdır. Yarı küresel gövdelidir. Kalın cidarlıdır. Dip hafif içbükeydir. Dışta ağız kenarı altından başlayıp dip kenarına kadar devam eden derin kaburga bezemeye sahiptir.

Benzer Örnekler: bk. Kat. No. 1.

MÖ I. yüzyıl ortaları - MS I. yüzyıl.

8. Kaburga Bezemeli Kâse (Fig. 8).

Kazı Buluntu No: C417. Buluntu Yılı ve Yeri: 2015, *Nekropolis*.

Ağız Çapı: 11,0 cm Yükseklik: 3,9 cm Renk: Yarı saydam, sarımsı yeşil. Üretim Tekniği: Kalıba döküm. Ağız ve gövdesinin bir bölümü korunmuştur. Kalıba döküm tekniğinde yapılmıştır. Düz ağız kenarlıdır. Yarı küresel gövdelidir. Kalın cidarlıdır. Dışta ağız kenarı altında derin kaburga bezemeye sahiptir.

Benzer Örnekler: bk. Kat. No. 1.

MÖ I. yüzyıl ortaları - MS I. yüzyıl.

9. Kaburga Bezemeli Kâse (Fig. 9).

Kazı Buluntu No: C422. Buluntu Yılı ve Yeri: 2015, *Nekropolis*.

Ağız Çapı: 11,6 cm Yükseklik: 6,5 cm Renk: Opak, altın kahverengi. Üretim Tekniği: Kalıba döküm. Ağız ve gövdesinin bir bölümü korunmuştur. Kalıba döküm tekniğinde yapılmıştır. Düz ağız kenarlıdır. Yarı küresel gövdelidir. Kalın cidarlıdır. Dışta ağız kenarı altında derin kaburga bezemeye sahiptir.

Benzer Örnekler: bk. Kat. No. 1.

MÖ I. yüzyıl ortaları - MS I. yüzyıl.

10. Kaburga Bezemeli Kâse (Fig. 10).

Kazı Buluntu No: C410. Buluntu Yılı ve Yeri: 2015, *Nekropolis*.

Yükseklik: 3,6 cm Renk: Opak, kraliyet mavisi. Üretim Tekniği: Kalıba döküm. Gövde parçasıdır. Kalıba döküm tekniğinde yapılmıştır. Yarı küresel gövdelidir. Kalın cidarlıdır. Dışta derin kaburga bezemeye sahiptir.

Benzer Örnekler: bk. Kat. No. 1.

MÖ I. yüzyıl ortaları - MS I. yüzyıl.

11. İnce Kaburga Bezemeli Kâse (Fig. 11).

Kazı Buluntu No: C414. Buluntu Yılı ve Yeri: 2015, *Nekropolis*.

Ağız Çapı: - Yükseklik: 4,7 cm Renk: Yarı saydam, su yeşili. Üretim Tekniği: Serbest üfleme. Ağız ve gövdesinin bir bölümü korunmuştur. Dışa çekik ağız kenarı islenmeden bırakılmıştır. Yuvarlak gövdelidir. İnce cidarlıdır. Yüzeyinde irrizasyon vardır. Dışta omuz altında başlayan ince kaburga bezemeye sahiptir. Kaburgalar içte hafif iz bırakmıştır.

Benzer Örnekler: Dusenbery 1967, 44-45 Fig. 33-34; 1998, 1076-1078; von Saldern 1980a, 12-13 Pl. 20, 2, No: 42-44; Rodhe 1980, 160 Abb. 29; Oliver 1980, 53 Fig. 39-40; Canav 1985, Kat. No. 138; Weinberg 1992, 120-123 Fig. 90, 93; Lightfoot 1993, 37-38 Fig. 55-56; Battie & Cottle 1995, 27; Gürler 2000, 72 Kat. No. 90; Israeli 2003, 119 Fig. 112-113; 2008, 372, 398 Fig. 21-22; Lazar 2003, 68-69 Fig. 2.3.1; Arveiller-Dulong & Nenna 2005, 39 Fig. 20; Dussart 2006, 52 Fig. 2,6; Bats 2006, 328-329 Fig. 11; Taştumur 2007, 37, 132-133 Kat. No. 28-30; Weinberg & Stern 2009, 74 Fig. 5, 85, 87, Pl. 8, 84-88; Gençler 2009, 40, 173, Kat. No. 43, Res. 17; 2011, 242 Fig. 4, 5; Grose 2012, 74-75 Fig. 33, G 387-392, 396; Höpken & Çakmaklı 2015, DocNr. 17, InvNr. k969; Jackson-Tal 2016, 19-20 Fig. 8.19:104; Baybo 2016, Çiz. XII, Y86-92, Çiz. XXI, B27-29, Çiz. XLI, D3-4, Çiz. LXV, T12-13.

MÖ geç I. yüzyıl ile MS I. yüzyıl.

12. İnce Kaburga Bezemeli Kâse (Fig. 12).

Kazı Buluntu No: C413. Buluntu Yılı ve Yeri: 2015, *Nekropolis*.

Yükseklik: 2,4 cm Renk: Yarı saydam, su yeşili. Üretim Tekniği: Serbest üfleme. Gövde parçasıdır. Dışta ince kaburga bezemeye sahiptir. Kaburgalar içte belirgin iz bırakmıştır.

Benzer Örnekler: bk. Kat. No. 11.

MÖ geç I. yüzyıl ile MS I. yüzyıl.

13. İnce Kaburga Bezemeli Kâse (Fig. 13).

Kazı Buluntu No: C415. Buluntu Yılı ve Yeri: 2015, *Nekropolis*.

Kaide Çapı: - Yükseklik: 2,0 cm Renk: yarı saydam, su yeşilidir. Üretim Tekniği: Serbest üfleme. Kaide ve gövdesinin bir bölümü korunmuştur. Kalınlaştırılmış düz diplidir. Yuvarlak gövdelidir. Kaideden sonra gövde ince cidarlıdır. Dışta dip kenarında başlayan ince kaburga bezemeye sahiptir. Kaburgalar içte belirgin iz bırakmıştır.

Benzer Örnekler: bk. Kat. No. 11.

MÖ geç I. yüzyıl ile MS I. yüzyıl.

14. İnce Kaburga Bezemeli Kâse (Fig. 14).

Kazı Buluntu No: C177. Buluntu Yılı ve Yeri: 2015, *Nekropolis*.

Kaide Çapı: 2,0 cm Yükseklik: 2,0 cm Renk: Yarı saydam, açık sarımsı beyaz. Üretim Tekniği: Serbest üfleme. Kaide ve gövdesinin bir bölümü korunmuştur. Kalınlaştırılmış düz diplidir. Yuvarlak gövdelidir. Kaideden sonra gövde ince cidarlıdır. Yüzeyinde irrizasyon vardır. Dışta dip altında başlayan ince kaburga bezemeye sahiptir. Kaburgalar içte belirgin iz bırakmıştır.

Benzer Örnekler: Höpken & Çakmaklı 2015, DocNr. 17, InvNr. k969; Weinberg & Stern 2009, 74 Pl. 8, 87.

MÖ geç I. yüzyıl ile MS I. yüzyıl.

15. Kaburga Bezemeli Fincan/Kâse (Fig. 15).

Kazı Buluntu No: C439. Buluntu Yılı ve Yeri: 2015, *Nekropolis*.

Ağız Çapı: 11,0 cm Yükseklik: 3,5 cm Renk: Yarı saydam, açık mavi. Üretim Tekniği: Kalıba üfleme. Ağız ve gövdesinin bir bölümü korunmuştur. Dışa çekik ağız kenarlıdır. Ağız kenarı işlenmeden kesilmiş ve tepede düz bırakılmıştır. Kaburgalardan oluşan kısa omuz çıkıntılıdır. Kaburgalar birbirine yakın, dikey olarak gövdede devam eder. Yuvarlak gövdelidir. İnce cidarlıdır.

Benzer Örnekler: Jaffe 1978, 33 Fig. 55; Lightfoot & Aslan 1992, 59 Fig. 21; Weinberg 1992, 122-123 Kat. No. 93; Lightfoot 1993, 36-37 Fig. 52-54; 2014, 34-35 Fig. 25; Cool & Price 1995, 52-53 Fig. 3.3, 243; Lazar 2003, 50, 2.2.1; Israeli 2008, 397 Fig. 20; Gençler 2009, 37-39, 172-173 Çiz. V, 42; Weinberg & Stern 2009, 66-67, 80-81 Fig. 8, Pl. 13, 147-148; Jackson-Tal 2016, 15-16 Fig. 8.17, 83-87; Erten & Akkuş Koçak 2020, 211-212, Lev. 2, 8-11.

MS I. yüzyıl.

16. Kaburga Bezemeli Fincan/Kâse (Fig. 16).

Kazı Buluntu No: C4. Buluntu Yılı ve Yeri: 2015, *Nekropolis*.

Kaide Çapı: 4,2 cm Yükseklik: 3,5 cm Renk: Yarı saydam, açık mavi. Üretim Tekniği: Kalıba üfleme. Kaide ve gövdesinin bir bölümü korunmuştur. Ompalos diplidir. Gövdede birbirine yakın, ince kaburgalar vardır. Kalın cidarlıdır.

Benzer Örnekler: bk. Kat. No. 15.

MS I. yüzyıl.

BİBLİYOGRAFYA

- Arveiller-Dulong V. & Nenna M. D. 2005, *Les verres antiques*. Vol. II. Paris.
- Aşkın E., A. Yıldız, H. E. Ergürer, H. Körsulu, M. Kurt & M. Alkan 2016, "Philadelphia (Ermenek / Gökçeseki) Kazısı 2015". *Anmed* 14, 357-361.
- Barag D. 1985, *Catalogue of Western Asiatic Glass in the British Museum*. Vol. I. London.
- Barkoczi L. 1996, *Antike Glaeser, Monumenta Antiquitatis Extra Fines Hungariae Reperta* 5. Roma.
- Bats M. 2006, *Olbia de Provence (Hyeres, Var) A l'époque Romaine (I s. AV. J.-c. – VII s. Ap. J.C.)*, *Etudes massaliotes* 9.
- Battie D. & Cottle S. 1995, *Sotheby's Concise Encyclopedia of Glass*. Hong Kong.
- Baybo S. 2003, *Patara Kazılarında (1989-2001) Ele Geçen Cam Eserler*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi. Antalya.
- Baybo S. 2016, *Limyra Cam Buluntuları (1969-2012) ve Doğu Akdeniz Cam Ticareti*. Yayımlanmış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi. Konya.
- Canav Ü. 1985, *Türkiye Şişe Cam Fabrikaları A.Ş. Cam Eserler Koleksiyonu*. İstanbul.
- Cool H. E. M. & Price J. 1995, *Roman Vessel Glass from Excavations in Colchester 1971-1985*, *Colchester Archaeological Report* 8. Colchester.
- Crowfoot J. W., G. M. Crowfoot & M. Kenyon 1957, *The Objects from Samaria, Samaria Sebaste III. Reports of the Work of the joint Expedition in 1931-1933 and of the British Expedition in 1935*. London.
- Çakmaklı Ö. D. 2012, *Karia Bölgesi Roma Dönemi Cam Kap Tipolojisi*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi. Ankara.
- Doğanay O. 2005, *Ermenek ve Yakın Çevresindeki Antik Yerleşim Birimleri*. Konya.
- Dusenbery E. B. 1967, "Ancient Glass From The Cemeteries of Samothrace". *Journal of Glass Studies* IX, 34-49.
- Dusenbery E. B. 1998, *Samothrace, The Necropoleis Catalogues of Objects by Catorogies, Samothrace II*. Princeton & New Jersey.
- Dussart O. 1998, *Le Verre en Jordanie et en Syrie du Sud, Institut Français D'Archeologie du Proche-Orient Beyrouth-Damas-Amman Bibliotheque Archeologique et Historique, CLII*. Beyrouth.
- Dussart O. 2006, "The Glass Vessels of Zeugma Results of the First Study Campaign in 2003". Ed. R. Ergeç, *Uluslar Arası Geçmişten Geleceğe Zeugma Sempozyumu Gaziantep, 20-22 Mayıs 2004*. Gaziantep, 51-54.
- Erten E. & Akkuş Koçak E. 2020, "Olba'dan Roma Erken İmparatorluk Dönemi Üfleme Cam Buluntuları". *Seleucia X*, 201-226.
- Erten E. 2018, *Silifke Müzesi Cam Kataloğu*. Ankara.
- Erten Yağcı E. 1993, *Başlangıcından Geç Antik Dönem Sonuna Kadar Anadolu'da Cam*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi. Ankara.
- Fleming S. J. 1996, "Early Roman Glass at the University of Pennsylvania Museum". Expedition 38/2. Kaynak: <https://www.penn.museum/documents/publications/expedition/38-2/Fleming.pdf>.
- Gezdeviciute V., M. Knief & I. Wehgartner 2010, *2000 Jahre antikes Glas: Schmuck und Alltagsgerät*. Nachrichten aus dem Martin von Wagner Museum der Universität Würzburg, Band 11. Würzburg.
- Gençler Ç. 2009, *Elaiussa Sebaste Antik Yerleşimi Cam Buluntuları*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi. Ankara.
- Gençler Güray Ç. 2010, "Soli-Pompeiopolis Antik Kenti (Mersin-Mezitli) Cam Buluntuları". *Camgeran Uluslararası Katılımlı Uygulamalı Cam Sempozyumu (11-21 Ekim 2010) Bildiriler Proceedings*. Eskişehir, 141-146.
- Gençler Güray Ç. 2011, "Elaiussa Sebaste'nin Roma Dönemi Cam Buluntuları". *Olba XIX*, 233-266.
- Grose D. F. 1979, "The Syro-Palestinian Glass Industry in the Later Hellenistic Period". *Muse* 13, 54-67.
- Grose D. F. 1989, *The Toledo Museum of Art Early Ancient Glass Core Formed, Rod-Formed, and Cast Vessels and Objects from the Late Bronze Age to the Early Roman Empire, 1600 BC to AD 50*, *Toledo Museum of Art*. New York.

- Grose D. F. 2012, "The Pre-Hellenistic, Hellenistic, Roman and Islamic Glass Vessels". Eds. A. M. Berlin & S. C. Herbert, *Tel Anafa II-Glass Vessels, Lamps, Objects of Metal and Groundstone and Other Stone Tools and Vessels*. Ann Arbor, 1-98.
- Grossmann R. A. 2013, "Glass". Ed. W. Aylward, *Excavations at Zeugma Conducted by Oxford University*. Vol. 3. Los Altos & California, 218-58.
- Gürler B. 2000, *Tire Müzesi Cam Eserleri*. Ankara.
- Haevernick T. E. (1958) 1981, "Zarten Rippenschalen". *Beitrage zur Glassforschung, Die wichtigsten Aufsätze von 1938 bis 1981*. Mainz am Rhein, XI-XXVIII.
- Haevernick T. E. (1967) 1981, "Die Verbreitung der 'Zarten Rippenschalen'". *Beitrage zur Glassforschung, Die wichtigsten Aufsätze von 1938 bis 1981*. Mainz am Rhein, 171-179.
- Haevernick T. E. 1967, "Die Verbreitung der 'Zarte Rippenschalen'". *Jahrbuch des RGZM* 14, 153-166.
- Hayes J. W. 1975, *Roman and Pre-Roman Glass in the Royal Ontario Museum*. Toronto.
- Hild F. & Hellenkemper H. 1990, *Tabula Imperi Byzantine 5: Kilikien und Isaurien*. Vien.
- Höpken C. & Çakmaklı Ö. D. 2015, *Narin Pırlıltı: Gaziantep Medusa Cam Koleksiyonu*. Bonn.
- Höpken C. 2003, "Glasfunde Vorbericht". *Kölner Jahrbuch* 36, 691-711.
- Isings C. 1957, *Roman Glass from Dated Finds*. Groningen/Djakarto.
- Israeli Y. 2003, *Ancient Glass in the Israel Museum, the Eliahu Dobkin Colection and Other Gifts, The Israel Museum Catalogue* 486. Jerusalem.
- Israeli Y. 2008, "The Glass Vessels". Ed. J. Patrich, *Archaeological Excavations at Caesarea Maritima, Areas CC, KK, and NN; Final Reports I: The Objects*. Jerusalem, 367-418.
- JackSon-Tal R. E. 2016, "Glass Vessels". Ed. D. Syon, Gamla III, *The Shmarya Gutmann Excavations 1976-1989 Finds and Studies, Part 2, IAA Reports, No. 59*. Jerusalem, 1-44.
- Jaffe M. 1978, *Glass at the Fitzwilliam Museum*. Cambridge.
- Körsulu H. & Ergürer H. E. 2018, "Philadelphia (Ermenek/Gokceseki) Hellenistik ve Roma Dönemi Seramikleri: Ön Rapor". Eds. H. Muşmal, U. E. Yüksel & M. A. Kapar, *Ermenek Araştırmaları I, Arkeoloji-Sanat Tarihi-Tarih*. Konya, 53-66.
- Körsulu H. & Ergürer H. E. 2019, "Isauria Kenti Philadelphia'dan (Karaman-Ermenek-Gökçeseki) Doğu Sigillata A (DSA) Kapları". *Cedrus* VII, 345-364.
- Körsulu H. 2019, "Isauria Bölgesindeki Philadelphia Antik Kentinden (Ermenek-Gökçeseki) Kurşun Sırlı Seramikler". *Seleucia* 9, 247-271.
- Lazar I. 2003, *Rimsko Steklo Slovenije/The Roman Glass of Slovenia, Opera Instituti Archaeologici Sloveniae* 7. Ljubljana.
- Lightfoot C. S. & Arslan M. 1992, *Anadolu Antik Camları: Yüksel Erimtan Koleksiyonu/Ancient Glass of Asia Minor: The Yüksel Erimtan Collection*. Ankara.
- Lightfoot C. S. 1993, "Some Examples of Ancient Cast and Ribbed Bowls in Turkey". *Journal of Glass Studies* 35, 22-38.
- Lightfoot C. S. 2014, *Ennion: Master of Roman Glass, The Metropolitan Museum of Art*. New York.
- Luckner K. T. 1994, "Ancient Glass". *Art Institute of Chicago Museum Studies* 20, 1, 78-91.
- Oliver A. J. 1967, "Late Hellenistic Glass in the Metropolitan Museum". *Journal of Glass Studies* IX, 13-33.
- Oliver A. J. 1980, *Ancient Glass in the Carnegie Museum of Natural History*. Pittshburg.
- Price J. 1991, "Decorated Mould-Blown Glass Tablewares in the First Century AD". Eds. M. Newby & K. Painter, *Roman Glass: Two Centuries of Art and Invention, Vol. XIII: Occasional Papers from the Society of Antiquaries of London*. London, 6-75.
- Rohde E. 1980, "Antikes Glas: Eine Vorlage aus den Beständen der Berliner Antiken-Sammlung". *Forschungen und Berichte, Bd. 20: 150 Jahre Staatliche Museen zu Berlin*, 147-187.
- Ruge W. 1938, "Philadelphia (2)". *RE* XIX/2, 2093-2094.
- Smith J. C. 1982, "A Roman Chamber Tomb on the South-East Slopes of Monasteriaki Kephala, Knossos".

- The Annual of the British School at Athens* 77, 255-293.
- Stern E. M. 2001, *Römisches, Byzantinisches und frühmittelalterliches Glas, 10 v. Chr – 700 N. Chr*, Ernesto Wolf Collection. Ostfildern & Ruit.
- Târlea A. & Cliante L. 2021, "Crystal Clear. Two Early Roman Ribbed Bowls from Tomis in the Collections of the Museum of National History and Archaeology Constanța". *Peuce New Series* XIX, 225-260.
- Taştemur E. 2007, *Klaros Cam Eserleri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi. Edirne.
- Vessberg O. & Westholm A. 1956, *The Hellenistic and Roman Periods in Cyprus, the Swedish Cyprus Expedition. Vol. IV, Part 3*. Stockholm.
- von Saldern A. 1962, "Glass from Sardis". *AJA* 66, 1. 5-12.
- von Saldern A. 1980a, *Ancient and Byzantine Glass From Sardis*. (Sardis Monograf 6). Cambridge, Mass.
- von Saldern A. 1980b, *Glass 500 B.C. to A.D. 1900 The Hans Cohn Collection*, Los Angeles/California.
- Weinberg G. D. & Stern E. M. 2009, *Vessel Glass*. (The Athenian Agora 34). Princeton, New Jersey.
- Weinberg G. D. 1969, "Hellenistic Glass from Tel Anafa in Upper Galilee". *Journal of Glass Studies* XI, 17-27.
- Weinberg G. D. 1973, "Notes on Glass from Upper Galilee". *Journal of Glass Studies* 15, 35-51.
- Weinberg G. D. 1992, *Glass Vessels in Ancient Greece*. Athens.
- Yıldız A. & Aşkın E. 2016, "Philadelphia Antik Kenti (Ermenek/ Gökçeseki) 2015 Yılı Temizlik Amaçlı Kazı ve Bitki Temizliği Çalışmaları". 25. Müze Kurtarma Kazıları Sempozyumu ve 11. Uluslararası Müzecilik Çalıştayı. Ankara, 251-266.

Side'nin Roma İmparatorluk Dönemi Sikkeleri Üzerinde Apollon Sidetes İkonografileri

Apollon Sidetes Iconographies on the Roman Imperial Coins of Side

Hüsamettin Hayri ŞENER*

Öz: Bu çalışmanın konusunu Side'nin Roma İmparatorluk Dönemi sikkeleri üzerinde görülen Apollon Sidetes ikonografileri oluşturmaktadır. Side'nin önde gelen tanrılarından biri olan Apollon, kültü kentte oldukça eskiye giden bir tanrıdır. Kentte ataların tanrısı ve kent kurucu tanrı olarak tapınım gören Apollon aynı zamanda yerel köklerine işaret eden Sidetes ismiyle adlandırılmaktadır. Tanrının kent adı ile özdeşleştirilmesi, kültürünün kentin kuruluşu kadar eski olduğuna işaret etmesi açısından önemlidir. İmparator Gallienus'a ait bir sikkenin arka yüz tasvirinde Apollon'u *khiton* ve *khlamys* giyimli, ayağında çizmeleri, sağ elinde *phiale* ve sol elinde defne dalı ile tasvir eden ikonografi sikke lejantından dolayı araştırmacılar tarafından Sidetes olarak adlandırılmaktadır. İmparatorluk Dönemi sikkeleri üzerinde en sık karşılaşılan Apollon tiplerinden birini oluşturan Sidetes, sikke basımlarının son bulunduğu döneme kadar zengin bir ikonografik çeşitlilikte karşımıza çıkmaktadır. Sidetes ikonografilerinde dikkati çeken en önemli özellik bunların kent tasvirinde sahip oldukları anlamlardır. Bu yüzden sikkelerin arka yüzlerinde karşılaşılan her bir tasvir, kentte tanrının kültürünün öneminin ve anlamının anlaşılmasında önemli belgelerdir.

Anahtar Kelimeler: Pamphylia • Side • Apollon Sidetes • Sikke • İkonografi

Abstract: The subject of this study is the Apollon Sidetes iconography seen on the Roman Imperial Period coins of Side. Apollo, one of the leading gods of Side, is a god whose cult goes back to ancient times in the city. Apollo, who is worshiped as the god of ancestors and the city-founder god in the city, is also called as Sidetes, indicating his local roots. The identification of the god with the name of the city is important as it indicates that his cult is as old as the foundation of the city. The iconography depicting Apollo dressed in *chiton* and *khlamys*, with boots on his feet, with a *phiale* in his right hand and a laurel branch in his left hand, on the reverse side of a coin belonging to Emperor Gallienus, is called Sidetes by researchers due to the coin legend. Sidetes, one of the most frequently encountered Apollo types on coins of the Imperial Period, appeared in a rich iconographic variety until the period when coinage ceased. The most important feature that draws attention in Sidetes iconographies is the meanings they have in the depiction of the city. Therefore, each depiction encountered on the back of the coins is an important document in understanding the importance and meaning of the god's cult in the city.

Keywords: Pamphylia • Side • Apollon Sidetes • Coin • Iconography

Giriş

Pamphylia kenti Side'nin *pantheonunda* önde gelen tanrılardan biri olan Apollon, kültü kentte oldukça eskiye giden bir tanrıdır. Kent sikkeleri üzerinde görülen Apollon ile ilgili tasvirler, kültürünün

* Öğr. Gör. Dr., Aksaray Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Aksaray. 0000-0002-6737-0028
hhayrisener@aksaray.edu.tr

Bu çalışma "Epigrafik, Nüsmatik ve Arkeolojik Veriler Işığında Side'de Athena ve Apollon Kültüleri" adlı doktora tezinden üretilmiş ve kapsamlı hale getirilmiştir.

Makale Türü: Araştırma | Geliş Tarihi: 18/11/2023 | Kabul Tarihi: 02/02/2024; Şener H. H. 2024 "Side'nin Roma İmparatorluk Dönemi Sikkeleri Üzerinde Apollon Sidetes İkonografileri". *Cedrus* XII, 123-150.

kentin baştanrıçası Athena ile birlikte yediyüz yıldan uzun bir süre kült sürekliliğine sahip olduğuna güçlü delildir. Side’de ele geçen İmparatorluk Dönemi yazıtlarında belgelenen ataların tanrısı ve kent kurucu tanrı anlamına gelen *patroos* (πατρώος) ve *ktistes* (κτίστης) sıfatları, Apollon’un Side’de eskiye giden köklerine işaret etmektedir¹. Tanrıya verilen bu sıfatlar Roma İmparatorluk Dönemi’nden gelse de kültünün kentte çok eski bir geleneğin devamı olduğunu ve Apollon’un kent ile var olduğunu göstermesi açısından kayda değerdir². Apollon’un Side’de yerel karakterine işaret eden başka bir belge ise sikkeler üzerinde karşımıza çıkan “Sidetes” (Σιδήτης) isimlendirmesidir. Apollon’un kent adı ile özdeşleştirilmesi, kültünün kentin kuruluşu kadar eski olduğuna ve yerel yönüne işaret etmesi açısından önemlidir³. Apollon’a Sidetes isminin verilmesi aynı zamanda kültünün eski yerel bir tanrı ile de birleştirilmiş olabileceğine bir işarettir⁴. Roma İmparatorluk Dönemi’nde kent kurucu tanrı ve ataların tanrısı gibi sıfatların yanında tanrıya verilen Sidetes adlandırması Apollon’un bu dönemde kentte *Arkhegetes* tanrı olarak algılandığının bir göstergesidir⁵. Epigrafik belgeler MS II ve III. yüzyılda Apollon’un kentte artan önemini ortaya koymaktadır. Apollon, Side’de agonistik yönü ağır basan bir tanrıydı⁶. Bu yüzyıllarda kentte artan agonistik coşku ve ayrıca direkt Apollon ile ilişkili agonlar kentte Apollon kültünün öneminin artmasında etkili olmuştur. Bu yüzden olacak ki Side’nin MS II ve III. yüzyılda darp ettiği sikkelerin arka yüzlerinde Apollon tasvirlerinde gözle görülür bir artış dikkati çekmektedir. Apollon ile ilgili her bir sikke ikonografisi tanrının kent tasvirinde oynadığı rol ve anlam için önemli bir belge durumundadır.

Apollon Sidetes

Sadece sikkeler üzerinde karşımıza çıkan Sidetes ismi kentte bugüne kadar ele geçmiş yazıtlarda henüz belgelenmemiştir. İsimlendirmenin çıkış noktası Gallienus döneminden gelen ve arka yüzünde ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ ΣΙΔΗΤΟΥ ΝΕΩΚΟΠΟΥ lejanti yer alan Apollon tasvirli bir sikkedir (Fig. 1)⁷. Sikkenin arka yüzünde Apollon, ayakta, kısa *khiton* ve *khlamys* giyimli, sağ elinde *phiale*, baş hizasına kadar kaldırmış olduğu sol elinde ise uzun bir defne dalı ve ayağında çizmeleri ile betimlenmiştir.

¹ Nollé 1993a, 40; Alanyalı 2005, 90-91; 2011, 76. Ataların tanrısı, aileleri ve aile üyelerini koruyan, onları savunan anlamına gelen πατρώος sıfatı Apollon için sık kullanılan sıfatlardan biridir (Wernicke 1895, col. 63; Leschhorn 1984, 113 dn. 1). Kent kurucu tanrı olarak Apollon tüm tanrılar arasında en çok onurlandırılan tanrılardan biridir (Leschhorn 1984, 360-363).

² Nollé 1993a, 113; Alanyalı 2011, 76. Apollon’a Side’de verilen bu sıfatlar, Apollon’un kolonistleri kente yönlendirdiği ve gelen ilk yerleşimciler tarafından kentin kurulduğu şeklinde de yorumlanmaktadır (Nollé 1990, 253; 1993a, 40). Ancak bunu kesin olarak doğrulayacak gerek arkeolojik gerekse de epigrafik malzemeler elimizde mevcut değildir.

³ Apollon’un sadece Side’de değil, aynı zamanda Perge’de *Pamphylios* epithetonu ile ve yine Perge’ye bağlı kırsal bir yerleşme olan Lyrboton Komē’de *Lyrboton* ve *Elabairos* gibi *toponim* sıfatlarla onurlandırılması Pamphylia Bölgesi’nde yerel köklerine işaret etmektedir. Bk. Şahin 1999, 72-80 no. 56, 102-103 no. 77; Dağlı-Dinçer 2022, 109-114.

⁴ Alanyalı 2011, 76.

⁵ Nollé 1993a, 40. Bununla birlikte Side’de ele geçen yazıtlarda Apollon için *Arkhegetes* (Αρχηγέτης) sıfatı henüz belgelenmemiştir.

⁶ Bk. Şener 2022, 308-313.

⁷ Sikke betimlemesi için bk. Friedlaender 1883, 3 Lev. I no. 2; Imhoof-Blumer 1902, 344 no. 37; Nollé 1990, 249 Abb. 8 no. 36; SNG France III, 948.

Araştırmacılar⁸ tarafından Sidetes olarak adlandırılan bu tip Side'nin İmparatorluk Dönemi darplarında en sık karşılaşılan Apollon tipidir⁹. İlk olarak İmparator Nero sikkeleri üzerinde karşımıza çıkan bu tip, sikke basımlarının son bulunduğu Aurelianus dönemine (MS 270-275) kadar yaklaşık 250 yıl boyunca Side sikkeleri üzerinde korunmuştur.

Fig. 1

Apollon Sidetes betimlemesine baktığımızda dikkati çeken çok sayıda karakteristik vardır. Bunlardan biri Apollon'un üzerinde taşımış olduğu elbisedir. Tanrı, dizin üst kısmına kadar inen, kısa kollu, ince pileli ve belden kemerle sıkılmış bir *khiton* taşımaktadır. *Khiton* üzerine ise uçları boyun kısmında birleştirilmiş ve omuz kısmında arkadan aşağıya doğru sarkan bir *khlamys* taşımaktadır¹⁰. Bu giysi tipi, MÖ IV. yüzyılda başlayıp Hellenistik Dönem ve Roma Dönemi boyunca Sidetes olarak adlandırılan tipte korunmuştur. Apollon Sidetes tasvirindeki bir diğer önemli özellik ise elinde taşıdığı atribütlerdir. Bu atribütler sağ elinde tuttuğu *phiale* ve yukarıya kaldırmış olduğu sol elinde taşıdığı uzun defne dalıdır. Sidetes tipinde dikkati çeken önemli bir diğer karakteristik ise tanrının ayağındaki çizmelerdir¹¹. İlk olarak MÖ 380-370 arasına tarihlendirilen gümüş *stater*ler üzerinde görülen çizme¹², Roma İmparatorluk Dönemi baskılarında istisnasız bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. Tüm bu özellikler dikkate alındığında Apollon Sidetes tipinin (Fig. 1) Side'nin MÖ 360-333 yılları arasında darp ettiği gümüş *stater*lerin arka yüzlerinde görülen Apollon tasvirine kadar geri gittiğini görmekteyiz (Fig. 2d). Bu yüzden Fig. 5'teki Apollon tasvirini kısa *khiton*, *khlamys*, uzun defne dalı ve *phiale* gibi özelliklerinin yanında karakteristik çizmelerden dolayı Apollon Sidetes tipinin öncüsü olarak kabul edebiliriz.

Fig. 2a-d

Apollon Sidetes'in elinde taşımış olduğu defne dalı ve *phiale* aynı zamanda MÖ 380-370 arası dönemde darp edilen gümüş *stater*lerin arka yüzlerinde görülen çıplak betimlenmiş Apollon tipinde karşımıza

⁸ Apollon Sidetes adlandırması ile ilgili olarak bk. Friedlaender 1883, 3; Hill 1897, 81-82 dn. §; Imhoof-Blumer 1902, 336-337; Pick 1904, 40 dn. 96; Mansel 1965, 891; Atlan 1967, 27-28, 36; Nollé 1990, 249, 253; 1993a, 112-113; Alanyalı 2005, 89-92; 2011, 76.

⁹ Sidetes tipi dışında İmparatorluk Dönemi Side sikkeleri üzerinde *Pythios*, *Kitharados* ve tanrıyı eski gelenekte, elinde *phiale* ve yay ile gösteren tipler bilinmektedir. Bk. Şener 2022, 355-359, 360-361, 388-392.

¹⁰ Atlan 1967, 27-28. MÖ 380-370 arası döneme tarihlendirilen *stater*lerin arka yüzlerindeki tipler, Roma Dönemi tiplerine göre daha sanatsal ve kaliteli olduğundan *khiton* ve *khlamys* ayrımı çok iyi takip edilebilmektedir. Örneğin bk. Atlan 1967, Lev. XII no. 127.

¹¹ Çizme genel olarak Apollon ikonografisinde çok nadir görülmektedir. Apollon'u çizme ile gösteren bronz bir heykel tanrının Patras'taki kutsal alanında bulunmaktaydı. Pausanias'ın (Paus. VII. 20. 3) bildirdiğine göre çıplak betimlenmiş tanrı, ayağında çizmeler taşımaktaydı, bk. Lambrinudakis *et al.* 1984, 226-227 no. 341. Çizme özellikle Roma *pantheon*unda çobanların ve ormanların tanrısı olarak onurlandırılan Silvanus'un önemli bir ikonografik özelliğidir. Bk. Simon 1990, 200-203 Abb. 257, 260; Peter 1909, col. 826.

¹² Örneğin bk. Atlan 1967, 28 Lev. V no. 119.

çıkmaktadır (Fig. 2c). Omuzları üzerinden kollarına dolanan *khlamyse* kadar çıplak betimlenmiş Apollon tıpkı Sidetes tipinde olduğu gibi sağ elinde *phiale*, sol elinde ise uzun bir defne dalı tutmaktadır. Atlan (1967, 36), MÖ IV. yüzyıl sikkelerinde çıplak betimlenmiş Apollon'un zaman içerisinde giyimli hale gelip geleneksel Apollon Sidetes tipine dönüştüğünü ve bu şekliyle Roma İmparatorluk Dönemi boyunca korunduğunu ifade eder. Apollon Sidetes'in önemli bir belirteci olan defne dalı MÖ IV. yüzyılda darp edilen sikkelerin arka yüzlerindeki diğer Apollon tasvirlerinde de görülmektedir (Fig. 2a-b). Bu yüzden Side Apollonu'nun devam eden süreç içerisinde ikonografik bazı değişikliklere uğradığını söyleyebiliriz. Muhtemelen Sidetes olarak adlandırılan bu tip, Hellenistik Dönem içerisinde kanonik hale gelmiş ve buradan Roma İmparatorluk Dönemi darplarına geçmiştir. Zira İmparatorluk Dönemi sikkeleri üzerinde en erken karşımıza çıkan Apollon tipi de Sidetes olarak adlandırılan tiptir.

Apollon Sidetes ile ilgili bir diğer önemli nokta ise araştırmacıların Sidetes olarak adlandırdıkları tipin kesin olarak sikke tasvirindeki Apollon tipi olup olmadığıdır. Roma İmparatorluk Dönemi ve öncesinde Apollon Sidetes ikonografisi hakkında bilgi verecek veya Gallienus sikkesi üzerindeki Apollon tasvirini doğrulayacak heykeltıraşlık eserler kentte henüz ele geçmemiştir. Buna karşın Side Tiyatrosu'nun *scaenae frons* kaset kabartmasında arkaik stilde ve çıplak verilmiş Apollon betimlemesi, gerek boynuna dolanan *khlamys*, gerekse atribütleri yönünden MÖ IV. yüzyıl sikkeleri üzerindeki Apollon tasvirleri ile karşılaştırılabilir. Kaset kabartmasında Apollon'un hemen yanında betimlenen yay ve oktanlık MÖ IV. yüzyıl sikkeleri üzerinde Apollon'un atribütü olarak karşımıza çıkmaktadır (Fig. 2a-b)¹³. Alanyalı, *scaenae frons* kaset kabartmasında arkaik stilde betimlenmiş tasviri Apollon Sidetes olarak tanımlamaktadır¹⁴. Kaset kabartmasındaki tasvir Apollon Sidetes'in eski resminin bir yansıması olsa gerektir. Benzer şekilde imparator Aemilianus döneminden (MS 253) gelen bir arka yüz tasvirinde de Apollon eski gelenekte tasvir edilmiştir¹⁵. Sikke üzerindeki Apollon tasviri MÖ 400-380 arasında tarihlendirilen Fig. 3 ile hem elbise biçimlendirmesi hem de sol elinde yayı tutuş şekli yönünden benzerdir. Hem kaset kabartmasını hem de Aemilianus sikkesini Apollon Sidetes'in eski imajının Roma İmparatorluk Dönemi'ndeki bir yansıması olarak kabul edebiliriz. Bu, Apollon Sidetes olarak adlandırılan tipin başlangıçta çıplak olduğunu ve zaman içerisinde giyimli hale geldiği şeklinde yorumlanabilir. Muhtemelen giyimli Apollon tipi Sideliler tarafından benimsenmiş olacak ki Hellenistik ve Roma Dönemleri boyunca Side sikkeleri üzerinde korunmuş ve sürekli betimlenmiştir. Güney Pisidia kentlerinden Pednelissos¹⁶ ve

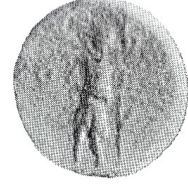

Fig. 3

¹³ Yay, MÖ IV. yüzyıl sikkeleri dışında, Roma İmparatorluk Dönemi Side sikkeleri üzerinde Apollon tasvirlerinde nadir karşımıza çıkar. Aemilianus'a ait bir sikkenin arka yüzünde Apollon, *khimation* giyimli, sağ elinde *phiale* ve sol elinde yay ile tasvir edilmiştir. Oktanlık ise Roma Dönemi sikkeleri üzerindeki Apollon tasvirlerinde görülmez, bk. Şener 2022, 360-361.

¹⁴ Alanyalı 2003, 270; 2005, 89; 2011, 76; 2016, 148.

¹⁵ Sikke tasviri için bk. *RPC IX*, 1163.

¹⁶ Işın 1998, 117-118 Figür 16-17; 2008, 108; 2014, 89. Kentin güney batısındaki Apollon Kutsal Alanı'nda yer alan kabartma, temenos duvarında yer alan bir kaya bloğuna oyulmuştur. Bir *aedicula* içine yerleştirilmiş kabartmada tanrı, kısa *khiton* ve *khlamys* giyimli; sağ elinde *phiale* ve sol elinde uzun defne dalı ile geleneksel Sidetes ikonografisinde tasvir edilmiştir. Apollon Sidetes, Pednelissos'un İmparatorluk Dönemi darplarında da karşımıza çıkmaktadır. Kısa *khiton* ve *khlamys* giyimli bir elinde *phiale* diğer elinde uzun asa tutan figür bazı kataloglarda kadın (Örneğin bk. *SNG v. Aul.* 12, 5139), bazı kataloglarda ise (*RPC IV.3* (online) 7703-7704) erkek tanrı figürü olarak adlandırılmaktadır. Buna karşın söz konusu tasvir geleneksel Apollon Sidetes ikonografisine çok benzemektedir.

Melli'de¹⁷ Geç Hellenistik/Erken Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlendirilen Apollon Sidetes kabartmaları da Sidetes tipinin Hellenistik Dönem'de kanonik hale geldiğini doğrulamaktadır. Bu tipin sadece Side sikkeleri üzerinde değil aynı zamanda Side'ye komşu Doğu Pamphylia kenti Lyrbe¹⁸ ve Batı Kilikia Bölgesi kentleri Korakesion¹⁹, Syedra²⁰, Laertes²¹ ve Selinus²² sikkeleri üzerinde sıkça tasvir edilmesi Gallienus sikkesi üzerindeki tasvirin Apollon Sidetes'in geleneksel tasviri olduğunu doğrulamaktadır.

İmparatorluk Dönemi Sikkeleri Üzerinde Sidetes İkonografileri

Side'nin Roma İmparatorluk Dönemi sikkelerinin arka yüzlerindeki ana Apollon tipini Sidetes tipi oluşturmaktadır. İlk olarak İmparator Nero Dönemi ile Side sikkeleri üzerinde görülmeye başlayan bu tip, zengin bir ikonografik çeşitlilikte karşımıza çıkmaktadır. İmparatorluk Dönemi'nin I. yüzyılı içerisinde arka yüzlerde az sayıda Sidetes ikonografisi görülürken, II. ve III. yüzyılda ikonografilerde gözle görülür bir artış dikkati çekmektedir. Sikkeler üzerinde görülen ikonografiler hem Apollon Sidetes'in kent için önemini hem de kent tasvirinde oynadığı rolü göstermesi açısından önemlidir.

Apollon Sidetes Yanında Ağaç veya Nar ile

Roma İmparatorluk Dönemi'nin I. yüzyılında Apollon Sidetes tipinde dikkati çeken başlıca karakteristik özelliklerden biri tanrının cepheden betimlenmesidir. Kısa *khiton* ve *khlamys* giyimli, ayağında çizmeleri, başında defne çelengi, her iki elinde *phiale* ve uzun defne dalı ile cepheden verilmiş tanrının genellikle sol ayağı taşıyıcı, sağ ayak ise dizden bükülüp hafif geride betimlenmiştir. Bu tip imparator Nero dönemine ait sikkelerin arka yüzlerinde belirleyicidir²³. Domitianus dönemine ait bazı sikkeler üzerinde de görülen bu tipte baş yavaş yavaş sola dönük bir şekilde tasvir edilmeye başlanır²⁴. Cephe- den başı sola dönük verilmiş Apollon Sidetes tipi İmparatorluk Dönemi'nin II. ve III. yüzyıllarında, Apollon Sidetes'i yalnız gösteren ikonografilerde karakteristik hale gelir ve sikke basımlarının son bulunduğu Aurelianus dönemine (MS 270-275) kadar sikkeler üzerinde korunur.

¹⁷ Pednelissos'un yaklaşık 26 km batısında yer alan Melli yerleşmesindeki kabartma, Pednelissos'taki kabartma ile oldukça benzerdir. Pednelissos'taki gibi bir *aedicula* içinde verilmiş kabartma kötü durumda ele geçmiştir. Buna karşın figürün baş konturları, ayakları ile sağ elin durumu, üzerindeki *khlamys* ve taşımış olduğu asaya ait izler, kabartmada Apollon Sidetes'in tasvir edildiğini göstermektedir. Bk. Işın 2008, 114-115 Figür 5-6; 2014,102 Figür 7.

¹⁸ Örneğin bk. *SNG v. Aul.* 13, 5699; *SNG Pffs.* VI, 890 (III. Gordianus); *SNG Switz. I Suppl.* 34; *SNG Pffs.* VI, 904; *SNG Cop.* 33, 163 (I. Valerianus).

¹⁹ Imhoof-Blumer 1902, 461 no. 3; *RPC IV.3* (online) 6013 (*temp.*) (M. Aurelius).

²⁰ *SNG Pffs.* VI, 1166 (A. Pius).

²¹ Laertes, Apollon Sidetes tipinin sikkeler üzerinde en sık tasvir edildiği Batı Kilikia Bölgesi kentlerinden biridir. Bk. *SNG Switz. I Suppl.* 59; *SNG Pffs.* VI, 849; *RPC III*, 2747 (Traianus); *SNG Pffs.* VI, 860; *RPC III*, 2750 (Hadrianus); *SNG Cop.* 33, 158 (A. Pius); *SNG Pffs.* VI, 870 (M. Aurelius); *SNG Pffs.* VI, 871 (L. Verus).

²² *SNG Switz. I Suppl.*, 89 (S. Alexander); *RPC III*, 3185 (Hadrianus); VI (online), 6859 (S. Alexander); IX, 1303 (T. Decius); IX, 1306 (H. Etruscilla).

²³ Genel olarak bk. *SNG Pffs.* IV, 619-620; *SNG France III*, 782; *RPC I*, 3400.

²⁴ Domitianus dönemi sikkeleri için bk. Lindgren & Kovacs 1985, 60 no. 1159; *SNG Pffs.* IV, 630-634; *SNG Schweiz II*, 1296; *SNG France III*, 789-791; *RPC II*, 1524-1526.

İmparator Domitianus Dönemi sikkelerinin arka yüzlerinde görülen Apollon Sidetes ikonografilerinde dikkati çeken özelliklerden biri tanrının yanında tasvir edilmiş ağaçtır²⁵. Cepheden verilmiş Apollon Sidetes, sağ elinde *phiale* ile Side kentinin arması olan nar tutmaktadır (Fig. 4a).

Sikke ikonografisinde tanrının hemen yanında verilmiş ağaç Side'nin sembolü nar veya Apollon kültüründe önemli rol oynayan defne olmalıdır. Side kentinin arması olan nar kentin baş tanrıçası Athena'nın olduğu kadar Apollon için de kutsal bir meyvedir²⁶. Sikke ikonografisinde tanrı sağ elinde, *phiale* üstünde sapı belirgin bir nar taşımaktadır. Sapı belirgin verilmiş nar motifi İmparatorluk Dönemi

Fig. 4a-b

Apollon Sidetes ikonografilerinde sıkça görülmektedir (Fig. 4b). Side'nin konuşan sembolü olan nar, İmparatorluk Dönemi sikkeleri üzerinde daha çok dallarında meyvesi ile stilize edilmiş ağaç şeklinde tasvir edilmiştir²⁷. Ancak Domitianus sikkesi üzerinde tanrının yanında yaprakları geniş ve uzun verilmiş ağaç, narın aksine daha çok defne ağacına çağrışım yapmaktadır. Zira Apollon kültüründe önemli rol oynayan defne aynı zamanda Apollon Sidetes'in de önemli bir atribütüdür. Defne erken ikonografilerde demet şeklinde (Fig. 2a-b), daha sonraki ikonografilerde ise uzun çubuk şeklinde tanrının sol elinde tasvir edilmiştir. Sikke ikonografisinde defne ağacının Apollon'un hemen yanında tasvir edilmesi aynı zamanda Apollon - Daphne mitosunu akla getirmektedir²⁸.

Apollon Sidetes İmparatorlar İle

İmparatorluk Dönemi sikkelerinin arka yüzlerinde karşılaşılan dikkat çekici Apollon Sidetes ikonografilerinden biri ise tanrıyı arka yüzlerde imparatorlar ile birlikte gösteren tasvirlerdir. Bugüne kadar ele geçen Side sikkeleri Apollon Sidetes'i arka yüzlerde iki farklı ikonografide göstermektedir. Söz konusu ikonografiler Apollon'un Side'nin önde gelen tanrısı olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

M. Aurelius'a ait bir sikkenin arka yüzünde Apollon Sidetes, yanında biri toga giyimli, elinde *phiale*; diğeri zırhlı, elinde kılıç olan iki figür ile birlikte tasvir edilmiştir. Ortada cepheden verilmiş Apollon Sidetes, sağ yanında yer alan figür ile el sıkışmaktadır (Fig. 5a)²⁹. Tanrının sağ yanında bulunan ve el sıkıştığı figür İmparator L. Verus, diğer figür ise İmparator M. Aurelius olarak yorumlanmaktadır³⁰. Side sikkeleri içerisinde nadir görülen bu ikonografi Roma İmparatorluk darplarından alınmıştır³¹. Side aynı zamanda arka yüzlerde M. Aurelius ile L. Verus'u karşılıklı el sıkışırken tasvir eden sikkeler darp etmiştir³². M. Aurelius, A. Pius'un ölümünden sonra 7 Mart 161 tarihinde L. Verus

²⁵ Ağaç, Domitianus'a ait bazı sikkeler üzerinde tanrının hemen sağında (RPC II, 1524), bazı sikkeler üzerinde ise sol tarafta verilmiştir (SNG PfpS. IV, 630-632; SNG France III, 790).

²⁶ Bk. Şener 2022, 203-204.

²⁷ Örneğin bk. Şener 2022, 567 Kat. No. 118.

²⁸ Mitos için bk. Ovid. *Met.* I. 450-567; Kerényi 1951, 112; Melas 1990, 43; Erhat 2001, 81; Stoll 2003, 63; Rose 2003, 135. Söz konusu mitos Roma İmparatorluk Dönemi'nde Mysia kenti Apollonia ad Rhyndacum kentinin sikke basımlarında sıkça tasvir edilmiştir (Franke 1968, 55 no. 271).

²⁹ RPC IV.3 (online), 5718 (*temp.*); Nollé 1990, 252 Abb. 13 no. 67.

³⁰ Nollé 1990, 256; 2003, 469.

³¹ Nollé 1990, 256 dn. 61.

³² Bk. Nollé 1990, 252 Abb.13 no. 66 (L. Verus); SNG PfpS. IV, 671 (M. Aurelius); SNG France III, 805 (L. Verus); SNG Finland II, 685 (L. Verus).

ile birlikte *augustus* ilan edilmiştir³³. Yönetimde bulunan iki *augustus*un ortak yönetimi gelecekteki mutlu dönemler için bir güvence olarak görülmüştür³⁴. Sikke ikonografisinde Apollon Sidetes'in yer alması Side'nin her iki Augustus arasındaki uyuma desteği olarak düşünülebilir³⁵. Apollon Sidetes'in, zırhlı ve elinde kılıç ile verilmiş L. Verus ile el sıkışması, Side'nin imparatora yapmış olduğu Doğu seferi sırasında desteği olarak da yorumlanabilir. L. Verus, imparatorluğun doğusunda uzun süren savaşlar gerçekleştirmiştir³⁶. Benzer şekilde Side'nin L. Verus darplarında imparatoru gemi içerisinde sefere giderken gösteren tasvirler de Side'nin desteğinin apaçık bir kanıtıdır³⁷. Nollé, sikke tasvirinde aynı zamanda imparatorun *votasının*³⁸ konu edildiğini; L. Verus'un doğu seferi sırasında Anadolu'da yer alan bazı kutsal alanları ziyaret ettiğini ve buralarda hem kendisi hem eş Augustus M. Aurelius için dua ettirdiğini ifade etmektedir³⁹.

Bir diğer ikonografi ise Gallienus döneminden (MS 253-268) gelmektedir. Arka yüz ikonografisinde Apollon Sidetes, karşısında zırhlı, askeri kıyafet ile verilmiş imparator⁴⁰ ile el sıkışırken tasvir edilmiştir (Fig. 5b). Kentin önde gelen tanrısı Apollon ile imparatoru arka yüzde bir araya getiren neden hakkında kesin olarak bir bilgi sahibi değiliz. Ancak I. Valerianus ve Gallienus dönemlerinde hem imparatorlukta hem de kentte gerçekleşen bazı önemli gelişmelerin sikke ikonografisinin ortaya çıkmasında etkili olduğunu söyleyebiliriz. Öncelikle imparatorun Side'ye yapmış olduğu bir ziyaret veya Side'nin imparatora desteği sikke ikonografisinde konu edilmiş olabilir. I. Valerianus MS 253-260 arası dönemde Roma'nın doğudaki düşmanı Sasanilere karşı askeri sefer düzenlemiştir⁴¹. Bu dönemde kendini Roma'nın sadık ve güvenilir müttefiği olarak adlandıran Side⁴², Roma'ya doğuya yapmış olduğu seferler sırasında destek vermiştir.

Sikke ikonografisi Roma tarafından Side'ye verilmiş bir ayrıcalığa kentin teşekkürü olarak da düşünülebilir. Bu ayrıcalık kentin bu dönemde elde etmiş olduğu *neokoros* olmalıdır. I. Valerianus - Gallienus ortak yönetiminde Side'ye Roma İmparatorluğu tarafından en az iki *neokoros* verildiği bilinmektedir⁴³. Elde edilen *neokoros*lardan biri kentin önde gelen tanrısı olması dolayısıyla Apollon

Fig. 5a-b

³³ Kienast 1996, 137, 143.

³⁴ Franke 1968, 12.

³⁵ Benzer görüş için bk. Nollé 1990, 256.

³⁶ Heuss 1960, 343.

³⁷ Bk. SNG v. Aul. 11, 4815.

³⁸ Yemin anlamına gelen *vota*, imparatorun belirli konularda, örneğin savaş, iyi bir yönetim veya Romalılar'ın zaferi gibi konularda söz vermesi anlamına gelmektedir (Klose 2002, 343-344).

³⁹ Nollé 2003, 469.

⁴⁰ Muhtemelen Apollon Sidetes'in karşısındaki figür Gallienus'un babası I. Valerianus olmalıdır. Karşılaştırma için bk. Nollé 1993a, 123; Burrell 2004, 182; Baz 2023, 90-91.

⁴¹ Kienast 1996, 214.

⁴² Özellikle sikkeler üzerinde ΠΙCΤΗC ΦΙΛΗC CΥΜΜΑΧΟΥ ΡΩΜΑΙΩΝ ΜΥCΤΙΑΔΟC CΙΔΗC lejanti ile bunu propaganda etmiştir. Bk. SNG v. Aul. 11, 4853; Nollé 1990, 253 Abb.14 no. 77.

⁴³ Side'de ele geçen yazıtlar kentin MS 254-255 yılları gibi iki *neokoros* kutsal alanına sahip olduğunu belgelemektedir. Bu tarihten önceye giden ve kentin *neokoros* aldığını belgeleyen epigrafik belgeler mevcut değildir. Bu dönemden

Tapınağı'na tanınmış olmalıdır⁴⁴. İlk olarak Pick, sikke ikonografisinin Apollon Tapınağı'nın elde ettiği *neokoros* statüsüne ve Apollon ile imparatorlar arasındaki kült birlikteliğine dikkat çekmiş, imparatorun Apollon Tapınağı'nda *synnaos* tarzında onurlandırma elde etmiş olabileceğini ifade etmiştir⁴⁵. Nolle ise sikke ikonografisinin Apollon ile imparator arasındaki kült birlikteliğine işaret ettiğini belirtmektedir⁴⁶. Burrell ise Apollon Sidetes'in imparator kültürünün kentteki koruyucu tanrılarında biri olduğunu ve tanrının Side'yi imparatorluk nezdinde temsil ettiği görüşündedir⁴⁷. Gallienus döneminden gelen bu ikonografi Fig. 1'deki ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ ΣΙΔΗΤΟΥ ΝΕΩΚΟΡΟΥ lejantının yer aldığı ikonografi ile birlikte düşünüldüğünde Apollon Sidetes'in imparatorun tapınak bekçisi olduğuna ve kutsal alanının bir imparator kültü alanı olduğuna işaret etmektedir. Zira Side'de imparatorlar kentin önde gelen tanrılarının tapınaklarında "synnaos" tarzında tapınım görmüşlerdir. Side, Roma imparatorluk sınırları içerisinde başka hiçbir kentin elde edemediği kadar altı kez *neokoros* elde etmiştir. Kent direkt imparator adına tapınak inşa etmek yerine kentin önde gelen tanrılarının tapınaklarını birer imparator kültü alanı olarak düzenleyerek bu problemi çözmüştür.

Gallienus sikkesi Apollon kutsal alanının elde etmiş olduğu *neokoros* ayrıcalığı ile ilişkilidir. *Genetivus* halde yazılmış sikke lejantı açık bir şekilde Apollon Sidetes'in tapınak bekçisi rolüne vurgu yapmaktadır. Sikke lejantından hareket eden araştırmacılar Apollon ve kentteki tapınağın imparator kültüründe oynadığı role dikkat çekmişlerdir⁴⁸.

Apollon Sidetes Agonistik Ödül İle

Epigrafik ve nümismatik belgeler aracılığı ile Roma İmparatorluk Dönemi'nde Side'de çok sayıda agonun düzenlenmiş olduğunu öğrenmekteyiz⁴⁹. MS II. ve III. yüzyıllar Side'de agonistik coşkunun zirve yaptığı dönemlerdir. Bu yüzyıllarda Side'nin darp ettiği sikkelerin arka yüzlerindeki agonistik tasvirlerde de artış dikkati çeker. Kentte düzenlenen agonlar için bir şifre mahiyetinde olan agonistik sikke betimlemeleri çoğu zaman kentin önde gelen tanrıları Athena ve Apollon ile temsil edilmekteydi⁵⁰. Apollon ile yapılan agonistik konulu ikonografilerde *Kitharados*⁵¹ ve *Sidetes* tipi sikkelerin

gelen arka yüz tasvirlerinde kentin iki *neokoros* tapınağına sahip olduğu sıkça tematize edilmiştir. Kent tanrıçası Tykhe'yi her iki elinde birer tapınak modeli ile betimleyen darpların anlamı bu olsa gerektir. Kentin I. Valerianus – Gallienus ortak yönetiminde üçüncü bir *neokoros* elde ettiği düşüncesi ise tartışmalıdır. Gallienus'a ait bir arka yüz tasvirinde karşılaşılan üç adet tapınak betimlemesi araştırmacılar tarafından kentin üç *neokorosa* sahip olduğu şeklinde yorumlanmaktadır. Karşılaştırmalı olarak bk. Nollé 1987, 256; 1990, 255; 1993a, 123-124; Burrell 2004, 184; Şener 2022, 189-190; Baz 2023, 98-103.

⁴⁴ Bk. Şener 2022, 330-332.

⁴⁵ Pick 1904, 40-41.

⁴⁶ Nollé 1993a, 123.

⁴⁷ Burrell 2004, 182.

⁴⁸ Karşılaştırma için bk. Baz 2023, 93-94.

⁴⁹ Kentte düzenlenen agonlarla ilgili olarak bk. Nollé 1990, 258-259; 1993a, 84-88; Uzunlaşan 2008, 117-128; Yurtsever 2012, 79-86; Şener 2022, 305-313.

⁵⁰ Sikkeler üzerindeki agonistik konulu temsiller Apollon dışında ayrıca kentin baş tanrıçası Athena, Tykhe ve Melas Nehri'nin kişileştirmesi ile yapılmıştır. Nollé 1990, 248 Abb. 7 no. 26, 256 Abb. 17 no. 89; *SNG PPs*. IV, 732 (Athena); 793; Nollé 1990, 248 Abb. 7 no. 27 (Kent Tanrıçası); *SNG PPs*. IV, 727; Nollé 1990, 256 Abb.17 no. 85 (Melas Nehri).

⁵¹ Kitharados tipi için bk. Şener 2022, 388-390.

arka yüzlerinde sıkça karşımıza çıkmaktadır. Sidetes tipi ile yapılan agonistik bir tasvir İmparator Elagabalus'un eşi Iulia Kornelia Paula'ya ait bir sikkenin arka yüzünde tasvir edilmiştir: Sikke tasvirinde ortada, altında bir kura kabı olan masa ve üzerinde, içinde iki adet palmye dalı bulunan agonistik bir ödül tasvir edilmiştir. Sahnenin sağ tarafında Apollon Sidetes, sol tarafta ise bir *globus* üzerinde duran ve agonistik ödülü çelenkleyen Nike tasvir edilmiştir (Fig. 6)⁵².

Apollon Sidetes'i agonistik ödül yanında gösteren ikonografi hem kentteki agonistik coşkuyu hem de tanrının *agon*larla ilişkili yönüne vurgu yapmaktadır. Side'de Apollon onuruna bedensel ve müzikal içerikli değişik *agon*lar düzenlenmiştir⁵³. *Agon Phoibeios* ve *Pythia* Side'de Apollon onuruna kutlanan en önemli *agon*lardır. Severuslar Dönemi ile birlikte Apollon kentin en önemli bayramı olan *Epibaterion*'a dâhil edilir ve kentte *themis* statüsünde yeni *agon*lar düzenlenmeye başlar⁵⁴. Epigrafik belgeler bu *agon*larda boks, güreş ve pankration gibi bedensel yarışmaların düzenlendiğini belgelemektedir⁵⁵. Sikke ikonografisinde masanın altında tasvir edilen ve "Losurne" olarak da adlandırılan kura kabı, boks, güreş ve diğer ikili müsabakalardaki eşleşmelere işaret etmektedir⁵⁶. Severuslar Dönemi sikkeleri üzerinde karşılaşılan Apollon *Kitharados* betimli benzer ikonografiler ise kentte kutlanan *agon*larda müzikal içerikli yarışmaların düzenlenmiş olabileceğine işaret eder⁵⁷. Müziğin ve güzel sanatların tanrısı olan Apollon ideal gençliğin tanrısı olarak aynı zamanda agonistik yönü olan bir tanrıdır⁵⁸. Apollon'un Side'de bu yönüne onuruna kutlanan *agon*lar en güçlü kanıttır. Fig. 6'daki ikonografi *agon*ların kenti⁵⁹ olarak adlandırılan Side'de Apollon Sidetes'in kent tasvirinde oynadığı rolü göstermesi açısından da kayda değerdir.

Fig. 6

Apollon Sidetes Önünde Sunak İle

İmparatorluk Dönemi sikkeleri üzerinde görülen bir diğer ikonografi ise Apollon Sidetes'i önünde sunak ile gösteren tasvirlerdir. Tanrı bazen Fig. 7a'da olduğu gibi önünde kare şeklinde, bazen de Fig. 7b'de olduğu gibi girlandları belirgin verilmiş yuvarlak bir sunak ile görülmektedir⁶⁰. Sikke ikonografisi eski geleneğin ürünü olarak darp edilmiş olmalıdır. Zira bu ikonografi kentin MÖ IV. yüzyılda darp etmiş olduğu gümüş *stater*lerin arka yüzlerinde görülen ve Apollon'u istisnasız bir şekilde önünde sunak ile tasvir eden ikonografilere kadar geri gitmektedir (Fig. 2a-d)⁶¹.

⁵² Gaebler 1929, 296 no. 73 Lev. III, 9; *RPC VI* (online), 6381. Söz konusu agonistik tipin aynı zamanda Apollon *Kitharados* tipli darpları vardır. Bk. Şener 2022, 390-392.

⁵³ Apollon onuruna kutlanan *agon*larla ilgili genel olarak bk. Şener 2022, 305-313.

⁵⁴ Nollé 1990, 258; 1993a, 86.

⁵⁵ Genel olarak bk. Nollé 2001, 423-456.

⁵⁶ Gaebler 1929, 295-296; Nollé 1990, 258.

⁵⁷ Nollé 1993a, 86.

⁵⁸ Muth 1998, 93.

⁵⁹ Nollé 1990, 258; 1993a, 120. Özellikle arka yüzlerde görülen *agonistik* konulu tasvirler buna güçlü delil oluşturmaktadır.

⁶⁰ Benzer sikke tipi için bk. *SNG v. Aul.* 11, 4835.

⁶¹ MÖ IV. yüzyıl içerisinde darp edilen gümüş *stater*lerin arka yüzlerinde çıplak, yarı giyimli veya tam giyimli betimlenmiş Apollon, önünde sunak ile betimlenmektedir. Genel olarak bk. Atlan 1967, Lev. III-VII.

Fig. 7a-b

Fig. 8

Çok değişik formlarda ve materyallerden yapılan sunaklar, tanrı onuruna getirilen adak eşyalarının veya kurbanların konulduğu veya yakıldığı mimari formlardır. Her kutsal alanda mutlaka bulunan ve tanrı onuruna düzenlenen kült aktivitelerinin gerçekleştirildiği sunaklar, aynı zamanda kentte yerleşik olan kültlerin merkezi olarak kabul edilmektedir⁶². Sunaklar, tanrının tapınağının önünde, basamaklarında veya küt heykelinin önüne yerleştirilebilmektedir⁶³. Apollon Sidetes'i kurban sunusunda gösteren Fig. 7a-b'deki ikonografiler açık bir şekilde tanrının kentteki kutsal alanına ve önüne işaret etmektedir. MS II. ve III. yüzyıllar Side'de Apollon'un kentin baş tanrıçası Athena'ya kıyasla ön plana çıktığı dönemlerdir⁶⁴. MS III. yüzyıldan gelen yazıtlarda Apollon "ataların tanrısı" ve kent kurucu tanrı olarak onurlandırılmaktadır. Aynı şekilde I. Valerianus - Gallienus ortak yönetiminde (MS 253-260) Apollon kutsal alanı *neokoros* statüsü elde etmiştir⁶⁵. Bu dönemde Side arka yüzlerde Apollon'u bazen önünde sunak ile bazen tapınağın içinde veya tapınak ile gösteren sikkeler tasvir etmiştir. Tüm bunlar Apollon kültürünün bu dönemde artan önemi ile ilişkili olmalıdır.

Apollon Sidetes Önünde Üçayak İle

İmparatorluk Dönemi Side sikkeleri içerisinde karşılaşılan arka yüz baskılarından bir diğeri ise tanrıyı üçayak ile gösteren ikonografidir. İmparator L. Verus'a ait bir arka yüz tasvirinde geleneksel tipte tasvir edilmiş Apollon Sidetes önünde üçayak ile tasvir edilmiştir (Fig. 8)⁶⁶.

Apollon kültüründe önemli bir yere sahip olan üçayak politik ve dinsel yönden değişik anlamlar içermektedir⁶⁷. Apollon kültürünün yerleşik olduğu kentlerde tanrıyı sembolize eden üçayak⁶⁸, Delphoi

⁶² Höcker & Prayon 1996, 550; Sonnabend 1999, 283; Stoll 2000, 140; Hölscher 2006, 122.

⁶³ Stoll 2000, 140.

⁶⁴ Şener 2022, 449-450.

⁶⁵ Sikkedeki *neokoros* lejantından bunu çıkarmak zorlayıcı olsa da, Roma İmparatorluk Dönemi'nde sadece tapınaklar değil aynı zamanda kutsal alanlardaki sunaklara da *neokoros* statüsü verilebilmekteydi (Franke 1968, 20). Örneğin Ephesos'da Artemis Tapınağı'nın batı tarafında ortaya çıkarılan sunak ve Devlet Agorası'nda, Augustus ve Tanrıça Artemis onuruna dikilmiş olan bir sunak bu düzenlemeye güzel örnek oluşturmaktadır (Engelmann 1993, 286-287).

⁶⁶ RPC IV.3, 10450; Büyükyörük 2018, 293 no. 60. Bu ikonografinin aynı zamanda A Pius (*SNG PPs*. IV, 663; Büyükyörük 2018, 291 no. 50) ve İmparator Macrinus darpları bilinmektedir (Nollé 1990, 249 Res. 8 no. 35).

⁶⁷ Üçayak, mezar armağanı, tapınaklara adak ve ev eşyası gibi değişik fonksiyonlarının yanında aynı zamanda zafer sembolü ve zafer ödülü olarak kullanılmaktadır (Reisch 1905, 151-158; Melas 1990, 195; Maß 2002, 830).

⁶⁸ Reisch 1905, 1678-1679; Maß 2002, 831. Bununla birlikte üçayak sadece Apollon'un değil aynı zamanda Herakles ve Dionysos gibi tanrıların da sembolüdür (Schwendemann 1921, 165; Reisch 1905, 1683-1684).

kenti ile ilişkili spor ve müzikal içerikli agonların da bir şifresidir⁶⁹. Aynı zamanda Apollon'un kehanet ve mantık yönünü sembolize eden önemli bir atribüttür⁷⁰. Sikke ikonografisi doğal olarak Apollon Sidetes'in kehanet yönünü çağrışırsada Side Apollonu'nun kehanet yönünden bahsetmek güctür. Buna karşın bu ikonografinin Side'de kutlanan agonlarla ilişkili olduğunu, Apollon Sidetes'in agonistik yönünü vurguladığını söyleyebiliriz. Dikkat çekici bir nokta ise Side'deki N2 Tapınağı'na ait friz kısmında üçayak tasvirinin yer almasıdır. Bilindiği gibi üçayak Apollon ikonografisindeki en önemli atribütlerden biridir. Bu durumda araştırmacılar tarafından Athena'ya ithaf edilen N2 Tapınağı'nın esasen Apollon'a ait olabileceği sonucu ortaya çıkmaktadır. Sikke ikonografisinden hareketle bunu kesin olarak söylemek zor olsa da yakın zamanda H. S. Alanyalı tarafından ileri sürülen düşünce bunun olabileceği şeklindedir⁷¹.

Apollon Sidetes Tapınak İçerisinde veya Tapınak Önünde

Tapınak betimlemeleri Side sikkelerinin arka yüzlerinde ilk olarak Severuslar Dönemi ile görülmeye başlamıştır. Bu dönemden itibaren Apollon Sidetes çok sık bir tapınak içerisinde veya bir tapınağın önünde sunu yaparken karşımıza çıkmaktadır.

İmparator Elagabalus'un eşi Annia Aurelia Faustina'ya ait bir sikke üzerinde Apollon Sidetes *hexastyl* formda bir tapınak içerisinde tasvir edilmiştir⁷². Tanrı, tapınak içerisinde başı sola dönük, gövdesi ise 3/4 cepheden verilmiştir. Sikke tasvirinde sütun kaideleri, başlıkları ve *akroter*leri belirgin bir şekilde vurgulanmış, *korinth* düzeninde şematik bir tapınak görülmektedir (Fig. 9a).

Kentler için sahip oldukları önemli yapıları sikkeleri üzerinde temsil etmek Roma İmparatorluk Dönemi'nde önemli bir prestij göstergesiydi⁷³. Sikkeler üzerinde karşılaşılan tapınak betimli ikonografiler kentlerdeki kültler ve bu kültlerin merkezinde yer alan kutsal alanlar ve tapınaklar hakkında önemli belgelerdir⁷⁴. Side sahip olduğu yapıları, bilhassa kent için önem arz eden yapıları sikkeleri

⁶⁹ Özellikle Delphoi ve Olympia'da düzenlenen *agon*larda ödül olarak üçayak verilirdi (Schwendemann 1921, 155; Maß 2002, 831).

⁷⁰ Reisch 1905, 1680; Schwendemann 1921, 167, 177-181.

⁷¹ Side yarımadasının ucunda limanın hemen yakınında yer alan N1 ve N2 tapınakları Mansel tarafından büyüklüğüne göre kentin önde gelen iki tanrısı Athena ve Apollon'a ithaf edilmiştir. Büyük olan N2 Tapınağı'nın kentin baş tanrıçası konumunda olan Athena'ya ve küçük olan N1 Tapınağı ise Apollon'a verilmiştir. Ancak H. S. Alanyalı, Mansel'in görüşünün aksine N1'in Athena'ya, N2'nin ise Apollon'a ithaf edilmiş olabileceğine dikkat çekmektedir. H. S. Alanyalı'ya göre N1 Tapınağı'nın friz kısmındaki Medusa başları ve N2 Tapınağı'na ait üçayak tasviri bunun tam tersi olabileceğini düşündürmektedir. Alanyalı'ya göre N1 Tapınağı'nın frizinde konsollar arasına yerleştirilmiş Medusa başları anlamsal olarak Athena ile daha yakın durmaktadır. Bu durum bugün küçük bir kısmı ayağa kaldırılmış ve Apollon Tapınağı olarak adlandırılan N1 Tapınağı'nın Athena'ya ait olabileceğini akla getirmektedir. H. S. Alanyalı ayrıca MS II. yüzyılda Apollon'un Side'de daha fazla önemsenmeye başladığını ve bu yüzden büyük olan N2 Tapınağı'nın Apollon'a ait olabileceğini ifade etmektedir. Karşılaştırmalı olarak bk. Şener 2022, 421-431.

⁷² Bu tipin aynı zamanda Alexander Severus (*SNG PpPs.* IV, 721) ve III. Gordianus (Nollé 1990, 249 Abb. 8 no. 38) baskıları bilinmektedir.

⁷³ Bu durum özellikle Roma hâkimiyeti altında bulunan doğudaki kentlerde yaygındı (Franke 1968, 15).

⁷⁴ Stoll 2000, 17.

üzerinde gururla tematize etmiştir⁷⁵. Özellikle *pantheon*unda önemli rol oynayan tanrıların tapınakları sikkeler üzerinde sıkça tasvir edilmiştir⁷⁶. Kentin önde gelen iki tanrısı Athena ve Apollon'un tapınakları sikkeler üzerinde sıkça tasvir edilmiştir. Side'de Athena ve Apollon'a ithaf edilen ve Hadrianus dönemine tarihlendirilen tapınaklar ilk olarak Severuslar Dönemi ile birlikte kent sikkeleri üzerinde tasvir edilmeye başlanmıştır. Apollon Sidetes'i tapınak içerisinde veya tapınak önünde gösteren ikonografiler anlam olarak tanrının kentteki kutsal alanına ve kent için önemine işaret etmektedir. Aynı zamanda tapınağın kült heykeli için de önemli bir belgedir. Bu da Side Apollon Tapınağı'nın Sidetes tipinde bir kült heykeline sahip olduğunu göstermektedir.

Fig. 9a-c

Apollon Sidetes'i tapınak içerisinde gösteren sikkeler Severuslar Dönemi dışında ayrıca İmparator Gallienus ve eşi Salonina'ya ait sikkelerin arka yüzlerinde karşımıza çıkmaktadır. Gallienus' a ait bir sikke üzerinde Apollon Sidetes Ion düzeninde, piramidal bir üst yapıya sahip *hexastyl* tapınak içerisinde tasvir edilirken (Fig. 9b)⁷⁷; Salonina baskısı üzerinde ise üç basamaklı bir alt yapı üzerinde yükselen *hexastyl* bir tapınak verilmiştir⁷⁸. I. Valerianus'a ait bir arka yüz tasvirinde ise tanrı bu kez önünde bir tapınak modeli ve sunak ile sanki kutsal alanında kurban töreninde tasvir edilmiştir (Fig. 9c)⁷⁹. Sikke ikonografisindeki tapınak betimi kemer şeklindeki üst yapısı nedeniyle bir önceki ikonografilerdeki tapınak betimlemelerinden farklıdır. Suriye alınlığını andıran üst yapı muhtemelen sikke memurunun bir katkısı olmalıdır. Zira gerek Side'de Apollon'a ithaf edilen N1 Tapınağı'nda gerekse de diğer tapınaklarda bu tarz bir mimari üst yapı mevcut değildir.

Side'de Apollon'a ithaf edilen tapınak (N1) *hexastyl peripteral* bir tapınaktır⁸⁰. Sikke ikonografisinde görülen *hexastyl* tapınak modelinin kentteki Apollon Tapınağı'nın bire bir aynısını yansıttığını söylemek güçtür. Zira sikke alanının küçük olması nedeniyle, var olan mevcut tapınağın aslına uygun bir şekilde tasvir edilemeyeceği unutulmamalıdır⁸¹. Severuslar ile Gallienus Dönemi sikkelerinin arka

⁷⁵ Side sikkeleri üzerinde çok sayıda mimari betimleme görülmektedir. Sadece kentin önde gelen tanrılarına ait tapınak betimlemeleri değil aynı zamanda çok sayıda değişik mimari yapı sikkeler üzerinde betimlenmiştir. Bunlar arasında kentin hayat kaynağı olan limanı, kent kapısı ve gemi tasvirleri sıkça tasvir edilmiştir. Genel olarak bk. Nollé 1990, 253 Abb.14 no. 75-83.

⁷⁶ Athena ve Apollon dışında ayrıca Side Agorası'nda yer alan ve kent tanrıçası Tykhe'ye ithaf edilen yuvarlak tapınak da Side sikkeleri üzerinde betimlenmiştir (Mansel 1978, 166 Res.183; Nollé 1990, 251 Abb.10 no. 49; *SNG Pfs.* IV, 806; *SNG France* III, 933; Alanyalı 2011, 92 Res.15a).

⁷⁷ Gallienus sikkeleri için bk. Atlan 1967, 49 no. 131; *SNG Pfs.* IV, 808; Büyükyörük 2018, 305-306 no. 152

⁷⁸ Salonina baskıları için bk. *SNG Pfs.* IV, 873; *SNG France* III, 934; Stoll 2000, 126 no. 206. Bu tipin I. Valerianus baskısı için bk. Büyükyörük 2018, 302 no. 123.

⁷⁹ *SNG France* III, 874; *SNG Österreich* II, 1914.

⁸⁰ Mansel tarafından N1 olarak tanımlanan küçük tapınak tanrı Apollon'a ithaf edilmektedir (Mansel 1963, 82-83; 1978, 133-135).

⁸¹ Franke 1968, 15. Genellikle betimlemenin yapılacağı alanın küçük olması dolayısıyla, sikke kalıpcısı sanatsal

yüzlerinde farklı tapınak modellerinin tasvir edilmesinde sikke kalıpcısının tercihinin etkili olduğunu söyleyebiliriz. Gallienus darplarında görülen piramidal üst yapı Side'de sadece kent agorasında yer alan Tykhe Tapınağı'nda gözlemlenmektedir⁸². Benzer şekilde Tykhe Tapınağı, Gallienus Dönemi sikkeleri üzerinde piramidal bir üst yapı ile tasvir edilmiştir⁸³. Muhtemelen sikke kalıpcısı tapınağı görmeden ve sanatsal bir kaygı taşımadan tapınağı şematik bir şekilde tasvir etmiştir. Bununla birlikte tapınak tasvirinin, tanrının resmi yerleştirilecek şekilde basitleştirilmiş olabileceğini de unutmamak gerekir⁸⁴.

Tapınak betimli ikonografiler tanrının kentteki kutsal alanına vurgu yapmasının yanında aynı zamanda kutsal alanının elde etmiş olduğu *neokoros* ayrıcalığı ile de ilişkiye götürülmektedir. Özellikle I. Valerianus - Gallienus dönemlerinden gelen ikonografiler bu yönüyle düşünülebilir. Side, I. Valerianus - Gallienus ortak yönetiminde (MS 253-260) iki kez *neokoros* elde etmiştir⁸⁵. Elde edilen iki *neokoros* kentin önde gelen tanrıları olması dolayısıyla Athena ve Apollon tapınaklarına verilmiştir. Pick'in de dikkat çektiği üzere ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ ΣΙΔΗΤΟΥ ΝΕΩΚΟΡΟΥ (tapınak bekçisi Apollon) lejantlı sikkeler Apollon Tapınağı'nın imparator kültü yeri olduğunu belgelemektedir (Fig. 1)⁸⁶. Burrell Fig. 9c'deki ikonografiyi imparator kültü ile ilişkiye götürmüş, sikke tasvirinde başka bir tanrının tapınağında kültüsel onurlandırma elde eden imparatora gerçekleştirilen kurban sunusunun tasvir edildiği görüşündedir⁸⁷. Ancak sikke tasvirinde tapınak modeli içerisinde herhangi bir figürün yer almaması, Burrell'in görüşünün aksine sikke tasvirinde kurban sunusunda tasvir edilen figürün Apollon Sidetes olduğunu açıkça göstermektedir.

Apollon Sidetes kent kapısı içerisinde

Dikkati çeken arka yüz tasvirlerinden biri ise tanrıyı kent kapısı içerisinde gösteren ikonografidir. Gallienus dönemine ait bir arka yüz tasvirinde *attikas* üzerinde mazgalları belirgin verilmiş kapı içerisinde Apollon Sidetes sola dönük, önünde küçük sunak ve bir *vexillum*⁸⁸ ile tasvir edilmiştir (Fig. 10)⁸⁹.

kaygıyı bir kenara bırakıp, detayları basitleştirip tasviri tamamlamaktadır.

⁸² Tykhe Tapınağı ile ilgili olarak bk. Mansel 1956b, 31-34; 1978, 149-167; sikke betimelemeleri için bk. Mansel 1956b, Lev. XIII Res. 47-48; 1978, 166 Res.183; Nollé 1990, 251 Abb. 10 no. 49.

⁸³ Tykhe'yi tapınak içerisinde gösteren sikke tasvirleri için bk. Mansel 1963, 107 Res. 83b; 1978, 166 Res.183; Nollé 1990, 251 Abb.10 no. 49; *SNG France* III, 933; Büyükyörük 2018, 310 no. 182.

⁸⁴ Roma İmparatorluk Dönemi'nde Anadolu'daki birçok kentin sikkeleri üzerinde, içerisinde kült heykeli olan Suriye tipi alınlığa sahip çok sayıda benzer tapınak betimlemeleri vardır. Örneğin Isaura (Franke 1968, 57 no. 108; Stoll 2000, 75 no. 107); Lydia kenti, Tripolis (Franke 1968, 56 no. 379), Hypaipa (Stoll 2000, 76 no. 109, 83 no. 121), Saittai (Stoll 2000, 125 no. 204); Karia kenti Kidramos (Stoll 2000, 95 no. 145); Kilikia kenti Anemurion (Stoll 2000, 120 no. 195); Thrakia kenti Coela (Stoll 2000, 121 no. 197); Phrygia kenti Eumeneia (Stoll 2000, 123 no. 200) gibi.

⁸⁵ Nollé 1990, 255; 1993a, 123-124. Kentin elde etmiş olduğu neokoroslar Salonina'ya ait bir sikkenin arka yüzünde kent tanrıçası ile tematize edilmiştir. Kent tanrıçası her iki elinde birer tapınak ile tasvir edilmiştir. Bu açık bir şekilde Side'nin sahip olduğu *neokoros* tapınaklarına işaret etmektedir. Sikke tipi için bk. *SNG v. Aul.* 11, 4845; Nollé 1990, 252 Abb. 12 no. 58. Ayrıca bk. Baz 2023, 96-97.

⁸⁶ Pick 1904, 40-41; Nollé 1990, 253; 1993a, 123.

⁸⁷ Burrell 2004, 183.

⁸⁸ Sikke tasvirinde *vexillum* Side kent sancağını (Karola & Nollé 1994, 81; *SNG PfpS.* IV, 839) veya Roma sancağını sembolize ediyor olabilir (Nollé 1990, 257).

⁸⁹ Mansel 1963, 37 Res. 23; 1978, 54 Res. 48; Nollé 1990, 253 Abb.14 no. 76; *SNG PfpS.* IV, 839; Karola & Nollé

Fig. 10

Roma İmparatorluk sikkeleri üzerinde görülen kapı tasvirleri ile genellikle kentlerin ana giriş kapıları tematize edilmektedir⁹⁰. Gallienus döneminden gelen Side sikkesi üzerinde de benzer şekilde Side kent kapısı tasvir edilmiştir. Side'de "Büyük Kapı" ve "Doğu Kapısı" olarak adlandırılan iki anıtsal giriş kapısı vardır⁹¹. Ancak sikke tasvirinde şematik verilmiş kapı büyük olasılıkla, kentte ele geçen çok sayıda yazıtta da adı geçen "Büyük Kapı" olmalıdır⁹². Apollon Sidetes'in önünde sunak ve Roma standartını taçlandırırken verilmesi muhtemelen

bu dönemde elde edilen bir zaferle ilişkili olmalıdır. Zira Apollon Sidetes ile yapılan temsilin bir benzeri bu kez yine kent kapısı içerisinde zafer tanrıçası Nike ile propaganda edilmiştir⁹³. Roma'nın sadık ve güvenilir bir müttefiği olan Side, sikkeleri üzerinde Roma'nın elde etmiş olduğu zaferleri birçok kez tematize etmiştir. Sikkenin geldiği Gallienus Dönemi, Anadolu'da Sasani ve Got tehlikesinin arttığı dönemlerdir. Side, artan bu tehlikeye karşı sahip olduğu surları onarmış ve MS 269 yılındaki Got istilasına başarıyla karşı koymuştur⁹⁴.

Sikke ikonografisi aynı zamanda Apollon'un Side kentinin koruyucusu olduğuna ve kentin güvenliğini sağlayan tanrı olduğuna işaret etmektedir. Apollon ev koruyucu, kapı koruyucu tanrı olarak da tapınım gören bir tanrıydı⁹⁵. Her ne kadar kentte Apollon'un kapı koruyucu yönünü belgeleyen kült sıfatları ele geçmemiş olsa da tanrının sikkeler üzerinde kent kapısı içerisinde betimlenmesi kentte kapı koruyucu, *theos propylaios*⁹⁶ olarak onurlandırıldığına işaret etmektedir⁹⁷. Apollon Side-

1994, 78 no. 89; Stoll 2000, 172 no. 297.

⁹⁰ Stoll 2000, 163-172.

⁹¹ Side'yi karadan çevreleyen surlara bağlı olan bu kapılar, A. M. Mansel döneminde yapılan kazılar sırasında açığa çıkartılmıştır (Mansel 1978, 47-65). Karşılaştırma için bk. Nollé 1987, 260.

⁹² Nollé 2001, 398 Yazıt No. 105; Merkelbach & Stauber 2002, 145.

⁹³ Sikke için bk. Nollé 1987, 274 Lev. 9 no. 2; 1990, 253 Abb. 14 no. 75 (I. Valerianus).

⁹⁴ Side MS 269 yılında Anadolu'yu ve Pamphylia'yı da sarsan Got istilasına karşı kendisini başarı ile savunmuştur. Got saldırılarına I. Valerianus ve Gallienus dönemlerinde onartıp tekrardan ayağa kaldırmış olduğu sur duvarları yardımı ile karşı koymuş olmalıdır. Genel olarak bk. Nollé 1993a, 95.

⁹⁵ Örneğin kapı koruyucu olarak Apollon *Agyieus* evlerin ve girişlerin önünde dururdu (Schreiber 1884, col. 584-585; Wernicke 1895, col. 41-42). Simon, kapı koruyucu Apollon'un Hititler'in Apulunas'ı ile aynı olduğunu ifade eder. Simon, Hititler'deki kapı koruyucu tanrı olarak adlandırılan Apulunas'ın kökeninde Babil kültüründeki kapı anlamına gelen *abullu* kelimesinin yattığını belirtmektedir. Bununla birlikte Apollon *Agyieus*u Babil kültüründe kapıları ve evleri koruyan güneş tanrısı Şamaş ile ilişkilendirmektedir (Simon 1969, 132). Klaros'da ele geçen bir kehanet yazıtında Apollon'un kapıları koruyan yönüne dikkat çekilmektedir. Hierapolis kentinin veba salgınına karşın Klaros Apollon kehanet merkezinden aldığı yanıtta kent kapılarının önünde Apollon Klarios için kutsal alan inşa etmelerini ve hastalıkla mücadele etmek için Apollon heykeli dikmesini salık verir (Akar-Tanrıver 2009, 484-487 K4.).

⁹⁶ *Propylaios epithetonu* genel olarak Hermes ile ilişkili bir sıfat olmasına rağmen Apollon, Poseidon ve Herakles gibi tanrılar için de kullanılmaktadır. Bk. Radke 1957, 835-836. Apollon *Propylaios*, Thrakia kenti Kallipolis'te ve Pisidia kenti Kremna'da karşımıza çıkmaktadır (Wernicke 1895, col. 64). Pisidia kenti Kremna'nın İmparatorluk Dönemi baskılarında Apollon, elinde ok ve yay ile "*Apolloni Propylaeo Col Crem*" lejanti ile kapı koruyucu, *propylaios* olarak onurlandırılmıştır (SNG v. Aul. 12, 5090).

⁹⁷ Bk. Nollé 1993a, 113; Karola & Nollé 1994, 81; Alanyalı 2005, 90.

tes ile yapılan bu ikonografi bir anlamda tanrının Side'nin varlığının ve güvenliğinin garantisi olduğuna vurgu yapmaktadır.

Apollon Sidetes Başka Tanrılar İle

İmparatorluk Dönemi sikkeleri üzerinde karşılaşılan önemli bir ikonografik grubu ise Apollon Sidetes'i başka tanrılar ile gösteren ikonografiler oluşturmaktadır. Ağırlıklı olarak *homonia* sikkeleri üzerinde karşılaşılan ikonografilerin dışında ayrıca Apollon Sidetes'i kentin baş tanrıçası Athena ile birlikte gösteren ikonografiler vardır.

Apollon Sidetes ve Athena

Apollon, Athena ile birlikte Side'nin önde gelen tanrılarıydı. Kentin Klasik, Hellenistik ve Roma dönemlerinde darp ettiği sikkelerin ön ve arka yüz tasvirleri ağırlıklı olarak bu iki tanrıya adanmıştır. Numismatik veriler yardımıyla iki tanrının kentteki varlığı MÖ V. yüzyılın başına kadar geri gitmektedir.

Kentin önde gelen iki tanrısı ilk olarak Severuslar Dönemi ile birlikte sikkelerin arka yüzlerinde birlikte tasvir edilmeye başlamıştır. Severuslar öncesi dönemden iki tanrıyı sikkelerin arka yüzlerinde karşılıklı tasvir eden ikonografiler bugün için henüz bilinmemektedir. S. Severus'a ait bir sikkenin arka yüzünde Apollon Sidetes ile Athena karşılıklı el sıkışırken tasvir edilmiştir (Fig. 11a)⁹⁸. Bu ikonografide Athena istisnasız sol tarafta; Apollon Sidetes ise sağ tarafta tasvir edilmiştir. Söz konusu ikonografi MS III. yüzyıl sikkelerinin arka yüzlerinde bazı küçük eklemelerle sıkça tasvir edilmiştir. Örneğin Maximinus Thrax'a ait bir sikke üzerinde aralarında bir masa ve üzerinde agonistik ödül (Fig. 11b); Iulia Cornelia Paula'ya ait bir arka yüz tasvirinde iki tanrı arasında sunak (Fig. 11c)⁹⁹; I. Valerianus'a ait bir sikke üzerinde ise aralarında küçük tapınak modeli ile tasvir edilmiştir (Fig. 11d)¹⁰⁰.

Fig. 11a-d

İki tanrının kent sikkelerinin arka yüzlerinde tasvir edilmesindeki en önemli neden Apollon ile Athena'nın tartışmasız Side'nin önde gelen tanrıları olmalarıydı. Bu iki tanrı ilk sikke basımlarından (MS 490-480) başlayarak sikke basımlarının son bulduğu Aurelianus dönemine kadar (MS 270-275) yediyüz yıldan fazla bir süre bir kült sürekliliğine sahip tanrılarıydı. Athena ile Apollon'un sunak, tapınak modeli ve agonistik ödül üzerinde el sıkışması Side'de iki tanrı arasındaki sıkı kült birlikteliğinin en önemli göstergesidir. Athena ile Apollon arasındaki kült birlikteliği kentin MÖ IV. yüzyıl boyunca darp ettiği sikkelerin ön ve arka yüzlerinde karşılaştığımız Athena ve Apollon betimlemeleri ile takip edilmektedir.

İlk kez Severuslar Dönemi sikkelerinde karşılaşılan bu ikonografinin ortaya çıkmasında bu

⁹⁸ SNG v. *Aul.* 11, 4816.

⁹⁹ RPC VI (online) 6390; SNG *PfPs.* IV, 712. Orbiana baskısı için bk. SNG *PfPs.* IV, 733; Nollé 1990, 249 Abb.8 no. 40. Aquilla Severa baskısı için bk. SNG *Cop.* 31, 421. Gallienus baskısı için ise bk. SNG *Österreich* II, 1919.

¹⁰⁰ Büyükyörük 2018, 302 no. 119. Gallienus baskısı için bk. Nollé 1990, 249 Abb. 8 no. 39.

dönemde gerçekleşen önemli gelişmelerin etkili olduğunu söyleyebiliriz. Severuslar Dönemi ile birlikte önceleri sadece Athena onuruna kutlanan Epibaterion Bayramı'na Apollon da dâhil edilmiş ve bayram artık iki tanrı onuruna kutlanmaya başlamıştır. Liman kenti olan Side'de denize açılma bayramı olarak kutlanan *Epibaterion*, iki tanrı arasındaki kült birlikteliğinin en güçlü göstergesidir. *Epibaterion* bayramı sırasında kentte çok sayıda *agon* düzenlenmekteydi. Epigrafik belgeler Severuslar Dönemi ile birlikte Side'de Pamphylia Bölgesi kentlerine açık olan *agon*ların kutlanmaya başladığını göstermektedir¹⁰¹. Çok sayıda *agon*un kutlandığı Side'de Athena ve Apollon *agon*ların koruyucu tanrısı olarak onurlandırılmaktaydı.

I. Valerianus döneminden gelen Fig. 11d'deki ikonografi ise bu dönemde iki tanrının tapınaklarına Roma İmparatorluğu tarafından verilen *neokoros* ayrıcalığı ile ilişkili olmalıdır. Side'nin, I. Valerianus - Gallienus ortak yönetiminde (MS 253-260) iki *neokoros* tapınağına sahip olduğu bilinmektedir. Elde edilen bu ayrıcalıklar kentin önde gelen tanrıları olmaları dolayısıyla Athena ve Apollon tapınaklarına verilmişti. Athena ve Apollon için limanın hemen yakınına yan yana inşa edilmiş olan tapınaklar da benzer şekilde kentin önde gelen iki tanrısı arasındaki kült birlikteliğinin bir diğer işaretidir. Side, kentin önde gelen iki tanrısı Athena ve Apollon'u darp etmiş olduğu sikkeler üzerinde karşılıklı el sıkışırken tasvir ederek, sahip olduğu iki önemli kültü ve bu kültürlerin kent için taşıdıkları anlamı tematize etmek istemiştir.

Homonoia İkonografileri

Side, İmparator III. Gordianus ve I. Valerianus - Gallienus Dönemlerinde *homonoia* sikkeleri darp etmiştir. *Homonoia* darplarında Athena ve Apollon Sidetes kentin temsili tanrıları olarak karşımıza çıkmaktadır. Apollon Sidetes, Side'nin Delphoi, Aleksandreia, Perge ve Sagalassos kentleri ile yaptığı *homonoia* anlaşmalarında kenti temsil eden tanrı konumundadır¹⁰².

Apollon Sidetes ve Artemis Pergaia

Side, III. Gordianus döneminde (MS 238-244) yakın komşusu Perge ile karşılıklı *homonoia* sikkeleri darp etmiştir. Side'nin darp ettiği *homonoia* sikkelerinin arka yüzlerinde Apollon Sidetes karşısında kısa *khiton* giyimli, elinde yay ve yanında geyik ile avcı ikonografide verilmiş Artemis ile birlikte tasvir edilmiştir (Fig. 12a)¹⁰³.

¹⁰¹ Nollé 1990, 258; 1993a, 86.

¹⁰² Side ile Alexandria *homonoia*larında aynı zamanda kentin baş tanrıçası Athena da temsili tanrı konumundadır. Bk. *SNG France* III, 876; *SNG Schweiz* II, 314; Nollé 1990, 261 Abb. 21 no. 112; Karola-Nollé & Nollé 1994, 258 Abb. 2 Tafel IV 2b; Franke & Nollé 1997, 195 Tafel 89; Dönmez-Öztürk 2006, 103 Res. 30. Athena ayrıca Side ile Perge *homonoia*larında kentin temsili tanrısıdır, bk. Hill 1897, 164 no. 130-131 Plate XXIX. 4; Franke 1968, 52 no. 225; Nollé 1990, 261 Abb. 21 no. 113; *SNG PffPs*. IV, 758; Karola & Nollé 1994, 114-115 no. 130; Karola-Nollé & Nollé 1994, 260 Abb. 19 Tafel V; Franke & Nollé 1997, 190 Tafel 88. Side, Perge ile yaptığı *homonoia*'larda ayrıca kent personifikasyonu ile de temsil edilmiştir. Bk. Franke & Nollé 1997, 192 no. 1880 (Tranquillina).

¹⁰³ Imhoof-Blumer 1902, 341 no. 25; *SNG v. Aul.* 11, 4831; Nollé 1990, 261 Abb. 21 no. 114; Karola-Nollé & Nollé, 1994, 260, Lev. V Res. 20; Franke & Nollé 1997, 191-192 no. 1877-1878.

Fig. 12a-d

Side ile Perge arasında tesis edilen *homonoia*da en önemli etken iki kent arasında Roma İmparatorluk Dönemi'nde süregelen rekabettir¹⁰⁴. Side ile Perge arasında devam eden anlaşmazlıklar ve statü çekişmeleri, İmparatorluk Dönemi'nin ikinci ve üçüncü yüzyıllarında artmıştır. Özellikle *neokoros*, *metropolis*, *asylon* ve "Pamphylia'nın Birinci Kenti" gibi unvan mücadeleleri iki kent arasındaki rekabette etkili olmuştur¹⁰⁵. Side, Pamphylia Bölgesi'nin en önemli liman ve ticaret merkeziydi. Buna karşın Perge sahip olduğu Artemis *Pergaia* kültü ile Pamphylia Bölgesi'nde önemli bir dinsel merkezdi¹⁰⁶. İki kent arasında süregelen bu statü çekişmelerinde Roma İmparatorları ve Roma Senatosu arabuluculuk etmiştir¹⁰⁷. İki kent arasındaki rekabetin ortadan kaldırılması MS III. yüzyılda doğuda Sasani'lere karşı savaşan Roma İmparatorluğu için oldukça önem arz etmekteydi. Çünkü Pamphylia Bölgesi, özellikle de Side, Roma'nın doğuya yapmış olduğu askeri seferlerde oldukça önemli bir noktada yer almaktaydı¹⁰⁸. Bu yüzden iki kent arasındaki rekabet, doğuda Sasani'lere karşı savaşan III. Gordianus döneminde tesis edilen *homonoia* ile yerini dostluğa bırakmıştır¹⁰⁹. Fakat bu dostluk uzun soluklu olmamış, I. Valerianus - Gallienus yönetiminde iki kent arasındaki rekabet tekrardan zirve yapmıştır. Ancak bu dönemden herhangi bir *homonoia* anlaşması bugün için bilinmemektedir¹¹⁰.

Side ile Perge'nin darp etmiş olduğu *homonoialarda* Apollon Sidetes az sayıda emisyonunda karşımıza çıkmaktadır¹¹¹. Side'nin darp ettiği ve Apollon Sidetes ile Athena'nın temsili tanrı olduğu *homonoialarda* Perge kentinin temsili tanrıçası Artemis *Pergaia*, avcı ikonografide tasvir edilmiştir. Side'de Artemis kültü epigrafik ve numismatik buluntularla belgelenmiştir¹¹². Sideliler, komşusu Perge'nin baş tanrıçası Artemis'i genellikle avcı ikonografide benimsemişlerdir¹¹³.

Apollon Sidetes ve Delphoi Apollonu

I. Valerianus döneminde (MS 253-260) Side'nin tek taraflı olarak darp ettiği Side - Delphoi

¹⁰⁴ Side ile Perge arasındaki rekabet ile ilgili genel olarak bk. Nollé 1993b, 310-316; Dönmez-Öztürk 2006, 58-65.

¹⁰⁵ Genel olarak bk. Nollé 1990, 260-262; 1993a, 88-94; 1993b, 310-313; Dönmez-Öztürk 2006, 56-57.

¹⁰⁶ Nollé 1993b, 311; Alanyalı 2011, 80. Artemis *Pergaia* kültü ile ilgili genel olarak bk. Dağlı-Dinçer 2020, 114-167.

¹⁰⁷ Nollé 1990, 260; 1993b, 312.

¹⁰⁸ Nollé 1990, 257.

¹⁰⁹ III. Gordianus MS 242 yılının erken yazı gibi Andolu'ya geçmiş ve 243 yılının başlarında Pers savaşları başlamıştır (Kienast 1996, 195).

¹¹⁰ I. Valerianus - Gallienus ortak yönetiminde Side ile Perge arasında Pamphylia'nın birinci kenti olma üzerine ciddi çekişmeler yaşanmıştır. Söz konusu statü çekişmesi iki kentin sikkeleri üzerinde sıkça tematize edilmiştir (Nollé 1990, 259-260; 1993b, 312).

¹¹¹ Side için bk. Franke & Nollé 1997, 191-192. Perge için bk. Franke & Nollé 1997, 169-170.

¹¹² Bk. Şener 2022, 60-63.

¹¹³ Alanyalı 2011, 80.

homonoiasında arka yüzlerde Apollon Sidetes ile Delphoi Apollonu tasvir edilmiştir¹¹⁴. Sikke ikonografisinde Apollon Sidetes'in karşısında verilmiş Delphoi Apollonu, çıplak, yanında üçayak ile *pythios* ikonografisinde tasvir edilmiştir (Fig. 12b)¹¹⁵. Sikke tasvirinde dikkati çeken ise her iki tanrının sağ eli ile agonistik bir ödülü tutmasıdır.

Side - Delphoi *homonoias*ında en önemli etken Delphoi'da Apollon onuruna kutlanan panhellenik festival *Pythia*'dır¹¹⁶. Sikke ikonografisinde Apollon Sidetes'in, Delphoi Apollonu'ndan ödül alırken tasvir edilmesi, Side'ye *Pythia* festivalinin düzenlenmesi için Delphoi kenti tarafından verilen izni sembolize etmektedir¹¹⁷. Franke, Delphoi'un vermiş olduğu iznin, iki kent arasında tesis edilen dostlukta ve bunun sikkeler üzerinde temsil edilmesinde önemli faktör olduğunu ifade etmektedir¹¹⁸. Klose ise Side'nin tek taraflı darp ettiği *homonoia* sikkelerinin, Delphoi tarafından verilen izne bir teşekkür ifadesi olduğunu belirtmektedir¹¹⁹.

Pythia, Side'de Apollon onuruna kutlanan en önemli *agon*du. Bu *agon* kentte daha önceden kutlanan ve *Pythia* ile benzer (*isopythik*) karakter taşıyan *Agon Phoibeios*'un yerini almıştır¹²⁰. III. Gordianus döneminde (MS 238-244) *Agon Phoibeios*'un statüsü değiştirilir ve "*Agon Apollonios Gordianeios Antoninios*" adı ile kentte kutlanmaya başlar¹²¹. Kentte ele geçen yazıtlar *agon*un kentte ilk olarak MS 243 yılında kutlandığını belgelemektedir¹²². *Pythia*'nın Pamphylia Bölgesi'nde ilk olarak Side tarafından kutlanması kent için de önemli bir gurur kaynağıydı¹²³. *Pythia*'nın kutlanmaya başlaması Side'de

¹¹⁴ Nollé 1990, 261 Abb. 21 no. 118; Franke & Nollé 1997, 196 no. 1937-1938. Bu ikonografiden başka I. Valerianus Dönemi'nde Side'nin basmış olduğu iki farklı *homonoia* tipi daha vardır. Birinci tipte, arka yüzde karşılıklı ve ellerinde *agonistik* ödül taşıyan iki tane Nike (SNG v. Aul. 11, 4838-4839; Nollé 1990, 261 Abb.21 no. 117; Franke & Nollé 1997, 195 no. 1926-1935); diğer tipte ise üzerlerinde IEPA ΠΥΘΙΑ lejantı bulunan iki tane *agonistik* ödül tacı tasvir edilmiştir (Nollé 1990, 261 Abb. 21 no. 119; Franke & Nollé 1997, 196 no. 1936).

¹¹⁵ Apollon'un en yaygın kült sıfatlarından biri olan *pythios*, aynı zamanda Delphoi Apollon'unu sembolize etmektedir (Wernicke 1895, col. 65-68).

¹¹⁶ Hellen dünyasında kutlanan dört önemli *panhellenik* festvalden biri olan *Pythia*, müzikal içerikli bir *agon* olup Delphoi'da Apollon onuruna kutlanmaktaydı. İlk kutlandığında sekiz yılda bir, MÖ 582 yılından itibaren ise dört yılda bir düzenlenmeye başlamıştır (Burkert 1977, 231; Parke 1977, 40).

¹¹⁷ Nollé 1988, 47; 1990, 262; 1993a, 107.

¹¹⁸ Franke 1980, 98.

¹¹⁹ Klose 1983, 186. Ayrıca bk. Dönmez-Öztürk 2006, 116-117.

¹²⁰ Nollé 1993a, 87, 114.

¹²¹ Roma İmparatorluk Dönemi'nde *agon*lara imparatorların isimlerinin verilmesi sık karşılaşılan düzenlemelerden biridir. Atina ve Eleusis'te Hadrianus için kutlanan *Hadrianeia*; Antoninler için kutlanan *Antoneia*; Commodus için kutlanan *Commodeia*; Septimius Severus için kutlanan *Severeia* bu uygulamaya güzel örnek oluşturmaktadır. Genel olarak bk. Deubner 1956, 236-237; Çokbankir 2010, 24-34.

¹²² Bean & Mitford 1970, 43-45 no. 21; Weiss 1981, 332-334; Nollé 1993a, 204-207 TEp 4. *Agon*, Side'de başta *demiourgosluk* ve çok sayıda diğer memuriyetlerde görev almış Kasai kenti vatandaşı M. Aurelius Obrimianus Konon tarafından ilk kez düzenlenmiştir.

¹²³ Side'nin *Pythia* *agon*unu ilk kez düzenlemesi komşusu Perge'nin de ilgisini çekmiş, Perge de Delphoi kentinden *Pythia*'yı düzenlemek için izin almış ve düzenlemiştir. Benzer şekilde Perge'de Delphoi ile tek taraflı *homonoia* sikkeleri darp etmiştir. Bk. Klose 2005, 129; Franke & Nollé 1997, 171-172. Bu durum iki kent arasında bu dönemde süregelen statü çekişmesinin boyutunu göstermesi açısından önemlidir.

agonistik çışkıyı artırmış ve bu durum kent tasvirinde de önemli değışikliklere neden olmuştur. Zira kent tasvirinde oldukça önemli bir yere sahip olan sikkelerin arka yüzlerinde, III. Gordianus Dönemi ile birlikte agonistik temalı tipler kayda değer bir şekilde artış göstermiştir¹²⁴. Agonistik konular Side sikkeleri üzerinde çoğu zaman Athena ve Apollon Sidetes ile tematize edilmiştir. Özellikle Apollon, Side'de agonistik yönü ağır basan bir tanrıydı.

Apollon Sidetes ve Serapis

Bir diğer *homonoia* ikonografisinde Apollon Sidetes bu kez Aleksandreia'nın temsili tanrısı Serapis ile görölmektedir. Side'nin I. Valerianus döneminde tek taraflı darp etmiş olduğu *homonoialarda* hem Athena¹²⁵ hem de Apollon Sidetes kentin temsili tanrıları olarak karşımıza çıkmaktadır. Apollon Sidetes ile yapılan temsilde Aleksandreia kenti Serapis ile temsil edilmiştir. *Homonoia* darplarında onur yeri¹²⁶ olarak kabul edilen sol tarafta, başında karakteristik kalathos ve elinde asa ile Sarapis; sağ tarafta kısa *khiton* ve *khlamys* giyimli, ayaklarında çizmeleri ve elinde uzun defne çubuğu ile Apollon Sidetes ile el sıkışırken tasvir edilmiştir (Fig. 12c)¹²⁷.

Side ile Aleksandreia arasındaki *homonoia*da en önemli etken ticari ilişkilerdir¹²⁸. Side ve Aleksandreia liman kentleri olmaları dolayısıyla Doğu Akdeniz ticaretinde önemli yere sahiptir¹²⁹. İki kent arasındaki ticari ilişkiler Hellenistik Dönem'e kadar geri gitmektedir. İsis, Serapis ve Harpokrates'ten oluşan Mısır Triası kent *pantheonunda* önemli bir yere sahip olup varlığı Hellenistik Dönem'e kadar geri gitmektedir¹³⁰. Side'nin tesis ettiği *homonoia*da en önemli faktör, Roma'nın doğuya yapmış olduğu askeri seferler sırasında bu iki önemli liman kentinin Roma İmparatorluğu'nun iaşesine yapmış olduğu destektir¹³¹. Nollé, iki kent arasında tesis edilen *homonoia*da aynı zamanda Side ile Perge arasında bu dönemde süregelen çekişmenin etkili olduğu görüşündedir. Side, Aleksandreia gibi büyük bir kent ile *homonoia* tesis ederek "düşman kardeş"¹³² Perge'ye karşı üstünlük elde etmek istemiştir¹³³.

Apollon Sidetes ve Heros Lakadaimon

Apollon Sidetes'in temsili tanrı olduğu başka bir *homonoia* ikonografisi Side'nin imparator Gallienus döneminde Pisidia kenti Sagalassos ile tesis ettiği *homonoia*dan gelmektedir¹³⁴. Side'nin darp ettiği

¹²⁴ Bk. Nollé 1990, 257 Abb. 18 no. 92-99.

¹²⁵ Side'nin Athena ile temsil edildiği *homonoialarda* Aleksandreia kenti İsis ile temsil edilmiştir. Bk. *SNG France* III, 876; *SNG Schweiz* II, 314; Nollé 1990, 261 Abb. 21 no. 112; Karola-Nollé & Nollé 1994, 258 Abb. 2 Taf. IV. 2a-b; Franke & Nollé 1997, 195 no. 1924-195 Taf. 89; Dönmez-Öztürk 2006, 103 Res. 30.

¹²⁶ Sikkeyi darp eden kentin baş tanrısı genellikle arka yüzde sol tarafta yer almaktadır. Ancak bu tüm *homonoia* darplarında karşılaşılan bir durum değildir. Konu ile ilgili olarak bk. Karola-Nollé & Nollé 1994, 241-257.

¹²⁷ Karola-Nollé & Nollé 1994, 258 Abb.1 Lev. IV. 1.

¹²⁸ Side ile Aleksandreia arasındaki ticari faaliyetler için bk. Drexhage 1991, 75-90; Nollé 1993a, 28-29, 67; Karola-Nollé & Nollé 1994, 242; Dönmez-Öztürk 2006, 84-91; Arca *et al.* 2011, 296-298.

¹²⁹ Bk. Nollé 1988, 54 Abb.34; Nollé 1993a, 28-29; Drexhage 1991, 76-77; Dönmez-Öztürk 2006, 85.

¹³⁰ Side panteonunda Mısır kökenli kùltlerle ilgili olarak bk. Şener 2022, 82-83.

¹³¹ Karola-Nollé & Nollé 1994, 242; Arca *et al.* 2011, 297-298; Dönmez-Öztürk 2006, 163-167.

¹³² "Düşman Kardeş" tanımlaması için bk. Nollé 1993b, 297 dn.1.

¹³³ Karola & Nollé 1994, 242.

¹³⁴ İki kent karşılıklı olarak *homonoialar* darp etmiş olup, Sagalassos'un darp ettiği *homonoia* sikkeleri İmparator

homonoia sikkelerinde Apollon Sidetes yine onur yeri olarak adlandırılan sol tarafta; karşısında kısa *khiton* giyimli, başında miğferi, sol elinde mızrak ve yerde kalkanı ile Heros Lakedaimon¹³⁵ ile el sıkışırken tasvir edilmiştir (Fig. 12d)¹³⁶.

Side'nin Pisidia'nın önemli kentlerinden Sagalassos ile tesis ettiği *homonoianın* arka planında yatan nedenler hakkında fazla bilgi sahibi değiliz. Sagalassos, Mısır ve Akdeniz ile olan ticari faaliyetlerini Pamphylia Bölgesi limanları, özellikle de Side limanı üzerinden gerçekleştirmekteydi¹³⁷. Sagalassos doğuda Sasanilere karşı savaşıyan Roma ordularına tahıl tedarik etmiştir¹³⁸. Bu yüzden Side ile Sagalassos arasında tesis edilen *homonoia*da hem iki kent arasındaki ticari ilişkilerin hem de Sagalassos'un Roma ordularının yaşasına verdiği desteğin etkili olduğunu söyleyebiliriz. MS III. yüzyılda Side ile Perge arasında süregelen üstünlük mücadelesinin Side - Sagalassos *homonoiasında* etkili olduğunu ileri sürebiliriz. Zira Sagalassos kendini Pisidia Bölgesi'nin önde gelen birinci kenti olarak görmekteydi¹³⁹. Aynı şekilde Side de kendini Pamphylia Bölgesi'nin birinci kenti olarak adlandırmaktaydı¹⁴⁰. Bu yüzden kendilerini bölgelerinin birinci kenti olarak adlandıran Side ile Sagalassos'un tesis etmiş olduğu bu *homonoia*, Side'nin Perge'ye bir mesajı olarak da yorumlanabilir.

Değerlendirme ve Sonuç

Side'de ataların tanrısı ve kent kurucu tanrı olarak adlandırılan Apollon, Sidetes isimlendirmesi ile aynı zamanda kentle özdeşleştirilen bir tanrıydı. İmparator Gallienus'a ait bir sikkenin arka yüzünde tanrıyı *khiton* ve *khlamys* giyimli, sağ elinde *phiale*, sol elinde uzun defne dalı ve ayağında çizmeleri ile gösteren tasvir ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ ΣΙΔΗΤΟΥ ΝΕΩΚΟΡΟΥ lejantından dolayı Apollon Sidetes olarak adlandırılmaktadır. Sidetes tipi hakkında sikkeler dışında bilgi verecek herhangi bir heykeltıraşlık eser henüz ele geçmemiştir. Aynı şekilde kült karakteri hakkında da ikonografisindeki atribütler dışında bilgi verecek herhangi bir epigrafik belge veya antik literatür anlatımı bugün için bilinmemektedir. İmparatorluk Dönemi Side sikkeleri üzerinde en sık karşılaşılan Apollon tipini oluşturan Sidetes, Apollon'un kent sikkeleri üzerindeki tasvir sürekliliği dikkate alındığında MÖ IV. yüzyıla kadar geri gitmektedir. Klasik ve Hellenistik Dönem Side sikkeleri üzerinde de korunan bu

Volusianus Dönemi'nden (MS 251-253) gelmektedir (Franke & Nollé 1997, 182 no. 1799-1801). Side'nin darp etmiş olduğu *homonoialar* ise sadece Gallienus Dönemi'nden bilinmektedir.

¹³⁵ Sagalassos, Sparta kenti Lakedaimon'dan gelenler tarafından kurulmuştu. Kent Sparta kökleri ile gurur duyardı (Aulock 1979, 42-43). Benzer şekilde Pisidia kenti Selge'de Lakedaimonlular tarafından kurulmuştu (Str. XII. 7. 3). İmparator Marcus Aurelius Dönemi'nden gelen bir arka yüz tasvirinde Sagalassos kent Tanrıçası önünde yer alan ve ΛΑΚΕΔΑΙΜΩΝ lejanti ile vurgulanan Heros Lakedaimon'u çelenklerken betimlenmiştir (SNG v. Aul. 12, 5168). Lakedaimon ikonografisi aynı zamanda savaş tanrısı Ares'e çok benzemektedir. Ares tanımlaması için bk. Franke & Nollé 1997, 194 no. 1922.

¹³⁶ Nollé 1990, 261, Abb. 21 no. 110; Franke & Nollé 1997, 194 no. 1922-1923.

¹³⁷ Sagalassos Mısır ile olan bağlantısını Pamphylia'nın iki önemli liman kenti Attaleia ve Side üzerinden yürütmekteydi (Talloe 2001, 313).

¹³⁸ Köse 2005, 4.

¹³⁹ Sagalassos yazıtlarda kendini Pisidia'nın parlak ve birinci kenti olarak adlandırmaktadır (Aulock 1979, 43; Brandt 2001, 1230.).

¹⁴⁰ Side de yazıtlarda kendini Pamphylia'nın birinci kenti olarak adlandırmaktadır (Nollé 2001, no. 180, 191). Bu durum aynı zamanda sikkeler üzerinde de çok sık tematize edilmiştir (Nollé 1990, 259-260).

tip Roma İmparatorluk Dönemi Side sikkeleri üzerinde zengin bir ikonografik çeşitlik içerisinde karşımıza çıkmaktadır. Sikkeler aracılığı ile yapılan zengin tematik Apollon Sidetes'in gerek kent *pantheon*undaki önemini gerekse kent tasvirinde oynadığı rolü göstermesi açısından önemlidir. Tipin Side'ye komşu kentlerin sikkeleri üzerinde sıklıkla tasvir edilmesi, özellikle Güney Pisidia Bölgesi kentlerinden Pednelissos ve Melli yerleşmelerinde karşımıza çıkması Apollon Sidetes kültürünün Side'yi aşan bölgeler üstü karakterine güçlü delil oluşturmaktadır.

Apollon Sidetes kentin baş tanrısı Athena ile birlikte Side'nin önde gelen tanrısıydı. Apollon'u Athena ile sikkeler üzerinde karşılıklı el sıkışırken gösteren ikonografiler bunun apaçık göstergesidir. Kentin arması olarak kabul edilen ve Athena için kutsal olan narın aynı zamanda Apollon Sidetes için kutsal olduğunu sikke tasvirlerinden görmekteyiz. Bu da Apollon Sidetes'in kentle bütünleşen bir tanrı olduğunu ortaya koymaktadır. İlk olarak Nero darplarında karşımıza çıkan Sidetes tipi kent darplarının son bulduğu Aurelianus dönemine kadar sikkeler üzerinde korunmuştur. Side sikkeleri üzerinde bu kadar uzun süre korunan başka bir Apollon tipi bilinmemektedir.

Sikkeler üzerindeki her bir Apollon Sidetes ikonografisi kent için büyük anlamlar ihtiva etmektedir. Apollon Sidetes birçok ikonografide Side'nin temsili tanrısı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bilhassa *homonioia* darplarında Apollon Sidetes, Athena ile birlikte Side'nin temsili tanrısı konumundadır. Agonistik temsiller ise agonların kentin Side'de Apollon Sidetes'in agonistik yönüne işaret etmektedir. Zira Roma İmparatorluk Dönemi'nde Apollon onuruna kentte çok sayıda agon düzenlenmiştir. İkonografiler ayrıca Apollon Sidetes'in kentteki kutsal alanının bir imparator kültü alanı, *neokoros*, olduğunu belgelemektedir. Tanrıyı tapınak içerisinde veya tapınağın önünde sunu yaparken gösteren ikonografiler tanrının kutsal alanına ve kültürünün kentteki önemine dikkati çekmektedir. Aynı şekilde tanrıyı kent kapısı içerisinde gösteren ikonografi ise Apollon Sidetes'in kentin koruyucusu olduğunu, bir anlamda kentin varlığını sembolize ettiğinin bir göstergesidir.

Figürler Listesi*

- Öy.: AVT KAI ΠIO ΛI ΓAΛΛI[HNOCC]B, E;
Gallienus'un defne çelenkli, drapeli büstü sağa;
altında kanatları açık, sağa doğru uçan kartal.
Ay.: ΑΠΟΛΛΩΝΟ•C CΙΔΗΤΟV ΝΕΩΚΟ
ΡΩV; Apollon Sidetes, ayakta, sola dönük;
phiale ve defne dalı tutuyor.
Ref.: *RPC X*, 62506 (unassigned); Nollé 1990,
249 Abb. 8, no. 36; Friedlaender 1883, 3 Taf. I
no. 2; *SNG France III*, 948 (II. Valerianus);
Büyükörük 2018, 304 no. 135.
- Fig. 1. AE (30mm; 12h). MS 253-268.
- Öy.: Athena Arkhegetes.
Ay.: Apollon çıplak, ayakta, sola dönük; omu-
zunda *khlamys*; önünde sunak, arkasında
karga; defne dalı ve yay tutmakta.
Ref.: Classical Numismatic Group, Inc.,
Electronic Auction 330 (09.07.2014), Lot 103;
Atlan 1967, 74 no. 71-74 Lev. IV.
- Fig. 2a. AR *Stater* (21mm; 10,48g; 11h). MÖ 400-380.
- Öy.: Athena Arkhegetes.
Ay.: *Quadratum incisum* içerisinde Apollon
ayakta, sola dönük; önünde sunak, arkasında
karga; defne dalı ve yay tutmakta; alanda Si-
dece yazıt.
Ref.: Dr. Busso Peus Nachfolger, Auction 371
(24.04.2002), Lot. 200; Atlan 1967, 74 Kat.
No. 75 Lev. IV.
- Fig. 2b. AR *Tetrobol* (2,87g; 10h). MÖ 400-380.
- Öy.: Athena Parthenos.
Ay.: Apollon çıplak, ayakta, sola dönük; omu-
zunda *khlamys*; önünde sunak ve arkasında
karga; *phiale* ve defne dalı tutuyor; alanda Si-
dece yazıt.
Ref.: Fritz Rudolf Künker GmbH & Co. KG,
Auction 97 (07.03.2005), Lot. 866; Atlan
1967, 84-85 no. 143-148 Lev. VI.
- Fig. 2c. AR *Stater* (10,76g; 10h). MÖ 360-333.
- Öy.: Athena Parthenos.
Ay.: Apollon ayakta, sola dönük; önünde su-
nak; *phiale* ve defne dalı tutuyor; sırtında sa-
daklık; alanda Sidece yazıt.
Ref.: Fritz Rudolf Künker GmbH&Co. KG,
Auction 89 (08.03.2004), Lot 1432; Atlan
1967, 82-83 no. 127-132 Lev. VI; *SNG v. Aul.*
11, 4772.
- Fig. 2d. AR *Stater* (10,52g; 6h). MÖ 360-333.
- Öy.: Nar.
Ay.: Apollon ayakta, sola dönük; defne dalı ve
phiale tutuyor.
Ref.: Atlan 1967, Lev. VII. G.
- Fig. 3. Æ. MÖ II. / I.yy.
- Öy.: ΔΟΜΙΤΙΑΝΟC ΚΑΙCΑΡ (ΓΕΡΜΑΝΙ
ΚΟC); Domitianus. Defne çelenkli, drapeli
imparator büstü sağa.
Ay.: CΙΔΗΤΩV; Apollon Sidetes ayakta, cep-
heden; *phiale* ve defne dalı tutuyor; solda nar;
sağda ağaç.
Ref.: *RPC II*, 1525; *SNG Pfs.* IV, 630-633;
SNG France III, 790.
- Fig. 4a. Æ (24mm). MS 81-96.
- Öy.: AVT KAI ΠIOV ΛI ΓAΛΛIHNOC CEB,
IA; Gallienus'un defne çelenkli, drapeli büstü
sağa; altında kanatları açık, sağa doğru uçan
kartal.
Ay.: CΙΔΗΤΩΝ ΝΕΩΚΟΡΩV; Apollon Si-
detes ayakta, sola dönük; *phiale* ve defne dalı
tutuyor; solunda uzun bir dalı olan nar.
Ref.: VAuctions, Auction 269 (08.09.2011),
Lot. 100; *SNG v. Aul.* 11, 4844.
- Fig. 4b. Æ (30mm; 17,10g). MS 253-268.
- Öy.: A[V]TOKPATΩP KAICA[]INOC CE;
M. Aurelius'un drapeli büstü sağa.
Ay.: CΙΔH[TΩN]; Apollon Sidetes, ayakta,
ortada, defne dalı tutuyor; sol tarafta zırlı ve
silahlı L. Verus; sağ tarafta *togalı* ve elinde
phiale ile M. Aurelius.
Ref.: *RPC IV.3*, 5718 (temp.); Nollé 1990, 252
Abb.13 no. 67; Nollé 2003, 484, Abb. 9b.
- Fig. 5a. Æ (34mm; 20,56g). MS 161-180.

* Birinci referanslar figürlerin alındığı kaynağa aittir.

Öy.: AVT KAI ΠO ΛIΓAΛΛIHNOC CEB, E;
Galleinus'un defne çelenkli, zırlı büstü sağa.

Ay.: CIΔHTΩ•N / NEOKOP•ΩN; Apollon Sidetes ayakta, solda, defne dalı tutuyor; karşısında yer alan askeri kıyafetli verilmiş imparator ile el sıkışıyor.

Ref.: RPC X, 62519 (unassigned); Burrell 2004, 182 no. 1 Fig. 143; Hill 1897, 160 no. 111.

Fig. 5b. Æ (32mm; 5h). MS 253-268.

Öy.: IOYA KOP ΠAYAA CEB; Iulia Cornelia Paula'nın (Augusta) drapeli, diademli büstü sola.

Ay.: CI•ΔH•TΩ•N; Apollon Sidetes ayakta, sağda; ortada üzerinde agonistik ödül duran bir masa, masanın altında bir urne kabı, ödül içerisinde iki tane palmye dalı; sol tarafta *globus* üzerinde ödüllü çelenkleyen Nike.

Ref.: RPC VI, 6381; Gaebler 1929, 296 no. 73 Taf. III, 9.

Fig. 6. Æ (33mm; 16,10g). MS 219-220.

Öy.: AVT KAI ΠO ΛIK OYAAEPIANON CEB, IA; I. Valerianus'un drapeli, defne çelenkli büstü sağa.

Ay.: CIΔHTΩN N•EΩKOPΩV; Apollon Sidetes ayakta, sola dönük; önünde sunak; *phiale* ve defne dalı tutuyor.

Ref.: Classical Numismatic Group, Inc. Electronic Auction 220 (14.10.2009), Lot. 280; SNG v. Aul. 11, 4835.

Fig. 7a. Æ (31mm; 17,12g; 12h). MS 253-260.

Öy.: AVT KAI ΠO ΛIK OYAAEPIANON CEB, E; I. Valerianus'un drapeli, defne çelenkli büstü sağa.

Ay.: CIΔHTΩN / NEΩKOPΩV; Apollon Sidetes ayakta, sola dönük; önünde sunak; *phiale* ve defne dalı tutuyor.

Ref.: Numismatik Naumann (formerly Gitbud & Naumann), Auction 55 (02.07.2017), Lot. 529.

7b. Æ (33mm; 18,52g). MS 253-260.

Öy.: AYT K ΛO AYPH OYHPOC CE; L. Verus'un defne çelenkli, drapeli büstü sağa.

Ay.: CI•ΔH•TΩN; Apollon Sidetes ayakta, sola dönük; önünde üçayak; *phiale* ve defne dalı tutuyor.

Ref.: RPC IV.3, 10450; Büyükyörük 2018, 293 no. 60; Nollé 1990, 249, Abb. 8, no. 35 (Macrinus).

Fig. 8. Æ (22mm; 7,96g). MS 161-169.

Öy.: ANA ΦAYCTEINA CEB; Annia Aurelia Faustina'nın (Augusta) drapeli büstü sağa.

Ay.: C•IA•HT•Ω•N; Altı sütunlu bir tapınak cephesi, içinde Apollon Sidetes ayakta, sola dönük; *phiale* ve defne dalı tutuyor.

Ref.: RPC VI, 6384; Nollé 1990, 249 Abb. 8 no. 38 (III. Gordianus); SNG PfpS. IV, 721 (Alexander Severus).

Fig. 9a. Æ (32mm; 15,95g). MS 221-222.

Öy.: AVT KAI ΠOV ΛIΓAΛΛIHNOC [C CE], IA; Gallienus'un drapeli, defne çelenkli büstü sağa; altta kanatları açık sağa doğru uçan kartal.

Ay.: CI•Δ•H•TΩN / NEOKO•PΩV; Altı sütunlu bir tapınak cephesi, içinde Apollon Sidetes ayakta, cepheden; *phiale* ve defne dalı tutuyor.

Ref.: Leu Numismatik., Web Auction 2, Lot. 452, 03 Aralık 2017; SNG PfpS. IV, 808.

Fig. 9b. Æ (28mm; 10,93g; 6h). MS 253-268.

Öy.: AVT KAI ΠO ΛIK OYAAEPIANON CEB, IB; I. Valerianus'un drapeli, defne çelenkli büstü sağa.

Ay.: CIΔHTΩN / NEOKOP•ΩV; Suriye alınlıklı bir tapınak önünde Apollon Sidetes ayakta, sola dönük; önünde sunak; *phiale* ve defne dalı tutuyor.

Ref.: RPC X, 62492 (unassigned); SNG France III, 874; SNG Österreich II, 1914.

Fig. 9c. Æ (32mm; 12h). MS 253-260.

Öy.: AVT KAI ΠOV ΛI ETNA ΓAΛΛIHN O[C CE], I; Gallienus'un drapeli, defne çelenkli büstü sağa.

Ay.: CIΔH•[TΩN] / NEOKO•PΩV; Kent kapısı içerisinde Apollon Sidetes ayakta, sola dönük; önünde *vexillum*; *phiale* ve defne dalı tutuyor.

Ref.: Numismatik Naumann (formerly Gitbud & Naumann), Auction 39 (03.01.2016), Lot. 697; Mansel 1963, 37, Abb. 23; Nollé 1990, 253, Abb.14 no. 76; SNG PfpS. IV, 839.

Fig. 10. Æ (30mm; 20,26g). MS 253-268.

Öy.: ΑΥ Κ Λ ΣΕΠ ΣΕΟΥΗΡΟC ΠΕΡΤΙ; S. Severus'un drapeli, defne çelenkli büstü sağa.

Ay.: CΙΔΗ•ΤΩΝ; Apollon Sidetes sağda, ayakta, defne dalı tutuyor; karşısında ayakta, mızrak ve kalkan ile verilmiş Athena ile el sıkışıyor.

Ref.: Leu Numismatik., Web Auction 1 (25.06.2017), Lot. 776; SNG v. Aul. 11, 4816.

Fig. 11a. Æ (33mm; 17,66g). MS 193-211.

Öy.: ΓΙΟΥΑ ΟΥΗΡΟC ΜΑΞΙΜΟC ΚΑΙ CΑΡ, Ε; M. Thrax'ın (Caes.) drapeli, defne çelenkli büstü sağa.

Ay.: CΙΔΗ•ΤΩΝ; Apollon Sidetes sağda, ayakta, defne dalı tutuyor; karşısında ayakta, mızrak ve kalkan ile verilmiş Athena ile el sıkışıyor; ortada masa üzerinde agonistik ödül.

Ref.: Nümismatik Naumann (formerly Gitbud & Naumann), Auction 50 (05.02.2017), Lot. 370.

Fig. 11b. Æ (32mm; 20,18g). MS 235-238.

Öy.: ΙΟΥΑ ΚΟΡ ΠΑΥΛΑ CΕΒ; Iulia Cornelia Paula'nın (Augusta) drapeli, diademli büstü sola.

Ay.: CΙΔ•ΗΤ•ΩΝ; Apollon Sidetes sağda, ayakta, defne dalı tutuyor; karşısında ayakta, mızrak ve kalkan ile verilmiş Athena ile el sıkışıyor; ortada sunak.

Ref.: RPC VI, 6390; Nollé 1990, 249 Abb. 8 no. 40 (Orbiana).

Fig. 11c. Æ (31mm; 16,99g). MS 219-220.

Öy.: [...]ΝΟC CΕΒ, ΙΑ; I. Valerianus'un drapeli, defne çelenkli büstü sağa.

Ay.: CΙΔΗΤΩ•[N N]ΕΩΚΟ•ΡΩV; Apollon Sidetes sağda, ayakta, defne dalı tutuyor; karşısında ayakta, mızrak ve kalkan ile verilmiş Athena ile el sıkışıyor; ortada tapınak modeli.

Ref.: Numismatica Ars Classica NAC AG, Auction 54 (24.03.2010), Lot. 1304; Nollé 1990, 249 Abb. 8, no. 39 (Gallienus).

Fig. 11d. Æ. MS 253-260.

Öy.: ΑΥΤ • ΚΑΙ • Μ • ΑΝΤ • ΓΟΡΔΙΑΝΟC • CΕΒ; III. Gordianus'un drapeli, defne çelenkli büstü sağa.

Ay.: CΙΔ•ΗΤΩΝ / ΠΕΡΤ•ΑΙΩΝ / ΟΜΟΝΟΙΑ; Apollon Sidetes ayakta, solda; *phiale* ve defne dalı tutuyor; sağda Artemis, önünde geyik, yay ve ok tutuyor; üstte nar motifi.

Ref.: RPC VII.2, 21140; Karola-Nollé & Nollé 1994, 260, Abb. 20 Taf. V; SNG v. Aul. 11, 4831.

Fig. 12a. Æ (37mm; 1,12h). MS 238-244.

Öy.: ΑΥΤ ΚΑΙ ΠΟ ΛΙΚ ΟΥΑΛΕΡΙΑΝΟΝ CΕΒ, ΙΑ; I. Valerianus'un drapeli, defne çelenkli büstü sağa.

Ay.: CΙΔΗΤ•ΩΝ / ΔΕ•ΛΦΩΝ / ΙΕ•ΡΟC / ΟΜΟΝΟΙΑ; Solda Apollon Sidetes ayakta; defne dalı tutuyor; sağda ayakta duran Apollon *Pythios*'dan agonistik ödül alıyor.

Ref.: RPC X, 62730 (unassigned); Nollé 1990, 261 Abb. 21 no. 118.

Fig. 12b. Æ (37mm; 7h). MS 253-260.

Öy.: ΑΥΤ ΚΑΙ ΠΟ ΛΙΚ ΟΥΑΛΕΡΙΑΝΟΝ CΕΒ, Ε; I. Valerianus'un drapeli, defne çelenkli büstü sağa.

Ay.: CΙΔΗΤΩ•N / ΑΛΞΕΑΝΔΡΕΩΝ / ΟΜΟΝΟΙΑ; Sağda Apollon Sidetes, ayakta, defne dalı tutuyor; solda karşısında duran elinde asa tutan Serapis ile el sıkışıyor.

Ref.: RPC X, 84679 (unassigned); Karola-Nollé & Nollé 1994, 258 Abb. 1 Taf. IV.

Fig. 12c. Æ (32mm; 8h). MS 253-260.

Öy.: ΑΥΤ ΚΑΙ ΠΟ ΛΙ ΓΑΛΛΙΗΝΟC CΕ, Ε; Gallienus'un defne çelenkli, drapeli büstü sağa.

Ay.: CΙΔΗΤΩΝ / CΑΓΑΛΑCCEΩΝ / ΟΜΟΝΟΙΑ; Solda Apollon Sidetes ayakta, defne dalı tutuyor; sağda, mızrak ve kalkan ile verilmiş Lakadeimon ile el sıkışıyor.

Ref.: RPC X, 62726 (unassigned); Nollé 1990, 261 Abb. 21 no. 110.

Fig. 12d. Æ (30mm; 1,2h). MS 253-268

BİBLİYOGRAFYA

- Akar-Tanrıver D. S. 2009, *Apollon Klarios Kültü, Kehanet Pratikleri ve Adaklar*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi. İzmir.
- Alanyalı H. S. 2003, "Dionysos Frizi ve Kaset Kabartmaları Çalışmaları. Side Tiyatrosu ve Çevresinde Kazı, Onarım Ön Çalışmaları (2001)". *KST XXIV/2*, 269-272.
- Alanyalı H. S. 2005, "Apollon Sidetes". Eds. B. Brandt, V. Gassner & S. Ladstätter, *Synergia. Festschrift für F. Krinzinger II*. Wien, 89-92.
- Alanyalı H. S. 2010, "Side Tiyatrosunda Yeni Yapılan Araştırmalar Işığında Scaenae frons Kaset Kabartmaları ve Dionysos Frizi". Eds. Ü. İzmirligil, G. Tanyeli & Z. Ahunbay, *Side'ye Emek Verenler Sempozyumu: 20-22 Nisan 2007 Side, Antalya*. İstanbul, 84-91.
- Alanyalı H. S. 2011, "Side'nin Roma Dönemi Pantheonu". *Anadolu/Anatolia* 37, 75-92.
- Alanyalı H. S. 2016, "Das römische Pantheon von Side in Pamphylien". Eds. F. Blakolmer, M. Seyer & H. D. Szemethy, *Angekommen auf Ithaka: Festgabe für Jurgen Borchhardt zum 80. Geburtstag*. Wien, 147-153.
- Arca E. A., N. Gökalp & N. Tüner Önen 2011, "Pamphyhia Bölgesi'nin Mısır ve Kıbrıs ile olan İlişkileri". *Olba XIX*, 287-312.
- Atlan S. 1967, *Side'nin Milattan önce V ve IV Yüzyıl Sikkeleri Üzerinde Araştırmalar*. Ankara.
- Aulock H. V. 1979, *Münzen und Städte Pisidiens II*. Tübingen.
- Baz F. 2023, *Antikçağ'da Pamphyhia Bölgesi'nin Neokoros Unvanları*. İstanbul.
- Bean G. E. & Mitford T. B. 1970, *Journeys in Rough Cilicia 1964-1968*. Wien.
- Brandt H. 2001, "Sagalassos". *DNP* 10, col. 1230.
- Burkert W. 1977, *Griechische Religion*. Stuttgart-Berlin-Köln-Mainz.
- Burrell B. 2004, *Neokori: Greek Cities and Roman Emperors*. Leiden.
- Büyükyörük F. 2018, "Antalya Müzesi'ndeki Roma İmparatorluk Dönemi Side Sikkeleri". *Cedrus VI*, 273-328.
- Çokbankir N. 2010, *Yazıtlar Işığında Roma İmparatorluk Çağı Küçük Asya Agonları ve Sporcuları*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi. Antalya.
- Dağlı-Dinçer, İ. 2020, *Cults and Religious Life of Pamphyhia from the Archaic to the Late Antique Period*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Koç Üniversitesi. İstanbul.
- Deubner L. 1956, *Attische Feste*. Berlin.
- Dönmez-Öztürk F. 2006, *Roma Çağı Küçükasya Kentleri Arasında Homonoia Antlaşmaları*. İstanbul.
- Drexhage H.-J. 1991, "Die Kontakte zwischen Side, Alexandria und Ägypten in der römischen Kaiserzeit (1. - 3. Jh. n. Chr.)". *AMS* 3, 75-90.
- Engelmann H. 1993, "Zum Kaiserkult in Ephesos". *ZPE* 97, 279-289.
- Erhat A. 2001, *Mitoloji Sözlüğü*. İstanbul.
- Franke P. R. & Nollé M. K. 1997, *Die Homonoia-Münzen Kleinasiens und der thrakischen Randgebiete*. Saarbrücken.
- Franke P. R. 1968, *Kleinasien zur Römerzeit: Griechische Leben im Spiegel der Münzen*. München.
- Franke P. R. 1980, "Zu den Homonoia-Münzen Kleinasiens". Ed. E. Olshausen, *Stuttgarter Kolloquium zur historischen Geographie des Altertums I*. Bonn, 81-102.
- Friedländer J. 1883, "Die Erwerbungen des königlichen Münzkabinetts im Jahre 1881". *ZfNum* X, 1-8.
- Gaebler H. 1929, "Die Losurne in der Agonistik". *ZfNum* 39, 271-312.
- Heuss A. 1960, *Römische Geschichte*. Braunschweig.
- Hill G. F. 1897, *BMC: Catalogue of the Greek Coins of Lycia, Pamphyhia and Pisidia*. London.
- Höcker C. & Prayon F. 1996, "Altar". *DNP* 1, col. 550-555.
- Hölscher T. 2006, *Klassische Archäologie: Grundwissen*. Stuttgart.

- Imhoof-Blumer F. 1902, *Kleinasiatische Münzen II*. Wien.
- Işın G. 2008, "The Cult of Apollo in Southern Pisidia and Apollo Sideton". *Arkeoloji Dergisi* 12, 107-115.
- Karola M. & Nollé J. 1994, *Götter, Städte, Feste. Kleinasiatische Münzen der römischen Kaiserzeit*, (Ausstellung vom 22. Jul ibis 30. Oktober 1994). München.
- Karola-Nollé M. & Nollé J. 1994, "Vom feinen Spiel städtischer Diplomatie: Zu Zeremoniell und Sinn kaiserzeitlicher Homonoia-Feste". *ZPE* 102, 241-261.
- Kerényi K. 1951, *Die Mythologie der Griechen: Die Götter und Menschheitsgeschichten*. München.
- Kienast D. 1996, *Römische Kaisertabelle: Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*. Darmstadt.
- Klose D. A. O. 1983, "Die griechischen Städte in Thrakien und Ihre Verbindungen zu Kleinasien in der römischen Kaiserzeit, dargestellt an Hand der Münzprägung (Homonoia-Münzen und Münzfunde)". *Pulpuveva* 4, 179-189.
- Klose D. O. A. 2002, "Vota". *DNP* 12/2, col. 343-344.
- Klose D. O. A. 2005, "Festivals and Games in the Cities of the East During The Roman Empire". Ed. C. Howgego, V. Heuchert & A. Burnett, *Coinage and Identity in the Roman Provinces*. Oxford, 125-133.
- Köse V. 2005, *Nekropolen und Grabdenkmäler von Sagalassos in Pisidien in hellenistischer und römischer Zeit*. Turnhout.
- Lambrinudakis W. et al. 1984, "Apollon". *LIMC* II/1-2, 183-327.
- Leschhorn W. 1984, *Gründer der Stadt: Studien zu einem politisch-religiösen Phänomen der griechischen Geschichte*. Stuttgart.
- Lindgren H. C. & Kovacs F. L. 1985, *Ancient Bronze Coins of Asia Minor and the levant from the Lindgren Collection I*. California.
- Mansel A. M. 1956, "Mimarlık Anıtları - Architekturdenkmäler". Ed. A. M. Mansel, G. E. Bean & J. İnan, *Side Agorası ve Civarındaki Binalar, 1948 Yılı Kazılarında Dair Rapor - Die Agora von Side und die benachbarten Bauten, Bericht über die Ausgrabungen im Jahre 1948* (Türkçe - Almanca - İngilizce). Ankara, 1-47.
- Mansel A. M. 1963, *Die Ruinen von Side*. Berlin.
- Mansel A. M. 1965, "Side". *RE Suppl.* X, col. 879-918.
- Mansel A. M. 1978, *Side: 1947-1966 Yılları Kazıları ve Araştırmalarının Sonuçları*. Ankara.
- Maß M. 2002, "Tripus". *DNP* 12/1, col.830-832.
- Melas E. 1990, *Delphi: Die Orakelstätte des Apollon*. Köln.
- Merkelbach R. & Stauber J. 2002, *Steinepigramme aus dem griechischen Osten: Die Südküste Kleinasien, Syrien und Palaestina Band 4*. München & Leipzig.
- Muth R. 1998, *Einführung in die griechische und römische Religion*. Darmstadt.
- Nollé J. 1987, "Pamphyliche Studien 6-10". *Chiron* 17, 235-276.
- Nollé J. 1988, "Inschriften, Münzen und Papyri - Dokumente aus dem antiken Side". Eds. P. R. Franke, W. Leschhorn, B. Müller & J. Nollé, *Side: Münzprägung, Inschriften und Geschichte einer antiken Stadt in der Türkei, Beiträge zu einer Ausstellung*. Saarbrücken, 45-68.
- Nollé J. 1990, "Side: zur Geschichte einer kleinasiatischen Stadt in der römischen Kaiserzeit im Spiegel ihrer Münzen". *AW* 21, 244-265.
- Nollé J. 1993a, *Side im Altertum I, Geschichte und Zeugnisse*. Bonn.
- Nollé J. 1993b, "Die feindlichen Schwestern - Betrachtungen zur Rivalität der pamphylichen Städte". Eds. G. Dobesch & G. Rehrenböck, *Hundert Jahre kleinasiatische Kommission der österreichischen Akademie der Wissenschaften. DenkschrWien* 236. *Ergänzungsbande zu den TAM* 14. Wien, 297-317.
- Nollé J. 2001, *Side im Altertum II, Geschichte und Zeugnisse*. Bonn.
- Nollé J. 2003, "Ein ephesischer Kult der <Victoria Romanorum> und das sogenannte Parthermonument". *Chiron* 33, 459-484.
- Parke H. W. 1987, *Athenische Feste*. Trans. G. Hornbostel. Mainz am Rhein.

- Peter, R. 1909, "Silvanus". Ed. W. H. Roscher, *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie (1909-1915)*, col. 824-877.
- Pick B. 1904, "Die Tempeltragenden Gottheiten und die Darstellung der Neokoros auf den Münzen". *Öjh* VII, 1-41.
- Radke G. 1957, "Propylaios". *RE* XXIII/1, col. 835-836.
- Reisch E. 1905, "Dreifuss". *RE* V, col. 1669-1696.
- Rose H. J. 2003, *Griechische Mythologie*. München.
- RPC I Burnett A., Amandry M. & Ripollés P. P. 1992, *Roman Provincial Coinage I. From the Death of Caesar to the Death of Vitellius (44 BC-AD 69)*. London & Paris.
- RPC II Burnett A., Amandry M. & Carradice I. 1999, *Roman Provincial Coinage II. From Vespasian to Domitian (AD 69-96)*. London & Paris.
- RPC III, Amandry M., Burnett A. & Mairat J. 2015, *Roman Provincial Coinage Vol. III. Nerva, Trajan and Hadrian (AD 96-138)*. London & Paris.
- RPC IV.3 (online), Heuchert V. 2005, *Roman Provincial Coinage Vol. IV.3. The Antonines (AD 138-192): Lycia-Pamphylia to Arabia*. Online: https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/search/browse?volume_id=6
- RPC IX, Hostein A. & Mairat J. 2016, *Roman Provincial Coinage Vol. IX. From Trajan to Uranius Antoninus (AD 249-254)*. London-Paris.
- RPC VI (online), Calomino D. & Burnett A. 2017, *Roman Provincial Coinage Vol. VI. From Elagabalus to Maximinus Thrax (AD 218-238)*. Online: https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/search/browse?volume_id=11
- RPC X (online), Metcalf W. E., *Roman Provincial Coinage Vol. X. From Valerian to Diocletian (AD 253-297)*. Online: https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/search/browse?volume_id=17
- Schreiber T. 1884, "Artemis". Ed. W. H. Roscher, *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie (1884-1890)*, col. 558-602.
- Schwendemann K. 1921, "Der Dreifuss". *JDAI* 36, 98-185.
- Simon E. 1969, *Die Götter der Griechen*. München.
- Simon E. 1990, *Die Götter der Römer*. München.
- SNG Cop. 31, Kromann A. 1955, *Sylloge Nummorum Graecorum. The Royal Collection of Coins and Medals. Danish National Museum, Vol. 31 Lycia - Pamphylia*. Kopenhag.
- SNG Finland II, Ashton R. 1999, *Sylloge Nummorum Graecorum. Finland. The Erkki Keckman Collection in the Skopbank, Helsinki, Part II: Asia Minor except Karia*. Ed. R. Ashton. Helsinki.
- SNG France III, Levante E. & Weiss P. 1994, *Sylloge Nummorum Graecorum. France. Cabinet Des Medailles, Vol. III Pamphylie, Pisidie, Lycaonie et Galatie*. Zürich.
- SNG Österreich II, Szaivert W. & Daburon C. 2004, *Sylloge Nummorum Graecorum Österreich. Sammlung Leybold/Oesterreichische Nationalbank, Wien. Kleinasiatische Münzen der Kaiserzeit/Band II: Phrygien - Kommagene, mit Nachträgen, Korrekturen und Indizes zu beiden Bänden*. Wien.
- SNG PfpS. IV, Nollé, J. 1993, *Sylloge Nummorum Graecorum Deutschland. Pfälzer Privatsammlungen. 4. Band, Pamphylien*. Münih.
- SNG PfpS. VI, Ziegler R. 2001, *Sylloge Nummorum Graecorum Deutschland. Pfälzer Privatsammlungen. 6. Band, Isaurien und Kilikien*. Münih.
- SNG Schweiz II, Kapossy B. 1993, *Münzen der Antike, Katalog der Sammlung Jean-Pierre Righetti im Bernischen Historischen Museum*. Bern & Stuttgart & Viyana.
- SNG Switz. I Suppl., Levante E. 1993, *Sylloge Nummorum Graecorum. Switzerland I. Levante - Cilicia. Supplement I*. Zurich.
- SNG v. Aul. 11, Mørkholm O. 1965, *Sylloge Nummorum Graecorum. Deutschland, Sammlung H. von Aulock, Vol. 11 Pamphylien*. Berlin.
- SNG v. Aul. 12, von Aulock S. H. 1964, *Sylloge Nummorum Graecorum. Deutschland, Sammlung H. von Aulock, Vol. 12 Pisidien - Lykaonien - Isaurien*. Berlin.

- Sonnabend H. 1999, *Mensch und Landschaft in der Antike*. Stuttgart & Weimar.
- Stoll H. W. 2003, *Handbuch der Religion und Mythologie der Griechen und Römer*. Wiesbaden.
- Stoll R. 2000, *Architektur auf römischen Münzen*. Trier.
- Şahin S. 1999, *Die Inschriften von Perge I*. Bonn.
- Şener H. H. 2022, *Epigrafik, Nümismatik ve Arkeolojik Veriler Işığında Side'de Athena Ve Apollon Kültü*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Anadolu Üniversitesi. Eskişehir.
- Talloe P. 2001, "The Egyptian Connectio, The Cult of Nilotic Deities at Sagalassos". *Ancient Society* 31, 289-328.
- Uzunaslan A. 2008, "Side'de Agonistik Festivaller". *Ege Üniversitesi Arkeoloji Dergisi* XI, 117-128.
- Weiss P. 1981, "Ein agonistisches Bema und die isopythischen Spiele von Side". *Chiron* 11, 315-346.
- Wernicke K. 1895, "Apollon". *RE* II/1, col. 1-111.
- Yurtsever A. 2012, *Side'de Romanizasyon Sürecinde Gladyatörler ve Agonlar*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi. Eskişehir.

Elektronik Kaynaklar

- CNG Classical Numismatic Group, Lancaster, PA/London < <https://www.cngcoins.com> >
- Dr. Busso Peus Nachfolger e. K. < <https://www.peus-muenzen.de/> >
- Fritz Rudolf Künker GmbH & Co. KG. < <https://www.kuenker.de/> >
- Leu Numismatik, Winterthur < <https://leunumismatik.com> >
- NN GmbH Numismatic Naumann GmbH, Wien < <http://www.numismatik-naumann.at> >
- Numismatica Ars Classica NAC AG. < <https://www.arsclassicacoins.com/> >
- RPC çevrimiçi < <https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/> >
- VAuctions, < <https://www.vauctions.com/> >
- Wildwinds çevrimiçi < <https://www.wildwinds.com/> >

Trebenna'dan Trophilos Oğlu Loukios'un Adak Sunağı

The Votive Altar of Loukios Son of Trophilos from Trebenna

Ahmet ÇELİK *

Öz: Trebenna antik kenti, Lykia-Pamphylia yaklaşık keşim noktasındadır ve ormanlık bir arazide Akdeniz'i yüksekten gören bir konuma sahiptir. Trebenna örneği yaklaşık dikdörtgenler prizması biçiminde kireçtaşı bir sunaktır. Ön yüzde bir büst bulunur ve tepe kısmında iki satır Hellence yazıt yer alır. Tanrı/tanrıçalara katı ya da sıvı çeşitli sunular için kullanılan sunaklar, son derece çeşitli formlarda yere sabit ya da taşınabilir olabilmektedir. Bazı sunaklar ise adak sunağı olarak tanımlanmaktadır. Anadolu'da Trebenna örneğine benzer şekilde yaklaşık dikdörtgenler prizması formulu adak sunaklarının üzerinde çeşitli tanrı büstleri ve/veya yazıtları bulunan Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait örnekler bilinmektedir. Bu tip sunaklarda büstü bulunan tanrı/tanrıça genelde onları simgeleyen bir veya birkaç atribüt ile gösterilebilir. Ayrıca varsa bazı sunak yazıtlarında doğrudan adanmış olduğu tanrı/tanrıçanın ismi de geçmektedir. Bununla beraber üzerinde büst bulunan bazı sunaklar ile özellikle Trebenna yakın civarında, üzerinde büst bulunan bir kısım lahit teknesi/kapağı MS II-III. yüzyıla tarihlenebilmektedir. Bu bağlamda Trebenna'dan adak sunağı Roma İmparatorluk Dönemi içerisinde MS II-III. yüzyıla tarihlenebilir.

Anahtar Kelimeler: Trebenna • Sunak • Taşınabilir • Adak • Hermes • Roma

Abstract: The ancient city of Trebenna is located at the approximate intersection of Lykia and Pamphylia in a forested area overlooking the Mediterranean. A limestone altar, approximately in the shape of a rectangular prism, was found at the site. There is a bust on the obverse and there are two lines of ancient Greek inscription at the top. Altars used for various solid or liquid offerings to gods/goddesses can be fixed or portable and have very varied forms. Some are defined as votive altars. Examples from the Roman Imperial Period are known in Anatolia, carrying busts of various gods and/or inscriptions on rectangular-shaped votive altars, similar to this Trebenna example. The god/goddess whose bust is present on these types of altars are generally depicted with one or more attributes symbolizing them. In addition, in some altar inscriptions, if any, the name of the god/goddess to whom it is directly dedicated is also mentioned. Some altars with busts on them, as also some sarcophagus vessels/lids with busts on them, especially in the vicinity of Trebenna, can be dated to the IInd-IIIrd century A.D. In this point of view this votive altar from Trebenna can be dated to the IInd-IIIrd century A.D. in the Roman Imperial Period.

Keywords: Trebenna • Altar • Portable • Votive • Hermes • Rome

Giriş

2.6.99 Envanter Numaralı yaklaşık dikdörtgen formulu sunak, Trebenna antik kentinde yüzeyde tespit edilerek Antalya Müzesi envanterine kazandırılmıştır¹ (Fig. 1-8). Müzede sunağa ilişkin bilgi son

* Doç. Dr. Antalya Müzesi Müdürlüğü, Antalya. 0000-0002-7676-0079 | ahmetark.celik@hotmail.com
Burada sunulan çalışma Antalya Müze Müdürlüğü'nün 10.03.2021 tarih ve E-77492378-155.01-1202765 sayılı izni çerçevesinde gerçekleştirilmiştir.

Makale Türü: Araştırma | Geliş Tarihi: 15/04/2024 | Kabul Tarihi: 27/05/2024; Çelik A. 2024, "Trebenna'dan Trophilos Oğlu Loukios'un Adak Sunağı". *Cedrus* XII, 151-164.

¹ Trebenna antik kenti Antalya ili, Konyaaltı ilçesi sınırlarında Çağlarca ve Geyikbayırı Mahallesi'nin güneybatı/batısında bulunur. Denizden yaklaşık 660 m yükseklikte kurulu antik bir yerleşimdir. Yerleşimin ismi kent yazıtlarında Trebenna olarak geçerken *Stadiasmus Patarensis*'te Trabenna olarak belirtilir. Ayrıca kent Tresena

derece kısıtlı olduğundan sunağın Trebenna antik kentinde nasıl bir yerde bulunduğu veya hangi yapıdan getirildiğine ilişkin herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Dolayısıyla sunağın nerede kullanıldığına dair bir değerlendirme yapmak en azından şu aşamada mümkün değildir. Bununla beraber üzerinde yazıt ve büst bulunan bu sunağın konu edilmesi hem Trebenna hem de benzer tipteki sunakların daha anlaşılır hale gelmesine küçük de olsa bir katkı sağlayacaktır.

Sunak (Env. No: 2.6.99)

Yaklaşık dikdörtgen biçimli kireçtaşı sunak 40 cm yüksekliktedir. Sunağın üst kısımda genişliği 22 cm ve derinliği 18 cm'dir. Gövde eni 16 cm iken derinliği ise 12 cm'dir (Fig 1). Sunağın ön yüz merkezinde oldukça yıpranmış bir büst yer alır. Büstün sol göğüs-omuz üstünde neredeyse belirsizleşmiş bir nesne bulunur.

Merkezi alandan üst bölüme (taç kısmına), yukarı doğru genişleyen üç silmeyle geçilir. Alttaki iki silme yaklaşık aynı ende iken üst silme daha geniştir. Silmelerden sonra yaklaşık dikdörtgen formlu düz bir alan oluşturulmuştur ve burada iki satır halinde Hellence yazıt bulunur. Ancak yazıt silinerek büyük oranda belirsizleşmiştir. Yazıtlı bölümün üst kısmında ise yine bir alan açılmıştır ve karşıdan buraya bakıldığında sol tarafta hatları belirgin temsili bir akroter işlendiği anlaşılmaktadır. Fakat sağ taraf kırıldığından ilk halinde işlenmiş olması muhtemel akroter kırılarak belirsizleşmiş olmalıdır. Akroterli bölümün merkezinde ise içe kıvrık boğa boynuzu (?) veya hilal (?) uçlarına benzer bir motif işlenmiştir.

Eserin ön yüzünde kaide bölümü büyük oranda kırılmıştır ve noksandır. Ayrıca sunağın arka yüzü kabaca tıraşlanmış olup burada herhangi bir motif işlenmemiştir (Fig. 2).

Fig. 1. Sunak (Ön Yüz)

Fig. 2. Sunak (Arka Yüz)

ve Perbaina olarak da adlandırılmıştır. Trebenna, Roma Çağı'nda resmi olarak Lykia Eyaleti sınırlarında bulunmaktayken Doğu Roma İmparatorluk Dönemi'nde kesin olarak bir Pamphylia kentidir (Onur 2005, 7). Tarım terasları, mortarium, orbis, litus, pres yatağı ve şarap işliği gibi kalıntılardan Trebenna'da antikçağda zeytin ve üzüm tarımının yapıldığı, dolayısıyla burasının bir zeytinyağı ve şarap üretim merkezi olduğu anlaşılmaktadır (Bulut 2018, 676 vd.). Trebenna'da çok sayıda lahit ve ostohek tespit edilmiştir (Çevik *et al.* 2003, 265-267). Ayrıca söz konusu sunağı fotoğraflayan arkeolog Gökhan KAYIŞ'a çok teşekkür ediyorum.

Sunağın sol dar yzüne karşıdan bakılınca merkezinde herhangi bir bezeme bulunmamaktadır, boş bırakılmıştır. Ön yzüne benzer şekilde, sol dar yzün üst bölüme, yukarı doğru genişleyen üç silme ile geçilir. Ayrıca buradaki taç kısmına akroter-boynuz/hilal (?) düzenlemesinin yapıldığı anlaşılmaktadır. Ancak sol dar yzünün üst kısmına karşıdan bakılınca sağ yanda bulunması büyük olasılık dâhilinde olan akroter kırık ve noksandır (Fig. 3).

Kaide kısmı en fazla sol dar yzünde korunmuştur ve gövdeden kaideye giderek genişleyen iki silme ile geçilmektedir. Kaidenin sol tarafı kırık ve noksandır.

Sunağın sağ dar yzünde de sola benzer bir düzenleme vardır. Fakat kaide kısmı kırık ve noksandır (Fig. 4). Buna ilave olarak üst kısımda sol tarafa konumlandırılan akroter hattı ve boynuz/hilalin (?) uç kısmı izlenebilmektedir. Ancak sağ tarafta kırılma-yıpranma olduğundan burada işlenmiş olması gereken boynuz/hilalin (?) uç kısmı kırılarak belirsizleşmiştir. Bunun yanında akroter hattı zorlukla da olsa seçilebilmektedir.

Trebenna 2.6.99 Envanter Numaralı sunağın üst kısmı trakla düzleştirilmiş bir yzeye sahipken bütün tahribata rağmen alt kısmında oturtma oyuğu görülebilmektedir (Fig. 5-6).

Fig. 3. Sunak (Sol Dar Yüz)

Fig. 4. Sunak (Sağ Dar Yüz)

Fig. 5. Sunak (Üst Görünüm)

Fig. 6. Sunak (Alt Görünüm)

Sunak veya *altar* antikçağ ve öncesinde üzerinde kurban kesilen ve tanrıya sunu yapılan mimari öge olarak tanımlanabilir². Bununla birlikte bu tip örnekler antikçağda *bomos ve hestia* olarak da adlandırılır³. Ayrıca *eskhara* (ızgara) yanık adaklarda kullanılan sunaklardır ve Roma Dönemi'nde sunaklar için *ara* kelimesi tercih edilmiştir⁴. Sunaklarda et, meyve, sebze, hububat, çiçek ve ekmek gibi katı özellikte nesnelere ile libasyon için kesilen kurban kanı, şarap, zeytinyağı ve su gibi sıvılar da sunu amacıyla kullanılabilir⁵. Libasyon, günahlardan arınma, yakarış, bir amaca ulaşma, dilek ve yücelme gibi anlamlar doğrultusunda uygulanmıştır⁶.

Antikçağda yere sabitlenmiş sunakların yanı sıra taşınabilir/portatif sunaklar da bulunmaktadır ve bu tip taşınabilir sunaklar tapınak, tören alanları veya konutlarda tercih edilmişlerdir⁷. Taşınabilir sunakların bir bölümü yuvarlak (silindirik veya makara tipli) bir forma sahiptir⁸. Portatif sunakların önemli bir kısmını ise yaklaşık dikdörtgenler prizması formundakiler oluşturur.

Dikdörtgen monolitik olarak da tanımlanan sunaklar kübik formdadır, üstte ve altta hafif çıkıntılı pervazlar bulunur ve erken örnekleri Klasik Dönem'de dahi görülür. Bununla beraber daha küçük/ince yapıda olan *arula* örnekleri özellikle Hellenistik ve Roma Dönemi'nde popüler olmuştur⁹. Ancak Küçük Asya ve Suriye'de görülen küçük, bodur, enli ve aşırı belirgin pervazlara sahip monolitik altar'lar Roma ve Hristiyanlık Dönemi'ne tarihlenmektedir¹⁰. Bunun yanında Anadolu'da Roma Dönemi kare/dikdörtgen formlu sunaklarda gövde, taç ve kaideyi önemli özellik olarak değerlendirmek mümkündür¹¹. Ayrıca Roma Devri Anadolu'sunda silindirik olanlar gibi dikdörtgen forma sahip sunaklar da genelde adak sunakları olarak kullanım görmüştür¹².

Adak sunakları da halka açık alanlarda, tapınak civarlarında, kutsal alanlar ile evlerde kullanılmıştır. Bazı adak sunaklarında adanmış olduğu tanrı/tanrıçanın ismi ve/veya kabartması

² Tekçam 2007, 11; Sunak/altar konusuna ilişkin daha detaylı bilgi için bk. Hasting 1908, 342-354; Yavis 1949, 54 vd.; Şahin 1972, 6 vd.; Fraser 1977, 13 vd.; Ohnesorg 2005, 3 vd.

³ *Bomos* için bk. Yavis 1954, 54, dn. 1; Coulton 2005, 127; Gürer 2006, 20; Kortanoğlu 2015, 88; Sunak Hellencede βωμός (*bomos*), ἑστία (*hestia*) ve ἐσχάρα (*eskhara*) biçiminde isimlendirilmiştir (Adıgüzel 2015, 7). Ayrıca *eskhara* sözcüğü, hem yakarak yapılan sununun gerçekleştiği yeri hem de din dışı ocağı tanımlar. Yine altar tablasındaki yanma yeri de *eskhara* olarak isimlendirilir. Kül altarları da *eskhara*'ların bir diğer tipidir (Gülsefa 2023, 51).

⁴ Nitekim *Ara Pacis* ve *Ara Pietatis* buna örnektir. Gürer 2006, 19-20; Bunun yanında sunak için *monumentum* sözcüğü de kullanılmıştır (Boschung 1987, 12; Tarkan 2011, 12).

⁵ Gürer 2006, 16-63. Ayrıca göksel ve yeraltı tanrıları için sunu/sunak biçimleri kendi içinde farklılıklar barındırabilir (Yavis 1949, 54-55; Estin & Laporte 2002, 62-63).

⁶ Kırdemir 2000, 163 dn. 19.

⁷ Gürer 2006, 16-63. Sunaklar yuvarlak, kare ya da dikdörtgen şeklinde olabilmektedir. Basit sunaklar bel yüksekliğinde, 1 m²'lik bir taş blok veya silindir formdadır (Gülsefa 2023, 43).

⁸ Hellenistik Dönem yuvarlak veya silindirik ya da makara tipli sunaklar için bk. Berges 1986, 1 vd.

⁹ *Arula*, tam boyutlu sunaklardan farklı olarak, kurban ateşini destekleyemeyecek kadar küçük olan ve yalnızca birkaç köz parçası alacak kapasitede küçük sunaklar olarak tanımlanabilir (Yavis 1954, 154, 171-173); Hellenistik öncesi *arula* örnekleri için ayrıca bk. Swindler 1932, 512-515; Brooner 1947, 216-221.

¹⁰ Yavis 1954, 154.

¹¹ Roma Dönemi Küçük Asya'da silindirik ve kare şeklinde temelde iki ana sunak türü kullanılmıştır. Bu altarlar gövde, taç ve kaide kısmından oluşurlar (Coulton 2005, 130).

¹² Uygun 2021, 8.

bulunabilir¹³. Küçük adak sunakları olarak da tanımlanan bazı adak sunaklarının asıl kullanım işlevleri bilhassa yazıtları sayesinde öğrenilebilmektedir. Ancak zerindeki betimlemeler de sunağın kullanım işlevini açıklamada yardımcı olmaktadır. Bununla birlikte kk adak sunaklarının tütsü yakmak için de kullanıldığı ve yukarıda belirtilen alanlara ek olarak tapınaklar, nekropol alanları ve nadiren mezarlarda da kullanım gördüğü anlaşılmaktadır. Ayrıca benzer forma sahip kk adak sunakları farklı tanrılara/tanrıçalara adanabilmektedir. Bununla beraber adanan tanrı/tanrıçaya has bir adak sunağı formundan söz edilemez. Yani adanan tanrı/tanrıçanın adak sunak formunun biçimlenmesinde bir etkisinin olmadığını belirtmek gerekir. Bunun yanı sıra bazı kk adak sunakları üzerinde daha nitelikli işçilik görülürken kimi örnekler ise daha niteliksiz yerel üretim özelliği gösterirler ve bu tip kk adak sunaklarının tarihlenmelerinde kronolojik zorluklar bulunmaktadır¹⁴. Ayrıca Roma İmparatorluk Dönemi içerisinde Anadolu'nun pek çok yerinde üzerinde büstlerin olduğu yazıtlı/yazıtsız dikdörtgenler prizması formunda adak sunakları bulunmaktadır¹⁵.

Söz konusu sunağın getirildiği Trebenna, Pamphylia ve Lykia kesişim noktasında yer almakla beraber özellikle Lykia'da benzer tipteki sunakları incelemek yerinde olacaktır. Taşınabilir dikdörtgen prizması formundaki kk adak sunakları, Roma Dönemi Lykia'sında genellikle Artemis kültü için önemli bir rol üstlenmiştir ve bu sunaklar kabartmalı-yazıtlı ya da sadece yazıtlı olmak üzere iki alt gruba ayrılmaktadır¹⁶. Buna ilaveten Roma Dönemi'nde Lykia'da bilhassa yazıtlı adak sunakları yaygınlık gösterir ve bu yaygınlığın temel sebebi ise Roma Dönemi dinsel yaşamında yaşanılan değişim olarak yorumlanır¹⁷. Ayrıca Lykia'da yoğunluk Artemis olsa da başka tanrılara da sunaklar adanmıştır. Örneğin Lykia sınırlarındaki Kemer ilçesi, Ağva Deresi civarından getirilip Antalya Müzesi'ne kazandırılan dikdörtgen prizması biçimindeki sunak Herakles'e adanmıřtır¹⁸.

Yazıt

[Α]ουκίου Τροφιλί[ο]υ

[Α]ντιόχου Ἀρτο[ῦ]

Artas oğlu Antiokhos oğlu Trophilos'un oğlu

*Loukios*¹⁹ (bu adağı sundu).

¹³ zdemir 2018, 330 dn. 4.

¹⁴ Orhan 2023, 65-67.

¹⁵ rnekler için bk. Akyürek şahin 2007, 80; Baldıran & Gider 2014, 21-27; zdemir 2018, 332, 339 fig. 2-4; Baldıran 2019a, 29-39, 75-77, 112-117 kat. no. 10-11, 16-17; Abay 2020, 199-206; Uygun 2021, 9; Yalçın 2023, 38-52, 69, 84 vd.

¹⁶ Korkut 2008, 729; Lykia sınırlarındaki Limyra'dan dikdörtgen prizması formunda adak sunak örnekleri için ayrıca bk. Blakolmer 1999, 265-266; Wörrle 1999, 269-274.

¹⁷ zdemir 2018, 330 dn 4.

¹⁸ Anlatıma konu bu sunak üzerinde Hellence 6 satır halinde "εὔχην Ἡρακλεῖ Ἐπηκόω Μ. Τέρτιος Καλουείσανος ὑπὲρ ἀνθρώπων καὶ τετραπόδων" biçiminde bir yazıt bulunur ve "*Marcus Tertius Calvisanus, insanlar ve drtayaklılar (hayvanlar) için, duaları işiten Herakles'e adadı*" yazmaktadır ve bu sunak 212 yılı sonrası olmak kaydıyla MS III. yüzyıla tarihlendirilmiştir (elik 2020, 127-139).

¹⁹ *Lucius Trophilos* olarak da anlaşılabilir.

Fig. 7. Sunak (Yazıt)

Ortalama harf yüksekliği 1 cm olan yazıttan anlaşıldığına göre; Trebenna'da yaşayan *Loukios* adında bir erkek bu sunağı adamıştır. Babasının ismi *Trophilos*, dedesinin adı ise *Antiokhos*'tur. Sunağın adandığı sırada babası veya dedesinin hayatta olup olmadığı anlaşılamamaktadır ancak ortalama bir insan ömrü düşünüldüğünde dedesinin babası *Artas*'ın büyük olasılıkla öldüğü söylenebilir. Ayrıca babası, dedesi ve dedesinin babasını isim isim sayması, bu adamın devrinde Trebenna'nın önemli/taninan bir ailesine mensup olduğunu göstermelidir.

Büst

Trebenna sunağının ön yüz merkezinde bulunan büst 13 cm yükseklik ve 11 cm genişliğe sahiptir. Ancak büst aşınarak büyük oranda belirsizleşmiştir (Fig. 8). Özellikle baş/yüz kısmında büyük tahribat görülmekle beraber alın-burun-çene kısmında dikey düzensiz bir hat izlenebilmektedir. Bunun dışında yüzde seçilebilen herhangi bir uzuv yoktur. Fakat tüm yıpranmışlığına rağmen öncelikle bu büstün geniş omuz yapısıyla eril birine ait olduğunu belirtmek mümkündür. Sunaklarda bu tip eril figürler genelde tanrısal kişilikler olup örneğin Zeus, Helios, Men ve Hermes gibi tanrılara adanmış sunaklar bilinmektedir. Bu bağlamda adandığı tanrının kimliğinin belirlenmesine yönelik olarak tip ve atributları üzerinden muhtemel kimlikleri irdelemek ve böylece asıl kimliği belirlemek faydalı olacaktır.

Fig. 8. Sunak (Hermes Büstü)

Roma İmparatorluk Dönemi Anadolu'daki adak sunaklarında Zeus'a ait büstlerde tanrı uzun saçlı-sakallıdır, elinde asa tutmaktadır ve yanında üzüm salkımı, buğday başağı, şimşek demeti veya çift ağızlı balta gibi atributlarıyla gösterilmektedir²⁰. Trebenna sunağında ise asa, üzüm salkımı, buğ-

²⁰ Konya ili, Beyşehir ilçe sınırlarında bir evin duvarında kullanılan ve yerel kireçtaşından mamul yaklaşık dikey dikdörtgenler prizması biçiminde sunağın merkezinde Zeus büstü bulunan ve sol elinde asa tutan figürün sağ omzunun arkasında ise buğday başağı veya yıldırım demeti kabartması bulunur. Tanrı Zeus'a adandığı ifade edi-

day başağı, şimşek demeti veya çift ağızlı balta gibi belirteçlerden hiçbiri bulunmamaktadır. Adak sunaklarında büstleri görülen bir başkası Güneş Tanrısı Helios yaşamın sembolüdür ve aynı zamanda yemin tanrısıdır²¹. Ancak Helios'un önemli atributu olan başını çevreleyen şua tacının Trebenna büstünde görülmediğini belirtmek gerekir. Sunak adanan bir başka önemli tanrı yine belirtildiği üzere Ay Tanrısı Men'dir. Men kültü çok yaygın olmakla beraber özellikle Pisidia Antiokheia'sı bu kültürün merkezidir ve Lykaonia, Lykia ve Kilikia'da bulunan mezar yazıtlarından anlaşıldığına göre bu bölgelerde aynı zamanda yeraltı tanrısı ve ölülerin koruyucusu olduğuna inanılmaktadır. Bu nedenle sırtından çıkan hilal bulunan Men tasvirli adak sunağı örneği bilinir²². Trebenna büstünün sırtından yükselen hilal betimi bulunmadığından bunun Men olarak tanımlanması da mümkün değildir. Roma İmparatorluk Dönemi'nde sunak adanan mühim tanrılardan bir diğeri de Hermes'tir²³. Trebenna büstündeki bütün kırılma/aşınmaya rağmen başın çevresindeki düzenli dairesel iz, saçtan ziyade bir şapkaya yani görünmezlik şapkası *petasos*'a ait olabilir²⁴. Sol omuz üzerindeki nesnenin merkezindeki dairesel kavis ise bunun sihirli asa *kerykeion* olduğunu önermeye imkân tanır²⁵. Bu bağlamda bu büstün tanrı Hermes'e ait olduğu önerilebilir. Ayrıca Trebenna adak sunağı örneğinde *kerykeion*'un sol omuz üzerinde durması genel ikonografik tasvire uygundur. Çünkü büyük-küçük çeşitli boyutlarda olabilen *kerykeion*, Hermes'in sağ elinde bazen taşınsa da genelde sol elinde/kolunda/tafında taşınmaktadır veya gösterilmektedir²⁶. Yazıt ve büst ikonografisi düşünüldüğünde söz

len bu sunak MS II-III. yüzyıla tarihlenmektedir. Yine yakın civarda ve benzer formda iki sunağın üzerinde tanrı Zeus büstü bulunur, sağ omzunun arkasında asa, sol omzunun üstünde üzüm salkımı bulunan her iki sunak da MS II-III. yüzyıla tarihlendirilmektedir (Baldıran 2019a, 34, 37-39, 75-77, 107-108, 112-117 fig. 38-40, 48-52, 56-59 kat. no. 11, 16-17). Zeus'a adanmış olan ve üzerinde şimşek demeti tasvirleri bulunan sunak örnekleri için ayrıca bk. Dökü & Kileci 2023, 85-88 fig. 10a-13; Zeus için adak sunaklarında Zeus büstü ve çift ağızlı balta da olabilmektedir (Uygun 2021, 9).

²¹ Örneğin Bayavşar ve Yenice'den MS II-III. yüzyıla tarihlenen iki sunağın birer yüzünde tanrı Helios başında şua tacıyla görülür (Baldıran 2019a, 29-30, 37-38, 68-69, 106 fig. 35, 54-55. kat. no. 10, 16; Erten 2007, 212-213, 345, 369). Güneş Tanrısı Helios, Apollon'dan farklıdır ve doğal bir güç olarak güneşin kendisidir. Her şeyi görüp gözetir; adil, kuvvetli ve yakışıklıdır. Başında ışınlarla çevrili bir taç taşır. Beyaz at, horoz ve kavak onun simgeleridir (Ful 2008, 123). Osmaniye Hierapolis-Kastabala sikkelerinde Helios'un yanında görülen meşale, onun ışık ile bağlantılı bir tanrı olması nedeniyle burada gösterilmiştir. Işık veren bir tanrı olarak bereket üzerinde de etkilidir (Erten 2011, 205-206). Anadolu Helios kültü konusunda daha detaylı bilgi için bk. Erten 2007, 30 vd.

²² Bayavşar'dan MS II-III. yüzyıla tarihlenen bir sunağın "C" yüzünde Ay Tanrısı Men'in arkasından simgesi hilal motifi yükselmektedir. Ayrıca tanrı Men genelde Frig başlığı taşımaktadır (Baldıran 2019a, 31-32, 68-69, 104-106, fig. 32, 34-35, kat. no. 10). Bu sunağa ilişkin ayrıca bk. Baldıran & Gider 2014, 21-27.

²³ Örneğin Ağlasun Vadisi Batı Kesimi ve Ağlasun içinde yürütülen 2018 yılı yüzey araştırmaları sırasında Kum Mahallesi'nde Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlenen yaklaşık dikdörtgen formlu bir sunak üzerinde Hermes kabartması bulunmaktadır (Willet & Poblome 2019, 259 fig. 6). Ayrıca Burdur Müzesi'nden bir yüzünde Hermes, diğer yüzünde *kerykeion* bulunan yaklaşık dikdörtgenler prizması biçimindeki adak sunağı Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlendirilmiştir (Uygun 2021, 81-82 kat. no. 20).

²⁴ *Petasos* için bk. Erhat 1996, 120; Vernant 2009, 178.

²⁵ *Kerykeion* için bk. Roman & Roman 2010, 220; Uygun 2016, 222.

²⁶ Örneğin MS II-III. yüzyıla tarihli Afyon İncehisar'dan bir stel üzerinde ortada oturan Zeus'un solunda ayakta duran Hermes, *kerykeion*'u sol omuzunda taşımaktadır (Akyürek Şahin 2007, 85). Bu gösterime bir başka örnek olarak Milet Sarapeion tavan kesitinde *kerykeion*, Hermes büstünün sol tarafında betimlenmiştir (Knackfuss

konusu Trebenna sunağının tanrı Hermes'e adandığını belirtmek mümkündür.

Asası *kerykeion* (*caduceus*) ve görünmezlik şapkası *petasos* dışında para kesesi *marsupium* ve kanatlı ayakkabıları/sandaletleri *talaria* gibi belirteçleri bulunan ve Hellen Panteonu'nun çok önemli bir üyesi olan Hermes, daha çok haberci vasfıyla tanınmaktadır. Ancak o aynı zamanda tüccar, zanaatkar ve hırsızların da koruyucu tanrısıdır²⁷. Yine çobanlar da bu tanrının koruması altındadır²⁸. Hermes'in kötülüklerden koruduğuna ve savaşlarda muhafaza edici gücünün yanında örneğin girişleri, yolları ve agoraları koruduğuna da inanılmıştır²⁹. Hermes, khitonik bir tanrı olarak canlılar dünyası ile ölümler dünyası arasında önemli bir rol oynamaktadır. Ölümlerin ruhlarını taşıma görevine bağlı olarak *khitonios* ve *psykhopompos* gibi epitetleri de bulunur³⁰.

Yukarıda belirtildiği üzere büstün üzerinde yazıt ve yazıtın üst kısmında ise ana hatları belirtilmiş akroterlerin arasında kabartma olarak içe kıvrık boğa boynuz (?) uçları veya hilal (?) uçları gösterilmiş olabilir. Ayrıca bu bezeme arka taraf hariç iki dar yüz üst kısma da işlenmiştir. Bununla birlikte bu bezeme, alanı dolduran bir süsleme unsuru mudur ya da Hermes ile pek bilinmeyen/keşfedilmeyen bir bağlantısı var mıdır? Bunu anlamlandırmak veya yorumlayabilmek bir zorluk içermektedir.

Trebenna sunağında içe kıvrık betimleme eğer boğa boynuz uçları olarak yorumlanırsa şayet, bu tarımsal üretim, bolluk-bereket gibi bir düşünceyle bağlantılı olabilir. Nitekim örneğin Zeus ve bereket düşüncesiyle bağlantılı olabilecek üzüm salkımı ve başak gibi sembollerle birlikte verilen boğa başı kabartmaları bilinmektedir³¹. Benzer biçimde ve yerel bir inanış kapsamında Trebenna'da belki Hermes aynı zamanda bolluk-bereket ile ilişkili görülmüş ve bu nedenle kendisine adanan bu sunak üzerinde bolluk-bereketi işaret etmek istercesine boğa boynuz (?) uçları işlenmiş olabilir.

Belirtildiği üzere söz konusu bezemenin hilal uçları olarak yorumlanması da mümkündür. Nitekim benzer formda bazı adak sunaklarında hilal motifi görülür³². Ayrıca hilal, bilhassa Ay Tanrısı Men ile Ay Tanrıçası Selene'nin atribütüdür ve Zeus'da da ilişkili görülür. Hilal, gizli erdem ve güçlere işaret eden bir sembol olabilir ve mezar ikonografisinde ölümden sonraki hayatın ve teslimiyetin sim-

1924, 201 abb. 211). Bronz figürin/heykelciklerin sol elinde/kolunda/tafında *kerykeion* taşınan örnekler için bk. Çelik *et al.* 2022, 247, 250, 256 fig. 1-2, 7 dn. 21.

²⁷ Tanrı Hermes'in kişilik ve özelliklerine yönelik detaylıca bk. Camp 1980, 12; Erhat 1996, 140-141; Grimal 1997, 285-287; Can 2016, 99-100.

²⁸ Erhat 1996, 141; Bonnefoy 2000, 402.

²⁹ Hermes'in, kötülüklerden koruyan, girişlerde duran, girişleri koruyan, kapı menteşelerinden sorumlu olarak giriş-çıkışları kontrol eden, yol muhafızı, yol koruyan, lider, yandaş, taraftar, takipçi, yolların kavşak noktalarında duran, sınırlarda ve hudutlarda olan, iyi işaretler veren, iyi haberler getiren, agorada duran, agorayı koruyan, savaşlarda muhafaza eden gibi vasıfları da bulunur, bk. Radulović *et al.* 2015, 51-52; Hermes'in epitet ve/veya vasıfları için ayrıca bk. Fox 1916, 193-194; De Waele 1927, 29-75; Brown 1990, 3 vd.; Nilsson 1992, 501-510.; Bonnefoy 2000, 401-406; Liapis 2006, 206-207; Erten 2007, 95 vd.; Larson 2007, 144-155; Ful 2008, 107-112; Versnel 2011, 316-377; Vergados 2013, 228 vd.; Allan 2018, 1 vd.

³⁰ Radulović *et al.* 2015, 48-49.

³¹ Afyon civarından bir yüzünde boğa başı kabartması taşıyan örnekler için bk. Akyürek Şahin 2007, 79-82 fig. 46-50.

³² Örneğin Yenice'den MS II-III. yüzyıla tarihlenen sunağın bir yüzünde Helios ile bağlantılı şua motifinin üst kısmında yani taç kısmında, akroterler arasındaki bölümde uçları yukarı bakan bir hilal motifi ve bu hilal motifinin içindeki boşluğa rozet (rozet burada yıldızı da temsil edebilir?) motifi yerleştirilmiştir (Baldran 2019a, 37, 115 fig. 54-55 kat. no. 16).

gesi olabilir³³. Söz konusu motifin hilal (?) olarak değerlendirilmesi durumunda ve yine yerel inanış doğrultusunda Hermes ile bağlantılı gizli erdem, ölüm sonrası hayat ve teslimiyetin bir sembolü olarak bu sunağa işlendiği düşünülebilir. Zaten Hermes ve inancının oluşumunda kaynaklık edebilecek önemli bir figür olarak Luvi Ay Tanrısı Arma nerilmiřtir³⁴. Dolayısıyla ve belki de Anadolu kökenine uygun gelenek ve yerel inanç bağlamında Trebenna'da tanrı Hermes'in ay/hilal ile ilişkili grldği düşünülebilir. Ancak yukarıda da belirtilmiş olduğu üzere ve altını tekrar çizmek gerekirse, benzerlik üzerinden söz konusu motif boğa boynuz (?) uçları veya hilal (?) uçları biçiminde yorumlanmıştır ve asıl ilişkili olduğu tanrılar da göz önüne alınarak yerel inanç bağlamında Hermes ile benzer bir yönünün olup olmadığı hususunda yorumlar/değerlendirmeler yapılmıştır. Nitekim bu motif sanatçının tercihiyle alanı dolduran bezeme amaçlı bir unsur olarak da tercih edilmiş olabilir. Yani motifin hangi işlevle kullanıldığı kesin bilinmemektedir ve bu yüzden sadece birkaç öneri getirilebilmektedir.

Trebenna'dan söz konusu sunak, *Loukios* tarafından koruyucu vasıflarından biri veya birkaçı doğrultusunda tanrı Hermes'e adanmış olabilir. Bununla beraber Hermes'in *psyhopompos* yani ruhlar taşıyıcısı/kılavuzu vasfının olması ve sunağı adayan *Loukios*'un yazıtta o sırada ölmüş olması gereken dedesinin babası *Artas*'ın adını dahi anması, bu adak sunağının *sepulkral* yani mezar-cenaze merasimiyle ilgili bir yönünün de olabileceğini düşündürmektedir. Nitekim sunaklarda büst betiminin varlığı *sepulkral* bir kullanıma da işaret etmektedir³⁵. Buna karşın Trebenna'da geldiği yere dair bir bilginin bulunmaması dolayısıyla bunu kesin bir şekilde *sepulkral* yönlü bir sunak olarak tanımlamak bu aşamada mümkün değildir. Bu nedenle rnek, Hermes'in agora ve/veya yolcuların koruyucusu vasfı ya da başkaca bir koruyucu özelliği doğrultusunda da adanmış olabilir. Nitekim sunağın Trebenna Nekropolisi'nden olup olmadığı bilinmediği gibi yazıtında da mezar bağlantılı olduğunu gösterir çok belirgin/doğrudan/kesin bir bilgi de bulunmamaktadır.

³³ Hilal motifi genellikle Men, Selene ve Zeus'un simgesi olarak kullanılmıştır. Ayrıca hilal diğer astral sembollerle birlikte, Hellenistik Dönem Zeus kültünün işareti olarak kabul edilmektedir. Hilal bezemesinin ölümden sonraki hayatın sembolü veya ölen kişinin kabul ettiği inancın bir sembolü olabileceği ancak bunun kesin olmadığı belirtilmektedir. Bunun yanı sıra hilal, Men'in koruması altındaki mezar anıtlarında teslimiyetin bir sembolüdür. Hilal motifi her zaman gizli erdem ve gizli glere işaret eden bir sembol olarak tanınmıştır. Doğu Dağlık Kilikia mezar sanatında sıkça görülen hilal veya yarımay, Men ve Selene ile ilişkilendirilmektedir (Baldıran 2019a, 30-31, 42-43). Ayrıca Lykaonia, Lykia ve Kilikia mezar yazıtlarından anlaşıldığına göre Men bu bölgelerde yeraltı tanrısı ve ölülerin koruyucusu vasıflarına sahiptir (Baldıran 2019b, 123). Ay Tanrısı Men, aynı zamanda ailenin koruyucusu ve doğurganlıkla ilgilidir ve kadınların aybaşı tanrısıdır. Lydia'da şıfa veren, bereket ve nehirlerle ilgili bir tanrı görülür. Buna ek olarak mezar koruyucusu, egemen ve göksel bir tanrıdır. Adalet ve cezalandırma yönü de vardır. Türkan 2012, 338 vd.; Men konusunda daha detaylıca bk. Erzen 1953, 1 vd.; Karamut 1989, 177 vd.; Bildik 2003, 12 vd.; zdemir 2020, 117 vd.

³⁴ elik 2021, 49, 54-60.

³⁵ Tarkan 2011, 31; Ayrıca mezar sunak formları sembolik şekilde mezar stelleri olarak da kullanılmıştır. M IV-III. yüzyıllarda nekropolislerde yoğun olarak kullanılan mezar stellerine bir diğer seçenek olarak mezar sunakları ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla sunaklar; salt sunular için olmayıp aynı zamanda mezar stellerine benzer biçimde eserin kime ait olduğu, şahsın sosyal statüsü, kültürel kimliği ve günlük yaşamına dair çok geniş bir perspektifte bilgiler verir (Uygun 2021, 15). Mezar sunakları için ayrıca bk. Altmann 1905, 1 vd.; Boschung 1987, 14 vd.

Tarihlendirme

Trebenna adak sunağı üzerinde oldukça yıpranmış ve belirsizleşmiş iki satır halindeki yazıtın kesin tarihleme için kullanılmasının mümkün olmadığını belirtmek gerekir. Çünkü harf yükseklik ortalamasının 1 cm olması ve kesin tarihleme için kullanılacak herhangi bir harf karakterinin bulunmaması yazıtın kendi başına bir tarih vermesini engellemektedir. Bunun yanında yukarıda belirtildiği üzere Anadolu'da Roma Dönemi yaklaşık dikdörtgen formlu sunaklarda gövde, taç ve kaideyi önemli özellik olarak değerlendirmek mümkündür. Bu bağlamda Trebenna'dan yaklaşık dikdörtgen formda olan, üzerinde yazıt ve Hermes büstü bulunan 2.6.99 Envanter Numaralı sunak öncelikle bu tarife uymaktadır. Nitekim benzer örneklerin Roma İmparatorluk Dönemi'nde yoğunlaştığı görülür ve bazı örnekler MS I. yüzyıla tarihlenirken bazıları ise MS II-IV. yüzyıl aralığına önerilmiştir³⁶. Bununla birlikte aşağıda detayları verilen örneklerden de anlaşılacağı üzere benzer form, yazıt ve/veya büst şablonu barındıran Roma Dönemi örneklerinin daha çok MS II-III. yüzyıla tarihlendiği anlaşılmaktadır³⁷. Ayrıca Trebenna yakın civarında teknesinde/kapağında benzer/yakın büst bulunan yerel üretim bazı lahitler MS II-III. yüzyıla tarihlendirilmektedir³⁸. Bu kapsamda Trebenna'dan adak sunağını

³⁶ Limyra'dan üzerinde yazıt bulunan dikdörtgen prizması biçimli bazı adak sunakları Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlenmiştir (Wörrle 1999, 269-272 abb. 1-2, 4-7). Burdur Müzesi'nden bir yüzünde Hermes, diğer yüzünde *kerykeion* bulunan yaklaşık dikdörtgenler prizması biçimindeki adak sunağı Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlendirilmiştir. (Uygun 2021, 81-82 kat. no. 20). Yine Limyra'dan 3 adet adak sunağı MS I. yüzyıla önerilmiştir (Wörrle 1999, 270-272 abb. 3, 8-9). Fethiye Müzesi'nde dikdörtgen formlu bir grup adak sunağı MS II-IV. yüzyıl aralığına tarihlendirilmiştir (Özdemir 2018, 332, 339 fig. 2-4). Mezarla ilişkili değerlendirilen Akmonia kökenli bir grup taşınabilir *bomos*, genel olarak Roma İmparatorluk Dönemi MS III-IV. yüzyıl tarihli (Küçükcan 2019, 51-59, kat. no. 14-22).

³⁷ Afyon'dan bir yüzünde Zeus (?) büstü bulunan ve Trebenna örneğine yakın dikdörtgen formlu adak sunağı, Roma İmparatorluk Dönemi içerisinde II-III. yüzyıla tarihlendirilmiştir (Akyürek Şahin 2007, 80). Aizanoi'de dikdörtgen formlu olan ve üzerinde büst bulunan 3 adet adak sunağından ilkinde karı-koca büstü, ikincisinde bir erkek büstü ve üçüncüsünde ise iki erkek kardeş büstü bulunmaktadır. Bu adak sunaklarından kat. no. 14: MS 125-190, kat. no. 47: MS 125-200 ve kat. no. 49: MS 190 civarına tarihlenmiştir. Ayrıca yine benzer formda olup girland üstü boşluğunda büst bulunan kat. no. 29: MS II. yüzyıl sonları, kat. no. 42 ve 44: MS 175-210 civarı, kat. no. 50: MS III. yüzyıl başlarına tarihlendirilmiştir (Yalçın 2023, 57). Ereğli Müzesi'nden Zeus'a adanmış dikdörtgen formlu bir sunak MS 200-215 arasına önerilmiştir (Abay 2020, 199-206). Konya ili sınırlarında yaklaşık dikdörtgenler prizması biçiminde olan ve Zeus'a adanan sunaklar MS II-III. yüzyıla tarihlendirilmektedir (Baldiran 2019a, 34, 37-39, 75-77, 107-108, 112-117 fig. 38-40, 48-52, 56-59 kat. no. 11, 16-17). Kemer ilçesi, Ağva Deresi civarından getirilen ve Herakles'e adanan sunak, genel özellikleri ve yazıtıyla 212 yılı sonrası olmak kaydıyla MS III. yüzyıla tarihlendirilmiştir (Çelik 2020, 127-139). Antalya Müzesi'nden yakın formda adak sunağı, yazı karakteriyle MS III. yüzyıla tarihlenmiştir (Gökalp Özdil 2016, 254). Anadolu dışında Colonia Flavia Scupi'den Venüs'e adandığı yazıtından anlaşılan dikdörtgen formlu adak sunağı büyük olasılıkla Hadrian Dönemi olmakla beraber MS II. yüzyıla tarihlendirilmiştir (Basotova 2011, 359-364). Belgrad sınırlarında St. Petka Ortodoks Kilisesi duvarında üzeri yazıtlı dikdörtgen prizması formundaki sunak MS II. yüzyıl ikinci yarısına (MS 150-200) tarihlenmiştir (Vujović 2009, 149-155). Üzerinde yazıt bulunan Dacia Bölgesi sınırlarındaki Porolissum'dan dikdörtgenler prizması biçiminde adak sunakları genel olarak MS II-III. yüzyıla tarihlenmiştir (Zăgreanu 2016, 203-234).

³⁸ Kapağı üzerinde silinmiş büst bulunan Karabucak Lahdi MS II-III. yüzyıla tarihlendirilmiştir (Atalay *et al.* 2022, 111,122). Üzerinde büstler bulunan Hisarçandır'dan Marcus Aurelius Kamoas ve ailesine ait Lahit MS III. yüzyıl

MS II-III. yuzyıla önermek mümkündür.

Sonuç

Antalya Müzesi 2.6.99 Envanter Numaralı sunak Trebenna kökenlidir. Ancak Trebenna'da nasıl bir yerden geldiğine ilişkin herhangi bir bilgi olmadığından buluntu noktasına ilişkin tanımlama veya yorumlarda bulunmak mümkün değildir. Trebenna örneği gövdesi, üste doğru genişleyen silmeli taç yapısı, alta genişleyen yine silmeli kaide yapısı ve altındaki oturtma oyuğuyla yaklaşık dikdörtgen formlu taşınabilir bir adak sunağıdır. Merkezindeki Hermes büstü ve yazıtıyla Trebennalı *Loukios* adında bir kişi tarafından tanrı Hermes'e adanmış olduğu anlaşılmaktadır. Ancak eserin bir adak sunak olmasının yanı sıra *sepulkral* bir fonksiyonu da söz konusu olabilir. Sunağın ön ve iki dar yüzünün üst/taç kısmında görülen içe kıvrık betimleme eğer boğa boynuz (?) uçları olarak yorumlanırsa bunun yerel bir Hermes inancı doğrultusunda tarımsal üretim, bolluk-bereket gibi bir düşünceyle yapılmış olduğu düşüncesi öne sürülebilir. Ayrıca söz konusu motifin hilal (?) uçları biçiminde değerlendirilmesi durumunda ise yine yerel inanış bakış açısıyla Hermes bağlantılı gizli erdem, ölüm sonrası hayat ve teslimiyetin bir sembolü olarak gösterildiği düşünülebilir. Ancak bu bezemenin tanrı Hermes ile bir arada kullanımının yokluğu şimdilik hangi işlevle kullanıldığını kesin olarak söylemimize olanak sunmamaktadır. Nitekim bu bezemelerin sanatçının tercihiyle sahne dolduran bir motif olarak kullanılmış olması da söz konusu olabilir. Bunun yanında Trebenna sunağı ölçülerindeki orantısızlıklar sanat kalitesini düşürmekle birlikte özellikle yukarıda da değinildiği üzere yakın civarda görülen bazı yerel işçilikli lahitlerdeki benzer büst örnekleri, bu sunağın ticari yolla gelmeyi Trebenna'da yerel bir usta tarafından yapıldığını, dolayısıyla yerel kireçtaşı üzerine yerel üretim olduğunu önermeye imkân kılmaktadır. Ayrıca bu sunak, döneminde Trebenna'da tanrı Hermes'e ilişkin dinsel inanış ve/veya tapınımı göstermesi bağlamında önemlidir. Trebenna antik kentinde kesin hangi yapı veya yerden getirildiği bilinmese de bu çalışmayla tanrı Hermes'e adanan bu sunağın ilgili kent/bölge arkeolojisi ile bu tip sunakların daha anlaşılır hale gelmesine küçük bir katkı sağlamağının ifade edilmesi de mümkündür.

ortalarına tarihlenmiştir (Çelik *et al.* 2018, 181-194). Antalya Hurma mevkiinden ele geçen ve üzerinde kadın/erkek büstü bulunan Hurma Çiftçi Lahdi MS III. yüzyıla önerilmiştir (Çelik 2019, 231, 245). Gökdere yakınlarında üzerinde kadın/erkek büstleri bulunan Beşiktaş ve Kırtepe lahitleri yazıtlarıyla MS III. yüzyıla tarihlenmektedir (Tüner Önen *et al.* 2017, 346 vd.).

BİBLİYOGRAFYA

- Abay N. 2020, "Konya Ereğli Müzesi'nden Bir Zeus Sunağı". *TÜBA-KED* 21, 199-208.
- Adıgüzel A. 2015, *Keramos Sunakları*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi. Muğla.
- Akyürek Şahin N. E. 2007, "Neue Votivsteine aus dem Museum von Afyon". *Gephyra* 4, 59-115.
- Allan A. 2018, *Hermes*. London – New York.
- Altmann W. 1905, *Die Römischen Grabaltäre der Kaiserzeit*. Berlin.
- Atalay S., A. Çelik & C. Ayabakan 2022, "Horoz Betimli Karabucak Lahdi". *Phaselis* VIII, 109-125. Doi: 10.5281/zenodo.7037490
- Baldıran A. & Gider Z. 2014, "A Rectangular Votive Altar from Lycaonia Region". *Anodos. Studies of the Ancient World* 11/2011, 21-28.
- Baldıran B. 2019a, *Güney Lykaonia Bölgesi Sunakları*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi. Antalya.
- Baldıran B. 2019b, "Lykaonia Bölgesi Zeus Sunakları: Beyşehir-Seydişehir İlçeleri ve Civarı". *Amisos* 4/7, 118-136.
- Basotova M. 2011, "A Votive Altar dedicated to Venus, from Colonia Flavia Scupi". *Folia Archaeologica Balkanica* II, 359-366.
- Berges D. 1986, *Hellenistische Rundaltäre Kleinasien*. Freiburg.
- Bildik T. 2003, *Anadolu'da Men Kültü*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi. Erzurum.
- Blakolmer F. 1999, "Zum Grab des Ploutiades'in der Nekropole V von Limyra". Eds. P. Scherrer, H. Taeuber & H. Thür, *Steine und Wege. Festschrift für Dieter Knibbe zum 65. Geburtstag*. Wien, 261-268.
- Bonnefoy Y. 2000, *Antik Dünya ve Geleneksel Toplumlarında Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü* (I. Cilt A-K). Ankara.
- Boschung D. 1987, *Antike Grabaltäre aus den Nekropolen Roms*. Bern.
- Bronner O. 1947, "The Corinthian Altar Painter". *Hesperia* 16/3, 214-223.
- Brown N. O. 1990, *Hermes the Thief: The Evolution of a Myth*. Great Barrington.
- Bulut S. 2018, "Lykia'da Zeytinyağı ve Şarap Üretimi Üzerine Bir Ön Değerlendirme". *Cedrus* VI, 675-700.
- Camp J. McK. 1980, *Gods and Heroes in the Athenian Agora*. Meriden-Connecticut.
- Can Ş. 2016, *Klasik Yunan Mitolojisi*. İstanbul.
- Coulton J. J. 2005, "Pedestals as 'altars' in Roman Asia Minor". *AnSt* 55, 127-157.
- Çelik A. 2019, "Hurma Çiftçi Lahdi". *Phaselis* V, 231-249. Doi: 10.18368/Pha.1901
- Çelik A. 2020, "Roma Dönemi Yazıtlı Bir Herakles Sunağı". Eds. D. A. Arslan et al., *4. Uluslararası Akdeniz Sempozyumu Bildiri Tam Metin Kitabı* 9. Mersin, 127-145.
- Çelik A. 2021, "Öncesi ve Antik Çağ Gelişimiyle Hermes ve Oluşumunda Özellikle Anadolu Etkisi Üzerine Bir Değerlendirme". *Arkeoloji ve Sanat Dergisi* 168, 49-70.
- Çelik A., M. Kılınc & B. Özcan Özlü 2022, "Antalya Müzesinden Bir Grup Bronz Hermes (Merkür) Figürini". Eds. M. Demirel, M. Arslan, S. Atalay & U. Orhan, *Antalya Müzesi 100 Yaşında: Antalya'nın Arkeolojik Mirası* I. Ankara, 247-264.
- Çelik A., S. Atalay & F. Büyükyörük 2018, "Hisarçandır'dan Ele Geçen Marcus Aurelius Kamoas ve Ailesine Ait Lahit Mezar". *Phaselis* IV, 181-198. Doi: 10.18367/Pha.18012
- Çevik N., B. Varkıvanç S. Bulut & E. Akyürek 2003, "Trebenna ve Çevresi Yüzey Araştırmaları". *AST* 21, 265-278.
- De Waele F. J. M. 1927, *The Magic Staff or Rod in Greco-Italian Antiquity*. Gent.
- Dökü F. E. & Kileci Ş. 2023, "Rock Reliefs of Zeus and his Thunderbolt in the High Plateau Settlements of Kabalis/Kabalia". *Anadolu Anatolia* 49, 73-96.
- Erhat A. 1996, *Mitoloji Sözlüğü*. İstanbul.

- Erten E. 2007, *Küçük Asya'nın Güneyindeki Helios Kültleri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi. İstanbul.
- Erten E. 2011, "Hierapolis-Kastabala'da Helios Tapınımına Dair Bazı Gözlemler". Eds. H. Şahin, E. Konyar & G. Ergin, *Özsait Armağanı: Mehmet ve Nesrin Özsait Onuruna Sunulan Makaleler*. Antalya, 189-211.
- Erzen A. 1953, "Ay Tanrısı Men'in Adı ve Menşei Hakkında". *Belleten* 27-65, 1-14.
- Estin C. & Laporte H. 2002, *Yunan ve Roma Mitolojisi*. Çev. M. Eran, Ankara.
- Fox W. S. 1916, *The Mythology of All Races: Greek and Roman I*. Boston.
- Fraser P. M. 1977, *Rhodian Funerary Monuments*. Oxford.
- Ful Ş. D. 2008, *Yazıtlar Işığında Mysia Bölgesi Kültleri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi. Erzurum.
- Gökalp Özdil N. 2016, "Antalya Müzesi'nden Yeni Adak Yazıtları". *Phaselis* II, 245-258. Doi: 10.18367/Pha.16017
- Grimal P. 1997, *Mitoloji Sözlüğü: Yunan ve Roma*. Çev. S. Tamgüç, İstanbul.
- Gülsefa G. 2023, *Myndos-Asar Adası Apollon Arkhegetes Kutsal Alanı*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi. Bursa.
- Gürer A. 2006, *Örneklerle Sunak Tipolojisi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi. İzmir.
- Hastings J. 1908, *Encyclopaedia of Religion and Ethics I*. Edinburgh - New York.
- Karamut İ. 1989, "Pisidia Antiocheia'sı Yakınında Bulunan Men Kutsal Alanı". *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi* 48, 177-187.
- Kırdemir N. 2000, "Hitit Sanat Eserlerinde Sunak Betileri". *Muğla Üniversitesi SBE Dergisi* 1/2, 159-172.
- Knackfuss H. 1924, *Der Südmarmt und die benachbarten Bauanlagen, Milet 1/7*. Berlin.
- Korkut T. 2008, "Adak Sunaklar Işığında Lykia'da Artemis Kültü". Eds. İ. Delemen, S. Çokay Kepçe, A. Özdizbay & Ö. Turak, *Euergetes. Prof. Dr. Haluk Abbasoğlu'na 65. Yaş Armağanı II*, İstanbul, 727-734.
- Kortanoğlu R. E. 2015, "Yunan Tapınağı Olarak İsimlendirilmiş Yapının Temel Doğasına Yüklenmiş Anlam/lar". *Colloquium Anatolicum* 14, 76-95.
- Küçükcan M. 2019, *Akmonia Antik Kenti Mezar Stelleri ve Bomoslar*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uşak Üniversitesi. Uşak.
- Larson J. 2007, *Ancient Greek Cults: A Guide*. New York – London.
- Liapis V. 2006, "Ghosts, wand'ring here and there: Orestes the revenant in Athens". Eds. D. Cairns & V. Liapis, *Dionysalexandros: Essays on Aeschylus and his fellow tragedians in honour of Alexander F. Garvie*. Swansea, 201-232.
- Nilsson M. P. 1992, *Geschichte der Griechischen Religion: Die Religion Griechenlands bis auf die Griechisch Weltherrschaft*. München.
- Ohnesorg A. 2005, *Ionische Altäre: Formen und Varianten einer Architekturgattung aus Insel-und Ostionien* 21. Berlin.
- Onur F. 2005, "III. Tarih: III.I. Roma Dönemi". Eds. N. Çevik & B. Varkıvaç & E. Akyürek, *Trebenna: Tarihi, Arkeolojisi ve Doğası* (Its History, Archaeology and Natural Environment). (Adalya Ekyayın Dizisi I). İstanbul, 7-20.
- Orhan S. 2023, *Patara Sunakları*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi. Antalya.
- Özdemir Ş. B. 2018, "Fethiye Müzesi'nden Bir Grup Kabartmalı Sunak Işığında Lykia'da Artemis'in Farklı İkonografileri". *Cedrus* VI, 329-345.
- Özdemir Ş. B. 2020, "Silyon'da Men Kültü". Eds. M. Taşkıran, *Silyon Araştırmaları I: Yüzey Araştırmaları Işığında Silyon ve Çevresi*, İstanbul, 117-130.
- Radulović I., S. Vukadinović & A. Smirnov-Brkić 2015, "'ΟΥΔΕΝ ΠΡΟΣ ΤΕΝ ΚΑΟΠΙΕΝ"; - Hermes the Transformer". *Agora. Estudos Clássicos em Debate* 17, 45-62.

- Roman L. & Roman M. 2010, *Encyclopedia of Greek and Roman Mythology*. New York.
- Swindler H. 1932, "A Terracotta Altar in Corinth". *American Journal of Archaeology* 36/4, 514-520.
- Şahin M. Ç. 1972, *Die Entwicklung der Griechischen Monumentalaltäre*. Bonn.
- Tarkan D. 2011, *Kibyra Kabartmalı Sunakları*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi. Antalya.
- Tekçam T. 2007, *Arkeoloji Sözlüğü*. İstanbul.
- Tüner Önen N., B. Gürel & A. Akçay 2017, "Phaselis Teritoryumunda Tespit Edilen Lahitlerin RTI Metodu Işığında Arkeolojik ve Epigrafik İncelemeleri". *Phaselis III*, 343-369.
- Türkan A. 2012, "Men, Mensis, Moon: Ay Tanrı Men, Özellikleri ve Kültü". Eds. T. Yiğit, M. A. Kaya & A. Sina, *Ömer Çapar'a Armağan*. Ankara, 333-348.
- Uygun Ç. 2016, "Silifke Müzesi'nden Mitolojik Figürlü Kameolar ve Gemmeler". *Cedrus IV*, 219-242.
- Uygun G. 2021, *Burdur Müzesi'nden Bir Grup Dörtgen Sunak*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi. Burdur.
- Vergados A. 2013, *A Commentary on the "Homeric Hymn to Hermes"*. Berlin – Boston.
- Vernant J. P. 2009, *Torunuma Yunan Mitleri: Evren, Tanrılar, İnsanlar*. Çev. M. E. Özcan, İstanbul.
- Versnel H. S. 2011, *Religions in the Graeco-Roman World: Coping With the Gods Wayward Readings in Greek Theology*. Leiden – Boston.
- Vujović M. 2009, "A Newley-Discovered Roman Altar from Surçin". *Starinar* 59, 149-157.
- Willet R. & Poblome J. 2019, "Archaeological Surveying in the Western Part of the Ağlasun Valley and within Ağlasun, 2018 – Ağlasun Vadisi Batı Kesimi ve Ağlasun İçinde Yürütülen Arkeolojik Yüzey Araştırmaları, 2018". *ANMED* 17, 255-261.
- Wörle M. 1999, "Artemis und Eleuthera in Limyra". Eds. P. Scherrer, H. Taeuber & H. Thür, *Steine und Wege. Festschrift für Dieter Knibbe zum 65. Geburtstag*. Wien, 269-274.
- Yalçın K. 2023, *Aizanoi Antik Kenti Bomoslari*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi. Kütahya.
- Yavis C. G. 1949, *Greek Altars: Origins and Typology*. Saint Louis.
- Zăgreanu R. I. 2016, "Votive Statue Bases and Votive Altars from Porolissum". *Acta Musei Napocensis* 53/1, 203-248.

Alabanda Teritoryumundan Akçaova-Gezirler Basamaklı Kaya Anıtı

The Akçaova-Gezirler Stepped Rock Monument in Alabanda Territorium

Memduh DAĞDEVİREN * Nihal DURNAGÖLÜ **

Öz: Çalışmanın konusunu, İç Karia Bölgesi kenti olan Alabanda teritoryumunda bulunan Akçaova-Gezirler Garmahat Harım mevkisinde yeni keşfedilen anıt şeklinde yapılmış basamaklı kaya sunağı oluşturmaktadır. Roma İmparatorluk Dönemi içerisinde değerlendirilen sunak, özellikle yekpare gnays kaya kütlelerinin tıraşlanması ile oluşturulan basamak düzenlemesi ile Phryg kökenli basamaklı sunaklarla benzerlik sunmaktadır. Ancak üslup bakımından idollü Phryg örneklerinden ziyade daha yakın konumdaki Karia Bölgesi örnekleriyle benzeşmektedir. Mimari görüntüsüne göre açık hava kült kompleksinin bir parçası durumundaki bağımsız duran basamaklı kaya sunağı, dağlık bir arazide zeytin ve çam ağaçlarının arasında konumlandırılmıştır. Yapısal farklılığı nedeniyle söz konusu sunak tipolojik olarak da literatürdeki diğer örneklerden ayrılmakta ve ayrı bir tipi işaret etmektedir. Bölgede çeşitli arkeolojik araştırmalar yapılmış ancak yoğun bitki örtüsü altında olan kült alanı bugüne kadar keşfedilmemiştir. Bu çalışmayla bugüne kadar keşfedilmemiş olan Kybele ya da onunla özdeşleştirilen bir tanrıçaya hizmet ettiği düşünülen basamaklı kaya sunağının mevcut literatüre kazandırılması ve mevcut tipoloji içindeki yerini alması hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Karia Bölgesi • Açık Hava Tapınım Alanı • Basamaklı Kaya Anıtı • Kaya Sunağı • Ana Tanrıça

Abstract: The subject of this study is the newly discovered monumental, stepped rock altar at Akçaova-Gezirler Garmahat Harım within the territory of Alabanda, in the inner Caria Region. The altar, which is evaluated within the Roman imperial period, is similar to the stepped altars of Phrygian origin, the step arrangement carved directly into the monolithic gneiss rock. However, its style resembles those of the Carian Region, rather than the Phrygian altars with idols. According to its architectural appearance, freestanding the stepped rock cult altar is part of an open-air complex located in mountainous area amongst olive and pine trees. Due to its structural differences, this altar differs typologically from other examples in the literature and indicates it is a separate type. A diversity of archaeological research has been conducted in the region, but the area in which it was found was under dense vegetation and had not been investigated. This study presents this previously unknown stepped rock altar, which is believed to have served Kybele or a goddess identified with her, for its inclusion within the existing typology.

Keywords: Caria Region • Open Air Cult Area • Stepped Rock Monument • Rock Altar • Magna Mater

* Dr., Iasos Kazısı, Kıyıkışlacık Mahallesi, Milas/Muğla. 0000-0002-2917-1351
memduhdagdeviren@gmail.com

** Dr., Stratonikeia ve Lagina Kazısı, Eskihisar Mahallesi, Yatağan/Muğla. 0000-0002-7498-6015
nihalkurum@gmail.com

Yönlendirmeleriyle ve değerlendirmeleriyle çalışmaya katkı sağlayan değerli hocamız Prof. Dr. Bilal SÖĞÜT'e çok teşekkür ediyoruz. Mimari çizimde destek veren Mesut ÖZBEK'e ve parça seramiklerin tarihlendirilmesinde yardımlarını esirgemeyen Eylem ÖZDEMİR CANDUR'a ayrıca çok teşekkür ediyoruz.

Makale Türü: Araştırma | Geliş Tarihi: 15/04/2024 | Kabul Tarihi: 31/05/2024; Dağdeviren M. & Durnagözü N. 2024, "Alabanda Teritoryumundan Akçaova-Gezirler Basamaklı Kaya Anıtı". *Cedrus* XII, 165-180.

Giriş

Akçaova-Gezirler Basamaklı Kaya Anıtı, İç Karia Bölgesi, Alabanda teritoryumunda yer almaktadır¹. Bu çalışmayla, günümüzde Aydın ili, Çine ilçesi sınırlarında yapılan yüzey araştırmaları sırasında keşfedilen ve arkeoloji literatürüne kazandırılması hedeflenen basamaklı kaya anıtının, Phryg kaya sunaklarıyla olan benzerlikleri ele alınmış, Phrygia'dan bildiğimiz ve Ana Tanrıça ile özdeşleştirilen basamaklı kaya sunaklarının Karia Bölgesi'nde de yaygın bir kült olduğu üzerinde durulmuştur.

Basamaklı kaya sunakları, Phryg coğrafyasında en sık rastlanan kült anıtları olarak nitelendirilmiştir². Kaya anıtlarıyla ilgili olarak Ana Tanrıça kült merkezleri olmaları ve tapınım amaçlı yapıldıkları konusunda fikir birliği oluşmasına karşın literatürde üç boyutlu³ bu anıtların isimlendirilmeleri konusunda farklı tanımlamalar yapılmıştır⁴. Nitekim çalışma konumuzu oluşturan ve üslubuna göre Ana Tanrıça Kybele (*Magna Mater*) ile ilişkilendirdiğimiz Karia Bölgesi'ndeki Akçaova-Gezirler Garmahat Harım mevkiinde keşfedilen anıtın kökeni Phryglere dayanmaktadır. Araştırmacılar tarafından farklı isimlerle tanımlanan söz konusu yapıardan biri olan sunağı, biz bu çalışmada "basamaklı kaya anıtı" olarak isimlendirmeyi uygun gördük. Phryg basamaklı sunakları, Akçaova-Gezirler Kaya Anıtı gibi doğal kayaya oyulmuş, düz bir alana çıkan basamaklardan oluşurlar. Bu sunakların tepesinde yuvarlak bir stel, bazılarında idoller ve yapı taklidi şeklinde oyulmuş cepheler vardır⁵. Ancak benzer basamak düzenlemesine sahip Akçaova-Gezirler anıtında Phrygia örneklerinde olduğu gibi Ana Tanrıça Kybele'yi temsil eden kabartma ve idoller yer almamasına karşın basamakların sonlandığı yerdeki taht, kültün bilinen betimlerindenidir.

Doğanın annesi, kızların ve şehirlerin koruyucusu, doğurganlığın ve zenginliğin simgesi olarak Anadolu'da *Meter Theon* (Tanrıların Annesi), *Meter Megale* (Büyük Ana) ve *Meter Horeia* (Dağ Ana)

¹ Basamaklı Anıt, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün 01.06.2020 tarih, E. 364359 sayılı izinleri ile yapılan yüzey araştırmaları sırasında belgelenmiştir.

² Haspels 1971, 93-97, res. 230-232; Naumann 1983, 46, 92-100; Berndt Ersöz 2003, 15, fig. 75, 78, 79; Roller 2004, 110; Teraman Hepdinçler 2019, 197. İşlenmiş kayalık alanların neden Kybele ile özdeşleştirildiği hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bk. Perrot & Chipiez 1890, 151-152, fig. 107 (Stel üzerinde sol elinde phiale tutan Kybele tasviri).

³ Soykal Alanyalı 2002, 6; Teraman Hepdinçler 2019, 197.

⁴ Phryg Bölgesi'ndeki basamaklı anıtların kült alanları olduğundan ilk W. M. Ramsay bahsetmiştir (Ramsay 1882, 8-12). G. Perrot & C. Chipiez (1890, 149, fig. 101-104), F. von Reber (1897, 582) ve E. Brandenburg (1906, 695) gibi araştırmacılar bunları "altar" olarak adlandırmışlardır. K. Galling (1925, 100) ve F. Soykal Alanyalı (2002, 6) bu anıtlar için "basamaklı altar/sunak" tanımını kullanmıştır. M. J. Mellink (1981, 96) ve F. Işık (1989, 19), "basamaklı sunak" tanımını benimsemişlerdir. F. Işık (2012, lev. 66, fig. 414) bu anıtlardan bazıları için basamaklı taht; L. E. Roller (2004, 110, res. 32) ise "merdivenli sunak" ifadesini kullanmıştır. Phryg basamaklı yapılarını "altar" olarak nitelendiren araştırmacıların yanı sıra, bu tanımları benimsemeyen araştırmacılar da vardır. Bunlardan biri olan A. Körte 19. yüzyılın sonlarında, bölgede yaptığı kapsamlı araştırmalar sonrasında basamaklı yapıları "taht" olarak adlandırmış ve bu tanım E. Akurgal tarafından da kabul görmüştür (Körte 1898, 118; Körte & Körte 1904, 21; Akurgal 1955, 96). C. H. E. Haspels (1971, 93-97) kaya duvarına oyulmuş olanlardan "basamaklı anıt", bağımsız duranlardan ise "basamaklı sunak" olarak bahsetmiştir. G. De Francovich (1990, 51) bu anıtlara "taht altar" demiştir. T. Tüfekçi Sivas (1999, 190), söz konusu anıtları "basamaklı idollü altar"; S. Berndt Ersöz (2006, 16 vd.) "basamaklı anıtlar" olarak adlandırmıştır. R. Tamsü Polat (2010, 203-222) ise T. Tüfekçi Sivas'ın yorumlaması üzerinden bu anıtlarla ilgili tipolojik bir çalışma yapmış ve "kaya altarları" şeklinde tanımlamıştır.

⁵ Roller 2004, 110.

gibi geleneksel lakaplarla anılan Ana Tanrıça, Phrygia'da Matar/Anne ya da *Matar Areyastin*, *Matar Kubileye/Kubeleya* adlarıyla saygı görmüştür⁶. Antik kaynaklarda *Agdistis* ya da *Agdistis Meter Thea* olarak anılan tanrıçaya Hellenler tarafından *Meter Megale* ya da *Kybele*; Romalılar tarafından ise *Magna Mater* veya *Magna Deum Mater İdae* olarak tapınılmıştır. Ana Tanrıça'nın epitetlerinde çoğunun *Dindymene*, *Berecynthia*, *Sipylene*, *Idaia*, *Gallesia*, *Aspordene* gibi dağ isimlerinden veya sadece Hellence "dağ" anlamına gelen *Oreie* kelimesinden oluştuğu görülmektedir⁷. Tanrıçanın sıfatlarının yanı sıra doğadaki kutsal alanlarının, sığ vadilerin, mağaraların, ormanların ve kayalık yerlerin niteliği de Matar'ın yüksek dağlarda veya kayalıkta yaşadığı inancının bir göstergesidir⁸.

Akdeniz dünyasının her yanına yayılan ve uzun süre varlığını sürdüren Ana Tanrıça imgesi, Orta Anadolu'nun tümünü kapsayan Phrygia'nın Ana Tanrıçası ile başlamış⁹ ve Phrygia'ya özgü biçimde kültür alışverişinin bir sonucu olarak buradan Anadolu'nun başka bölgelerine¹⁰, Hellas'a ve Roma'ya aktarılmıştır¹¹. Son yıllarda yapılan çalışmalarda Karia'nın dağlık kesimlerinde keşfedilen, benzer tipteki kaya anıtlarının sayısındaki artış, kültün Karia'da oldukça sevildiğini ve yayıldığını göstermektedir.

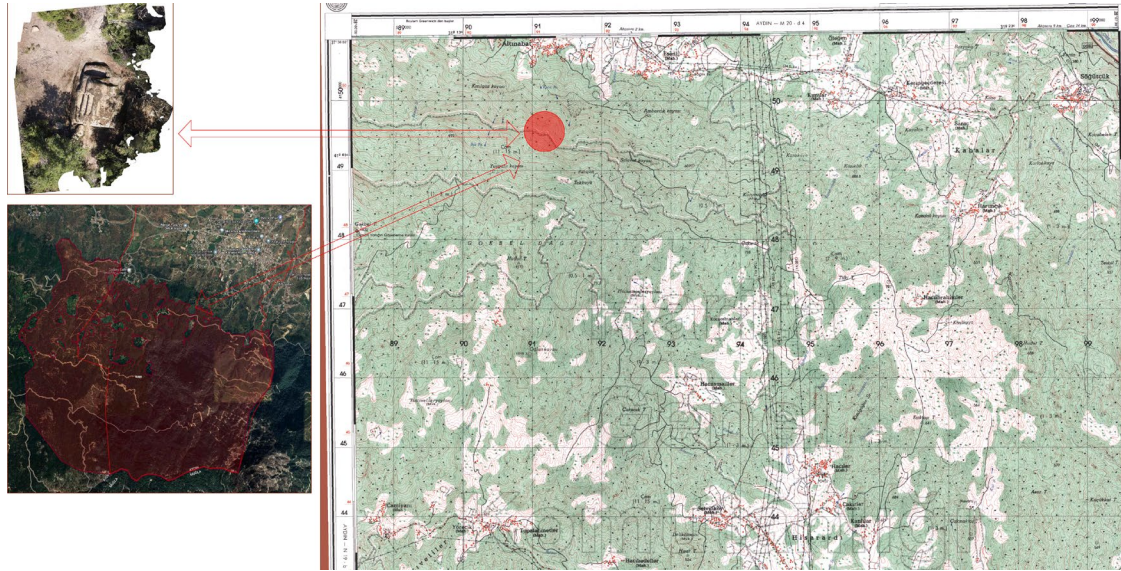

Fig. 1

Anıtın Konumlandığı Yer ve Topoğrafik Yapı

Basamaklı kaya anıtı, günümüzde Aydın ili, Çine ilçesi Akçaova Mahallesi, Gezirler Garmahat Harım mevkinde yer almaktadır¹² (Fig. 1). Antikçağda ise İç Karia Bölgesi'ndeki Alabanda antik kenti teritoryumunda kalmaktadır. Söz konusu alanın yakın çevresinde Alabanda ve Alinda yerleşimleri ile

⁶ Soykal Alanyalı 2002, 5 vd.; Teraman Hepdinçler 2019, 197-198.

⁷ Soykal Alanyalı 2002, 1.

⁸ Berndt Ersöz 2006, 245-246; Teraman Hepdinçler 2019, 197.

⁹ Mellaart 1963, 29 vd.; 2003; Mallett 1993, 25 vd.; Işık 1999; Soykal Alanyalı 2002, 2 vd.; Tamsü Polat 2010, 204-205.

¹⁰ Soykal Alanyalı 2002, 9.

¹¹ Roller 2004, 79. Phrygia'da Tanrıça'nın kutsal yerlerine ait kanıtlar için bk. Roller 2004, 85-126, res. 12-36. Lykaonia Bölgesi'nde Kybele için yapılmış açık hava tapınağı ve içindeki basamaklı sunak için ayrıca bk. Baldıran & Söğüt 2002, 45-69.

¹² Basamaklı kaya anıtı: 37°29' 53" kuzey, 28°1' 10" doğu koordinatlarında, 407/1 numaralı parseldedir.

birlikte Labraunda Zeus Kutsal Alanı, Gerga-Kome Kutsal Alanı ve Lagina Hekate Kutsal Alanı bulunmaktadır¹³ (Fig. 2). Bu durum kutsal alanın irtibatlı olduğu antik yerleşimler ve kutsal alanlar açısından dikkat çekicidir.

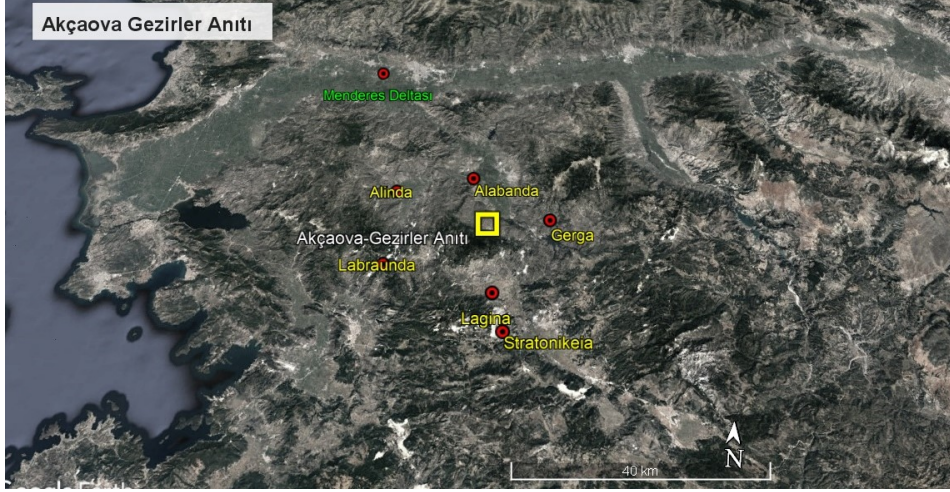

Fig. 2

Fig. 3

Basamaklı anıtın bulunduğu alan, topografik olarak aşağıdan yukarı doğru yükselen Gökbel Dağı'nın 380 m yükseklikteki kuzey eteklerindedir (Fig. 3). Anıtın doğusunda derin bir vadinin tabanında kışın akan bir dere yatağı, güneyinde yaklaşık 1 km düzlükten sonra eğimli bir şekilde yükselen Gökbel Dağı'nın kuzey etekleri, batısında batıya doğru yükselen hafif eğimli alan, kuzeyinde ise Akçaova Mahallesi vardır. Vadi yamacındaki muhteşem manzaralı stratejik konumu, çevresinde veya önünde geniş açık bir düz alanın bulunması sunağa erişim açısından önemlidir ve sunağın işlevi ile kültteki olası kullanımını hakkında bazı bilgiler vermektedir.

Belirtilen alan yoğun gnays kayalar ve sık maki dokusuyla dikkat çekmektedir (Figs. 3-4). Bitki

¹³ Kutsal alana antikçağın önemli yerleşmelerinden Alabanda kuş uçuşu 11 km, Gerga 11,5 km, Lagina 13,5 km, Alinda 18,3 km, Labraunda 20 km mesafededir.

örtüsü açısından zengin olan arazide görülen makiler ve zeytin ağaçları arazinin genel florasını oluşturmaktadır. Bölgede doğu-batı doğrultulu yaklaşık 100 dönümlük arazide, ana kayaların üzerinde bir takım kült faaliyetleri için yapılmış sunak şeklinde düzenlenen basamaklı anıt dışında; kaya oyma nişler, kaya tahtı, oygu tekne mezarlar (*khamosorion*) ve işlikler kutsal alan ve çevresinde yer alan diğer kalıntılardandır¹⁴. Yüzeyde yapılan araştırmalarda açık hava kült alanı olduğu düşünülen bölgede devasa büyüklükteki doğal kayaların yüzeylerinin düzleştirilmesiyle teras şeklinde düzenlenmiş bir alan tespit edilmiştir. Bu teras üzerinde üç adet ana kaya bloğunun yüzeyi yontularak düzenlenmiş, araları da batıdan gelen erozyonla taşınan toprak ve taşla dolmuştur. Anıtın güney doğusundan itibaren başlayan yamacı doğal teras haline getiren ana kayaların üzerinde iki basamaklı bir platform, yuvarlak formulu bir işlik teknesi, üç adet oygu tekne mezar ve bu çalışmanın konusunu oluşturan basamaklı anıt bulunur¹⁵. Özellikle Anadolu'nun doğal kutsal alanlarında işlenmemiş anakayaların *anikonik*¹⁶ anlatımlarla bağlantılı olarak Kybele ile ilişkilendirildiği bilinmektedir. Akçaova-Gezirler kutsal alanında tapınımın gerçekleştiği dağlık, kayalık ve ormanlık alandaki dini nitelik taşıyan kalıntıların varlığı ve sayıca çokluğu söz konusu vadiye kutsal bir anlam kazandırmıştır¹⁷. Akçaova-Gezirler basamaklı sunağında bulunan dikdörtgen sunu çanağı, tahliye deliği, basamaklar ve nişler ise *anikonik* tapınımda kültün tamamlayıcı birer parçası olarak yer bulmuştur. Sunağın güneydoğu köşesinde ve batı cephesinde yer alan taht şeklindeki düzenleme ya da doğu cephesinde yan yana niş düzenlemesi tanrının içinde yaşadığına inanılan en önemli nesnelere dir. F. Işık, ana kayaların tanrıçanın evi olarak algılandığını, kayalara açılan kapı ve nişlerin ise tanrıçanın tapınağının simgesel kapıları olduğunu belirtmiştir¹⁸.

Yapının Tanımı

Ana kayaya anıtsal bir şekilde işlenmiş sunak kendine has yapısal ve doğal özellikleriyle oldukça etkileyici ve görkemli bir anıttır (Fig. 4). Yapı, ana kayalarla oluşturulan terasın batısında 3,52 x 2,88 m genişlikte, 2,2 m yükseklikteki bağımsız duran büyük bir doğal kaya parçasının üç boyutlu işlenmesiyle planlı bir şekilde yapılmıştır. Bu şekliyle eğimli bir arazide, aşağıdan yukarı doğru daralan piramidal formda, hatları ovalleştirilmiş uzun bir üçgen prizmayı andırmaktadır. Doğu-batı doğrultulu ana kayanın kuzey ve güney yönleri kesilerek kaya sunağının sınırları belirginleştirilmiştir. Anıtın kesilerek sınırlandırılan kuzey tarafında sunu amaçlı kullanıldığı düşünülen dikdörtgen formulu bir sunu alanı bulunmaktadır. Anıtın güney tarafı neredeyse hiç işlenmemiş olup üst platforma kadar düz bir şekilde yükselmektedir. Ana kayanın tıraşlanmasıyla yapılan anıt 3 bölümden oluşmaktadır. Bunlar doğu ve batı cephelerdeki basamaklar, adak nişleri ya da oturan Kybele'yi temsil eden taht arkılığı olduğu düşünülen yerler ile kuzey cephede yer alan tekne şeklindeki sunu çanağıdır (Fig. 5).

¹⁴ Kutsal alan ve çevresinde yer alan diğer kalıntılar ayrı bir bilimsel çalışmanın konusu olarak değerlendirmeye alınacaktır.

¹⁵ Teras yüzeyi günümüzde çalılarla kaplı olduğundan net fotoğraflanmamaktadır. Basamaklı anıt, terasın 3 m batısında yer almaktadır.

¹⁶ En erken inanç sisteminin bir parçası olan anikonizm hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Gaifman 2010, 63-86; 2012, 254-286; 2017, 335-352. Matar'ın tek veya çift versiyonlu birçok anikonik idolu bulunmuştur (Berndt Ersöz 2003, 158; Bøgh 2007, 317).

¹⁷ Vahşi doğanın özellikleriyle karakterize edilen Phryg tanrıçasına dağlık ortamlarda tapınılıyordu (Bøgh 2007, 304, 310, 326). Bölgenin araştırma tarihçesi için bk. Dağdeviren 2022, 23-25.

¹⁸ Işık 1999, 4.

Fig. 4

Batı Cephe

Batiya bakan yüzde biri yarım bırakılmış olmak üzere nişlere çıkan kuzey-güney yönünde inşa edilmiş 4 adet basamak yer almaktadır (Figs. 5-6). Batı cephesi, yarısı basamak yarısı da oyulmuş bir cephe yaratacak bir şekle dönüştürüldüğünden, mimari olarak diğer cephelerden ayrılmaktadır. Bu cephede zeminden itibaren geliş güzel yapılmış yarım bir basamak ile yerden yükseltilmiş, daha düzenli 3 adet daha basamak ve basamakların sonunda dar, düz bir platform vardır¹⁹. Üçüncü basamağın kuzey ve güney köşelerinde simetrik olarak tasarlanmış stel ya da dikme taşların yerleştirilmesi için açılmış 6 adet oyuk yer almaktadır²⁰ (Fig. 7). Burası muhtemelen Ana Tanrıça'nın idolünü sabitlemek için dübel delikleri olarak kullanılmıştır. Üçüncü basamak kuzey kısa kenara 0,50 m uzaklıktan başlamaktadır. Bu alanda üçüncü basamağın 0,04 m altına, ikinci basamağın üst seviyesine sunağın kuzey köşesine doğru basamak ya da adak nişi olarak işlevlendirilmiş bir adet daha ara basamak²¹ yapılmıştır. Bu kısa basamağın 0,31 m üst seviyesine dikdörtgen formlu adak nişi ya da taht şeklinde

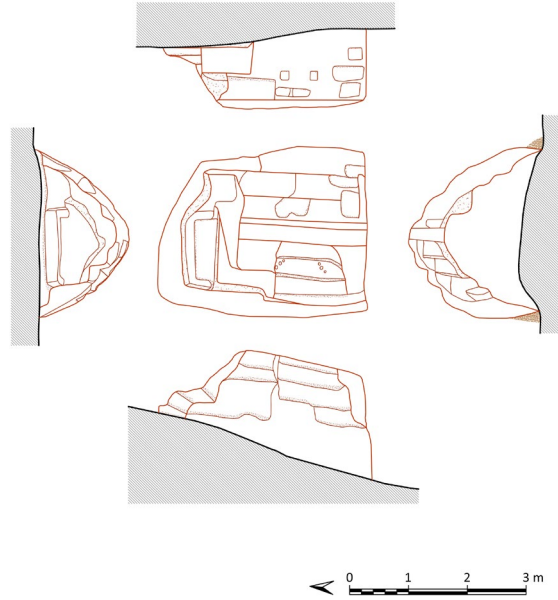

Fig. 5

¹⁹ Yarım basamak zemin seviyesinden 0,73 m yükseklikte 0,95 m uzunluktadır. Genişliği ise 0,08 ile 0,12 m arasında değişmektedir. Bu şekildeyle diğer basamaklardan daha dar yapılmıştır. İkinci basamak ilk basamaktan 0,27 m yükseklikte, 1,30 m uzunlukta 0,29 m genişliktedir. Üçüncü basamak, 0,27 m yükseklikten sonra başlamakta olup 1,20 m uzunlukta 0,29 m genişliktedir.

²⁰ Çapları 0,06-0,08 m arasında değişen oyuklar 0,03-0,04 cm derinliğe sahiptir.

²¹ Uz. 0,88; Gen. 0,20 m.

düzenlenmiş bir alan²² bulunmaktadır. Söz konusu basamaklarla aynı eksende bir karaktere sahip olan dörtgen formundaki oyulmuş cephe temsili olarak koltuk arkılığı görevi görerek tanrının varlığını ve otoritesini daha da güçlendirmiş olmalıdır.

Fig. 6

Fig. 7

Fig. 8

Benzer uygulama doğu cephesinin kuzey ve güney köşesinde yer alan dörtgen oyulmuş alan için geçerlidir. Karahisar basamaklı altlarında²³ (Fig. 8) Akçaova anıtıyla benzer uygulama görülmektedir. Doğu-batı yönünde inşa edilmiş sunakta basamaklar doğuya bakmaktadır ve anıta çıkan en son basamağın hizasına oyulmuş koltuk şeklindeki cephe Akçaova örneğiyle benzerdir. Dördüncü basamak, üçüncü basamaktan 0,25 m yüksekte sunağın üst seviyesinden ise 0,12 m alçaktadır. Genişliği 0,21-0,30 m arasında değişen bu basamağın uzunluğu 1,17 m olarak tespit edilmiştir. Dördüncü basamağın köşelerde dışa doğru genişler formda çapraz kesildiği gözlenmektedir. Basamaktan sonra taşın üst seviyesi 0,26 m genişlikte tıraşlanarak düzleştirilmiştir.

Akçaova-Gezirler anıtındaki söz konusu basamakların işlevi bellidir. Erişim için inşa edilen basamaklardan ziyade dini amaçlı kullanılmıştır. Nitekim 3. basamakta yer alan dikme oyukları bu merdivenlerin normal bir kullanım için olmadığını ve Phryg geleneğinin bir devamı olduğunu ortaya koymaktadır. Kutusal alanlarda merdiven olarak kullanılan ve yükseklerle çıkışı sağlayan bu tip kayaya oyulmuş basamakların işleviyle ilgili bazı görüşler mevcuttur. Herhangi bir fonksiyonu olmayan bu tip basamaklar G. D. Summers'e göre yükselişi, tanrıya ulaşmayı sembolize etmektedir²⁴.

²² Uz. 0,22; Gen. 0,30; Der. 0,18 m.

²³ Baldıran & Söğüt 2002, 52, res. 13.

²⁴ Soykal Alanyalı 2002, 6; Summers 2006, 649.

Doğu Cephe

Anıtın doğu cephesi yine aşağıdan yukarı doğru daralan formda yapılmıştır (Figs. 5, 9). Doğu yüzün kuzey köşesinde aşağıdan yukarı doğru dikdörtgen şekilli traşlanarak oyulmuş taht şeklinde bir alan bulunmaktadır²⁵. Bu bölümün üst seviyesinde 0,95 m uzunlukta kuzey kısa kenara doğru açılmış raf şeklinde bir düzenleme daha yapılmıştır. Anıtın doğuya bakan yüzünde toplamda beş adet raf şeklinde, adak nişi işlevli olması muhtemel düzenlemeler oyulmuştur²⁶. Bunlardan doğu cephedeki kavisli iki nişin tanrıça idolünün stilize edilmiş şekli olduğu ve basamaklı anıtın Ana Tanrıça ile olan ilişkisini doğrudan ortaya koyduğu düşünülmektedir. Stilize ikiz idol şeklinde tanımlayabileceğimiz bu nişler batı cephesinde yerden yükseltilmiş üç basamağın daralarak geldiği bitiş noktasında yer alan düz bir platformdan hemen sonra, sunağın orta kısmında doğu cephesine bakan yüzde yer almaktadır. Doğu yüzün güney köşesinde diğerlerinden daha farklı olarak yapılmış kuzey-güney 0,35 m uzunlukta, doğu batı 0,50 m genişlikte bir insanın rahat oturabileceği şekilde tasarlanmış koltuk ya da taht şeklinde bir oturma yeri vardır. Güneye bakan uç bölüm 0,13 m kalınlıkta kenarlık şeklinde tasarlanmıştır. Kenarlık bölümü bu alanın bir taht olarak düzenlenmiş olabileceğini düşündürmektedir.

Fig. 9

Kuzey Cephe

Anıtın kuzey kısa kenarında sunağa yekpare işlenmiş dikdörtgen formda bir sunu çanağı yer almaktadır²⁷ (Figs. 5, 10). Doğada tapınmak ve sunuda bulunmak için en doğal yol olan kaya çanağı şeklinde oyulan alanın kenar kalınlıkları 0,10-0,15 m arasında değişmektedir. Bu çanağın batı tarafında 0,06 m çaplı daha sonraki dönemlerde işlevsel olarak yapıldığı düşünülen, içerdeki sıvıyı tahliye etmek amaçlı bir delik yapılmıştır. Kaya sunaklarında bilinen uygulamalardan olan sunu çanakları genellikle yuvarlak formlarda yapılmasına karşın burada dikdörtgen formu ve oldukça geniş haznelidir²⁸.

²⁵ Uz. 0,92 m, Yük. 0,73 m, Der. 0,15 m.

²⁶ Ölçüleri; 0,50 x 0,25 m, 0,24 x 0,26 m, 0,24 x 0,20 m, 0,13 x 0,29 m, 0,54 x 0,16 m, derinlikleri ise 0,12-0,30 m arasında değişmektedir.

²⁷ İçten içe 1,16 x 0,42 m, Der. 0,11 m.

²⁸ Dikdörtgen şekilli sunu çanaklarının benzerlerine Lykaonia Bölgesi'nde de rastlanmaktadır bk. Balıran & Söğüt

Çanağın büyüklüğü ve batı kenarında yer alan tahliye kanalı burada yapılan törenlerle ilgili olmalıdır. Bölgede yapılan çalışmalar; sunu çanaklarının mezar çevrelerinde de sık rastlanan bir gelenek olduğunu göstermiştir²⁹. Ritüelle ilişkilendirilen sunu çanakları Neolitik Çağ'dan beri sıvı ve katı adaklar için kullanılan bir kült objesine dönüştürülmüştür. Hitit metinlerinde de konuyla ilgili kapsamlı bilgiler geçmektedir³⁰. Bunların ölü ritüelleri kapsamında kullanıldığı, farklı bölgelerden örnekleri mevcuttur³¹. Aslında sunu çanakları yalnızca ölü ritüelleri kapsamında değil kültlerle ilgili ritüellerde de kullanılmışlardır.

Fig. 10

Güney Cephe

Anıtın güney tarafının diğer yüzler ile karşılaştırıldığında işlenmeden düz yüzey şeklinde bırakılıp üst platforma kadar piramidal bir şekilde yükseldiği görülmektedir (Figs. 5, 11).

Fig. 11

2002, 50, res. 8.

²⁹ Bölgede yer alan mezar örnekleri ve ölü gömme gelenekleri için bk. Dağdeviren 2022.

³⁰ Diler & Adıgüzel 2015, 92.

³¹ Çevik 2000, 54.

Karşılaştırmalı Değerlendirme

Açık hava kült alanlarında sıklıkla karşılaşılan anakaya üzerine yapılmış basamak düzenlemeli tapınak ya da sunaklar yukarıda da bahsi geçtiği gibi kutsal alanlar için alışılmamış bir durum değildir. Kybele'nin ana vatanı olan dağlık Phrygia Bölgesi'nde oldukça yaygındır³² ve Ana Tanrıça kültü ile ilişkilendirilmiştir³³. Son yıllardaki araştırmalarla benzer işlevli yapılmış basamaklı sunakları, Ana Tanrıça inancının bir uzantısı olarak Batı Anadolu'nun hemen hemen tüm bölgelerinde görmek mümkündür³⁴. Phryg tanrıçasının Karia'ya uzanan yolculuğu kültün bu bölgedeki dağlık coğrafyaya da yayıldığını ve kabul gördüğünü göstermektedir. Çine/Akçaova dışında Karia Bölgesi'nde Çine/Akdamlar Basamaklı Kaya Sunağı³⁵, Eski Çine³⁶, Labraunda Açık Hava Kült Alanı³⁷, Myndos³⁸, Okkataş³⁹, Gerga⁴⁰, Idyma⁴¹, Loryma⁴², Thera⁴³, Milas/Kalemköy Açık Hava Basamaklı Kaya Altarı⁴⁴, Güvendağı Kaya Deresi Kutsal Alanı⁴⁵, Alinda⁴⁶, Mobolla⁴⁷ ve Çarıklar⁴⁸ gibi merkezlerde örnekleri görülen benzer yapıdaki basamaklı kaya sunakları, kaya nişleri ya da anıtlar Kybele ile ilişkilendirilen bu mimari yapıların farklı bölgelerde ve coğrafyalarda dağlık ve kayalık alanın topoğrafyasına göre tercih edildiğini göstermektedir⁴⁹. Bunlardan Kalemköy ve Thera basamaklı sunakları mimari olarak Phrygia örnekleri ile ilişkilendirilebilir⁵⁰. Karia Bölgesi'ndeki söz konusu örnekler içinde Akçaova basamaklı kaya sunağının aynı coğrafi bölge içinde yer alan gnaystan elde edilmiş Çine/Akdamlar basamaklı kaya sunağıyla çok yakın benzerlikler sunması, yakın coğrafyadaki etkileşimin bir sonucu olmalıdır. Akdamlar basamaklı sunağı Akçaova sunağında görüldüğü gibi yumuşak ovalleştirilmiş

³² Roller 2004, res. 16, 18, 32. İlkel kült anıtları olarak kabul edilen basamaklı anıtlara ilgili yorumlamalar için bk. Boğh 2007, 328-329.

³³ Özellikle Phryg Vadisi'nde yoğunlaşan Ana Tanrıça kültü ile ilgili araştırmalar için bk. Perrot & Chipiez 1980, 146-196.

³⁴ Batı Anadolu'da yapılan Phryg araştırmaları için bk. Polat 2019, 154-169; Erdan 2022, 26-47.

³⁵ Kızıl 2015, 275-286, res. 18-23. Niş detayı için ayrıca bk. Pirson 2011, 132, res. 67.

³⁶ Diler 1998, 411.

³⁷ Sögüt *et al.* 2002, 144, res. 6-7; Hellström 2007, 138; Karlsson 2010, 43.

³⁸ Kızıl 2008, res. 25.

³⁹ Baran 2012, 99.

⁴⁰ Diler 1996, 413-414.

⁴¹ İren 2008, 255.

⁴² Held 2000, 155-156, res. 11-13 (Kybele deresi, büyük kaya nişli kutsal alan).

⁴³ Baran 2012, 90, fig. 5.

⁴⁴ Kızıl 2008, 233-241, fig. 2-8.

⁴⁵ Kızıl & Öztekin 2010, 405, res. 12.

⁴⁶ Özkaya & San 2002, 239. Kaya mezarları için ayrıca bk. 245, res. 11.

⁴⁷ Diler 2007, 492.

⁴⁸ Özgan *et al.* 2014, 98; Ateşlier & Erdan 2020, 105-107, fig. 21-22.

⁴⁹ Kaya sunakları için bk. Pergamon kaya kutsal kült alanı (Pirson 2011, 132, res. 67); Kolophon kaya sunağı (Holland 1944, 111-112, res. 14; Polat 2019, 160, res. 6; Teraman Hepdinçler 2019, fig. 1-6; Ephesos kaya sunağı (Bammer & Muss 2006, 66, fig. 1; Polat 2019, 161); Tire/Kartal Dağı Açık Hava Kutsal Alanı basamaklı platformu ve kaya nişi (Özkan 2022, 158-159, fig. 6-7).

⁵⁰ Kızıl 2015, 277.

hatlara sahip, piramidal formda dört cephe şeklinde düzenlenmiştir ve bu yönleriyle tek cepheli Phrygia örneklerinden ayrılmaktadır. Basamak düzeni konusunda çok fazla örtüşmeyen Akdamlar sunağının düzleştirilmiş en üst kısmında, tam merkezi noktada bir adet düzgün açılmış sunu çanağı yer almaktadır ve A. Kızıl tarafından Ana Tanrıça'ya sunu ritüelinin yapıldığı yer olarak tanımlanmıştır⁵¹. Sunak şeklinde düzenlenmiş Akçaova anıtında ise yerden yükseltilmiş 3. basamağın her iki köşesine yakın konumda görülen simetrik yerleştirilmiş üçerli çukurlar için iki olasılık üzerinde durulmuştur: İlki bunların Akdamlar sunağında olduğu gibi sunu çukuru olarak bir işlevinin olması, ikincisi buraya kaideli bir dikili taş ya da bir idolün oturtulmuş olabileceğidir.

Karia Bölgesi'ndeki bir diğer karşılaştırmalı örneğimiz Milas/Kalemköy Açık Hava Basamaklı Kaya Altarı'dır⁵². Kalemköy Altarı'nın üst yüzeyinde, son basamaktan sonra kare bir platform yapılmıştır⁵³. Akçaova basamaklı sunağında ise doğu yüzün güney köşesinde bir kişinin rahatlıkla oturabileceği ölçülerde kaya tahtı olarak yapıldığını düşündüğümüz bir bölüm bulunmaktadır⁵⁴. Olasılıkla bu bölüm tanrıçanın oturduğu var sayılan taht ya da tanrıçanın idolü için yapılmış bir adak nişi olmalıdır. Ele aldığımız anıtta basamakların kayanın üst yüzeyinde bitmesi, çıkılan hedefin kaya tahtı olduğunu göstermektedir. Phryglerde, kayalar üzerine yapılan nişlerin içerisine ibadet ve şenlik ritüelleri sırasında tanrı heykelciklerinin yerleştirildiği bilinmektedir⁵⁵. Aslında bu Sümerlerden itibaren bilinen oldukça eski bir gelenektir. Sümerlerde tanrı ve ailesinin heykelleri gezdirildikten sonra tanrı için yapılmış evlere konulurdu. Aynı gelenek Hristiyanlıkta, İsa ile Meryem'in resim ve heykellerinin kiliselere konması ve törenlerde taşınması şeklinde günümüzde de varlığını sürdürmektedir⁵⁶. M. Gaifman, Chalke Adası ve Kastro tepesindeki kaya tahtından hareketle rahiplerin dinsel ritüeller sırasında bu tahtlara oturarak dini fonksiyonları yerine getirdikleri önerisinde bulunmuştur⁵⁷. Bu bilgilerden hareketle kaya tahtları için ritüel amaçlı yapılmış düzenlemeler oldukları söylenebilir.

Sistematik kazı çalışmaları olmadan kaya işçiliklerini tek başına tarihlendirmek oldukça güçtür. Bu tip alanlar yukarıda da bahsi geçtiği gibi her dönem varlığını ve önemini korumuştur. Kutsal alan içerisinde arkeolojik kazıların yapılmamış olması, terasın ilk evresine ait bilgilerimizi kısıtlamaktadır. Bunun yanında ilk kullanıldığı dönemi tam olarak tespit edememekle birlikte, basamaklı anıtın hemen güneydoğusunda kalan ve defneciler tarafından tahrip edilen oyu tekne mezarların etrafından gelen amorf parça seramikler bölge tarihi hakkında bazı bulgular ortaya koymakta ve Roma İmparatorluk Dönemi'ni işaret etmektedir. Yüzeyde bulunan ince cidarlı seramikler (Fig. 12) MS I-II. yüzyıla tarihlenen kap grupları içerisinde yer almaktadır. Parça seramikler içerisinde kâse formuna ait kaide parçaları ile bu kaplara ait ince cidarlı gövdeye ait parçalar yer almaktadır. Söz konusu bu seramikler dışında bölgede tarihlendirmede ortaya konacak somut bir bulgu yoktur. Benzer ince cidarlı seramikler, İç Karia Bölgesi'ndeki Zeus Labraundos Kutsal Alanı Su Kompleksi kazılarında da

⁵¹ Kızıl 2015, 276.

⁵² Kızıl 2008, 233-241, fig. 2-8.

⁵³ Kızıl 2008, 233-241.

⁵⁴ Kaya tahtı şeklinde yapılmış bölgeye yakın olarak nitelendirilebilecek örnekler bulunmaktadır. Bunlar İzmir, Selçuk yakınlarındaki Bülbül Dağı'nın güney batı tepesi üzerinde bulunan taht için bk. Benndorf 1906, 56, fig. 19. İzmir, Bergama, İlyas Tepe Kaya Tahtı için ayrıca bk. Dörpfeld 1910, 400.

⁵⁵ Akurgal 1961, 110; Roller 2004, 106.

⁵⁶ Çiğ 1994, 694.

⁵⁷ Gaifman 2012, 169.

takip edilebilmektedir⁵⁸. Ayrıca Labraunda’da söz konusu kapların benzerleri ve buluntu yoğunluğu dikkate alınarak bir üretimin olabileceği önerilmiş ve bu tespitin net bir şekilde doğrulanması için Alinda ve Alabanda kentleri buluntuları üzerine yapılacak araştırmaların oldukça önemli olduğu üzerinde durulmuştur⁵⁹. Bu bağlamda çalışma içerisinde ele alınan benzer formdaki ince cidarlı parça seramikler (Fig. 12) belki de bu araştırmanın başlangıç noktasını oluşturacaktır.

Fig. 12

Pessinus’ta Ana Tanrıça idolu olarak görülen gök taşının MÖ 204 yılında Roma’ya götürülüp, Palatinus Tepesi’ne Ana Tanrıça’ya ait tapınağın yapılmasıyla Magna Mater Roma coğrafyasında dinsel yaşamın en önemli figürlerinden biri haline gelmiştir⁶⁰. Bu olaydan sonra Roma coğrafyasında MS ilk iki yüzyılda Magna Mater’e adanmış küçük sunaklar ve steller yaygın bir şekilde rastlanan malzemelerdir. Bu yüzyıllarda oldukça popülerleşen Magna Mater, Aizanoi ve Phokaia gibi kentlerde sikkeler üzerinde de betimlenmiştir⁶¹. Ayrıca bu kültün kentten uzak kırsal bölgelerde kurulması, Ana Tanrıça’nın “Dağların Anası” olarak dağlık arazilerde öne çıktığını göstermektedir⁶².

Basamaklı anıtın tarihlendirilmesinde Alabanda teritoryumunda bulunması özellikle dikkate alınmalıdır. Bilindiği gibi Alabanda Roma İmparatorluk Dönemi’nde Roma’nın *conventus*’larından (yargı bölgesi) biri haline gelmiş, Roma ile iyi ilişkiler kurmuş kentlerden biridir⁶³. Bu iyi ilişkiler sonucu kentte başka hiçbir yerde olmayan *sebastheus* tapınımları (imparatorun sağlığı ve güvenliği) kurulmuştur⁶⁴. Roma ile kurulan iyi ilişkiler; Alabanda’ya bu çağda zenginlik olarak yansımıştır⁶⁵. Yine Alabanda’nın yakınındaki Gerga-Kome açık hava kutsal alanı Ana Tanrıça adına kurulmuş olup

⁵⁸ Çakmaklı 2017, Res. 7-8, Res. 9: 12 (MS I-II. yüzyıl).

⁵⁹ Çakmaklı 2017, 261.

⁶⁰ Roller 2004, 314.

⁶¹ Graf 1985, 388; Roller 2004, 315.

⁶² Roller 2004, 316.

⁶³ Plin. *nat.* V. 108; Bean 1987, 219; Sevin 2001, 114; Aydın Tavukçu 2015, 229.

⁶⁴ Bean 1987, 219; Bağdatlı 2001, 7; Ateşlier 2013, 487; Aydın Tavukçu 2015, 229.

⁶⁵ Str. XIV. II. 26. Bu dönemde sikke basımının yanında kent ahalisinin zevk ve eğlenceye olan düşkünlükleri de dikkat çekmektedir. Bu konuda Strabon, Alabanda’nın çok sayıda arp çalan kızlarla dolu, halkı lüks ve sefahat içinde yaşayan bir yer olduğunu belirtmektedir.

özellikle yazıtlarından dolayı MS II-III. yüzyıla tarihlendirilmektedir⁶⁶. Bunların yanı sıra Roma İmparatorluk Dönemi'nde özellikle de Hadrianus Dönemi'nden başlayarak eski kültler yeniden saygı görmeye başlamıştır. Ephesos Artemis heykelinin kopyasının ve buna benzer birçok eski kült heykellerinin Karia Bölgesi sikke darplarında sıkça görülmesi de bunun bir yansıması sayılabilir⁶⁷. Tüm bu verilerden yola çıkarak Akçaova-Gezirler basamaklı kaya anıtının Roma İmparatorluk Dönemi'nde, dağlık alanda Anadolu'da yeniden popülerleşen bir inanişın sonucu olarak yapılmış olabileceği akla yatkın bir önermedir.

Sonuç

Phrygia'nın en önemli tanrıçası Kybele'ye olan inaniş, Anadolu'da pek çok bölgede görüldüğü gibi Karia Bölgesi'nde de görülmektedir. Bu bağlamda Phryg inaniş sisteminin en önemli yansıması olan Kybele (Magna Mater) tapınımına yönelik kült uygulamalarına imkân veren coğrafyasıyla, Phrygia'dan bildiğimiz kaya kutsal alanlarının ve onun bir parçası olan basamaklı sunakların, Karia Bölgesi'nde güçlü bir şekilde devam ettiğini görüyoruz. Bu örneklerden biri; kültün doğayla bütünleşmiş özelliklerini sunan Akçaova-Gezirler açık hava kült kompleksi içinde yer alan basamaklı kaya anıtıdır. Kökeni Anadolu olan Ana Tanrıça geleneğinin İç Karia Bölgesi'nde kutsal alanlar ve kaya anıtlarıyla devam ettiğini gösteren Akçaova-Gezirler basamaklı sunağı dışında bir diğer güzel örnek ise Çine/Akdamlar sunağıdır. Phryglerin çok tanrılı inaniş sistemi içinde, Anadolu kökenli Ana Tanrıça'nın en çok öne çıkan yönü dağlar, boşluklar, ıssız yerler ve yabancı hayvanlarla olan bağlantısıdır. Anadolu'nun dağlık manzarası onun doğal çevreye hükmetme gücü olan bir tanrıça, Doğa Ana olarak tapınım görmesini sağlar. Bu özelliklerinden dolayı; Akçaova-Gezirler Garmahat Harım mevkisi, ıssız ve dağlık konumu ile onun kutsal alanı olarak şekillendirilmiş bir ritüel merkezi olarak kullanılmış olmalıdır. Akçaova Gezirler Garmahat Harım mevkisindeki yekpare kayaların tıraşlanmasıyla oluşturulan keşfedilmemiş teras ve basamaklı anıtın yer seçimi, alanın bir kült merkezi ve açık hava kutsal alanı olarak kullanıldığını göstermektedir. Dağlık yüksek bir kesimde, su kaynaklarına yakın olan konumu alışıl gelmiş Ana Tanrıça'nın kült alanlarıyla oldukça benzeşmektedir. Farklı dini uygulamaların görüldüğü basamaklı anıt üzerinde bulunan nişler tanrıçanın evini ya da onun yansımasını temsil etmektedir. Anıtın batı cephesinde yer alan basamaklar ise taht ya da idol biçimli düzenlemeler ile tanrıçanın mekanları arasında gösterilmektedir.

Akçaova Gezirler basamaklı kaya anıtının tarihlendirilmesinde, Roma İmparatorluk Dönemi'nde eski kültlerin yeniden popülerleşmesi ve tıpkı Gerga-Kome kutsal alanındaki gibi tekrar inaniş görmesinin bir sonucu olarak yapılmış olabileceği göz önünde bulundurulmalıdır. Bu bağlamda Akçaova Gezirler basamaklı kaya anıtının bulunduğu açık hava kutsal alanı, Roma İmparatorluk Dönemi'nde yeniden canlandırılan Ana Tanrıça kültünün seremoni alanı olarak yapılmış olmalıdır.

⁶⁶ Held 1995, 64; Dağdeviren 2005, 40.

⁶⁷ Fleischer 1973, 132, Fig. 293, 406, Har. 2; Held 1995, 64.

BİBLİYOGRAFYA

- Akurgal E. 1955, *Phrygische Kunst*. Ankara.
- Akurgal E. 1961, *Die Kunst Anatoliens von Homer bis Alexander*. Berlin.
- Ateşlier S. & Erdan E. 2020, "A New Open Air Sanctuary From Northern Caria". *Anatolia Antiqua* XXVIII, 97-117.
- Aydın Tavukçu Z. 2015, "Alabanda: Tarihi Coğrafya, Topoğrafya, Araştırma ve Kazılar". *Atatürk Üniversitesi Güzel sanatlar Enstitüsü Dergisi* 35, 223-256.
- Bağdatlı F. 2001, *Alabanda Apollon İsotimos Tapınağı*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adnan Menderes Üniversitesi. Aydın.
- Baldıran A. & Söğüt B. 2002, "Lykaonia Bölgesinde Kybele Kültü: Beyşehir ve Seydişehir İlçeleri". *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 14, 45-69.
- Bammer A. & Muss U. 2006, "Ein Felsdenkmal auf dem Bülbüldağ von Ephesos". *Anatolia Antiqua* 14, 65-69.
- Baran A. 2012, "Okkatas'taki (Muğla) Antik Yerleşim ve Thera (Karia) Antik Kenti Lokalizasyonu Çalışmaları". Ed. B. Söğüt, *Stratonikeia'dan Lağina'ya Ahmet Adil Tirpan Armağanı*. İstanbul, 89-100.
- Bean G. 1987, *Karia*. İstanbul.
- Benndorf O. 1906, *Forschungen in Ephesos*. Vol. I. Wien.
- Berndt Ersöz S. 2003, *Phrygian Rock-cut Shrines and Other Religious Monuments A Study of Structure, Function and Cult Practice*. Stockholm University.
- Berndt Ersöz S. 2006, "Phrygian Rock-Cut Shrines Structure, Function and Cult Practice". Eds. E. Frahm, W. Randall Garr, B. Halpern, T. P. J. van den Hout & I. J. Winter, *Culture and History of the Ancient Near East*. Vol. 25. Lieden.
- Bøgh B. 2007, "The Phrygian Background of Kybele". *Numen* 54, 304-339.
- Brandenburg E. 1906, "Neue Untersuchungen im Gebiet der phrygischen Felsenfassaden". *Abhandlungen der historischen Klasse der königlich Bayerischen Akademie der Wissenschaften* 23, 633-716.
- Çakmaklı Ö. D. 2017, "Labraunda Su Kompleksi Kazıları ve İnce Cidarlı Seramiği (Ön Rapor)". *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 28, 257-269.
- Çevik N. 2000, *Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri*. Ankara.
- Çığ M. İ. 1994, "Sümerlerden Yahudilik, Hıristiyanlık ve Müslümanlığa Ulaşan Etkiler ve Din Kitaplarına Giren Konular". *Belleter* 223/58, 685-724.
- Dağdeviren M. 2005, *Ana Tanrıça Işığı Altında Gerga'daki Eserlerin Değerlendirilmesi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi. Konya.
- Dağdeviren M. 2022, *Muğla-Çine Sınırlarındaki Antik Dönem Mezar Örnekleri ve Ölü Gömme Gelenekleri*. İstanbul.
- Diler A. & Adıgüzel G. 2015. "Pedasa Akropolis Giriş Kapısında Kült Çanağı". Eds. E. Okan & C. Atilla, *Prof. Dr. Ömer Özyiğit'e Armağan*. İstanbul, 89-102.
- Diler A. 1996, "İç Karia Yüzey Araştırması 1995". *AST* 15/2, 409-422.
- Diler A. 2007, "Bodrum Yarımadası, Leleg Yerleşimleri Pedasa, Mylasa, Damlıboğaz Damlıboğaz (Hydai), Kedrai (Sedir Adası), Kissebükü (Anastasiaoupolis) ve Mobolla Kalesi Yüzey Araştırmaları 2004-2005". *AST* 24/2, 479-500.
- Dörpfeld W. 1910, "Die Arbeiten zu Pergamon 1908-1909: Die Bauwerke". *MDAI(A)* 35, 345-400.
- Erdan E. 2022, "Friglerin Batrya Aktardıkları". *Fetih ve Medeniyet, T.C. Eskişehir Valiliği Şehir ve Değer Araştırmaları Dergisi* 5, 26-47.
- Fleischer R. 1973, *Artemis von Ephesos und Verwandte Kulstatuen aus Anatolien und Syrien*. Lieden.
- Francovich G. D. 1990, *Santuari e tombe rupestri dell'antica Frigia e un'indagine sulle tombe della Licia*. Roma.
- Gaifman M. 2010, "Aniconism and the Notion of "primitive" in Greek antiquity". Ed. J. Mylonopoulos, *Divine Images and Human Imaginations in Ancient Greece and Rome*. Leiden, 63-86.

- Gaifman M. 2012, *Aniconism in Greek Antiquity*. Oxford.
- Gaifman M. 2017, "Aniconism Definitions Examples and Comparative Perspectives". *Religions* 47/3, 335-352.
- Galling K. 1925, *Der Altar in den Kulturen des Alten Orients*. Berlin.
- Graf, F. 1985, *Nordionische kulte, Religionsgeschichtliche und epigraphische Untersuchungen zu der Kulten von Chios, Erytra, Klazomenai und Phokaia*. Roma.
- Haspels C. H. E. 1971, *The Highlands of Phirgia, Sites and Monuments*. Vol. I-II. Princeton.
- Held W. 1995, "Karia'da Gergakome 1994 Yüzey Araştırması". *AST* 13/1, 59-70.
- Held W. 2000, "1999 Yılı Loryma Araştırması". *AST* 18/1, 149-162.
- Hellström P. 2007, *Labraunda Karya Zeus Labraundos Kutsal Alanı Gezi Rehberi*. İstanbul.
- Holland L. B. 1944, "Colophon". *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens* 2/13, 91-171.
- Işık F. 1989, "Batı Uygarlığının Kökeni: Erken Demir Çağ Doğu-Batı Kültür ve Sanat İlişkilerinde Anadolu". *Türk Arkeoloji Dergisi* 28, 1-39.
- Işık F. 1999, *Doğa Ana Kubaba Tanrıçaların Ege'de Buluşması*. İstanbul.
- Işık F. 2012, *Uygarlık Anadolu'da Doğdu*. İstanbul.
- İren K. 2008, "2007 Yılı İlk Çağ Kenti İdyma ve Çevresi Arkeolojik Yüzey Araştırması". *AST* 25/1, 255-262.
- Karlsson L. 2010, "Labraunda: The Sanctuary of the Weather God of Heaven". Eds. F. Kuzucu & M. Ural, *Mylasa Labraunda/Milas Çomakdağ Archaeology, Historical and Rural Architecture in Southern Aegean*. İstanbul, 10-62.
- Kızıl A. & Öztekin, İ. E. 2010, "2009 Yılı, Muğla İli, Milas İlçesi ile Ören ve Selimiye Beldelerinde Arkeolojik Yüzey Araştırması". *AST* 28/1, 401-416.
- Kızıl A. 2008, "An Open Air Stepped Rock Altar at Kalem Köy in Milas, Karia". Eds. M. Novotna, W. Jobst, M. Dufkova & K. Kuzmova, *ANODOS. Studies of the Ancient World 6-7/2006-2007*. Trnava, 233-239.
- Kızıl A. 2015, "Çine Akdamlar Basamaklı Kaya Sunağı". Eds. E. Okan & C. Atilla, *Prof. Dr. Ömer Özyiğit'e Armağan*. İstanbul, 275-286.
- Körte A. 1898, "Kleinasiatische Studien III, Die Phrygischen Felsdenkmaler". *MDAI(A)* 23, 80-153.
- Körte G. & Körte A. 1904, *Gordion: Ergebnisse der Ausgrabung im Jahre 1900. Jahrbuch des Kaiserlich Deutschen Archaeologischen Instituts, Ergänzungsheft V*. Berlin.
- Mallett M. 1993, "The Goddess in Anatolia: An Updated View of the Çatal Hüyük Controversy". *Oriental Rug Review* 13/2, 25-33.
- Mellaart J. 1963, "Deities and Shrines of Neolithic Anatolia: Excavations at Çatal Hüyük". *Archaeology* 16/1, 29-38.
- Mellaart J. 2003, *Çatalhöyük Anadolu'da Bir Neolitik Kent*. Çev. Gökçe Bike Yazıcıoğlu. İstanbul.
- Mellink M. J. 1981, "Temples and High Places in Phrygia". *Temples and High Places in Biblical Times. Proceeding of the Collogium in Honor of the Centennial of Hebrew Union College-Jewish Institute of Religion*. Jerusalem, 96-102.
- Naumann Steckner, F. & Naumann, F. 1983, *Die Ikonographie der Kybele in der phrygischen und der griechischen Kunst*. Vol. 28. Wasmuth.
- Özgan C., Gassner V., Muss U., Draganits E. & Teraman Hepdinçler, Ö. 2014, "Kolophon Antik Kenti 2012 Yılı Yüzey Araştırmaları". *AST* 31/2, 97-109.
- Özkan A. 2022, "Tire ve Kartal Dağı'ndaki Yeni Tespitler". *AnAr* 27, 151-173.
- Özkaya V. & San O. 2002, "Alinda and Amyzon; two Ancient Cities of Caria". *AST* 19/1, 237-254.
- Perrot G. & Chipiez C. 1890, *Histoire de l'art dans l'antiquite V, Perse, Phrygie, Lydie et Carie, Lycie*. Paris.
- Pirson F. 2011, "Pergamon-Bericht über die Arbeiten in der Kampagne 2010". *Archäologischer Anzeiger* 2, 81-212.

- Polat G. 2019, "Batı Anadolu'daki Ana Tanrıça Kutsal Alanlarına Örnekler". *MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi* 3/19, 154-169.
- Ramsay W. M. 1882, "Studies in Asia Minor". *JHS* 3, 1-68.
- Roller L. E. 2004, *Ana Tanrıça'nın İzinde Anadolu Kybele Kültü*. Çev. B. Avunç. İstanbul.
- Sevin V. 2001, *Anadolunun Tarihi Coğrafyası I*. Ankara.
- Soykal Alanyalı, F. 2002, "Ephesos'da Phrygialı Bir Tanrıça". *Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 1/3, 1-12.
- Söğüt B., Şimşek C. & Baldıran A. 2002, "Labraunda Açık Hava Kült Alanı". *TÜBA-AR* 5, 143-163.
- Summers G. D. 2006, "Phrygian Expansion to the East: Evidence of Cult from Kerkenes Dağ". *Baghdader Mitteilungen* 37, 647-658.
- Tamsü Polat R. 2010, "Yeni Buluntular Işığında Phryg Kaya Altarları ve bir Tipoloji Önerisi". *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 10/1, 203-222.
- Teraman Hepdinçler Ö. 2019, "An Exceptional Rock-Cut Altar from Kolophon". Ed. L. Vecchio, *Colofone, città della Ionia: Nuove ricerche e studi*. Paestum, 197-206.
- Tüfekçi Sivas T. 1999, *Eskişehir-Afyonkarahisar-Kütahya İl Sınırları İçindeki Phryg Kaya Anıtları*. Eskişehir.
- Von Reber F. 1897, "Die phrygischen Felsdenkmaler". *Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften* XXI/III, 531-598.

Hadrianoupolis'in Bir "Cam İşleme Merkezi" Olarak Yorumlanması

The Interpretation of Hadrianoupolis as a "Glass Working Center"

Ömür Dünya ÇAKMAKLI *

Öz: Paphlogonia Hadrianoupolis'inin özellikle MS III. yüzyıl ve sonrasında ticari, siyasi, kültürel ve dini açıdan perçinlenen önemi çok sayıda arkeolojik kanıt ve yazılı kaynak neticesinde bilimsel bir değişmez olarak kabul görmüştür. Buna paralel olarak, kentin konumunun, özellikle Anadolu ve Paphlogonia cam tarihi açısından da değerlendirilmesi gerekir. Bilindiği gibi, en azından Arkaik Dönem itibarıyla Anadolu bir cam işleme merkezi olarak belgelenmiştir. Bölge için, bu dönem itibarıyla cam üretimin kesintisiz olarak devam ettiği artık söylenebilmektedir. Cam çalışmalarındaki artış, Anadolu merkezli atölyelerin özellikle Geç Roma Dönem'iinde zirveye ulaştığını göstermektedir. Kuşkusuz üretimi kanıtlayan en kesin deliller cam fırınlarıdır. Cam fırınlarının tespit edilemediği noktalarda ise külçe parçaları, pota, cam cürüfları, hatalı üretimler ya da üretim artıkları gibi arkeolojik verilere başvurulmaktadır. Bu makalede, bahsi geçen kanıtların yakın dönem kazılarında belgelenmediği Hadrianoupolis antik kentinin bir cam işleme merkezi olarak pozisyonu yorumlanacaktır. Geç Antikçağa işaret eden bu kanıtlar sadece Hadrianoupolis için değil aynı zamanda Paphlogonia bölgesi için de üretimi somutlayan ilk bulgulardır ve ayrıcalıklı önem taşırlar.

Anahtar Kelimeler: Paphlogonia • Hadrianoupolis • Antik Cam • Roma Dönemi • Geç Antik Çağ

Abstract: The commercial, political, cultural and religious importance of Paphlogonian Hadrianoupolis, especially in the IIIrd century AD. and later, has been accepted as a scientific constant as a result of numerous archaeological evidence and written sources. In parallel, the city should be evaluated especially in terms of Anatolian and Paphlogonia glass history. As is known, Anatolia has been documented as a glass processing center at least from the Archaic Period. It can now be said that glass production continued uninterrupted for the region as of this period. The increase in glass studies shows that Anatolian-based workshops reached their peak, especially in the Late Roman Period. Undoubtedly, the most definitive evidence proving production is glass furnaces. At points where glass furnaces cannot be identified, archaeological data such as ingot pieces, crucibles, glass slags, faulty productions or production residues are used. In this article, the position of the ancient city of Hadrianoupolis, where the mentioned evidence was documented in recent excavations, as a glass processing center will be interpreted. These evidences, which point to the Late Antiquity, are the first findings that concrete the production not only for Hadrianoupolis but also for the Paphlogonia region, and they are of special importance.

Keywords: Paphlogonia • Hadrianoupolis • Ancient Glass • Roman Period • Late Antiquity

Güney Paphlogonia'nın hem kültürel ve dini hem de ticari ve siyasi açılardan kilit pozisyona sahip kenti Hadrianoupolis odağında yapılan antik cam çalışmaları¹ kentin özellikle bahsi geçen açılardan önemini perçinlediği MS III. yüzyıl sonrasında, en azından yerel ya da bölgesel cam eser üretimine dönük bir potansiyele sahip olduğuna işaret etmektedir. Öte yandan, özellikle kent içi buluntuların

* Doç. Dr., Karabük Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü, Karabük. 0000-0003-3660-9347
odcaktmakli@karabuk.edu.tr

Makale Türü: Araştırma | Geliş Tarihi: 30/04/2024 | Kabul Tarihi: 31/05/2024; Çakmaklı Ö. D. 2024, "Hadrianoupolis'in Bir "Cam İşleme Merkezi" Olarak Yorumlanması". *Cedrus* XII, 181-194.

¹ Lafli 2009, 161-170; Fünfschilling & Lafli 2012; Çelikbaş & Keleş 2021, 221-232; Makale içerisinde Kuzeybatı Nekropolis Kilisesi'ne ait cam buluntular ile ilgili sayısal veriler, danışmanlığımızda yürütülen yüksek lisans tez çalışması kapsamında tespit edilen bilgilerden alınmıştır, bk. Gündüz 2023.

yapı bazında değerlendirilmesine dönük olan bu çalışmalar, üretimi kanıtlayabilecek arkeolojik materyallere yakın zamana kadar sahip değildi. 2003 yılında başlayan Hadrianoupolis kazıları güçlü bir cam eser koleksiyonunu günümüze taşımakla birlikte fırın, üretim artığı, üretime dönük alet buluntuları, ham cam, pota ve külçe parçaları, cam cürüfları gibi üretimi somutlayacak arkeolojik ve arkeometrik verilerden uzaktı. Bugün ise cam üretimine ilişkin soru ve sorunları yeniden değerlendirmemizi sağlayacak kimi buluntular kaydedilmiştir.

Türkiye sınırları içerisinde yer alan Hatay kenti içindeki Açıncı Höyük’de (Alalah) Geç Tunç Çağı’ndan itibaren cam üretiminin olduğu bilinmektedir². Her ne kadar kronolojik çalışmaları sürüyor olsa da³ tespit edilen cam işliği mevcut aktarımla MÖ XIV. yüzyıl başlarına tarihlenmektedir⁴. Arkaik Dönem itibarıyla üretimin izlendiği Anadolu topraklarının neredeyse kesintisiz şekilde camı imal ederek cam tarihine katkı sağlayıp yön verdiğini ve dahası bu katkının Roma ve Doğu Roma dönemlerinde zirveye ulaştığını söylemek de mümkündür. Geç Bronz Çağı’ndan Osmanlı Dönemi’ne kadar çeşitli cam üretim kalıntılarını ve/veya epigrafik belgelere dayanarak saptanan üretim merkezi sayısı kırk dördür⁵. Dolayısıyla Anadolu ve yakın coğrafyasını “Antik Cam Tarihi” bağlamında özel bir yere koymalıyız. Fakat sadece Hadrianoupolis antik kentinin değil aynı zamanda içerisinde yer aldığı Paphlagonia Bölgesi’nin de Anadolu antik cam tarihi açısından pozisyonu bu bağlamda henüz aydınlatılmamıştır. Her ne kadar çalışmalar⁶ bölgedeki üretim potansiyelinin yüksekliğine işaret etse de⁷ herhangi bir üretim merkezi somut bir arkeolojik veri ile belirlenmemiştir. Dolayısıyla Hadrianoupolis’te bilhassa son yıllarda artan cam çalışmaları ayrıcalıklı bir önem arz etmektedir.

Hadrianoupolis teritoryumu oldukça geniş bir alana yayılmaktadır fakat mevcut kazı çalışmalarının yoğunlaştığı alanın kent merkezini oluşturmadığı, kentin dini merkezine ait olduğu belirlenmiştir. Claudiopolis’in alt piskoposluğu konumunda olan kentin⁸, bu dinsel karakteri ile ilişkili çok çeşitli fonksiyonda cam buluntunun kaydedilmesi beklenebilir bir gelişmedir. Neredeyse tamamı parça olarak ele geçse de özellikle Geç Roma Dönemi itibarıyla Hadrianoupolis’in zengin bir cam kap çeşitlenmesi sunduğu mevcut çalışmalar ışığında gözlemlenebilir. Sofra kapları, depolama kapları, unguentariumlar, kandiller, kadehler⁹, takılar, pencere camları bu yelpazenin bileşenleridir.

² Taştemür 2018, 205.

³ Bu alandaki kronolojik değerlendirme kesinleştiği takdirde, Tell el Amarna cam üretim alanından yaklaşık birkaç on yıl daha erkene tarihlendirilmiş olarak (Dardeniz 2016, 153) bir cam üretim alanına dair en erken arkeolojik veri saptamasıyla karşımıza çıkacaktır.

⁴ Dardeniz 2019, 235.

⁵ Bahsi geçen merkezlere ilişkin detaylı bilgi için bk. Taştemür 2018, 203-229, Çakmaklı 2021, 43-55; Taştemür 2021, 31-43.

⁶ Hadrianoupolis dışında bölgede henüz cam odaklı bir çalışma gerçekleştirilmemiştir. Öte yandan, genel buluntular kapsamında tespit edilip yayınlanmış nitelikli cam eserler mevcuttur.

⁷ Türbe Tepe Tümülüsü için bk. Yıldırım 2021, 154; Pompeiopolis Antik kenti için bk. L. Sümmerer 2017, 216-218; Tios antik kenti için bk. Kortanoğlu 2013, 211-238; Kinik Kazısı için bk. Genç 2005, 142; Hacılar Obası Tümülüsü için bk. Yıldırım 2021, 135; Hadrianoupolis cam çalışmaları için bk. dn. 1.

⁸ Keleş 2021, 5.

⁹ Günümüz “kadeh” fonksiyonlu kimi cam kap grupları, Geç Antikçağdan itibaren kandil işlevli olarak aydınlatma amacıyla da kullanılmışlardır (Stern 2001, 171).

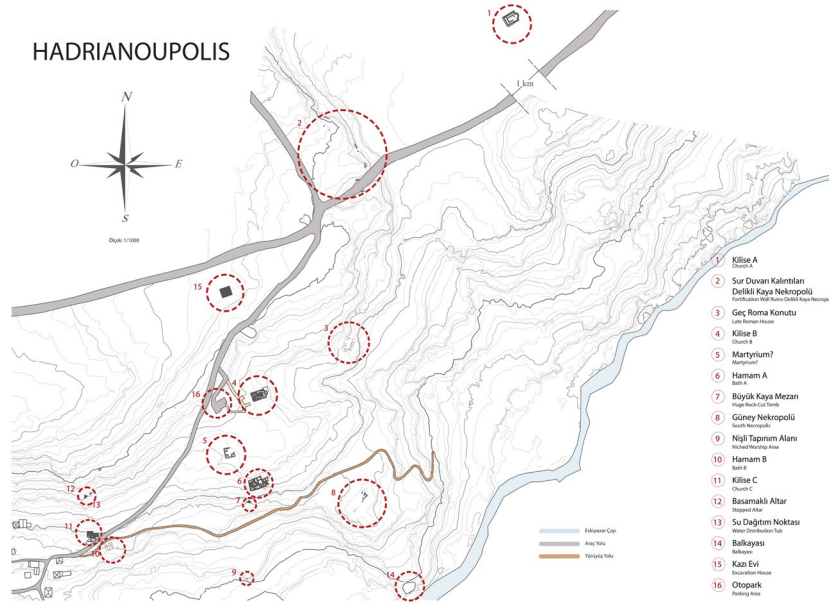

Fig. 1. Hadrianoupolis Kent Planı (Hadrianoupolis Kazı Arşivi)

Kent içinde yapılan Kuzeybatı Nekropolis Kilisesi kazıları sırasında¹⁰ kilisenin kuzeydoğusunda tespit edilen bağımsız bir yapı, Hadrianoupolis'in henüz netleşmeyen "cam işleme merkezi" olarak pozisyonunu değerlendirebileceğimiz arkeolojik veriler sağlamıştır. Her ne kadar bir fırın kalıntısına rastlanılmamış olsa da kent içinde cam işlendiğini belgeleyen kanıtlar mevcuttur. Dahası, Anadolu'da tespit edilen üretim merkezlerine bakıldığında, Geç Antikçağ'da daha aktif bir sürecin izlendiği bilinmektedir. Hadrianoupolis gibi dini karakteri ağır basan kimi kentler kendi ihtiyaçlarını karşılayan bir üretim organizasyonuna geçmiş ve ziyaretçilerin özellikle kültürel amaçlı gereksinimlerini gideren; kendine yeten bir pozisyona gelmiştir¹¹.

Hadrianoupolis'in güneybatısında bulunan Kuzeybatı Nekropolis Kilisesi, ilki MS V. yüzyıla, ikincisi MS VI. yüzyıla ait iki farklı mimari evreye sahiptir¹². 2019-2020 yılında kilisenin kuzeydoğusunda yürütülen kazı çalışmaları sırasında "M-6" ve "L-6" açmalarına denk gelen dikdörtgen formlu, kuzeybatı-güneydoğu yönlü, horasan harçlı, 8.20 m x 0.83 m ölçüsündeki duvar ile sınırlanan yeni bir yapıya rastlanılmıştır¹³. Bu "Dikdörtgen Yapı"nın kuzey sınırı henüz ortaya çıkartılmamıştır ve mevcut ölçüsü

¹⁰ Yapı'da ilk bilimsel çalışmalar E. Lafli başkanlığında 2007 yılında gerçekleştirilmiştir (Lafli & Zâh 2009, 654.). Bu çalışmalar sırasında Kilisenin apsis kısmına ait bir alan ortaya çıkartılmış olup yapının kazısı o noktada henüz tamamlanmamış olduğundan yapıya "Apsidal Yapı" tanımlaması uygun görülmüştür. Bu nedenle yapıya ait erken dönem çalışmalarında "Kuzey Nekropol Kilisesi" bu isim ile anılmaktadır. Yapı aynı zamanda, kent içinde tespit edilmiş üçüncü kilise olmasından dolayı "Kilise C" olarak da adlandırılmaktadır.

¹¹ Bahsi geçen durum için verilebilecek en belirgin örneklerden biri bir Karia kült alanı olan Labraunda'dır. Geç Roma Dönemi itibarıyla ziyaretçilerin artan ihtiyaçlarını karşılayan bir cam üretim merkezi haline gelmiş olduğu kuvvetli bir önermedir (Blid 2010, 91; Çakmaklı 2017, 289). Metropolis antik kentinde tespit edilen cam atölyesinin kiliseye olan yakınlığından dolayı kilisenin kontrolü altında olduğu ve kilisenin ihtiyaçlarını karşılamak için işletildiği kazıyı yapanlar tarafından aktarılmıştır (Taştemür 2018, 210).

¹² Çelikbaş 2019a, 76.

¹³ Yapı bu noktadan sonra metin içerisinde, gerekli durumlarda "Dikdörtgen Yapı" olarak tanımlanacaktır.

8.14 X 3.90 m'dir. Kilise kazılarının erken safhasında yapının kilisenin ek bir mekânı olduğu önerilmiştir. İlerleyen kazı süreçleri, yapının her ne kadar kullanımda "ilişkili" ve stratigrafik olarak "uyumlu" olsa da Kuzeybatı Nekropolis Kilisesi ile organik bir bağının olmadığını; MS VI. ve VII. yüzyıla tarihlenen, iki evreli, bağımsız bir yapı olduğunu ortaya koymuştur¹⁴.

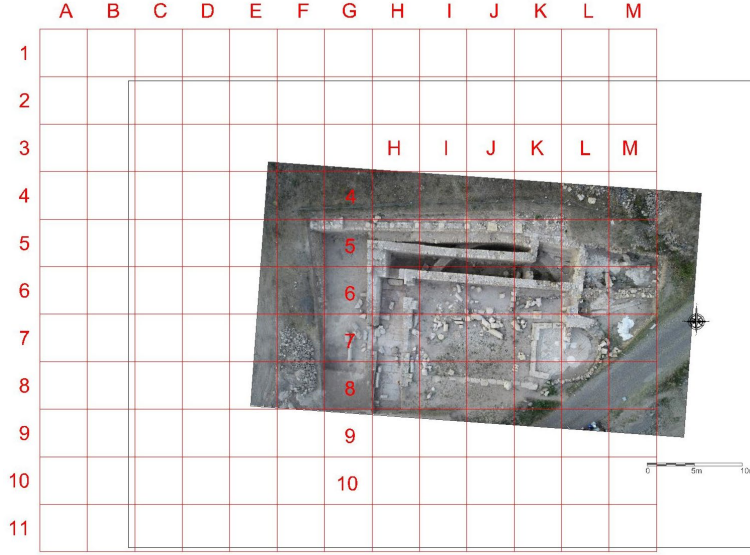

Fig. 2. Kuzey Nekropolis Kilisesi ile Dikdörtgen Yapı Hava Fotoğrafı ve Kareyaj Sistemi (Hadrianoupolis Kazı Arşivi)

yine küçük ölçekli bir şaraphane vasfında olduğu ihtimalini güçlendirmektedir. Hristiyan liturjisinin ana ayini olup ekmek ve şarabın dağıtıldığı¹⁶ "Ökaristi Seramonisi" kiliselerde şarap üretimini açıklamakta ve Kuzey Nekropolis Kilisesi için önerilen yorumu akla yatkın kılmaktadır. İlaveten, MS II. ve VII. yüzyıllar arasında Hadrianoupolis'in büyük çiftliklerinde, bağcılık ve şarap üretimini içeren bir ekonomik döngüsünün olduğu da bilinmektedir¹⁷. Dolayısıyla kentin bu endüstri kolunu bir gelenek olarak taşıdığı da söylenebilir.

Fig. 3. Üretim Artığı Parçalarından Örnekler

¹⁴ Çelikbaş & Verim 2022, 127.

¹⁵ Çelikbaş & Verim 2022, 12.

¹⁶ Acara 1998, 188.

¹⁷ Hadrianoupolis'in şarap ve bağcılık odağında üretim mekanizması ile kentin ekonomik faaliyetleri konularında detaylı bilgi için bk. Eliüşük 2022.

Yapının bu farklı evrelerde hangi fonksiyon ya da fonksiyonlara hizmet ettiği konusu tartışmalıdır. MS VI. yüzyıla tarihlendirilen ilk inşa evresi ile ilgili baskın yorum, belgelenen pres çukurundan ve ana kayaya oyulan kanallardan hareketle yuvarlak planlı bir şarap işliği olduğudur¹⁵. Belgelenen depolama ve içki kabı parçaları, bu evrede yapının kilise ritüelleri için kullanılan şarabın depolandığı küçük ölçekli bir *granarium* ve hatta belki ritüeller sırasında kullanılacak bir kısım şarabın üretildiği

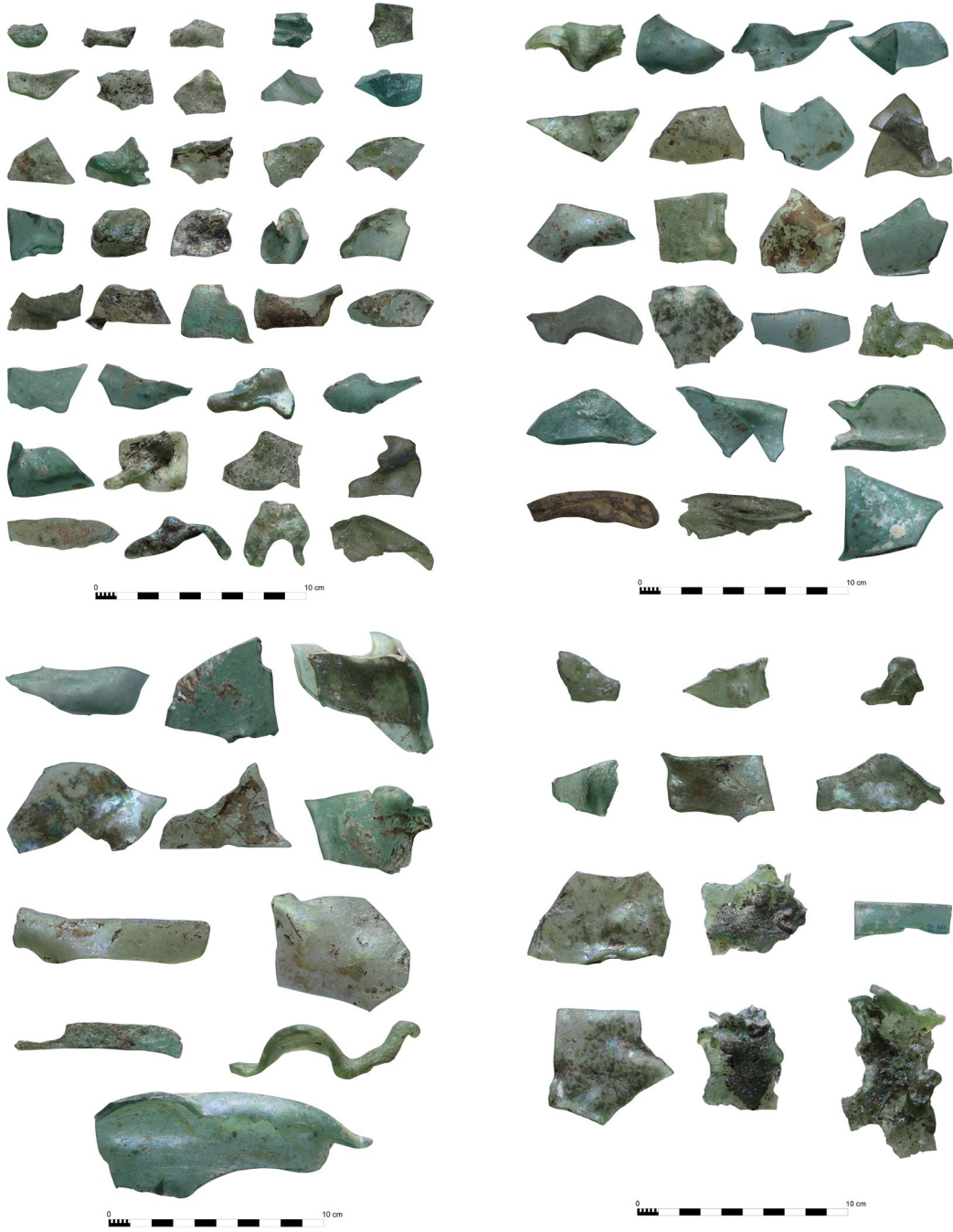

Fig. 4. Hatalı Üretim Parçalarından Örnekler

MS VII. yüzyıla tarihlendirilen ikinci kullanım evresinde yapının fonksiyonel değişiminin yönünü tespit etmeyi güçleştirici çeşitlilikte buluntu grupları ele geçmiştir. Metal cürufklar, pişmiş toprak bir kalıp (kemer tokası kalıbı veya ekmek baskısı)¹⁸, farklı metal objeler, çok sayıda çivi, Erken Hristiyanlık Dönemi'nin ikonografik bir objesi olarak yorumlanan yün tarağına¹⁹ ek olarak 527 adet cam

¹⁸ Çelikbaş & Verim 2022, 127.

¹⁹ Çelikbaş 2019a.

buluntu tespit edilmiştir. Bahsi geçen cam buluntular kentin ve dahası Paphlagonia Bölgesi'nin cam üretimine ilişkin ilk belgeleridir. Buluntu grubunun içinde 25 adet üretim artığı parçası (Fig. 3) ile 127 adet hatalı üretim parçası (Fig. 4) yer almaktadır. Geri kalan cam buluntuları pencere camları (367 adet) ve kap parçaları (8 adet) oluşturur.

Aynı alan ve aynı katmandan ele geçen bir metal obje ise (Fig. 5) olası bir ikincil cam üretim kanıtı olarak çok kıymetlidir. Düz, ince, çubuk formu obje oldukça korozyona uğramıştır fakat uç kısmında hala cam kalıntıları görülmektedir. Korozyon üzerinde hala görünmekte olan bu kalıntılar, objenin henüz kullanımdayken ergimiş cam ile temas ettiğini kanıtlamaktadır. Bu tür objelerin camcılık tarihinde ustalar tarafından, biçimlendirme aşamasındaki camı dekore etmek ya da applike edilecek kulp, kaide gibi bölümler olduğunda ve obje henüz üfleme çubuğundan çıkmamışken, objeyi desteklemek ya da şekillendirmek amaçlarıyla kullanılan noble olmalıdır (Fig. 6).

Fig. 5. Cam Kalıntılı Metal Objeye

Fig. 6. Metal Çubukların Cam İşlemede Kullanımına Örnek
(<https://michaelruh.com/>)

Yapının ikincil kullanım evresindeki işlevine dönük yapılan ilk yorum, bir cam veya kemer tokası imalathanesi olabileceği şeklindedir²⁰. Fakat özellikle cam işleme odaklı bakıldığında bu oldukça tartışmalı bir öneridir: Kilisenin aktif olduğu dönemde Dikdörtgen Yapının da kullanımda olduğu bilinmektedir. Ancak buluntuların geldiği tabakanın dolgu toprak olması ve buluntu gruplarındaki çeşitlilik alanın belirgin olarak cam üretim bağlamı dışında kalma olasılığını güçlendirmektedir. İlâveten, cam işleme aktivitesinin ihtiyaç duyduğu alan ve organizasyon biçimi, kilisenin ziyaretçi ve çalışan yoğunluğuna sorun teşkil edebilecek ölçüde ayrıntılıdır. Birincil ya da ikincil üretim fark etmeksizin; geçici ya da yerleşik kullanım olarak değişmeksizin, üretim hacmi ne boyutta olursa olsun cam işleme eyleminde bir yapı düzenine ve uygun ısı ortamının sağlanmasına dönük bir düzeneğe ihtiyaç duyulur. Her ne kadar kazı çalışmaları aşamasında yine dolgu toprak tabakası içerisinde cam şekillendirmede de kullanılma olasılığı mevcut 58x23 cm ölçülerinde pembe zarlı, düz biçimli bir levha tespit edilmişse de bu levhanın kilise işliği içerisinde başka bir fonksiyona da hizmet ediyor olması yine muhtemeldir. Tuğla ile örülü mermer düzeneklerin yer aldığı Tralleis cam işleme mekanlarından²¹ hareketle değerlendirildiğinde, bir anlam oluşturabilecek stroter ve kalypter parçaları yoğun olarak kaydedilmiştir ancak buluntuların *in situ* kullanımını gösteren bir veri yoktur. Dolayısıyla bu anlamda, yapı içerisinde üretim düzeneği olarak yorumlanabilecek yeterli belge mevcut değildir.

²⁰ Çelikbaş & Verim 2022, 12.

²¹ Kavaz 2011; Taştemür 2018, 211-212.

Üretim artıkları ve hatalı üretimlerden oluşan buluntu grubu cam işlemeye dair çıkarımın doğruluğunu kuşku götürmeyecek şekilde netleştirmektedir. Öte yandan bir ışikte tespit edilmesi beklenen temel arkeolojik malzemeler olan ocak kalıntısı, ham cam parçaları, camlaşmış ya da üzerine cam yapılmış tuğla parçaları, cam iplikler, damlalar bu alanda mevcut değildir. Özetle, mevcut buluntulara dayanarak cam işlemenin yapıldığı mekânın "Dikdörtgen Mekân" olduğu ileri sürülemez.

Üretim verilerinin, buluntu yeri haricinde bir başka kaynağı olabileceği çıkarımı, bu kaynağın merkezini yorumlamayı gerektirmektedir. Günümüze kadar süren kazı çalışmaları ve jeofizik araştırmaları Hadrianoupolis *territorium*'unun oldukça geniş ve henüz kazısı yapılmamış alanların hayli fazla olduğunu ortaya koymuştur. Dolayısıyla, cam üretimine ayrılmış özerk bir alanın da gelecek çalışmalarda tespit edilmesi olasıdır. Öte yandan, üretime dönük mevcut buluntuların geliş yerinin düşündükleri ve şimdiye kadar Anadolu ve dışında tespit edilmiş kimi ışık kullanımlı yapıların sonuçları ile Hadrianoupolis cam işliğinin lokasyonuna dair öneride bulunulabilir.

Kilise ve bağlantılı mekân kazıları, kilisenin ilk inşa tabakası olan MS IV ve V. yüzyıllar ile son kullanım evresi olan MS VIII. yüzyıl arasına tarihlenen dört tabakalı bir stratigrafisi olduğunu ve bu stratigrafinin Dikdörtgen Yapı ile çelişmediğini ortaya koymuştur²². Kentin MS 442 civarında bir deprem geçirdiği, depremin Herakleia Pontike başta olmak üzere Honorias eyaletinde yıkıntılara neden olduğu ve kentin geçirmiş olduğu bu deprem nedeniyle kilisenin yıkıldıktan sonra kentteki tüm yapılarla birlikte hızlı bir inşa faaliyetine girişildiği de düşünülmektedir. Kilise kazılarında "III. Tabaka" olarak tanımlanan tabaka kilisenin olasılıkla bu deprem sonrası ikinci inşa evresi ile yıkım süreci arasındaki buluntulara rastlandığı tabakadır. Bu tabakanın yoğunluklu buluntu grubunu MS VI. ve VII. yüzyıl arasına tarihlenen sikke, seramik, cam ve madeni eser parçaları oluşturmaktadır²³. Tabakalardaki paralellik dikkate alındığında Dikdörtgen Yapı'da ele geçen ve üretimi belgeleyen buluntuların da bu tabakaya ait olduğu çıkarımı zaten yukarıda yapılmıştır. Yanı sıra, hem Kuzey Nekropolis Kilisesi'nde²⁴ hem de kentin diğer kazı sektörlerinde yapılan çalışmalar, camların tarihlendiği dönem yelpazesinde Erken Doğu Roma'nın en yoğun buluntu grubuna sahip olduğunu netleştirmiştir²⁵. Üretimin gerçekleştiği alan yorumlanırken bu veriyi de göz önünde bulundurmamak önem arz eder.

Yinelenen olursa, Erken Doğu Roma dönemi mimari ve küçük buluntu içerikleriyle Dikdörtgen Yapı'nın cam üretimini belgeleyen buluntu gruplarının, esasen hangi alandan buraya taşındığını kesin olarak söylemek, kent içi yapılara ait kazıların henüz tamamlanmamasından dolayı mümkün değildir. Fakat yapının sadece 21 m kuzeydoğusunda kalan ve Hadrianoupolis'in mevcut en büyük yapılarından olan "Hamam B" yapısı dikkate değer bir önerme olacaktır. Henüz kazısı tamamlanmayan "Hamam B" nin²⁶ kuzey ana beden duvarı halen toprak altındadır. Öte yandan yapının mimarisi, mozaik zemin üzerindeki tasvirler, ele geçen seramik ve sikke buluntuları ilk inşa evresinin MS

²² Çelikbaş & Verim 2021, 81-82.

²³ Çelikbaş & Verim 2021, 81-82; Çelikbaş 2019a, 76; Oyarçin 2019, 442-446.

²⁴ Ö. Çakmaklı ve B. Gündüz tarafından hazırlanan ve yayın aşamasında olan çalışmada, Geç Roma- Erken Bizans dönemlerine tarihlenen kadeh ve kandil parçalarının, Kuzey Nekropolis Kilisesi cam buluntularının tamamı içerisinde 107 buluntu ile en yoğun grubu oluşturduğu tespit edilmiştir.

²⁵ Bk. dn. 1.

²⁶ Yapının ilk kazı çalışmaları Prof. Dr. Ergün Lafli tarafından gerçekleştirilmiş olup 9 mekân tespit edilmiş (Lafli 2008, 401) bu çalışmalar sırasında tespit edilen cam buluntuların yayını yapılmıştır (Fünfschilling & Lafli 2012).

VI-VII. yüzyıllara tarihlendirilmesine yardımcı olmuştur²⁷. Cam buluntular açısından da yaklaşık iki yüz yıllık bu dönem için daha net bir tarihlendirmeye varmak mümkündür. Ancak, yapının ikincil kullanım evresi ve yapının tam olarak ne zaman terk edildiği belirsizdir. G. Kan Şahin tarafından gerçekleştirilen çalışmalarda seramik gruplar yoğunluklu olarak MS VI-VIII. yüzyıllar arasına yerleştirilmiştir²⁸. Dolayısıyla yapının aktif kullanımının VIII. yüzyıla kadar olduğu anlaşılmaktadır.

Hamam B'nin Dikdörtgen Yapı ile yakınlığı dikkat çekicidir. Ayrıca hamam yapılarının özellikle kısa süreli cam işlemede kullanılabildiğine dair çok sayıda tarihsel veri, Hadrianoupolis'te Hamam B'nin cam işleme zanaatı için bir seçenek olabileceğini düşündürmektedir. Arkeolojik çalışmalar, hamam yapılarının ve çoğunlukla da *preafurnium* bölümlerine ait fırınların küçük ölçekli üretimler için kullanıldığını ortaya koymuştur. Sadece Anadolu örnekleri dahi, özellikle hamamların işlevlerini yitirmesinden sonra; Geç Roma-Erken Doğu Roma dönemlerinde cam işleme için tercih edilebilirliğini ve teknik uygunluğunu kanıtlar niteliktedir. Laodikeia'da MS IV-V. yüzyıllara tarihlenen Mozaikli Güney Roma Villası'nda tespit edilen cam cürüfları²⁹ villanın hamamına ait güneydoğu duvarında üç adet cam fırının tespit edilmesiyle³⁰ anlam kazanmıştır. Bir Karia kenti olan Aphrodisias'ta MS II. yüzyıla tarihlenen Hadrianus Hamamı'nda bulunan üretim artıkları ve cürüflar kentin cam üretimine dair ilk somut kanıtlardır³¹. Y. Olcay tarafından hamamın işlevini yitirmesi sonrası, *preafurnium* kısmının cam ustası tarafından kullanılmış olabileceği değerlendirilmiştir³². Elaiussa Sebaste Antik Kentinin Liman Hamamı güney bölümünde MS VI. ve VII. yüzyıllara tarihlendirilen cam buluntularla birlikte üretimi kanıtlayan artıklar ve ham cam parçaları tespit edilmiştir³³. Metropolis Aşağı Hamam Yapısı'nda MS IV ve V. yüzyıllarda faaliyette olduğu anlaşılan bir cam işliği tespit edilmiştir³⁴. Metropolis'te aynı zamanda özel bir konutun hamam kısmı olarak değerlendirilen "Balneum" yapısından cam üretimine ilişkin veriler sağlanmıştır³⁵. Geç Antikçağ üretiminin fırın, cürüf ve cam külçe gibi birincil kanıtlarla saptandığı Tarsus Roma Hamamı'nda üretim esasen MS IX ve X. yüzyıllarda başlamış ve XV. yüzyıla kadar devam etmiştir³⁶. Dolayısıyla bu çalışmada örneklendirildiği gibi Anadolu'da saptanan Geç Antikçağ hamamlarında kimi zaman cam üretim izlerine rastlamak şaşırtıcı değildir. Hamam yapılarının üretime elverişli teknik avantajının Hadrianoupolis için de tercih edilmiş olması mümkündür. Dikdörtgen Yapı'nın ikinci evresi için önerilen VII. yüzyıl ile Hamam B'nin aktif kullanımını içeren VI-VIII. yüzyıl dönemleri paraleldir. Hamam B'ye ait atık toprağın hemen komşusu olan Dikdörtgen Yapı'da yeniden değerlendirilmiş olması olasıdır.

2011 yılında ise Prof. Dr. Vedat Keleş önceki çalışmalarda yarım bırakılan mekanların kazılarını tamamlamış ve 2011 yılında tespit edilen yeni mekanlarla birlikte yenileme çalışmaları yapmıştır (Keleş *et al.* 2011, 39-53).

²⁷ Eliüşük 2021, 33.

²⁸ Kan Şahin 2019, 253

²⁹ Şimşek 2007, 109.

³⁰ Şimşek 2008, 423.

³¹ Olcay 1998, 150; Tek 2005, 114; Çakmaklı 2014, 132; Taştēmür 2018, 132.

³² Olcay 1998, 150.

³³ Gençler 2009, 131-144.

³⁴ Akkuş-Koçak 2021, 143-148.

³⁵ Metropolis Balneum yapısına ait bilgiler Dr. Emine Akkuş-Koçak tarafından sözlü olarak aktarılmıştır. Dr. Akkuş-Koçak'a teşekkürlerimi sunuyorum.

³⁶ Adıbelli 2007, 25-40; 2013, 93-10.

Üretimin ana merkezi olarak Hamam B yapısını değerlendirmeyi gerektiren bir başka veri de Dikdörtgen Yapı'nın hemen kuzeybatı duvarı önünde tespit edilen, Kuzeybatı Nekropolis Kilisesi ile de bağlantılı su kanalıdır. Bu kanalın Hamam B yapısı, Dikdörtgen Yapı ve Kuzeybatı Nekropolis Kilisesi'nin en erken evresini oluşturan "Daire Planlı Yapı" ile su dağıtımında şebekeleri bağlayan bir işlevi olduğu anlaşılmıştır³⁷. Cam buluntuların merkezi eğer Hamam B yapısı ise ve Dikdörtgen Yapı'ya buradan cam buluntuların ulaşımı "atık toprak" vasıtasıyla olmamışsa, "su kanalı" bir başka seçenek olarak değerlendirilebilir.

Üretimin gerçekleştiği alan kesinlik kazanmamış olsa da Hadrianoupolis'te cam işlemeyi içeren bir organizasyonun varlığı kesindir. Sorulması gereken sorulardan bir tanesi de bu sürecin hangi dönemde ve hangi formları oluşturmada uygulandığıdır. Yukarıda da belirtildiği gibi Hadrianoupolis cam odaklı çalışmaların yapıldığı az miktarda Anadolu antik kentinden biridir. Bu çalışmalar kentin Geç Roma – Erken Doğu Roma dönemi camcılığında oldukça zengin bir repertuara sahip olduğu sonucunu ortaya koymuştur. Özellikle, bu çalışmanın kapsamını doğrudan ilgilendiren Kuzeybatı Nekropolis Kilisesi camları, kentin cam tipolojisini göstermesi bakımından önemlidir: Form tespiti yapılabilen 224 cam parçası içerisinde 195 örnek Geç Roma İmparatorluk ve Erken Doğu Roma camcılık geleneğini yansıtan parçalardan oluşmaktadır. Bu grup içerisinde de yoğunluklu grubu 107 parça ile kadeh ve kadeh/kandil grupları oluşturmaktadır³⁸. Fakat ne yazık ki Dikdörtgen Yapı'da, cam üretim artıklarını ve hatalı üretim parçalarını da içeren buluntu grubunda form tespitini sağlayan çok az miktarda cam parça mevcuttur (Fig. 7).

Saptanan 8 parçanın tamamı Geç Roma – Erken Doğu Roma dönemi, serbest üfleme teknikli formlardır (Fig. 7). "Konik Profilli Bardak/Kadeh" (Fig. 7.3-6) IV ve VII. yüzyıllar arasında kullanımında kalmış olan goblet tarzı eserlerin varyasyonlarından³⁹. Aynı formun daha geniş çap aralığına sahip bir alt tipi olan "Saplı Goblet" formu (Fig. 7.1-2) erken dönem Hamam A kazılarında gövde kısmı ile ele geçen örnekler aracılığıyla tanımlanabilmiştir⁴⁰; formun Kuzeybatı Nekropolis Kilisesi örnekleri de bilinmektedir. Öte yandan ne Dikdörtgen Yapı'da ne de Kuzeybatı Nekropolis Kilisesi'nde tüme yakın bir örnek ele geçmemiştir; dolayısıyla formun tanımlanması ağız parçasına dayanılarak yapılabilmektedir. Bu tarz kadeh formlu kapların kandil işlevi ile de kullanımı bilinmektedir. Ancak Hadrianoupolis örneklerinde ağız kısmının işlenmeden ya da kesilerek kullanılmayışı; yuvarlatılarak şekillendirilmiş oluşu bir "masa kabı" olarak "kadeh" fonksiyonlu kullanımını daha makul bir öneri olarak gündeme getirmektedir. Formun Gürcistan Kodori Mezarlığı'nda bulunan benzerleri MS VII. yüzyıla⁴¹, Gaziantep Medusa Cam Müzesi örnekleri MS IV-VII. yüzyıl aralığına tarihlendirilmiştir. Zincirlerle veya metal askılarla tavana asılarak kullanılabilen bir form olan "Kulplu Kandil" (Fig. 7.8) Hadrianoupolis için tipik sayılabilecek bir örnektir. Kuzeybatı Nekropolis Kilisesi kazıları sırasında tespit edilen metal zincirler de olasılıkla kandillerin asılması amacıyla kullanılmaktadır (Fig. 8).

³⁷ Hadrianoupolis su kanalı ve dağıtım şebekelerine ilişkin bilgi kazı alan sorumlusu arkeolog Sinan Ekinci'den alınmıştır. Kendisine teşekkürlerimi sunuyorum.

³⁸ Gündüz 2024.

³⁹ Medusa Cam Müzesi örnekleri için bk. Çakmaklı & Höpken 2015, 155, Kat. No. 348.

⁴⁰ Laflı ve Fünfschilling, bu çalışmada benzer ağız özellikleri gösteren eseri "Saplı Goblet veya Kandil" olarak tanımlamıştır: Bk. Fünfschilling & Laflı 2012, 67, Taf.9, BAR6a-c/1.

⁴¹ Baghatouria-Kner 2009, 368, Fig. 30.

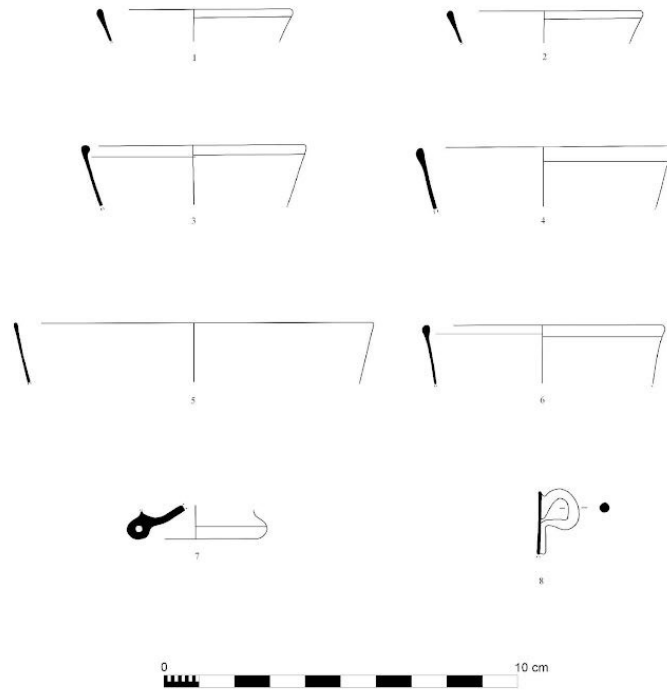

Fig. 7. Dikdörtgen Yapı Cam Kap Buluntuları

Fig. 8. Hadrianoupolis Metal Zincir Örnekleri

Yukarıda da değinildiği gibi, Dikdörtgen Yapı cam kap buluntularını, Hadrianoupolis'in diğer cam kap grupları ile analogik bir değerlendirmeye tabi tutacak yeterli sayısal veri yoktur. Öte yandan, bu kısıtlı buluntu grubu bile kandil ve kadeh/kandil formlarına işaret etmekte ve teritoryumun diğer grupları ile formsal bir paralellik sunmaktadır. İlâveten, hatalı üretim parçalarında da metal zincirlerle kullanılan kulplu kandillerin ve saplı gobletlerin formsal özelliklerini taşıyan buluntular belgelenmiştir. Üretim artıklarında hâkim renk olan açık zeytuni yeşil, Kuzeybatı Nekropolis Kilisesi kandil ve kadeh/kandil örnekleri ile yine bir paralelliğe sahiptir. Dolayısıyla bir kesinlik arz etmemekle birlikte, Geç Antikçağ'ın yaygın formlarından olan kandil ve kadeh/kandil formları Hadrianoupolis'in üretim sürecinde baskın bir olasılık olarak belirmektedir.

Değerlendirme

Hadrianoupolis'in 2019-2020 yılı kazı sezonunda, Kuzeybatı Nekropolis Kilisesi kazıları sırasında tespit edilen "Dikdörtgen Yapı" kentin cam üretimiyle bağlantılı buluntularını barındıran yegâne kazı sektörüdür. Her ne kadar arkeometrik çalışmalar henüz "ön analiz" aşamasında olsa da kentte bir cam işleme organizasyonu olduğu bu analizler ile de kesinlik kazanmıştır⁴². Böylelikle, sadece Hadrianoupolis açısından değil Paphlagonia Bölgesi açısından da cam üretimine dair birincil kanıtlar ilk defa belgelenmiştir.

Analiz çalışmalarının tamamlanması üretim dönemi, üretim hacmi ve formlarının kesinleşmesi açısından kritiktir. Öte yandan arkeolojik çalışmalar, üretimin Geç Roma – Erken Doğu Roma dönemlerine ait olduğuna işaret etmektedir. Cam üretimine ilişkin buluntuların tamamı (üretim artıkları, hatalı üretimler ve metal çubuk parçası) Dörtgen Yapı'da, MS VII. yüzyıla tarihlenen bir tabakadan gelmektedir. İlâveten, kentin mevcut cam çalışmaları bütünsel olarak değerlendirildiğinde yine en yoğun eserler bu dönem cam gruplarındadır. Renk dağılımları, cam eserlerde köken ve dönem problemlerini aydınlatmada önemli kanıtlardır. Hadrianoupolis'in üretim artıklarında ve Geç Roma – Erken Doğu Roma Dönemi cam kaplarında görülen temel renk açık zeytuni yeşildir ve dolayısıyla iki buluntu grubu birbirleriyle örtüşmektedir. Bu bağlamda, üretim dönemine ilişkin önerimiz yine desteklenmiş olacaktır.

Kandil ve kadeh/kandil formları kentin en yoğun buluntu grubunu oluşturur. Kadehler MS V. yüzyılda⁴³; yani Roma İmparatorluğu'nun ikiye bölünmesi ile birlikte kullanıma giren ve en popüler dönemini MS VI-VII. yüzyıllarda yaşayan bir formdur ve kullanım alanları çeşitlidir. İçki kabı olmanın yanı sıra dini mekanlarda aydınlatma amaçlı da kullanım görmüşlerdir⁴⁴. Aynı şekilde kandiller de temel olarak Geç Roma – Erken Doğu Roma Dönemi eserleridir. Her ne kadar MS II. ve III. yüzyıla tarihlenen öncül örnekleri bulunsa da MS V. yüzyıl kandiller açısından başlangıç dönemi olarak kabul edilmektedir⁴⁵. Bahsi geçen bu formların hem kullanım alanları hem kullanım dönemleri bakımından değerlendirildiğinde Hadrianoupolis'te sayısal çoğunluğa sahip olmaları şaşırtıcı değildir. Kent içindeki dini yapılar ve bu yapıları süsleyen yüksek sanatsal değerdeki zemin mozaikleri göstermektedir ki kent özellikle dini açıdan en parlak dönemlerinden birini Geç Roma – Erken Doğu Roma döneminde yaşamıştır. Kentte ziyaretçi yoğunluğunun da arttığı ve bu yoğunluğa istinaden kültürel ihtiyaçların çoğaldığı da öngörülebilir. Dolayısıyla özellikle kilise yapılarının cam malzeme odağında temel gereksinimi olan aydınlatma araçları ve içki kaplarının yoğunluğu bu bağlamla açıklanabilir. Hadrianoupolis'in Geç Roma Dönemi itibarıyla ağırlıklı lokal ihtiyacı kendisi karşılayan bir üretim merkezi olma durumu kuvvetle muhtemeldir.

Arkeometrik çalışmalar tamamlandığında netlik kazanacak bir başka husus da Hadrianoupolis'te gerçekleşen üretimin ana malzemesine ilişkin olacaktır. Roma Dönemi itibarıyla yükselen talepleri karşılayan sabit atölyeler dışında geçici atölyeler ve gezici ustalar devreye girmiştir. Kırık camların bir

⁴² Hadrianoupolis cam kaplarının ve üretim artıklarının arkeometrik analizleri Doç. Dr. Murat Eroğlu (Kastamonu Üniversitesi Arkeoloji Bölümü) tarafından gerçekleştirilmektedir. Kendisine paylaştığı bilgiler dolayısıyla teşekkür ediyorum.

⁴³ Gençler 2009, 109.

⁴⁴ Çakmaklı 2017, 287.

⁴⁵ Antonaras 2006, 74-79.

ticari değeri olduğu ve kırık camların toplanıp geri dönüşümde kullanıldığı da kesinlik kazanmıştır⁴⁶. Her ne kadar kırık camların yoğunluklu ve toplu bulunduğu alanlar doğrudan bir üretim merkezi olarak kabul edilmemeliyse de⁴⁷ Hadrianoupolis gibi cam külçelerin pek rastlanmadığı ancak üretim hatalı ürünlerin ve üretim artıklarının bulunduğu kentler açısından kırık camın geri dönüştürüldüğü ve ikincil üretim olarak kullanıldığı özellikle değerlendirilmelidir. Zira Hadrianoupolis cam eserlerindeki matlık ve renk geçişlerindeki bulanıklık, “ikincil üretim” çıkarımına destek vermektedir.

Sonuç olarak, Hadrianoupolis Dikdörtgen Yapı kazılarında tespit edilen üretime ilişkin verilerin arkeolojik ve arkeometrik ön analizleri Geç Roma – Erken Doğu Roma Dönemi Anadolu camcılığı açısından kıymetlidir. Aktif üretimin en temel kanıtlarından olan fırınların enderliği, cam eser imalatına dair her türlü belgenin önemini perçinlemektedir. Bu bağlamda, Hadrianoupolis ve hatta Paphlagonia Bölgesi’nin ilk üretim kanıtları olarak değerlendirilebilecek Dikdörtgen Yapı buluntuları, dönem açısından cam tarihine ışık tutmakta ve Geç Antikçağ camcılığına katkı sunmaktadır.

⁴⁶ Allen 1999, 14.

⁴⁷ Taştemür 2018, 207.

BİBLİYOGRAFYA

- Acara M. 1998, "Bizans Ortodoks Kilisesinde Liturji ve Liturjik eserler". *Hacattepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 15/I, 188-201.
- Adıbelli I. A. 2007, "Tarsus Roma Hamamı Kazısı". *15. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu*. Ankara, 25-40.
- Adıbelli I. A. 2013, "Tarsus Roma Hamamı Cam Fırınları". Ed. Ç. Gençler Güray, *Kaunos-Kbid Toplantıları 2: Anadolu Cam Çalışmaları Sempozyumu 17-20 Haziran 2010*. Ankara, 93-100.
- Allen D. 1999, *Roman Glass in Britain*. London.
- Antonaras A. C. 2006, "Glass Vessels from Roman and Early Christian Thessaloniki and its Surroundings (1st Century BC-6th Century AD)". *ANNALES of the 17th Congress*, 74-79.
- Baghaturia-Kner E. 2009, "Late Antique/Early Byzantine Glass Vessels from the Cemeteries of Kodori and Machara Valleys (Georgia)". Ed. E. Laflı, *Late Antique Early Byzantine Glass in the Eastern Mediterranean*. İzmir, 355-368.
- Blid J. 2010, "Roma ve Bizans Döneminde Labraunda/Roman and Byzantine Labraunda". *Mylasa-Labraunda-Milas Çomakdağ, Güney Ege Bölgesinde Arkeoloji ve Kırsal Mimari*. Milli Reasürans Sanat Galerisi, 81-93.
- Çakmaklı Ö. D. & Höpken C. 2015, *Fragile Splendour Narin Pırlıltı: Gaziantep Medusa Cam Koleksiyonu*. Bonn.
- Çakmaklı Ö. D. 2017, "Zeus Labraundos Kutsal Alanı Su Kompleksi Kazıları Cam Buluntuları/Glass Finds from Water Complex in the Sanctuary of Zeus Labraundos". *Seleucia VII*, 279-297.
- Çelikbaş E. & Keleş V. 2021, "Glass Finds from Late Roman House in Paphlagonian Hadrianoupolis". *Annales: du 21e Congrès de l'association Internationale pour l'histoire du Verre*. İstanbul, 221-232.
- Çelikbaş E. & Verim E. 2021, "Hadrianoupolis Kuzeybatı Nekropol Kilisesi'nin (Kilise C) Bema ve Apsis Mozaikleri". *Journal of Mosaic Research* 14, 81-82.
- Çelikbaş E. & Verim E. 2022, "Hadrianoupolis 2019-2020 Çalışmaları". Ed. A. Özme, *T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü 2019-2020 Yılı Kazı Çalışmaları II*. Ankara, 125-142.
- Çelikbaş E. 2019a, "Hadrianoupolis Kilise C Yapısı'nda Ele Geçen İki Adet Yün Tarağı Üzerine Değerlendirme". *TÜBA-KED* 20, 73-82.
- Çelikbaş E. 2019b, "Hadrianoupolis Kilise C Mozaikleri Konusunda Bir Ön Değerlendirme". Eds. A. Işık, T. Aydeniz & İ. H. İmamoğlu, *Uluslararası Geçmişten Günümüze Karabük ve Çevresinde Dini, İlmî ve Kültürel Hayat Sempozyumu*. Karabük, 290-295.
- Dardeniz G. 2016, "Cam Üretmek ve/veya Cam İşlemek: Anadolu'da Geç Tunç Çağı Verilerinin Bilimsel ve Arkeolojik Olarak Gözden Geçirilmesi". *AST* 31/1, 147-158.
- Dardeniz G. 2019, "MÖ II. Binyıl'da Anadolu ve Doğu Akdeniz'de Cam Algısı, Üretimi ve Ticareti". Eds. V. Şahoğlu, M. Şevketoğlu & Y. H. Erbil, *Connecting Cultures: Trade and Interconnections in the Ancient Near East from the Beginning until the End of the Roman Period* (Anatolia Supplement Series I. 4). Ankara, 227-241.
- Eliüşük M. 2021, "Hamam B". *Paphlagonia Hadrianoupolis'i (2010-2014)*. Ankara, 33.
- Eliüşük M. 2022, "Paphlagonia Hadrianoupolis'inde Üretim ve Ticaret". *OANNES-Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi* 4/1, 1-20.
- Fünfschilling S. & Laflı E. 2012, *Hadrianopolis II: Glasfunde des 6. und 7. Jahrhunderts aus Hadrianoupolis Paphlagonien/TR*. Rahden.
- Genç E. 2005, *Yeni Buluntular Işığında Kastamonu-Kınık Kazıları Sonuçları*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi. Ankara.
- Gençler Ç. 2009, *Elaiussa Sebaste Antik Yerleşimi Cam Buluntuları*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi. Ankara.

- Gündüz B. 2023, *Hadrianopolis Kuzeybatı Nekropol Kilisesi Cam Buluntuları*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karabük Üniversitesi. Karabük.
- Kan Şahin, G. 2019, *Hadrianopolis Seramik Buluntuları*. Ankara.
- Kavaz B. 2011, *Tralleis Cam Fırınlarnının Geleneksel Cam Fırınları ile Karşılaştırılması*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi. Erzurum.
- Keleş V., Çelikbaş E. & Yılmaz A. 2011, "Hadrianoupolis 2010 Yılı Çalışmaları (İlk Sezon)". *KST* 33/1, 39-53.
- Koçak E. A. 2021, *Metropolis Aşağı Hamam-Palaestra Cam Buluntuları*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Hacı Bayram Veli Üniversitesi. Ankara.
- Kortanoğlu R. E. 2013, "Tieion/Tios Akropolisinde Ortaya Çıkarılmış Anıtsal Bir Yapının Kalıntıları Üzerine Gözlemler". *Colloquium Anatolicum* 12, 211-238.
- Lafli E. & Zäh A. 2009, "Beiträge zur frühbyzantinischen Profonarchitektur aus Hadrianupolis-Blütezeit unter Kaiser Iustinian I". *Byzantinische Zeitschrift* 102/2, 639-659.
- Lafli E. 2008, "Hadrianoupolis-Eskipazar Paplagonia Hadrianoupolis'i Arkeolojik Kazıları". *KST* 30/3, 399-410.
- Olçay Y. 1998, "Cam Sanatı Tarihi İçinde Bizans Döneminin Yeri". *Anadolu Sanat* 8, 145-166.
- Oyarçin K. 2019, "Sikke Buluntuları Işığında Hadrianoupolis Kilise C Yapısı". Eds. A. Işık, T. Aydeniz & İ. H. İmamoğlu, *Uluslararası Geçmişten Günümüze Karabük ve Çevresinde Dini, İlmî ve Kültürel Hayat Sempozyumu*. Karabük, 442-451.
- Stern E. M. 1995, *The Toledo Museum of Art Mould-Blown Glass*. Ohio.
- Stern E. M. 2001, *Roman, Byzantine and Early Medieval Glass 10 BCE-700 CE: Ernesto Wolf Collection*. Ostfildern.
- Summerer L. 2017, "Pompeiopolis (Paflagonya) 2016 yılı Kazı Sonuçları". *KST* 39/2, 205-228.
- Şimşek C. 2007, "2006 Yılı Laodikeia Antik Kenti Kazıları". *KST* 29/3, 99-102.
- Şimşek C. 2008, "2007 yılı Laodikeia Antik Kenti Kazıları". *KST* 30/2, 409-436.
- Taştemür E. 2018, "Antik Cam Fırınları ve Anadolu Örnekleri". *TÜBA-AR* 22, 203-229.
- Tek A. T. 2005, "Antik Dönemde Anadolu'da Cam Üretimi". *Seres 2005 III. Uluslararası Katılımlı Seramik, Cam, Emaye, Sır ve Boya Semineri 17-19 Ekim 2005*. Eskişehir, 108-123.
- Yıldırım Ş. 2021, "Paphlagonia Tümülüsleri". *Byzas* 26, 117-136.

Mezgitkale Anıtı'nın Mimari Özellikleri ve Olba Bölgesi'nin Kültürel Dokusu İçindeki Anlamı

Architectural Features of the Mezgitkale Monument and its Meaning in the Cultural Fabric of Olba Region

Bilhan SUBAŞI*

Öz: Mersin'in 80 km batısında, Susanoğlu beldesinin yaklaşık 13 km kuzeyinde, Öztürkmenli köyü sınırları içerisinde yer alan Mezgitkale Anıtı, Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlenen iyi korunmuş yapılardan biridir. Her ne kadar yapının durumu oldukça sağlam olsa da yapıyla ilişkili bilgi veren bazı önemli mimari unsurların da çevreye yayılmış olduğu tespit edilmiştir. Yapı, tüm bu unsurlarla birlikte ele alınmış ve bir rekonstrüksiyon önerisinde bulunulmuştur. Ayrıca yakın çevre ve Levant Bölgesi'ndeki benzer anıtlarla karşılaştırarak yapının fonksiyonu ile ilişkili kuşkular giderilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda Mezgitkale'nin, özellikle Levant Bölgesi'ndeki tapınaklarla benzerlikler taşıdığı görüldüğü de, neden bir tapınak olamayacağı ve neden bir tapınak mezar olması gerektiği tartışılmıştır. Tartışmalar içerisinde yine Dağlık Kilikia Bölgesi'nde bulunan tapınaklar ile tapınak mezar yapılarının benzerlik ve farklılıkları, yerel kültürün özellikleri dikkate alınarak değerlendirilmiştir. Bir yapının fonksiyonu belirlenirken yapının konumu ve sosyolojik değerlendirilmesi de göz önüne alınmalıdır. Tüm bu saptamalar sonucunda Mezgitkale Anıtı ve bu anıtla benzerlik gösteren yapıların Olba Bölgesi'nde tapınak olarak değerlendirilemeyeceği, Mezgitkale'nin bir çiftlik kompleksinin içerisinde yer alan anıtsal mezar yapısı olarak değerlendirilmesinin daha anlamlı olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Kilikia • Tapınak Mezar • Mezgitkale • Roma Dönemi

Abstract: Located 80 km west of Mersin, about 13 km north of the town of Susanoğlu, within the borders of Öztürkmenli village, the Mezgitkale monument is one of the well-preserved structures dating from the period of the Roman Empire. Although the condition of the building is quite intact, some important architectural elements that provide information about the building were found to have been scattered in the surrounding area. The building was analysed together with all these elements and a reconstruction proposal was made. In addition, by comparing it with similar monuments in the neighbourhood and in the Levant, attempts were made to eliminate doubts concerning the function of the building. Within these discussions, the similarities and differences of the temples and temple tomb structures found in the Rough Cilicia Region were evaluated by taking into account the characteristics of the local culture. As a matter of fact, while determining the function of a building, the location and sociological evaluation of the building should also be taken into consideration. In consequence, the monument of Mezgitkale and similar structures to this monument in the Olba region cannot be considered as a temple, and it is more meaningful to evaluate Mezgitkale as a monumental tomb structure located in a farm complex.

Keywords: Cilicia • Temple Tomb • Mezgitkale • Roman Period

* Dr., Mersin Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Mersin. 0009-0007-0345-5704
bsubasi@mersin.edu.tr

Bu makale Mersin Üniversitesi, Arkeoloji ABD'de "Mezgitkale Anıtı (Mimarisi ve Sosyo Kültürel Çözümlemesi)" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

Makale Türü: Araştırma | Geliş Tarihi: 18/12/2023 | Kabul Tarihi: 12/02/2024 ; Subaşı B. 2024. "Mezgitkale Anıtı'nın Mimari Özellikleri ve Olba Bölgesi'nin Kültürel Dokusu İçindeki Anlamı". *Cedrus* XII, 195-216.

Mezgitkale, Mersin il merkezine 80 km uzaklıktaki Susanoğlu beldesinin 13 km kuzeyinde bulunan Öztürkmenli köyü sınırları içerisinde (Fig. 1) inşa edilmiş ve oldukça iyi korunmuş anıtsal bir yapıdır. Yapının, Doğu Dağlık Kilikia Bölgesi'nde çok sayıda benzer örneği bulunmaktadır ve bunların tümü tapınak mezar olarak tanımlanmaktadır. Bununla birlikte yapının görkemi ve mimari dekorasyonunda karşılaşılan bazı farklılıklar, Mezgitkale'nin bir tapınak olabileceği kuşkusunu da beraberinde getirmektedir (Fig. 2). Üstelik Levant Bölgesi'nde karşılaşılan benzer yapıların tapınak olması, Mezgitkale'nin fonksiyonu hakkındaki bu kuşkuları arttırmaktadır. Bu çalışmada Mezgitkale Anıtı'nın mimari ayrıntıları ele alınmakla birlikte, Dağlık Kilikia Bölgesi'nde karşılaşılan bu tip anıtların neden tapınak olamayacağı da tartışılmaktadır.

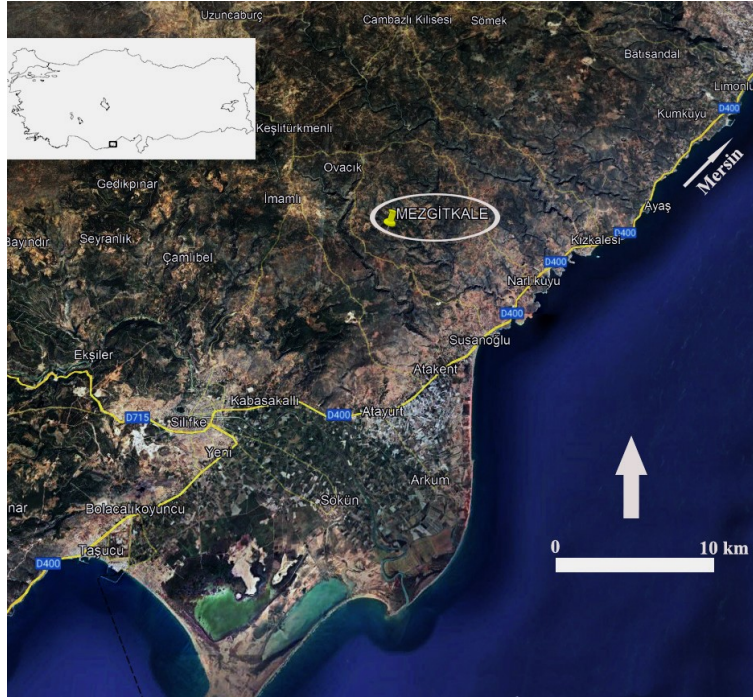

Fig. 1

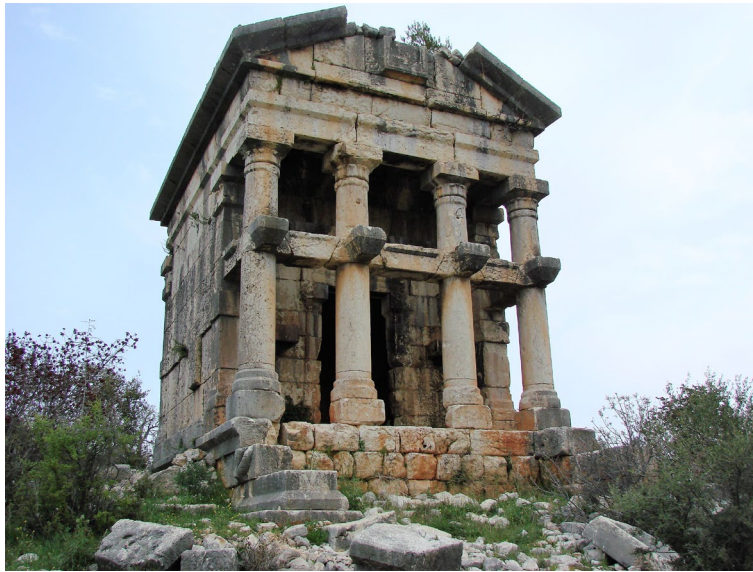

Fig. 2

Mezgitkale Anıtı Üzerindeki Araştırmalar

Kilikia Bölgesi'ndeki ilk gözlemler 19. yüzyılda Avrupalı gezginler yoluyla gerçekleşmiştir. Bu yüzyılın ilerleyen sürecinde bilimsel çalışmalar da başlamıştır.

Bölgedeki araştırmalar her ne kadar eski olsa da 1980'lerde bölgeye gelen Hild ve Hellenkemper'e kadar Mezgitkale Anıtı'nın literatüre girmediği görülür¹. Bu çalışmalarında, anıtın ölçüleri ve üzerinde bulunan plastik süsleme unsurlarına değinip yapıyı tanımlayan araştırmacılar, bazı tespitler yapmışlardır. Bu tespitler arasında; kuzey cephede yer alan alçak kabartmanın sadak olarak değerlendirilmesi, *phallos*'tan bahsedilmesi, güney alınlık üzerinde yer alan kızaklı bölüme madalyon tanımlaması, başlıkların ise Korinth tipi olduğu ve sütunlar üzerinde bulunan konsollarda (üst kısımda tamburdaki deliklere göre) mezar sahiplerine ait olabilecekleri ifade edilen büst önerileri bulunmaktadır. Ayrıca araştırmacılar, bölgedeki tapınak ve mezarların tarihlemelerinden hareketle, yapıyı MS II yüzyıl - III. yüzyıl ilk yarısı arasına tarihlemiştir.

Christof Berns, mimari süslemeleri açısından yapıyı değerlendirmiştir². Yapıyı inceleyen Sarah Cormack, diğer bir araştırmacıdır³. Bu araştırmacılar da Mezgitkale'nin MS I.-III. yüzyıllar arasına tarihlenmesi gerektiği üzerine görüş beyan etmişler ancak güçlü tarihleme kriterleri tespit edemedikleri için, bu araştırmacıların isabetli öneri yapmaları veya tarihleme aralığını daraltmaları mümkün olamamıştır.

Serra Durugönül, güney alınlıkta bulunan kızaklı sistemden *clipeata imagolar* kapsamında söz eden ve Mezgitkale Anıtı'na değinen diğer araştırmacıdır⁴. Deniz Kaplan da Doğu Dağlık Kilikia Bölgesi'nde günümüze kadar detaylı bir şekilde incelenmemiş olan mimari süslemeler açısından ele aldığı yapının Severuslar dönemine ait olabileceğini önermiştir⁵. Bölgede yer alan mezar tiplerini değerlendirirken Yasemin Er Scarbrough⁶ da Mezgitkale Anıtı'ndan bahsetmiş ancak kendisi bir tarihleme önerisinde bulunmamıştır.

Dağlık Kilikia Bölgesi'nin mezar mimarisinin gelişimi ve değişimini ayrıntılı olarak inceleyen Murat Durukan ise Mezgitkale Anıtı ile ilgili ilk kez spesifik bir tarihleme önerisinde bulunarak yapıyı çatı konstrüksiyonuna göre MS 170-180 yılları arasına tarihlemiştir⁷.

Yapının Mimarisini

Anıt yapı araziye güney-kuzey doğrultusunda oturtulmuştur ve anıtın girişi güney cephede yer almaktadır. Ölçüleri 9,50 x 7,60 m olan yapının stylobattan çatı kısmına kadar olan yüksekliği 10 m'dir. Yapının önünde ise ileri doğru kademeli olarak uzanan 2,80 m uzunlukta, basamakları sınırlamış olabileceğini düşündüren podyum uzantısı duvarlar bulunmaktadır (Fig. 2). Bu duvarların dıştan dışa ölçüsü 8,40 m, derinliği ise 2,80 m'dir. Bahsi geçen alanın içi molozla doludur. Yapının merdivenli bir ön girişe sahip olduğu görüşünü destekleyen arkeolojik kanıt ise yine bu alanda bir basamak tespit

¹ Hellenkemper & Hild 1986, 57-58.

² Berns 1996, 100, 105.

³ Cormack 2004, 330-332.

⁴ Durugönül 2008, 193-205.

⁵ Kaplan 2013, 224.

⁶ Er Scarbrough 2017, 2846.151.

⁷ Durukan 2009. Mezgitkale Anıtı'yla ilgili Durukan tarafından yapılan diğer çalışmalar için bk. Durukan 2006, 63-82.

edilmiş olmasıdır. Bulunan basamağın yüksekliği 0,24 m'dir.

Yapıdan ileri uzanan bu blokların ardında, euthynteria seviyesinden stylobata kadar, pseudo-isodom teknikte, kaba bir işçiliğe sahip, üç sıra taşla inşa edilmiş, yüksekliği 1,60 m olan, podyumu oluşturan duvarlar görülmektedir (Fig. 2). Bu durumda, yukarıda bahsedilen 0,24 m yüksekliğe sahip basamakların varlığı göz önünde bulundurulduğunda, yapının yedi sıradan oluşan basamaklarla görkemli bir girişe sahip olduğu önerilebilir. Yapının basamaklı bir girişe sahip olabileceğini Hild, Hellenkemper⁸ ve Cormack⁹ da ifade etmiştir.

Yakın çevrede, Karaböcülü (Fig. 3a) ve Canbazlı 1 (Fig. 3b) gibi tapınak mezarlarında da basamakları sınırlandıran (?) ve ileriye doğru uzanan duvarların varlığı görülmektedir.

Fig. 3a-b

Podyumdan ileri doğru uzanan ve basamakları sınırlandıran iki kademeli kısmın batısındaki dış yüzde, omuz hizasından bacakların üst kısmına kadar bir torso gibi tasvir edilmiş figürün, gövde boyundan daha büyük bir phallosa sahip olduğu görülmektedir (Fig. 4). Figürün gövde boyu 0,56 m olarak verilmişken phallos 0,62 m olarak verilmiştir¹⁰.

Güneyde, ön cephede doğrudan stylobat üzerine oturtulan dört plinthos vardır. Bunlardan doğu ve batı dış cephe tarafında yer alan plinthoslar 0,95 x 0,95 m ölçülerinde olup kare şeklindedir. Bunların iç kısımda kalan iki plinthos ise 0,90 x 0,80 m ölçülerine sahiptir. Plinthosların hepsinin yükseklikleri ise 0,53 m'dir (Fig. 2).

Bu plinthosların üzerinde, yüksekliği 0,55 m olan iki kademeli kaideler yer alır. Kilikia Bölgesi'nde nadir rastlanan bu profilsiz ve iki kademeli kaidelerin en yakın örneği, Soli/Pompeiopolis Sütunlu

⁸ Hild & Hellenkemper 1986, 57.

⁹ Cormack 2004, 330-331.

¹⁰ Bu phallosun ölü kültüründeki anlamı üzerine yapılan değerlendirmeler için bk. Cormack 2004, 330-331; Durukan 2006, 68.

Caddesi'ndeki tek bir sütunda görülür¹¹. Ayrıca, bu plinthoslara verilebilecek en yakın örnek Suriye'de Alympiane Jebel Riha'Æ piramit çatılı mezarında görülür¹².

Fig. 4

Yapının giriş cephesinde, iki parçadan oluşan dört adet yivsiz sütun bulunmaktadır (Fig. 2). Bu sütunlar, kaidenin üzerinden ekhinusa kadar, konsol eklentisiyle birlikte 3,95 m yüksekliğe sahiptir. 2,24 m yüksekliğindeki ilk tamburun üstteki ikinci tamburla birleşmesi bir ara parçayla sağlanmıştır. Bu bağlantı üzerinde yer alan konsollar, yapıya iki katlı bir izlenim vermektedir¹³. Bölgede Demircili II ve IV mezar anıtları gibi iki katlı örnekler bulunmasına rağmen Mezgitkale'deki tasarımla benzeşen mezar anıtı yoktur.

Konsolların bulunduğu sırada yamuk prizma şeklinde kesilmiş olan taşlar, birer atkı veya lento gibi sütunlar arasında uzatılmış ve sütunları da birbirine kenetlemiştir. 0,52 m yüksekliğe sahip olan bu yamuk taşlardan ortadaki ikisinin üst ve alt ölçüleri 1,67 m ve 1,20 m; kenarlarda bulunanların ise 1,27 m ve 0,79 m'dir. Konsollar, sütunlardan 0,47 m dışarıya doğru uzanmaktadır ve 0,58 m genişliğe sahiptir. İç kısımda bulunan iki konsolun üzerinde, iki heykele ait olduğu anlaşılan, 0,25 m uzunlukta ve birkaç cm derinlikte ayak izleri görülmektedir. Sütunların gövdeleri üzerindeyse bu heykelleri destekleyen metallerin yerleştirildiği oyuklar bulunmaktadır¹⁴. Hild ve Hellenkemper, bu konsolların üzerinde mezar sahibine ait büstlerin olabileceğini ileri sürmüşlerdir¹⁵ (Fig. 5a-b).

¹¹ Kaplan 2013, 36.

¹² https://monumentsofsyria.com/ngg_tag/pyramidal-roofed-tomb/, (Erişim Tarihi: 20.04.2023)

¹³ Cormack 2004, 330-331.

¹⁴ Subaşı 2023, 21.

¹⁵ Hild & Hellenkemper 1986, 57.

Fig. 5a-b

Bu konsolların bölgedeki önemli örneklerini, Korykos¹⁶ ve Soli/Pompeiopolis'in Sütunlu Caddeleri¹⁷ ile Diokaesareia'nın Tören Kapısı'nda görmek mümkündür¹⁸. Hierapolis-Kastabala ve Anazarbos gibi kentlerde sütunlara aplieden konsollara ve bazılarında, konsol üzerine yerleştirilmiş heykellere rastlanır¹⁹. Soli/Pompeiopolis'te, bu konsolların taşıdığı heykellere ait onur yazıtları da bulunmuştur²⁰. Yakın coğrafyadaki önemli örnekler arasındaysa, Palmyra'nın Baal Tapınağı²¹ ve Sütunlu Caddesi²² üzerinde görülen konsollu sütunlar sayılabilir.

Mezgitkale'nin ön cephesindeki konsolların üzerine yerleştirilmiş olan 1,18 m yükseklikteki sütun tamburları, düz yüzeyli ve bilezik biçimli astragallerle sonlanır²³. Bunların üzerinde, ünik özellikler taşıyan sütun başlıkları bulunmaktadır ve yapının hem ön hem de arka kısmında var olan köşe pilasterleri de sütunlar üzerinde görülen bu başlıkların paralellere sahiptir (Fig. 6a-b).

¹⁶ Kaplan 2009, 172; Durugönül *et al.* 2006, 23.I, 21-24; Aşkın 2012, 291-321; Stillwell 1976, 392.

¹⁷ Yıldırım 2007, 71-95; Stillwell 1976, 392.

¹⁸ Erol 2019, 11-22.

¹⁹ Peschlow Bindokat 1975, 373-391; Anadolu 2001; Güven 2003, 39-54 Lev. 6, Fig. 1-3; Aşkın 2012, 291-321.

²⁰ Peschlow Bindokat 1975, 376.

²¹ Segal 2013.

²² Erol 2019, 11-22.

²³ Kaplan 2013, 38.

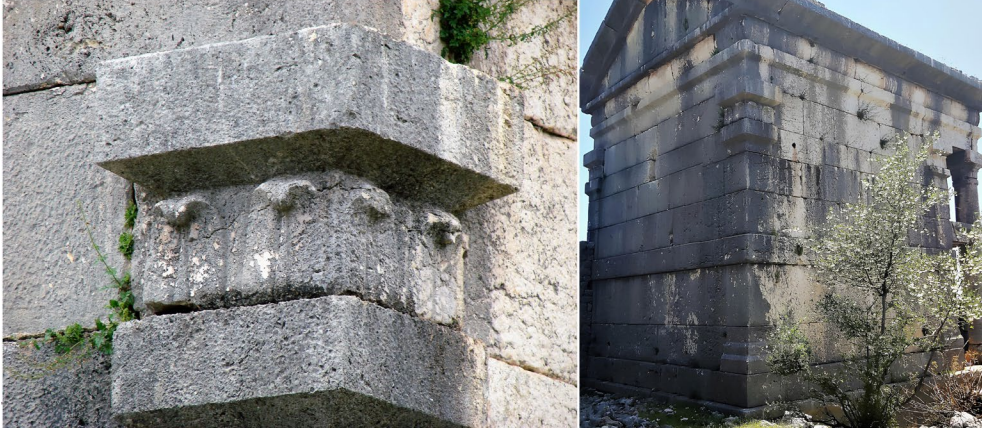

Fig. 6a-b

Fig. 7a-b

Sütun başlıkları, dışa doğru profil veren 0,19 m yüksekliğe sahip astragalin üzerine yerleştirilen tek sıra yaprakla bezelidir. Başlıkların konturları, form olarak Dor düzenini çağrışırsa da Korinth başlığını andıran tarzda sade yapraklarla süslenmiştir. Bu yapraklar 0,29 m yükseklikindedir. Yaprakların üzerinde 0,16 m yüksekliğe sahip ve yukarı doğru genişleyerek açılan süslemesiz ekhinuslar bulunur. Ekhinusların üzerinde, 0,40 m yüksekliğe sahip, 0,98 x 0,98 m ölçülerinde, kare formda abakuslar bulunur (Fig. 7a).

Berns, Mezgitkale Anıtı'nın başlıklarını tanımlayıp stilistik özelliklerine göre bunların Orta İmparatorluk Dönemi'ne ait olması gerektiğine işaret etmiştir²⁴. Kaplan ise sütun ve pilaster başlıklarını diğer yapılarla karşılaştırmış, Mezgitkale Anıtı ile diğer yapılar arasında bir benzerlik bulunmadığını ifade etmiştir²⁵.

Giriş cephesinde bulunan arşitrav üç bloktan oluşmaktadır ve toplam 7,25 m uzunluğa sahiptir. 0,81 m yüksekliğe sahip olan bu süslemesiz blokların ortasında 0,15 m yüksekliğe sahip bir taç yer alır (Fig. 7a).

Yapının kuzey cephesinde ise pilaster sütunlar üzerinde yatay olarak duran ve üç parçadan oluşan tek fascialı bir arşitrav vardır. Süslemesiz arşitravı oluşturan üç blok taşın doğuda olanı 2,54 m, ortada

²⁴ Berns 1996, 100.

²⁵ Kaplan 2013, 41.

yer alanı 2,22 m, batıda olanı ise 2,50 m ölçüsünde (toplam 7,25 m) olup yükseklikleri 0,81 m'dir. Arşitrav blokları 0,45 m yükseldikten sonra 0,15 m'lik dışbükey eğimli bir profil oluşturup 0,25 m düz bir yüzeyle sonlanır ve süsleme unsuruna bu cephede de rastlanmaz (Fig. 6b).

Bölgede tespit edilen arşitravların iki veya üç fascialı olduğu görülmektedir. Mezgitkale Anıtı'nın arşitravı bu yapılarla ele alındığında hepsinden farklılık göstermesi nedeniyle üniktir²⁶. Mezgitkale örneğinin de içinde bulunduğu arşitrav formları MS II. yüzyıl ikinci yarısına tarihlenmiştir²⁷.

Güney cephede yer alan friz; birbirinden farklı uzunlukta, dışbükey profile sahip, yedi bloktan meydana gelmiştir. Düz yüzeyli ve süslemesiz olan frizin toplam uzunluğu 7,15 m; yüksekliği ise 0,51 m'dir (Fig. 5a-7a). Kuzey cephedeki friz ise farklı ölçülerdeki beş bloktan meydana gelmiştir. Toplam uzunluğu ve yüksekliği güney cephedeki frizin ölçüleriyle aynıdır ve yine süslemesizdir (Fig. 6b). Kilikia Bölgesi'nde Mezgitkale Anıtı dışında düz yüzeyli frize sahip olan Elaiussa Sebaste'deki Augustus Tapınağı (?) ve Demircili V mezar anıt yapılarını da saymak mümkündür²⁸.

Mezgitkale Anıtı üçgen şekilli bir alınlığa sahiptir (Fig. 2-7a). Ön cephedeki alınlığın ortasında, fonksiyonu net olarak anlaşılamayan kızaklı bir mekanizma bulunmaktadır. Onun altında ve tympanonu sınırlandıran zemindeyse simetrik olarak açılmış beş adet oyuk tespit edilmiştir (Fig. 5b). Bu oyukların en uç noktalarda yer alanları, kızaklı mekanizmanın köşelerine birer metre mesafededir ve tümü simetrik olarak yerleştirilmiştir. Kızaklı mekanizmanın tam altında ortali olarak duran oyuğun hemen dibinde, zemine açılmış küçük delikler, buraya yerleştirilen dekoratif unsurları desteklemek amacıyla açılmış olmalıdır. Böyle bir dekorasyon tarzının örneğine rastlanmamıştır. Bu nedenle, buraya yerleştirilmiş olan nesnelere ne olabileceğini söylemek şu an için mümkün görünmemektedir. Ancak alınlığın plastik unsurlarla dekore edildiğini düşünmek olasıdır. Bu sıra dışı süsleme unsurlarının izleri, Mezgitkale Anıtı'nın ne denli ünük bir yapı olduğunu gösteren ipuçları olarak değerlendirilebilir.

Güney alınlıkta yer alan kızaklı mekanizmanın kendisi de başlı başına ünük bir özelliktir (Fig. 5b-7b). Bu kısmın yapılaş amacı üzerine farklı görüşler öne sürülebilir. İlk olarak Karaböcülü ve Demircili III anıtlarında olduğu gibi; stellerde, sunaklarda veya lahitlerde de kullanıldığı bilinen bir clipeata imago²⁹ olabileceği beklenebilir. İkinci olarak yine Roma Dönemi lahiti üzerinde görülen kalkan veya levha³⁰ şeklinde bir tür onurlandırma unsurunun bu yuvaya yerleştirilmiş olabileceği önerilebilir. Üçüncü olarak ise bir duvar apliği olabileceği düşünülebilir. Manisa Müzesi'ne Thyateira'dan (Akhisar) getirilmiş olan mermer bir Medusa apliğini³¹ de buna örnek olarak göstermek mümkündür. Kızaklı mekanizmanın varlığı, değiştirilebilir ve portatif dekorasyon unsurlarını aklı getirirse de kare çerçevenin üst kısmının yerinde olmaması nedeniyle bu konuyu netleştirmek şimdilik mümkün olmamaktadır. Yapının kuzey alınlığında ise benzer bir durum söz konusu değildir. Bu alınlık üç adet kabartma ile dekore edilmiştir³².

Güney cephede bulunan ve pronaos olarak adlandırılabilir kısmın ardından odaya girilmekte-

²⁶ Kaplan 2013, 41.

²⁷ Berns 1996, 105.

²⁸ Kaplan 2013, 43.

²⁹ Durugönül 2008, 193-205.

³⁰ Koch 2001, 66.

³¹ Dinç & Durugönül 2015, 162-169, 167.

³² Subaşı 2023, 56-80. Ayrıca bu konu ile ilgili makale yayına hazırlanmaktadır.

dir (Fig. 8b). Pronaosta ve odanın zemininde, 0,20 m çapında ve 0,10 m derinlikte küçük birer kaya çanağı bulunmaktadır (Fig. 8a). Bunlar, ölü gömme ritüellerinde veya anma törenlerinde karşılaşılan libasyonla ilgili olmalıdır. Nitekim Adamkayalar'da bulunan kabartmalar arasında libasyon uygulamasının yapıldığını gösteren örnekler mevcuttur³³. Yine Adamkayalar'da bazı kabartmaların önüne açılmış olan kaya çanakları da libasyon ile ilgili kanıtlar olarak değerlendirilmektedir³⁴. Ayrıca Hüseyinler'deki başka bir anıt mezarda da yine aynı amaç için yapıldığı düşünülen sekiz adet kaya çanağı bulunmaktadır³⁵.

Fig. 8a-b

Fig. 9a-b

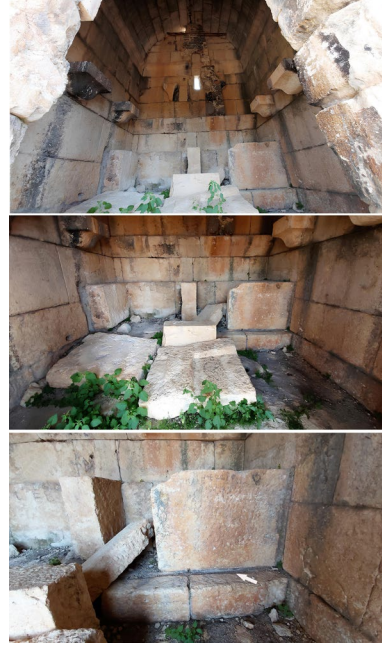

Fig. 10a-c

³³ Durugönül 1989, 19; Durukan 2007, 158.

³⁴ Durukan 2007, 158.

³⁵ Durukan 2005, 121.

Girişin iki tarafına simetrik olarak yerleştirilen konsolların alt kısmı hem koniktir hem de yuvarlatılmış bir formdadır. Bu konsolların üst kısımda yer alan yüzeyi kaba bir şekilde işlenmiştir ve buraya yerleştirilmiş herhangi bir plastik veya mimari unsura işaret eden bulguya da rastlanmamıştır (Fig. 9a).

Kapıdan odaya geçişte 0,25 m yükseklikte ve 2,67 m uzunluğunda bir eşik taşı vardır (Fig. 8a). Eşik taşının oda içerisinde kalan iki ucunda, simetrik olarak açılmış 0,09 m çapında ve korunabilen kısımdan alınabilen ölçüye göre 0,05 m derinliğe sahip iki delik vardır. Bu deliklere kapı kanatlarının dayanakları oturtulmuş olmalıdır.

Oda 4,90 x 4,90 m ebatlarındadır. Zemini, yapının diğer bölümlerinde de kullanılmış olan taşlarla döşenmiştir (Fig. 9b). Odanın arka kısmı, 0,40 m yükseklikte ve 1,85 x 4,90 m ebatlara sahip bir seki ile yükseltilmiştir ve üzerinde iki mezar teknesi yer alır (Fig. 10a-c). Batı tarafta bulunan mezar teknesinin içten içe uzunluğu 1,82 m iken doğu taraftaki teknenin içten içe uzunluğu 1,92 m dir. Teknelere paralel olarak 0,08 m genişliğe ve 0,04 m derinliğe sahip bir kanal uzanır (Fig. 10c). Bu kanalın da sıvı sunusuyla ilişkili olduğu tahmin edilebilir.

Odanın eşikten tepe noktasına kadar olan yüksekliği 8,26 m'dir. Çatı örtüsünün tonozlu ve yapının genelinde olduğu gibi harçsız olduğu gözlenmektedir. Ayrıca işlemsiz bir korniş tüm odayı çevrelemektedir (Fig. 10a). Kapının genişliği 1,95 m, yüksekliği ise 3,57 m'dir (Fig. 9a-b).

Odanın doğu ve batı duvarında, karşılıklı ve simetrik olarak duran dört konsola ek olarak arka duvarda da iki konsol yer alır (Fig. 10a). Bu konsollar üzerinde herhangi bir plastik unsurun varlığına dair izlere rastlanmamaktadır. Konsol üst yüzeylerinin kabaca işlendiği görülmektedir. Sütunlar üzerindeki konsolların yanı sıra, anıtın iç ve dış cephesinde oldukça belirgin biçimde kullanılmış olan bu konsollara hem Kilikia Bölgesi'nde hem de Levant Bölgesi'nde sıkça rastlanmaktadır³⁶.

Daha önce söz edilen örneklerin dışında, Şam'ın güneyindeki Atıl antik kentinde bulunan iki tapınağın güney cephelerinde ve başka bazı yapıların iç cephelerinde de bu tarz konsollar görülmektedir³⁷ (Fig. 11a-b).

Fig. 11a-b

Özellikle dış cephede yer alan konsolların, Mezgitkale'de olduğu gibi, heykel taşıdıklarına işaret eden ipuçları tespit edilmiştir. Örneğin Soli/Pompeiopolis Limanı, imparator Hadrianus'un Anadolu'yu

³⁶ Peschlow Bindokat 1975, 378; Segal 2013, 4.

³⁷ Irvin 2020.

ikinci ziyaretinde verdiği imar desteğiyle bitirilmiş ve bu yardımımdan dolayı Sütunlu Caddede bulunan bir sütun konsolunun üzerine imparatorun heykeli dikilmiştir³⁸. Üstelik bu cadde üzerine, tıpkı Palmyra'da görüldüğü gibi farklı dönemlerde eklentiler yapılmış, konsollu sütun kullanımının devam ettiği anlaşılmıştır³⁹.

Mezgitkale'nin ön cephesindeki konsollardan ikisi üzerinde yer alan heykellerin yüksekliğinin simetriyi bozmayacağı ve sütun başlıklarını kapatmayacağı varsayımından hareketle, konsol ile başlık arasındaki mesafeyi aşmayacak bir ölçüde olmaları gerektiği düşünülebilir. Bu mesafe yaklaşık olarak 1.35 m'dir. Bu kriterlere bağlı olarak heykellerin yüksekliğinin de yaklaşık bu ölçülerde olması gerektiği önerilebilir. Bu düşünceye dayanak olabilecek bir durum, Anazarbos antik kentinin anıtsal girişindeki konsol üzerine yerleştirilmiş Hygieia heykelinin boyutunun da 1,34 m olmasıdır⁴⁰. Ayrıca Roma Dönemi'nde, kişilerin ölümlerinden sonra mezarlarına yapılacaklar hakkında ilgili vakıflara bıraktıkları detaylı vasiyetlerde de bu tip süsleme unsurlarının ölçüleri hakkında talimatlar aktardıkları bilinmektedir⁴¹. Bu vasiyetlerden birinde, yapılması istenen heykelin yüksekliğinin 1,50 m civarında olması gerektiği belirtilmektedir⁴².

Heykellerin varlığı, yapının işlevi hakkında net bir sonuç vermez. Filistin Bölgesi'ndeki Roma Dönemi heykelleri üzerinde bir çalışma yapan Fischer, heykellerin yalnızca tapınaklara atfedilmiş olabileceğini gösteren yeterince kanıtların bulunmadığını, bu heykellerin politik bir yanı bulunan veya seçkin olabileceği düşünülen kişiliklere ait olabileceğini, farklı yer ve yapılarda kullanıldıklarını vurgulamaktadır. Dahası heykellerin büyük alanların yanı sıra daha küçük yapılar için genel bir kullanıma sahip olabileceğini, tanrısal bir heykel olsa bile özellikle bir kült-yeri ya da tapınak aranmasına gerek olmadığını belirtir⁴³.

Mezgitkale Anıtı'nın Bağımsız Anıt Sütunları ve Diğer Heykellere Ait İpuçları

Mezgitkale Anıtı'nın ön cephesinde, yapıdan bağımsız duran iki anıt sütuna ait parçalar görülmüştür. Bunlar muhtemelen arazinin teraslanması esnasında sürüklenmiş veya taşınmış ve arazinin farklı noktalarına dağılmıştır.

İlk sütunun gövde parçasına ait 1,90 x 0,62 m ölçülerine sahip bir tambur (Fig. 12a) ile onun hemen yakın bir noktasında aynı sütunun devamı olduğu anlaşılan bir başlık tespit edilmiş, başlığın üzerindeyse bir heykelle ait ayak izleri belirlenmiştir. Ayak izlerinin ortasında bulunan çukur ise hey-

Fig. 12a-b

³⁸ Peschlow Bindokat 1975, 378.

³⁹ Peschlow Bindokat 1975, 378.

⁴⁰ Gülşen & Durugönül 2021, 1028.

⁴¹ Hopkins 1983, 247.

⁴² Hopkins 1983, 247.

⁴³ Fischer 2009, 401-415.

kelin bir mızrak tutmuş olabileceği ihtimalini düşündürmektedir (Fig. 12b). Bu sütun gövdesi ve başlığın 14 m güneyinde ise 1,00 x 0,62 m ölçülerinde bir sütun tamburu daha bulunmuştur. Söğüt, bölgede görülen benzer anıt sütunların yüksekliklerinin 4,80 m ile 5,45 m arasında olabileceğini belirtmiştir⁴⁴. Bölgedeki benzer örneklerinden yola çıkılarak bir plinthos üzerinde duran ve tüm parçaları tespit edilemeyen bu sütunun, üzerinde bulunan heykelle beraber, bölgede tespit edilmiş diğer anıt sütunların ölçüleriyle benzerlik gösterebileceği önerilebilir.

Anıtsal yapının güney batısında ikinci bir sütun başlığı daha tespit edilmiştir. Üst tablası 1,10 x 0,68 m ölçülerinde olan başlığın "T" formulu olduğu görülmüştür (Fig. 13a-b). Bu başlığın üzerinde bir çift ayak izi tespit edilmiştir. Burada ayaklardan birinin izi net olarak görülebiliyorken diğer ayak izi deformasyon nedeniyle net olarak seçilememektedir. Bunun yanı sıra ayak izlerinin hemen yanında elips formunda 0,09 x 0,047 m ölçülerinde, ne için açıldıkları tanımlanamayan iki delik daha bulunmaktadır (Fig. 13a). Bu deliklerinde başlık üzerindeki başka plastik unsurlara işaret ettiği düşünülebilir.

Fig. 13a-b

örnek kayıtlara geçirilmiştir⁴⁷. Hüseyinler'de bulunan anıt mezar yapısının önünde de "T" biçimli başlığa sahip başka bir anıt sütuna rastlanmıştır⁴⁸ (Fig. 14).

Kilikia Bölgesi'nde mezar yapılarının yakınına dikilen bağımsız sütunlar, bu sütunların üzerinde bulunan heykel veya kabartmalar, genel olarak bilinen uygulamalar arasındadır. Bu tarz anıt sütunlar benzer birtakım özellikler göstermesinin dışında, farklı yükseklikler ve süslemelere sahip olabilir. Kilikia Bölgesi'ndeki kimi anıtsal mezarlar ile khamosorion tarzında yapılmış mezar yapılarının yanında tespit edilen örneklerde, kabartma şeklinde büstler taşıyan başlıklarla birlikte yazıtların varlığıyla da sık karşılaşılmaktadır⁴⁵. Bu yazıtlı örneklerin en önemlilerinden biri ise Imbriogon Kome'de (Demircili Köyü), kara yolunun batısında bulunur. Keil ve Wilhelm bu sütun üzerinde buldukları yazıtlı kentin adını da saptamışlardır⁴⁶.

Sütunların bazılarının üstünde "T" biçimli bir başlık tipi taşıdığı görülür. Narlıkuyu, Kızılısalı yerleşkesinin takribi 5 km güneyinde bulunan Sakızlıklıharman'da tespit edilmiş *khamosorion* tarzındaki mezar yapısının yanında bu tipte bir

⁴⁴ Söğüt 2005, 103-154.

⁴⁵ Sayar 1998, 345; Nişli cenaze sunakları için bk. Söğüt 2003, 13.

⁴⁶ Keil & Wilhelm 1931, 27.

⁴⁷ Sayar 1998.

⁴⁸ Durukan 2007, 121-122.

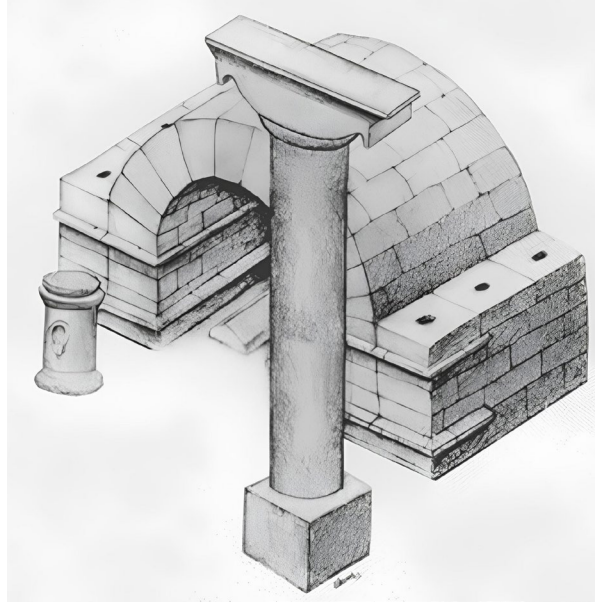

Fig. 14

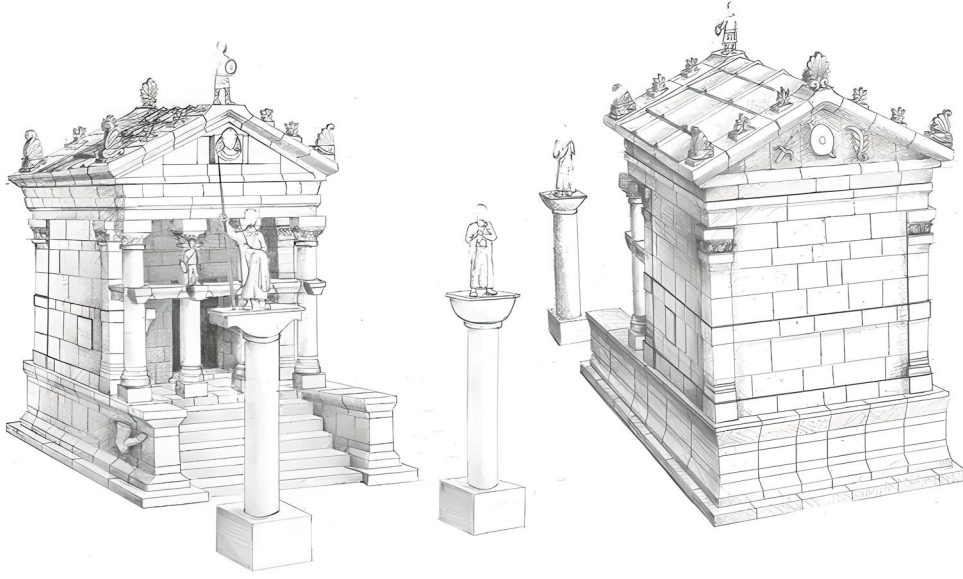

Fig. 15

Bu tip sütunların üzerlerinde görülen kabartma ve heykellerin mezar sahibi ya da onların yakınları ile ilişkili olabileceği önerilir ve bunların bilhassa da mezar sahibini heroize ettiği doğrultusunda bir görüş de bulunmaktadır⁴⁹. Bununla birlikte heroize etme ve anısını devam ettirme kavramlarının birbirlerinden ayrı tutulması gerektiği yönünde başka bir görüş daha vardır⁵⁰. Bu görüşlerin her ikisinin de aslında mezar sahibini onurlandırmak amacıyla kullanılmış oldukları anlaşılmaktadır.

Mezgitkale Anıtı'nın Rekonstrüksiyon Önermesi

Mezgitkale Anıtı mimari kondisyon açısından oldukça iyi durumdadır. Bozulmaya uğrayan yerler ara-

⁴⁹ Söğüt 2005, 103-154.

⁵⁰ Durukan 2007, 161-162.

sında; basamaklar, yapıdan bağımsız duran iki sütun ve çatı kaplaması ile plastik unsurlar sayılabilir.

Yapıda eksik olan en önemli parça, cephedeki merdivenlerdir. Lakin benzerlik gösteren anıtlara yakın coğrafyalar üzerinde de rastlandığından bu eksikğin ne şekilde tamamlanabileceğine ilişkin bir fikir edinmek mümkün olabilmektedir. Örneğin Side'de MS II. yüzyıl sonlarına tarihlenebilen tapınak mezar yapısı ile Patara'da bulunan ve yine aynı tarihlere verilebilecek tapınak mezar yapısında da⁵¹ merdivenlerle çıkılan bir podiyum bulunur. Bu yapılar da Mezgitkale Anıtı'na benzer tapınak görüntüsü taşıyan anıtlardır. Üstelik boyutları açısından bakıldığında Mezgitkale Anıtı'ndan çok daha büyüktür. Ön taraftaki sunağın varlığı da Mezgitkale'nin rekonstrüksiyonu için dikkate alınabilir.

Mezgitkale Anıtı'nda, yerinde olmayan önemli diğer unsurlar, basamaklı girişin önüne yerleştirildiği anlaşılan bağımsız iki anıt sütundur. Bu sütunların bir tanesinin sadece başlığı değil tamburlarına ait parçalar da bulunmuştur. İkinci sütuna ait ise yalnızca başlık kısmı tespit edilmiştir. Bu anıt sütunların, Roma Dönemi tapınak yapılarının ön kısmına dikilebildiği gibi meydanlara da dikildiği bilinir. Kilikia Bölgesi'nde ise çoğunlukla bir mezarın parçası olarak kullanıldıkları anlaşılmaktadır⁵².

Tahrip olmuş ve eksik kısımlar için, dönem özellikleri dikkate alınarak bir rekonstrüksiyon önerisi yapılabilir. Ancak bu öneri, yapının henüz kazı çalışmaları yapılmamasından dolayı bir kesinlik taşımamaktadır ve tahminden öteye gitmez (Fig. 15-16)⁵³.

Fig. 16

Mezgitkale Anıtı Bir Tapınak Olabilir mi?

Oldukça gösterişli bir yapı olan Mezgitkale Anıtı'nın bir tapınak olup olmadığı akıllara takılabilecek sorulardan biridir. Bu soruya açıklık getirebilmek için, anıtın bulunduğu bölgedeki ve yakın coğrafyalardaki benzer yapılar bir bütün olarak incelenmeli, ayrıca yerel kültür bünyesinde bu yapının nasıl anlamlandırılması gerektiği ve yine yerel inanç sisteminde bu yapının ne ifade ediyor olabileceği birlikte incelenmelidir.

İlk olarak coğrafi yakınlık ve mimari paralellikler nedeniyle Dağlık Kilikia ile Levant Bölgesi'nin karşılaştırılması yapılabilir. Levant Bölgesi, İskender dönemiyle birlikte Hellen, Makedonya ve Anadolu şehirlerinden farklı sebeplerle buraya gelen birçok yerleşimciye ev sahipliği yapmıştır. Doğu ile Batı arasındaki bu kültürel hareketlilik ile kaynaşma, Seleukosların siyasal olarak sona ermesi, Roma'nın Akdeniz'e egemen olmasıyla hız kazanır⁵⁴ ve MS II. yüzyılda zirveye ulaşır.

Mezgitkale Anıtı, Roma'nın anıtsal mimarisinin doğu bölgelerinde kendini en çok göstermeye başladığı bu yüzyılın izlerini taşır. Bu dönemde podiyum üzerinde yükselen, giriş cephesinde ihtişamlı

⁵¹ Colvin 1991, 80.

⁵² Sögüt 2005, 103-154.

⁵³ Çizimler, Ressam ve Arkeolog Bayram Şimşek tarafından yapılmıştır. Katkılarından dolayı teşekkürü bir borç bilirim.

⁵⁴ Segal 2013, ix.

merdivenleri olan, karışık düzenlerle oluşmuş sütunlara sahip görkemli yapılara rastlanır⁵⁵. Ayrıca tapınak mimarisinde bu tarza sahip yapılar inşa edilmiştir ve bu tapınaklar her batı kentinde olabileceği gibi doğu kentlerinde de bulunmaktadır. Roma'nın geliştirdiği mimari teknikler, doğulu sanatçıların kendilerine özgü yorumlamalarıyla başka bir boyut kazanır⁵⁶. Bu özellik Mezgitkale Anıtı'nda da gözlenebilmektedir.

Mezgitkale Anıtı'nın Levant'taki Tapınak Yapıları ile Benzerlikleri

Mezgitkale Anıtı plan bakımından, Levant Bölgesi'nde görülen prostylos planlı tapınaklarla benzerlikler gösterir. Örneğin Güney Suriye ile Kuzey Ürdün'ü içerisine alan Hauran Bölgesi'nde yer alan tapınaklar Greko Romen tarzda inşa edilmiştir. Bunlar giriş cephelerinde iki sütun bulunan podyumlu tapınak yapılarıdır⁵⁷. Bu tapınakların en küçüğü, Halep ile Hama yerleşimlerini bağlayan yol üzerinde bulunan ve 5 x 10 m ölçülerinde olan Ma'aishurin'deki tapınak (Fig. 17a); en büyüğü ise Suriye'nin güneyindeki Hossn Sfiri'deki 8 x 20 m ölçülerindeki tapınaktır⁵⁸ (Fig. 17b):

"The distylos in antis temples are generally small structures in comparison with temples in other groups but examination of their measurements shows differences; the smallest temple in the group is the one in Ma'aishurin (5 x 10 m) while the largest one is in Hossn Sfiri (8 x 20 m)"⁵⁹.

Segal, bu grupta yer alan tapınakların ortalama uzunluklarının 14 m, yine ortalama genişliklerinin ise 9 m olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca neredeyse tümünün giriş cephelerinde basamaklarla çıkılan bir podyumunun bulunduğunu ve bu podyumların ortalama yüksekliklerinin 2,50 m olduğunu söyler. Yapıların giriş cepheleri ile sütunlar arasındaki mesafenin 2,50 m'den fazla olmadığı ve bu açıklığın üst taraflarının da Suriye alınlığıyla kapatılmış olabileceğini önerir⁶⁰.

Bu tapınak yapıları ile Mezgitkale Anıtı mukayese edildiğinde yapının ölçülerinin yanı sıra cephe düzenlemesinin, podyumun ve girişin üst kısmındaki Suriye alınlığının (Fig. 17c-18) benzerlik taşıdığı dikkat çekmektedir.

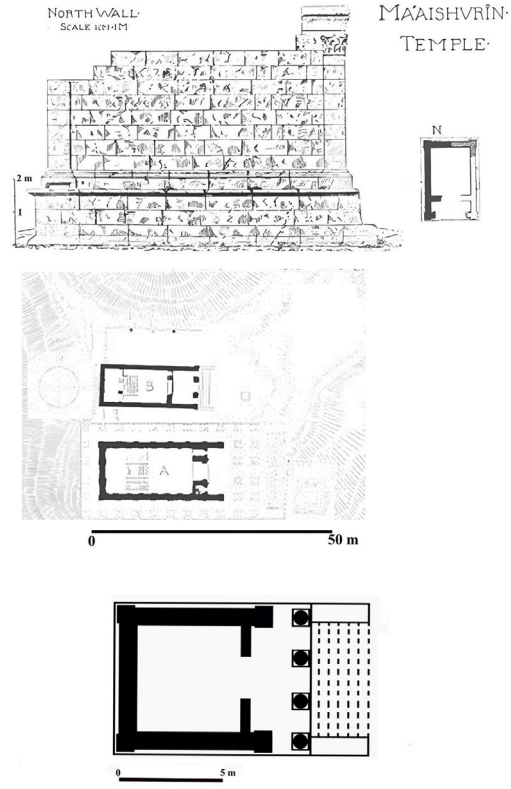

Fig. 17a-c

⁵⁵ Segal 2013, 1-2.

⁵⁶ Segal 2013, 3.

⁵⁷ Irvin 2020.

⁵⁸ Krencker & Zschietzschmann 1938, 22-23; Segal 2013, 109.

⁵⁹ Segal 2013, 3.

⁶⁰ Segal 2013, 3.

Fig. 18

Suriye, Lübnan, Ürdün’de görülen ve distylos plan tarzında inşa edilen tapınaklarda karşılaşılan kimi sütunların üzerinde, heykellerin yerleştirilmesi amacıyla konsollar bulunur. Örneğin, Suriye’nin başkenti Şam’ın takriben 100 km güneyindeki Atıl’da (Fig. 11a) bulunan iki tapınağın güney cephesinde, kimi tapınakların ise iç cephelerinde bunlara rastlanmaktadır⁶¹. Hatırlanacağı üzere Mezgitkale’nin ön cephesindeki 2. ve 3. sütunların üzerinde de iki heykelin varlığına ilişkin ayak izleri tespit edilmiştir (Fig. 5b).

Levant Bölgesi’nde bulunan tapınakların ortalama 2 m genişliğinde ve 4 m yüksekliğinde kapılarının olduğunu belirten Segal, süslemeli söve ile lentolara sahip olan bu kapıların yanlarında ise simetrik duran konsollarının varlığından bahsetmektedir. Bu tarz süsleme unsurlarını, Şam’ın takribi 120 km güney kısmı ve Ürdün sınırına yakın olan Busra’nın 15 km kuzeydoğusunda bulunan Hebran’da, Şam’ın 100 km güneyindeki Atıl’da yer alan Kuzey Tapınağı (Fig. 11a-b) ile Batı Tapınağı’nda ve Suriye’nin kıyı dağlarında yer alan Hossn-Suleiman’daki yapılar üzerinde görmek mümkündür⁶². Gerek Levant’taki örneklerde gerekse de Mezgitkale Anıtı’nın cephesinde karşılaşılan ve giriş kapısının her iki yanında simetrik olarak yerleştirilmiş olan konsollar (Fig. 9a) şaşırtıcı derecede benzerlik göstermektedir. Benzer bir paralellik kapı ve intercolumnium ölçülerinde de görülmektedir⁶³.

Segal’in Levant coğrafyasında yaptığı araştırma ve inceleme sonucu, inşa edilen tapınakların duvar örgü sisteminde bağlayıcı bir malzeme kullanılmadığı, yapıların taşlarının opus quadratum tarzında inşa edildiği, bazı yapılarda duvarların tek sıra taşla bazılarında ise dolgu malzemesi kullanılmadan iç ve dış olmak üzere çift sıra taşla inşa edildiği saptanmıştır. Tapınak duvarlarının köşelerinde pilasterler, duvarların üst kısımlarında ise sima, arşitrav ve friz süslemeleri kullanıldığı not edilmiştir⁶⁴.

Mezgitkale Anıtı’nın hayli sağlam şekilde günümüze ulaşmasından dolayı duvar örgü sisteminde

⁶¹ Irvin 2020.

⁶² Segal 2013, 4.

⁶³ Segal 2013, 4.

⁶⁴ Segal 2013, 5.

bağlayıcı malzemenin kullanılıp kullanılmadığı görülemezken bulunduğu bölgedeki çağdaş yapılarda bağlayıcı unsura rastlanmamaktadır⁶⁵. Duvar örgü sistemi ise Levant Bölgesi'nde de karşılaşılan opus quadratum tarzındadır (Fig. 6b). Yapı her ne kadar bir bütün hâlinde korunmuş olsa da son teknolojilerin kullanımı ile hazırlanan üç boyutlu plandan açıkça anlaşılmaktadır ki yapının uzun kenarlarında yer alan duvarlar, iç ve dış olmak üzere çift sıralı inşa edilmiştir. Ayrıca Levant Bölgesi tapınaklarında görülen köşe pilasterleri ile Mezgitkale Anıtı'nın köşe pilasterleri de oldukça yakın benzerlik göstermektedir.

Suriye, Lübnan ve Ürdün'de bulunan, distylos plan tipli tapınakların pronaos ve naos olmak üzere iki mekânı bulunur. Birçok tapınak yapısında pronaos, naosun üçte biri ölçüsüne sahiptir⁶⁶. Bu plan tipinde naos ve pronaos mekanlarına zemin kaplaması yapılmıştır. Adytonu naosun ayırmak için bir yükselti söz konusudur. Bu alana çıkmak içinse merdiven kullanılır. Yükselti ve merdiven, mekânın iç alanına daha ihtişamlı bir görünüm kazandırır⁶⁷. Mezgitkale Anıtı'nda da pronaos ve mezar odası olmak üzere iki mekândan söz edilebilir. Yapı, distylos planlı tapınakların pronaos ve naosunda görülen üçte bir oranına benzer ölçülere sahiptir. Mezgitkale Anıtı'nın iki alanının da zemin kaplaması bakımından Levant tapınaklarıyla benzerliği bulunmaktadır. Bununla birlikte, adyton olarak değerlendirilebilecek bir alanı yoktur ve mezar odasında merdivenle çıkılan bir yükseltiye rastlanmaz. Mezar odasında görülen ve zemini hareketlendiren tek yükselti, mezar teknelerinin durduğu alanı ayırmak için inşa edilmiş sekidir.

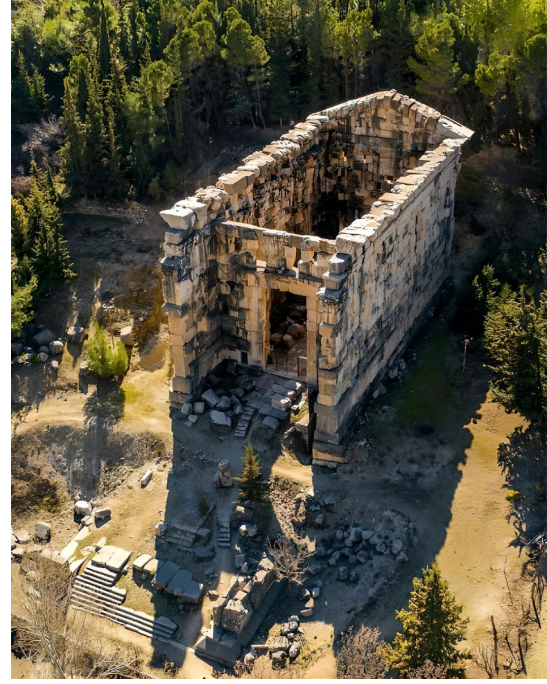

Fig. 19

Levant Bölgesi'nde tetrastylos planlı yapılarla da karşılaşılr⁶⁸. Suriye, Lübnan ve Ürdün'de tespit edilen tetrastylos tarzındaki tapınakların çoğu, distylos planlı tapınaklardaki gibi, merdivenlerle çıkılan podyumlar üzerindedir. Yükseklikleri ise arazinin durumuna göre değişkenlik gösterir. Örneğin Niha'daki A Tapınağı'nda podyumun yüksekliği yaklaşık 5 m iken diğer tapınaklarda bu yüksekliğin 2 m'yi geçmediği ve podyumların alt kısımlarının pervazlarla süslediği görülür⁶⁹ (Fig. 19). Benzer özellikler Mezgitkale Anıtı'nda da gözlenir. Bu anıtta podyum yüksekliği 1,60 m olup bu tarzda inşa edilen örneklerle neredeyse aynıdır. Bunun yanı sıra podyumun üç tarafı dışbükey bir profille süslenmiştir (Fig. 2).

Levant bölgesindeki tapınaklarla karşılaştırıldığında Mezgitkale'nin de bir tapınak olabileceği yönünde bir kanı oluşsa da yerel kültür kapsamında ele alındığında daha farklı sonuçlar ortaya çık-

⁶⁵ Kaplan 2013.

⁶⁶ Segal 2013, 6.

⁶⁷ Segal 2013, 7.

⁶⁸ Irvin 2020.

⁶⁹ Segal 2013, 9.

maktadır ve esas belirleyici olan da bu bakış açısıdır. Nitekim her coğrafyanın kendine özgü kabul lenmeleri ve gelenekleri vardır. Bu bağlamda Mezgitkale Anıtı'nı Olba Bölgesi'nin muhafazakâr yapısı kapsamında değerlendirmek gerekmektedir.

Olba Bölgesi'nin Kültürel Dokusu İçinde Mezgitkale Anıtı'nın Değerlendirilmesi

Suriye coğrafyasında tespit edilebilen, MS I.-III. yüzyıllara ait 37 tapınak yapısının 14'ünün prostylos tarzında bir planı olduğu belirlenmiştir⁷⁰. Bu görünüş, Suriye Bölgesi'nde tapınak yapılarının inşasında prostylos plan tercihinin bir hayli popüler olduğuna işaret etmektedir. Olba Bölgesi'nde tespit edilen tapınaklar ise farklı plan türleri gösterir ve prostylos planlı tapınakların böyle bir yoğunluğu söz konusu değildir. Elaiussa Sebaste'deki Augustus tapınağı⁷¹ ile Korykos'taki Roma Dönemi tapınağı⁷² peripteros planlıdır. Bilinen diğer Roma tapınakları arasında; Korykion Antron'daki amphiprostylos planlı örneği⁷³, Diokaesareia'daki Erken İmparatorluk Dönemine ait olan ve sıra dışı bir plana sahip Tyche tapınağı ve Diokaesareia'da yine Erken İmparatorluk Dönemi'ne tarihlenen prostylos planlı podyumlu tapınağı göstermek mümkündür⁷⁴. Son örnek, Olba Bölgesi'nde bilinen prostylos planlı tek örnek olma özelliği taşımaktadır. Bu durum, Mezgitkale'nin tanımını yaparken plana göre fikir yürütmenin geçerli bir yöntem olamayacağını gösterir.

Olba Bölgesi'ndeki tapınakların buldukları alanlara bakıldığında da Mezgitkale Anıtı'nın bir tapınak olarak değerlendirilmesi zorlaşmaktadır. Nitekim Korykion Antron'daki kutsal alanda yer alan tapınak dışında bulunan bütün örneklerin kent merkezinde inşa edildiği görülmektedir⁷⁵. Mezgitkale'nin konumuna bakıldığında yerleşim yerlerinden ve kutsal alanlardan uzakta yer aldığı görülmektedir. Hâlbuki Roma Dönemi'nde Olba Bölgesi'ne yerleştirilen en önemli kültürel değişikliklerden biri, yerleşim alanlarından uzakta inşa edilen tapınakların, yerleşim alanının içine taşınmış olmasıdır⁷⁶. Bu da Roma Dönemi'nde yerleşim alanı dışında yapılan Mezgitkale Anıtı'nın tapınak olma olasılığını zayıflatmaktadır.

Mezgitkale Anıtı'nın bir tapınak mı yoksa mezar mı olduğuna karar vermek için dikkate alınması gereken önemli hususlardan biri de bu anıtın içinde bulunduğu kompleksin tanımlanması ve bölgedeki benzer komplekslerle karşılaştırılmasıdır.

Günümüze kadar Mezgitkale Anıtı tek başına duran bir yapıymış gibi değerlendirilmiş olsa da anıtın yaklaşık 40 metre kuzeybatısında bulunan büyük bir çiftlik yapısı ile ilişkili olduğu saptanmıştır. Mezgitkale Anıtı'nı her açıdan anlamaya yardımcı olabilecek bazı önemli ipuçları da yine yapının kendisinde saklıdır. Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait olduğu anlaşılan ve yaklaşık 12 x 14 m ölçülerinde olan bu çiftlik yapısı, monumental bloklarla inşa edilmiş kalın duvarlara sahiptir. Bilhassa kuzey cephede bulunan arka duvar, takribi bir metre kalınlığındadır. Henüz bir kazı çalışması yapılmadığından hakkında yeterince bilgi bulunmayan bu yapıda iç mekânın konsollarla çevrili olması, bunun iki katlı bir yapı olduğunu düşündürmektedir. Alt kata ait taşların iç yüzeyi oldukça kaba bir işçilikle yapılmış olmasına rağmen üst kata ait taşların iç yüzeyleri pürüzsüz bir işçilik göstermektedir.

⁷⁰ Krencker & Zschietzschmann 1938, 117-118.

⁷¹ Gough 1954, 53; Kaplan 2009, 13-32; 2016, 125; Durukan 2011, 154-156.

⁷² Kaplan 2008, 227.

⁷³ Feld & Weber 1967, 17, 255-256; Hermes Zeus, ve Pan için inşa edilmiş olabileceğine ilişkin bk. Durukan 2019, 23.

⁷⁴ Kaplan 2012, 183-200.

⁷⁵ Söğüt 2001, 194.

⁷⁶ Durukan 2011, 137-189.

(Fig. 20a). Bu ipuçlarından hareketle üst katın bir nevi yaşam alanı olduğu düşünülebilir. Alt katın fonksiyonu hakkında ise ipucu veren en önemli bulgu, mekânın orta kısmında duran, oldukça büyük boyutlardaki yuvarlak bir kırma teknesidir (Fig. 20b). İki tarafı da içbükey olarak derinleştirilmiş olan ve çanak formuna getirilmiş bu taşın dışında zeytinyağı üretiminde kullanılan başka bir ezme taşı da yapının hemen dışında bulunmuştur (Fig. 20c).

Bu durum zengin ve kombine bir yapıdan söz edilebileceğini göstermektedir. Var olan ipuçları, bu yapının çevresinde büyük ölçekli tarımsal üretim yapıldığına, mahsulün bu yapının alt katında işlendiğine ve olasılıkla depolandığına işaret etmektedir. Hild ve Hellenkemper de çok fazla detaya girmeden, bu kompleksin büyük bir çiftlik olduğuna değinmişlerdir:

“Gegen die Rückfront des Grabtempels sind Mauern eines mindestens zweigeschossigen Gebäudes gesetzt (Abb. 53), die, der Bautechnik nach zu urteilen, der spätrömisch-frühbyzantinischen Zeit angehören. Weitere Mauern einzeln stehender zweigeschossiger Bauten und (wiedergenutzte) Zisternen sind Teil dieses landwirtschaftlichen Gutes. Die wirtschaftliche Größe und Bedeutung des Hofes erschließt sich nicht allein aus dem Grabtempel, sondern auch aus dem Umfang der wohl ehemals gedeckten Ölmühle mit zwei im gleichen Raum nebeneinander angeordneten Pressen (Abb. 54). Es ist die bislang größte Einzelanlage, die im Gebiet der Kilikia Tracheia von uns beobachtet wurde”⁷⁷.

Fig. 20

Gösterişli çiftlik evinin sahibinin, çevredeki tarım topraklarının da sahibi olduğu anlaşılmaktadır. Hild ve Hellenkemper, mimari teknik kullanımını dikkate alarak çiftlik yapısının Geç Roma ve hemen sonrası döneme ait olduğunu tahmin etse de bu oldukça spekülasyon bir öneri olarak durmaktadır. Nitekim farklı tekniklerle inşa edilen duvarlar, aynı noktada farklı evrelere ait eklentiler bulunduğunu göstermekte ve kompleksin geç evresinin Hild ve Hellenkemper'in önerdiği tarihle paralel olduğunu düşündürmektedir. Erken evreye ait olduğu anlaşılan kaliteli duvarlar ise, tıpkı Mezgitkale anıtı gibi, bölgede sık rastlanan MS II. yüzyıl örnekleriyle paralellik göstermektedir.

Denizden yüksekliği yaklaşık 500 m olan bu nokta gerek rakım ve yamaç gerekse de toprak kalitesi bakımından özellikle zeytin yetiştiriciliği için oldukça elverişli koşullara sahiptir. Teraslanmış yamaçların güneybatı doğrultusunda olması

nedeniyle, tarım yapılan alanlar hem güneş ışıklarından hem de denizden gelen nemli rüzgarlardan en üst seviyede yararlanmaktadır. Tüm bu faktörler, zeytin mahsulünü arttıran öteki önemli etmenlerdir. Dolayısıyla bu alanlarda zeytin tarımı ile uğraşmanın oldukça kazançlı bir iş olduğu anlaşılmaktadır. Yapının inşasında kullanılmış olan taşların büyüklüğü ile gösterişi ise bu kazancın ölçü-

⁷⁷ Hellenkemper & Hild 1986, 55.

süyle bağlantılı olmalıdır. Ayrıca yukarıda aktarılan alıntıda görüleceği üzere Hild ve Hellenkemper, Dağlık Kilikia'da gördükleri en büyük pres taşının da bu yapının içinde olduğunu ifade etmektedir.

İki görkemli yapının yakınlığı dikkate alındığında mezar anıtı ile çiftlik evinin birbirinden farklı ailelerle ilişkili olamayacağı anlaşılmaktadır. Zira sadece 40 m gibi kısa bir mesafede yer alan iki yapı da kendi kategorilerinde oldukça zengin görüntü vermektedir. Bu bağlamda geniş bir arazinin aynı aileye ait olma olasılığı çok güçlüdür. Bu arazide hem zeytin tarımı yapılmış, zeytinyağı üretilmiş, ikamet edilmiş, hem de aile fertlerinin defnedildiği gösterişli bir mezar anıtı inşa edilmiş olabileceği öne-rilebilir. Çiftlik evinin gösterişi ile mezar anıtının ihtiŐamı birbiri ile uyumludur.

Zengin ve güçlü insanlar, tarihin her döneminde ihtişamlı yapıları prestij amaçlı inşa etmiş ve bu yaptıklarıyla toplumdaki statüleri hakkında mesaj vermişlerdir. Bilhassa tapınak mezarlar, bu kişilerin toplumsal statülerini öne çıkarabilmeleri için yararlandıkları en çarpıcı yapı formlarından biri olmuştur. Tıpkı günümüzde bir rezidansın veya özel villanın yarattığı etkiyi yaratmaktadır. Bu yüzden, toplumda ekonomik bakımdan fark yaratmış olan ailelerin bu yapı formuna itibar ettiği, hatta Demircili ve Cambazlı gibi yerleşimlerde, zengin aileler arasında bunun bir rekabet unsuruna dönüŐtüğü bile hissedilmektedir. Mezgitkale Anıtı'nda da benzer bir durum beklenir. Geniş bir araziye sahip olduğu anlaşılan elitlerden biri hem geniş tarım arazisi hem gösterişli çiftlik evi hem de mezar anıtı ile bir çeşit gövde gösterisi yapmıştır.

Bu saptama aynı zamanda, Mezgitkale'nin bir tapınak olmadığını göstermesi bakımından en önemli kanıtlarından biridir. Çünkü yapının durduğu arazinin kişisel mülk olduğu ve kişinin özel tercihleri doğrultusunda böylesi bir anıt inşa ettirdiği anlaşılmakta, başka bir deyiŐle yapının kamusal anlamda bir yönü olmadığı ortaya çıkmaktadır.

Yapının lokasyonu ve sosyolojik anlamı dikkate alınarak yapılan bu değerlendirmeler sonucunda Mezgitkale Anıtı'nı, tarımsal amaçlı bir kompleksin veya bir büyük çiftliğin içinde yer alan bir tapınak mezar olarak tanımlamanın isabetli olacağı ortaya çıkmaktadır. Ayrıca yapının gösterişi ve ekilen alanın genişliği de bu büyük çiftliğin kazançlı bir gelire sahip olduğuna işaret etmekte, çiftlik sahibinin böyle gösterişli bir mezar anıtı inşa ettirebilecek ekonomik güce sahip olduğu düşüncesini desteklemektedir. Eğer Mezgitkale Anıtı bir tapınak olarak değerlendirilecek olursa Olba Bölgesi'nde bugüne kadar tapınak mezar olarak değerlendirilen yapılar yeniden tanımlanması gerekecektir.

BİBLİYOGRAFYA

- Anadolu M. U. 2001, *İstanbul ve Anadolu'daki Roma İmparatorluk Dönemi Mimarlık Yapıtları*. İstanbul.
- Aşkın E. 2012, "Korykos (Dağlık Kilikia) Sütunlu Caddesi ve Kuzey Kapısı". *Olba XX*, 291-321.
- Berns C. 1996, "Zur Datierung der Tempel in Seleukeia am Kalykadnos und in Elaiussa-Sebaste (Kilikien)". *Damaszener Mitteilungen* 10, 135-154.
- Colvin H. 1991, *Architectura and the After-Life*. New Haven and London.
- Cormack S. 2004, *The Space of Death in Roman Asia Minor*. Wien.
- Dinç M. & Durugönül S. 2015, "Manisa Müzesi'ndeki Hermeler ve Bir Duvar Aplik'i". Ed. S. Durugönül, *Manisa Müzesi Heykeltraşlık Eserleri*. İstanbul, 162-169.
- Durugönül S. 1989, *Die Felsreliefs im Rauhen Kilikien* (BAR IntSer 511). Oxford.
- Durugönül S. 2008, "Silifke Müzesinden Bir 'Clipeta Imago'". *Olba XVI*, 193-205.
- Durugönül S., M. Durukan & G. Mietke 2006, "2004 Yılı Korykos (Kızkalesi) Yüzeysel Araştırması". *AST* 23/1, 21-24.
- Durukan M. 2005, "Monumental Tomb Forms in the Olba Region". *Anatolian Studies* 55, 107-126.
- Durukan M. 2006, "Doğu Dağlık Kilikya'da Mezarlar Üzerinde Görülen Bazı Semboller". *Adalya IX*, 63-82.
- Durukan M. 2007, "Chronology Dead Cult in Olba Region During Hellenistic and Roman Periods". *Anatolia Antiqua XV*, 147-164.
- Durukan M. 2009, "Chronology of the Temple Tombs in the Rough Cilicia". *Byzas* 9, 343-370.
- Durukan M. 2011, "Olba Teritoryumunda Hellenleştirme ve Romalılaştırma Politikalarının Arkeolojik İzleri". *Adalya XIV*, 137-188.
- Durukan M. 2019, *Olba Hanedanlık ve Sonrası*. Mersin.
- Er Scarbrough Y. 2017, *The Funerary Monuments of Rough Cilicia and Isauria*. Oxford.
- Erol A. F. 2019, "Anadolu Roma İmparatorluk Dönemi Sütunlu Caddelerinin Antik Şehircilik Kavramı İçindeki Yeri". *Akdeniz Havzası ve Afrika Medeniyetleri Dergisi* 1/1, 11-22.
- Feld O. & Weber H. 1967, "Tempel und Kirche über der Korykischen Grotte (Cennet-Cehennem) in Kilikien". *IstMitt* 17, 254-278.
- Fischer M. L. 2009, "Sculpture in Roman Palastine. Important and Local Production". Eds. Musée de l'Arles et de la Provence antiques Centre Camille-Jullian, *Actes du Xe Colloque International sur l'art Provincial Romain, Arles, 21-23 Mai 2007*. Rome, 401-415.
- Gough M. 1954, "A Temple and Church at Ayaş". *Anatolian Studies* IV, 49-64.
- Gülşen F. & Durugönül S. 2021, "A Hygieia-Hypnos Statue from Anazarbos". *Archäologischer Anzeiger* 2020/2, 1-16.
- Güven S. 2003, "Evolution of Colonnaded Avenues in the Roman Cityscape: Role of Cilicia". *Olba VIII*, 39-54.
- Hellenkemper H. & Hild F. 1986, *Neue Forschungen in Isaurien und Kilikien*. Wien.
- Hopkins K. 1983, *Death and Renewal. Sociological Studies in Roman History* 2. Cambridge.
- Irvin A. W. 2020, *Community and Identity at the Edges of the Classical World*. USA.
- Kaplan D. 2008, "Korykos Tapınağına İlişkin Öneriler". *Olba XVI*, 227-248.
- Kaplan D. 2009, "Korykos Takı ve Sütunlu Caddesi Mimari Süslemeleri". *Arkeoloji Dergisi XIII*, 169-182.
- Kaplan D. 2012, "Diokaisareia'daki (Dağlık Kilikia) Podyumlu Tapınak için Tarihleme ve Kült Önerisi". *Olba XX*, 183-200.
- Kaplan D. 2013, *Kilikia Bölgesi Roma İmparatorluk Dönemi Mimari Süslemeleri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Mersin Üniversitesi. Mersin.
- Kaplan D. 2016, "Doğu Dağlık Kilikia'da Augustus Dönemi'nde Batılı Etkiler ve Rotalar". *Anadolu* 42, 125-136.
- Keil J. & Wilhelm A. 1931, *Denkmäler aus dem Rauhen Kilikien. MAMA III*. Manchester.
- Koch G. 2001, *Roma İmparatorluk Dönemi Lahitleri*. İstanbul.

- Krencker D. & Zschietzschmann W. 1938, *Römische Tempel in Syrien*. Berlin.
- Peschlow Bindokat A. 1975, "Zur Säulenstraße von Pompeiopolis in Kilikien". *Istanbul Mitteilungen* 25, 373-391.
- Sayar M. H. 1998, "Kilikya'da Epigrafi ve Tarihi-Coğrafya Araştırmaları 1996". *AST XV/1*, 331-360.
- Segal A. 2013, *Temples and Sanctuaries in the Roman East*. Oxford.
- Söğüt B. 2001, "Kilikya Bölgesi'ndeki Roma İmparatorluk Çağı Tapınakları: İmparator Claudius Dönemi Tapınakları". Eds. E. Jean, A. M. Dinçkol & S. Durugönül, *La Cilicie: Espaces et Pouvoirs Locaux/ Kilikia: Mekanlar ve Yerel Güçler* (Varia Anatolica 13). İstanbul, 479-504.
- Söğüt B. 2003, "Dağlık Kilikia Bölgesi Mezar Nişleri". *Olba VII*, 239-260.
- Söğüt B. 2005, "Tombs with Monumental Columns in The Olba Region". *Olba XI*, 95-154.
- Stillwell R. 1976, "Hieropolis Castabala". Eds. M. H. McAllister, R. Stillwell & W. L. MacDonald, *The Princeton Encyclopedia of Classical Sites*. New Jersey, 392.
- Subaşı B. 2023, *Mezgitkale Anıtı (Mimarisi ve Sosyo Kültürel Çözümlemesi)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Mersin Üniversitesi. Mersin.
- Yıldırım Ş. 2007, "Yeni Araştırmaların Işığında Soloi-Pompeiopolis Liman Caddesi". *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E - Dergisi* 4/1, 71-95.

Yeni Bir Selçuklu Kitabesi Işığında Emir Mübârizeddin Ertokuş'un Antalya'daki Faaliyetleri

The Activities of Amir Mubariz-al-din Ertokus in Antalya in the Light of a New Seljuq Inscription

Mahmut DEMİR *

Öz: Antalya Selçuklular tarafından 1207 yılında fethedilmiş ve bir Müslüman-Türk şehri haline getirilmiştir. Şehir 1215 yılında yaşanan bir iç isyan ile Selçuklu hâkimiyetinden çıkmış ve kısa süre sonra 1216 yılı başlarında Selçuklular tarafından ikinci kez fethedilmiştir. Antalya, özellikle ikinci fetihten sonra yoğun imar faaliyetlerine sahne olmuş ve önemli bir liman kenti olarak gelişimini sürdürmüştür. Gerek 1207, gerekse de 1216 yılındaki fetihten sonra şehrin idaresi önde gelen Selçuklu emirlerinden Mübârizeddin Ertokuş'un uhdesine verilmiştir. Selçuklu devlet mekanizmasındaki gulam kökenli ve en kıdemli emirlerden olan Mübârizeddin Ertokuş'un Antalya'ya iki kez Sübaşı olarak atanması devletin şehre verdiği önemi de gözler önüne sermektedir. Antalya Etnografya Müzesi'nde birkaç yıl önce bulunan yeni bir Selçuklu kitabesi, Mübârizeddin Ertokuş'un bilinenden daha uzun bir süre Antalya Sübaşılığı yaptığını ve bizzat kendisinin de şehirde imar faaliyetlerinde bulunduğunu ortaya koymuştur. Dahası bu kitabenin emir Mübârizeddin Ertokuş'un vakfiye kaydı vasıtasıyla Antalya'da yaptırdığı bilinen, ancak günümüze ulaşamayan camisinin somut bir delili olması da kuvvetle muhtemeldir. Antalya Etnografya Müzesi'nde 2018/26 envanter numarası ile sergilenen kireçtaşından mamul kitabe, 5 satırlık Arapça bir inşa kitabesidir. Hicri 618 senesinde (miladi 1221/1222) yapılan bir binaya aittir. Çalışmamız kapsamında Emir Mübârizeddin Ertokuş hakkında genel bilgiler verilmiş, kendisinin Antalya'daki faaliyetleri ele alınmış ve yeni bulunan kitabenin Antalya ve Selçuklu Tarihi açısından sağladığı yeni veriler ortaya konmuştur.

Anahtar Kelimeler: Antalya • Türkiye Selçukluları • Mübârizeddin Ertokuş • I. Alâeddin Keykubâd • Kitabe

Abstract: Antalya was conquered by the Seljuqs in 1207 and became a Muslim-Turkish city. The city fell from Seljuq rule in 1215 due to an internal rebellion and was conquered for the second time by the Seljuqs in early 1216. Especially after the second conquest, Antalya witnessed intensive construction activities and continued its development as an important harbour city. After the conquest in both 1207 and 1216, the administration of the city was entrusted to Mubariz al-din Ertokus, one of the leading Seljuq amirs. The fact that Mubariz al-din Ertokus, one of the most senior amirs of gulam origin and one of the most senior amirs in the Seljuqs state mechanism, was twice appointed as military governor in Antalya reveals the importance the state attached to the city. A new Seljuq inscription found a few years ago in the Antalya Ethnography Museum reveals that Mubariz al-din Ertokus was the military governor of Antalya for a longer period of time than previously known, and that he himself was involved in construction activities in the city. Moreover, it is highly probable that this inscription is a tangible evidence of the mosque, which is known to have been built by amir Mubariz al-din Ertokus in Antalya through his waqfiyyah, but which has not survived to the present day. The limestone inscription exhibited in Antalya Ethnography Museum with inventory number 2018/26 is a 5-line Arabic construction inscription. It belongs to a building built in 618 AH (1221/1222 AD). Within the scope of our study, general information about Amir Mubariz al-din Ertokus was given, his activities in Antalya were discussed and new data provided by the newly found inscription in terms of Antalya and Seljuq History were revealed.

Keywords: Antalya • Seljuqs of Türkiye • Mubariz al-Din Ertokus • Alâ al-din Kaykubâd I • Inscription

* Dr., Akdeniz Üniversitesi Phaselis Araştırma İstasyonu, Antalya. 0000-0002-1895-4086
mahmutdemir7@gmail.com.tr

Makale Türü: Araştırma | Geliş Tarihi: 24/05/2024 | Kabul Tarihi: 03/06/2024; Demir M. 2024, "Yeni Bir Selçuklu Kitabesi Işığında Emir Mübârizeddin Ertokuş'un Antalya'daki Faaliyetleri". *Cedrus* XII, 217-230.

Giriş

Antalya, Türkiye'nin güneybatı kıyılarında köklü bir geçmişe sahip olan liman şehirlerindedir. Coğrafi, siyasi ve ticari öneminden ötürü pek çok gücün hâkimiyeti altına giren şehir, çok erken tarihlerden itibaren Türkiye Selçuklularının hedefi haline gelmiştir. Antalya'yı fethetmeye yönelik girişimler 5 Mart 1207 tarihinde Sultan I. Gıyâseddin Keyhüsrev iktidarında sonuç vermiştir. Fetih sonrasında bir Müslüman-Türk şehri olarak yeniden imar edilen Antalya, Türkiye Selçuklularının Akdeniz kıyısındaki en önemli uluslararası ticaret ve denizcilik üssü haline getirilmiştir. Antalya'nın Selçuklu hâkimiyetine girişinden sonra gerek sultanlar gerekse de Selçuklu emirleri eliyle imar faaliyetleri yürütülmüş, şehre önemli eserler kazandırılmıştır. Selçukluların Antalya şehrine vali atadıkları ilk emir olan Mübârizeddin Ertokuş'un da burada bazı imar faaliyetleri gerçekleştirdiğine dair veriler mevcuttur. Bani kişiliği Türkiye'nin farklı şehirlerinde inşa ettirdiği eserler sayesinde bilinen Emir Mübârizeddin Ertokuş'un vakfiyesinden, Antalya'da da bir cami yaptırdığı öğrenilmektedir. Ancak hangi sebeple ve ne şekilde yıkıldığı bilinmeyen bu cami, günümüze ulaşamamıştır. Bununla birlikte 2018 yılında keşfedilen yeni bir Selçuklu inşa kitabesi, günümüze ulaşamayan bu caminin somut izi olarak karşımıza çıkmakta ve Mübârizeddin Ertokuş'un bu eseri hakkında şu ana kadar meçhul kalmış bilgiler sağlamaktadır. Çalışma kapsamında Mübârizeddin Ertokuş'un siyasi kariyeri ve imar faaliyetleri hakkında bilgi verilmiş, sonrasında adı geçen kitabe ve literatüre sağladığı yeni veriler değerlendirilmiştir.

Emir Mübârizeddin Ertokuş'un Siyasi Kariyeri

Türkiye Selçuklu Emiri Mübârizeddin Ertokuş (مبارز الدين ارتقش)'un ne zaman ve nerede dünyaya geldiği bilinmemektedir. Ailesi hakkında da kaynaklarda bir bilgi mevcut değildir. Kendisinin ismi Ertokuş, lakabı ise Mübârizeddin'dir. Mübârizeddin'in sözlük anlamı da dinin savaşıdır¹. Bununla birlikte Scott Redford'a göre emirin Antalya ve çevresi ahalisinden yerel bir Rum olması kuvvetle muhtemeldir². Yalnızca inşa ettirdiği eserlerden Isparta Gelendost'taki medresesinin inşa kitabesinde künyesinin Ertokuş bin Abdullah³ olarak kaydedilmesi, emirin gulam kökenli olduğunu göstermektedir. Ayrıca bânisi olduğu hayır eserlerinin vakfiyesine azadlı kölesi Mübârizeddin Armağanşâh ve onun soyundan gelenlerin mütevellî olarak atanmasından hareketle Emir Mübârizeddin Ertokuş'un çocuğunun da bulunmadığı düşünülmektedir⁴. İbn Bibî'den öğrenildiğine göre emir, Sultan I. Gıyâseddin Keyhüsrev'in gurbet hayatı sırasında da yanından ayrılmayan, en yakın adamlarından ve has kölelerinden birisiydi⁵. Mahmûd Kerimüddin Aksârâyî'ye göre ise Emir Mübârizeddin Ertokuş, Sultan I. Gıyâseddin Keyhüsrev'in yakınlarından birisi olmakla birlikte, onun tahttan indirilmesin-

Bu çalışma 4 Mart 2024 tarihinde Akdeniz Üniversitesi'nde düzenlenen *Antalya Fetih Sempozyumu*'nda sözlü olarak sunulan, ancak yayınlanmayan aynı başlıklı çalışmanın gözden geçirilmiş ve genişletilmiş halidir.

¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya göre Mübârizeddin Ertokuş'un ismi eski Türkçe *Tukış* kelimesinden gelmekteydi. Bu kelime *savaş* ve *kavga* anlamlarına gelip, erkek ismi olarak da kullanılıyordu. Muhtemelen isim Türkçe *tokuşmak* veya *tüküşmek* fiillerinden türetilmiştir (Uzunçarşılı 1933, 96 dn. 6). Mübârizeddin Ertokuş'un ismi hakkında ayrıca bk. Geyikoğlu 2002, 187.

² Redford & Leiser 2008, 19.

³ Aslanapa 1957, 104.

⁴ Turan 1947, 420; Taneri 1995, 313.

⁵ İbn Bibî *ıtkıbasım* 99; İbn Bibî *selçuknâme* I, 119; Yazıcızâde Âli *tevârih-i âl-i selçuk* 190; Münecimbaşı *câmiü'd-düvel* II, 41. Ayrıca bk. Geyikoğlu 2002, 188.

den sonraki gurbet hayatı sırasında yanında bulunmamaktaydı. Ancak sultanı ağabeyinin vefatından sonra Türkiye Selçuklu tahtına davet eden emîrlerin arasındaydı⁶. Müneccimbaşı'na göre de Emîr Mübârizeddîn Ertokuş, gurbet hayatı sırasında sultanın yanında bulunan emektar devlet erkânından dandı⁷. Dolayısıyla emîrin I. Gıyâseddîn Keyhüsrev'in gurbet hayatı sırasında yanında bulunması hususunda kaynaklarda görüş birliği yoktur. Bununla birlikte literatürde İbn Bibî'nin verdiği bilgi dikkate alınmış ve Emîr Mübârizeddîn Ertokuş'un sürgün yıllarında da I. Gıyâseddîn Keyhüsrev'in yanında olduğu kabul görmüştür⁸.

Emîr Mübârizeddîn Ertokuş'un ismine yazılı kaynaklarda ilk defa Sultan I. Gıyâseddîn Keyhüsrev'in 5 Mart 1207 (hicri 3 Şaban 603) tarihinde Antalya'yı fethetmesi münasebetiyle rastlanmaktadır. İbn Bibî tarafından iş bitirici, dirayetli ve yetenekli bir emîr olduğu vurgulanan ve sultanın has adamlarından olduğu belirtilen Mübârizeddîn Ertokuş, sahip olduğu ünvana uygun, büyük bir askerdir. Antalya'nın fethinden hemen sonra da Sultan I. Gıyâseddîn Keyhüsrev tarafından Antalya valisi ve sübaşısı olarak görevlendirilmiştir⁹. Böylelikle Antalya'nın ilk valisi Mübârizeddîn Ertokuş olmuş, bölgenin tüm askeri ve idari işleri onun şahsında birleştirilmiştir. Dolayısıyla fetihten sonra şehirde gerçekleştirilen her türlü tahkim, tamir ve imar faaliyeti Mübârizeddîn Ertokuş'un nezaretinde gerçekleştirilmiş olmalıdır.

Emîr Mübârizeddîn Ertokuş'un, 1211 yılında Sultan I. Gıyâseddîn Keyhüsrev'in vefatı üzerine tahta çıkan Sultan I. İzzeddîn Keykâvus'un da en yakın adamlarından birisi olduğu anlaşılmaktadır. Zira Antalya'nın 22 Ocak 1216 Cuma (Hicri 30 Ramazan 612) tarihinde ikinci kez fethi sonrasında Emîr Mübârizeddîn Ertokuş şehre tekrar Sübaşı olarak atanmıştır¹⁰. İbn Bibî'nin belirttiğine göre

⁶ Aksarayî *müsâmeretü'l-ahbâr* 24. İbn Bibî, Sultan I. Gıyâseddîn Keyhüsrev'i tahta davet edenler arasında Mübârizeddîn Ertokuş'u saymamakta, sultanı çağırılmaya bizzat giden kişinin o tarihlerde Anadolu'da konuşulan 5 dili de bilen Hâcib Zekerîya olduğunu kaydetmektedir (İbn Bibî *tıpkıbasım* 76-77; İbn Bibî *selçuknâme* I, 97-98). Sultanı çağırılmaya giden emîrin Hâcib Zekerîya olduğunu Hamdullah Müstevfi de teyit etmektedir (Kazvinî *târih-i güzide* 381). Muahhar kaynaklardan Ahmed bin Mahmûd ise Sultan I. Gıyâseddîn Keyhüsrev'i tahta davet eden emîrin ismini *Atabey Yarınkuş* olarak kaydetmektedir (Ahmed bin Mahmûd *selçuknâme* II, 150). Burada kaynağın garip bir şekilde *Atabey Yarınkuş* olarak andığı kişi aslında *Atabey Ertokuş* olsa gerektir.

⁷ Müneccimbaşı *câmiü'd-düvel* II, 41. Bu konuda ayrıca bk. Turan 1947, 415.

⁸ Turan 1947, 415; Taneri 1995, 312; Kaya 2006, 97.

⁹ İbn Bibî *tıpkıbasım* 99; İbn Bibî *selçuknâme* I, 119; İbn Bibî *muhtasar* 45; Yazıcızâde Âli *tevârih-i âl-i selçuk* 190; Müneccimbaşı *câmiü'd-düvel* II, 41; Doğan 2010, 235; Flemming 2018, 6. Antalya'nın fethinin ayrıntıları için ayrıca bk. Turan 1971, 283-285; Kesik 2006, 5-7; Kaya 2006, 125-133; Demir 2018, 559-564.

¹⁰ İbn Bibî *tıpkıbasım* 146; İbn Bibî *selçuknâme* I, 167; İbn Bibî *muhtasar* 60; Yazıcızâde Âli *tevârih-i âl-i selçuk* 220-221; Müneccimbaşı *câmiü'd-düvel* II, 48; Turan 1971, 308-312; Erdem 1993, 294; Koca 1997, 35-38; Geyikoğlu 2002, 190; Doğan 2010, 236; Flemming 2018, 6-7. Antalya, Sultan I. Gıyâseddîn Keyhüsrev'in vefatından sonra yerli Rum ahalinin gerçekleştirdiği bir isyan ile elden çıkmıştır. Şehrin bu isyan neticesinde Selçuklu hâkimiyetinden ayrılması, o sırada şehrin valisi ve sübaşısı olan Mübârizeddîn Ertokuş'un Antalya'da bulunmadığını göstermektedir. Kuvvetle muhtemel olarak merhûm sultanın iki varisi Melik İzzeddîn Keykâvus ile Melik Alâeddîn Keykubâd arasında yaşanan taht mücadelesi nedeniyle, Mübârizeddîn Ertokuş ve Selçuklu garnizonu Antalya'dan ayrılarak iç olaylara müdahale etmiş, şehirde de zayıf bir kuvvet bırakılmış olmalıdır. Antalya'da yaşanan isyanın ayrıntıları için ayrıca bk. Turan 1971, 308-310; Koca 1997, 35-36; Redford & Leiser 2008, 14-15. Antalya'da gerçekleşen iç isyanın Emîr Mübârizeddîn Ertokuş'un ve Selçuklu birliklerinin şehirde bulunmadığı sıralarda gerçekleştiği yönündeki görüş için ayrıca bk. Turan 1958, 104; Flemming 2018, 6.

Mübârizeddîn Ertokuş sahilde yaşayan halkın dilini, adet ve geleneklerini öğrenmişti¹¹. Anlaşıldığı kadarıyla iki farklı sultan zamanında Antalya'ya vali olarak atanmasının nedeni devlet adamı olarak sahip olduğu tecrübe ve yetenekler yanında, sahil bölgelerindeki halk ile kurduğu bağlardı. Bu nedenle Emîr Mübârizeddîn Ertokuş'un yetki sahası ve sahip olduğu kudret bakımından Antalya ve etrafındaki bölgelerde eskiden kurulmuş olan Doğu Roma Kibyrrhation Themasi'nin askerî valilerinin halefi olarak düşünülebileceği belirtilmektedir¹². Nitekim Claude Cahen de Emîr Mübârizeddîn Ertokuş'un Akdeniz kıyısındaki faaliyetlerini eyalet valisi olarak sürdürdüğünü düşünmektedir¹³. Yine ona göre Selçukluların kışlık merkezleri olan Antalya ve Alâiyye siyasi ve ticari önemlerinden ötürü çevrelerindeki diğer yerleşim yerleri ile birlikte, yeni kurulan güney bölgesi genel komutanlığına bağlanmışlardır. Bu komutanlığın başına da zaman içinde yetkileri arttırılan Emîr Mübârizeddîn Ertokuş getirilmiştir¹⁴.

Emîr, sahil bölgeleri hakkında sahip olduğu bilgi ve tecrübeler sayesinde Sultan I. Alâeddîn Keykubâd iktidarında da devlet içindeki önemli konumunu korumuştur. Emîr Mübârizeddîn Ertokuş'un Isparta Gelendost'ta inşa ettirdiği han üzerindeki kitabesinde¹⁵ bulunan *Sultânî* (سلطانی) nisbesi de onun dönemin sultanı I. Alâeddîn Keykubâd'ın önde gelen adamlarından birisi olduğunun delilidir. Sultan I. Alâeddîn Keykubâd'ı Akdeniz kıyısında bulunan Kalonoros şehrini fethetmeye teşvik eden de Emîr-i Ahur Eseddeddîn Ayaz ile birlikte Emîr Mübârizeddîn Ertokuş'tur¹⁶. Şehrin Hâkimi olan Kyr Vart uzun bir kuşatma sonrasında Kalonoros'u sultana teslim etmeye karar verdiğinde, daha önceden tanıştığı ve görüştüğü Antalya Sübaşısı Emîr Mübârizeddîn Ertokuş'a elçi göndermiş, kararını önce ona bildirmiştir. Emîr de durumu sultana bildirmiş ve şehrin teslimiyle bizzat ilgilenmiştir. Böylece 1221 yılında Kalonoros'un fethinde de önemli bir pay sahibi olmuştur¹⁷.

Sultan I. Alâeddîn Keykubâd döneminde gerçekleşen bir olay Emîr Mübârizeddîn Ertokuş'un Antalya şehrinde ne denli önemli bir yer edinmiş olduğunu ortaya koymaktadır. İbn Bibî'den öğrenildiğine göre Sultan I. Alâeddîn Keykubâd, kendisine karşı bir komplo içerisinde olduklarını öğrendiği Selçuklu emirlerini Antalya'da ortadan kaldırmaya karar vermiştir. Ancak Emîr Komnenos ve Emîr Hokkabazoğlu bunu engellemişlerdir. Gerekçe olarak da Emîr Mübârizeddîn Ertokuş'un uzun yıllar¹⁸ Antalya'da valilik yaptığını, ayrıca o ve ortadan kaldırılması planlanan komplocu emirler arasında eskiden beri dostluk olduğunu öne sürmüşlerdir. Böylelikle bu konularda oldukça titiz olan sultanı, emirlerin tasfiyesi işini Antalya'da değil de Kayseri'de gerçekleştirmeye ikna etmişlerdir¹⁹.

¹¹ İbn Bibî *tıpkıbasım* 146; İbn Bibî *selçuknâme* I, 167.

¹² Redford & Leiser 2008, 19; Doğan 2010, 241 dn. 11.

¹³ Cahen 2012, 76.

¹⁴ Claude Cahen'e göre kurulan bu güney bölgesi genel komutanlığının yetki sahası oldukça genişti. Dolayısıyla Emîr Mübârizeddîn Ertokuş'un idaresinden sorumlu olduğu saha Antalya ve Alâiyye ile birlikte Isparta ve Uluborlu'yu da kapsıyordu. Sultan I. Alâeddîn Keykubâd döneminde ise söz konusu bölge doğrudan sultanın kendisine bağlanmış ve iki üç ayrı parçaya taksim edilmiştir (Cahen 2012, 211).

¹⁵ Demirci 2007, 124-125.

¹⁶ İbn Bibî *tıpkıbasım* 236; İbn Bibî *selçuknâme* I, 254-255; Taneri 1995, 312.

¹⁷ İbn Bibî *tıpkıbasım* 244-246; İbn Bibî *selçuknâme* I, 262-264. Bu konuda ayrıca bk. Turan 1947, 416-417; 1971, 335-336; Erdem 1993, 295-296; Taneri 1995, 312; Geyikoğlu 2002, 190-192; Uyumaz 2003, 22-24; Doğan 2010, 237.

¹⁸ İbn Bibî burada Emîr Mübârizeddîn Ertokuş'un 20 yıl boyunca Antalya Sübaşısı olduğunu belirtmektedir. Ancak bu yanlış bilgi Osman Turan tarafından tashih edilmiştir. Bu konuda bk. Turan 1947, 418; 1971, 340.

¹⁹ İbn Bibî *tıpkıbasım* 266-270; İbn Bibî *selçuknâme* I, 284-288. Ayrıca bk. Turan 1971; 340-341; Taneri 1995, 312;

Osman Turan'a göre Sultan I. Alâeddin Keykubâd'ın Mübârizeddin Ertokuş'un şehirdeki etkisinden ötürü hükmünü Antalya'da icra etmekten çekinmesi, ancak sonrasında da ona güvenip mühim görevler vermesi, emirin sultan ve devlet nezdindeki güçlü konumunu açıkça ortaya koymaktadır²⁰. Nitekim Claude Cahen'e göre de Mübârizeddin Ertokuş hiçbir zaman gözden düşmemiş, kıymetli bir devlet adamıydı²¹.

Türkiye Selçuklu emiri Mübârizeddin Ertokuş, Sultan I. Alâeddin Keykubâd iktidarında bazı askeri seferlerde komutanlık da yapmıştır. Bunlardan ilki Akdeniz kıyılarındaki kuvvetlerle deniz üzerinden Kilikya güzergâhında düzenlenen seferdir. Emir, 1225 yılında gerçekleştirilen, Kilikya kıyılarındaki Ermeni, Frank ve korsan merkezlerini hedef alan bu sefer neticesinde Mafga²², Aydos, Andusanc, Silifke ve Anamur gibi pek çok yeri fethetmiştir. Buralarda gerekli tüm işleri hallettikten ve güvenliği sağladıktan sonra Kıbrıs Adası'na (Cezîre-i Frengân) da bir deniz seferi düzenlemek istemiş, ancak bu isteği sultan tarafından kabul edilmemiştir²³. Emir Mübârizeddin Ertokuş'un Kilikya seferi sırasında sahillerdeki tüm kuvvetlerden ve işlerden sorumlu yönetici olarak yetkilendirilmesi, kendisinin Antalya Valiliği'ne ek olarak Emîrî's-Sevâhil de olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla Emir Mübârizeddin Ertokuş'un Antalya Valiliği, Antalya Sübaşılığı ve Emîrî's-Sevâhil görevlerini aynı anda uhdesinde bulundurduğu ortaya çıkmaktadır. Bu durumdan da emirin oldukça geniş bir bölgede, geniş yetkilere sahip bir görevli olduğu anlaşılmaktadır.

Emir Mübârizeddin Ertokuş'un Sultan I. Alâeddin Keykubâd iktidarında gerçekleştirdiği son askeri faaliyet Kögonya Seferi'dir. 1228 yılında gerçekleştirilen bu seferle Mübârizeddin Ertokuş, Kögonya'yı orada hüküm süren Mengücekoğlu Muzaffereddin Mahmud ve oğullarının elinden alarak Mengücekoğullarının bu koluna son vermiştir²⁴. Emir Mübârizeddin Ertokuş'un bilinen son

Uyumaz 2003, 25-30.

²⁰ Turan 1947, 418.

²¹ Cahen 2012, 211.

²² Bazı çalışmalarda Mübârizeddin Ertokuş ve Selçuklu kuvvetlerinin fethettiği Mafga, Antalya'nın Manavgat ilçesi olarak değerlendirilmektedir (Tekindağ 1949, 30; Turan 1971, 344; Uyumaz 2003, 34-33; Doğan 2010, 245; Çakmak & Yağcı 2017, 63). Ancak bu hatalı bir bilgidir. Zira Mafga/Mavga, Manavgat değil günümüzde Mersin'in Mut ilçesine 16 km uzaklıkta bulunan oldukça sarp bir kaledir. Hatta kalede Sultan I. Alâeddin Keykubâd dönemine tarihlenen bir Selçuklu kitabesi de bulunmaktadır. Söz konusu kale hakkında bk. Gök 2009, 2060-2069; Peacock 2012, 257 dn. 62. Emir Mübârizeddin Ertokuş'un bu sefer sırasında Antalya'daki güçlü Selçuklu donanması ile batı yönünde Muğla'ya ve doğu yönünde de Anamur ile Silifke'ye kadar olan bölgede fetihler gerçekleştirdiği öne sürülmektedir. Bk. Erdem 1993, 296. Burada bu bilgi verilirken İbn Bibî'nin Mafga (مفغا) olarak kaydettiği yer, Muğla olarak kabul edilmiş benzetilmektedir. Ancak Mafga'nın Muğla veya Manavgat olmadığı bilindiği gibi, İbn Bibî'nin verdiği ayrıntılar ve sıraladığı yer isimleri seferin aynı anda Antalya'nın batısına ve doğusuna değil, yalnızca Alâiyye'nin doğusuna Silifke istikametinde gerçekleştirildiğini göstermektedir.

²³ İbn Bibî *ıpkıbasım* 343-344; İbn Bibî *selçuknâme* I 354; İbn Bibî *muhtasar* 130-131; Tekindağ 1949, 30; Turan 1971; 343-344; Taneri 1995, 312-313; Geyikoğlu 2002, 192-193; Uyumaz 2003, 33-34; Peacock 2012, 258; Cahen 2012, 76. İbn Bibî, bu sefer sırasında fethedilen yerlerin sayısının 40 olduğunu, ancak okuyucuları sıkılamak için 5 tanesinin adını kaydettiğini belirtmektedir. Ancak bu seferin gerçekleştirildiği güzergahı bizzat gezen ve mevcut literatürü inceleyen Terrance Michael Patrick Duggan, Alâiyye ile Anamur arasında 40 adet merkez bulunmadığını tespit etmiş, dolayısıyla İbn Bibî'nin fethedilen merkezler için kaydettiği 40 sayısının kesretten kinaye olması gerektiğini ifade etmiştir. Bu konuda bk. Duggan 2011, 225-229.

²⁴ İbn Bibî *ıpkıbasım* 361-362; İbn Bibî *selçuknâme* I, 369-370; İbn Bibî *muhtasar* 140; Uyumaz 2003, 44.

görevi de, I. Alâeddîn Keykubâd'ın büyük oğlu Melik Gıyâseddîn Keyhüsrev'e atabey olarak atanmasıdır. Böylelikle emir, Melik Gıyâseddîn Keyhüsrev'in idaresine verilen Erzincan'daki tüm işlerle ilgilenmek üzere gerekli eşya, para, görevli ve asker ile onun maiyetine katılmıştır²⁵. Claude Cahen'e göre Emir Mübârizeddîn Ertokuş'un uzun yıllar Antalya ve çevresinde icra ettiği valilik görevinden sonra Doğu'daki Mengücek arazilerine yöneltilen askeri seferin başına geçirilmesi, sonrasında da Melik Gıyâseddîn Keyhüsrev'in atabeyi olarak atanıp Erzincan'a gönderilmesinin özel bir sebebi vardı. Nitekim I. Alâeddîn Keykubâd, emirin uzun yıllar valilik yaptığı bölgede şahsi gücünün arttığına inanarak onu Doğu yönündeki seferlere göndermiş, bir daha da güneydeki sahil bölgelerinde görev vermemiştir²⁶. Emir Mübârizeddîn Ertokuş'un ismi kendisinin Mengücek arazilerine sefere gönderilmesinden ve Melik Gıyâseddîn Keyhüsrev'e atabey olarak atanıp Erzincan'a gitmesinden sonra Trabzon Rum İmparatorluğu'na düzenlenen bir sefer sebebiyle kaydedilmektedir. Ancak bu sefere onun kumandanlık yapıp yapmadığı tartışmalıdır²⁷.

Emir Mübârizeddîn Ertokuş'un ismi 1228 yılından sonra kaynaklarda kaydedilmemektedir. Sultan I. Alâeddîn Keykubâd'ın ölümünden hemen önce oğlu Melik Gıyâseddîn Keyhüsrev'e atabey olarak diğer bir Selçuklu Emiri Şemseddîn Altunaba'yı ataması, o sıralarda Mübârizeddîn Ertokuş'un hayatta olmamasına yorulmaktadır. Bu nedenle emirin 1228 ile 1237 yılları arasında bilinmeyen bir tarihte vefat ettiği düşünülmektedir²⁸. Ayrıca kendisinin bânisi olduğu Isparta'nın Atabey ilçesindeki külliye de bulunan türbede medfün olduğu rivayet edilmektedir²⁹.

Emir Mübârizeddîn Ertokuş'un İmar Faaliyetleri

Türkiye Selçuklu Emiri Mübârizeddîn Ertokuş'un Anadolu'nun farklı yerlerinde bazı imar faaliyetleri gerçekleştirdiği bilinmektedir. Bunlardan birisi Sivas'ın Şarkışla ilçesinde Kızılırmak Nehri üzerine inşa edilen köprüdür. Köprünün inşa kitabesi günümüzde Sivas Müzesi'nde 505 Envanter numarası ile sergilenmektedir. 4 Satırlık Arapça inşa kitabesinden anlaşıldığına göre köprü Mübârizeddîn Ertokuş tarafından hicri 618 (miladi 1221/1222) yılında inşa ettirilmiştir³⁰. Emirin diğer bir eseri Eğirdir-Konya karayolu üzerinde olup, Eğirdir'den 35 km ileride bulunan Selçuklu hanıdır. Ertokuş ve Gelendost Hanı olarak bilinen bu yapı, Mübârizeddîn Ertokuş tarafından Sultan I. Alâeddîn Keykubâd iktidarında hicri 620 (miladi 1223/1224) yılında yaptırılmıştır³¹. Emirin banisi olduğu eserlerden bir diğeri de Isparta'nın Atabey ilçesinde cami, medrese ve türbeyi barındıran külliyesidir. Söz konusu külliyenin ilk yapıldığı zamanlarda, günümüze ulaşmayan bir hamam ve çeşmeyi de kapsadığı düşünülmektedir. Külliye, içindeki medresenin taç kapısındaki inşa kitabesinden anlaşıldığı kadarıyla hicri Ramazan 621 (miladi Eylül/Ekim 1224) tarihinde tamamlanmıştır³². Mübârizeddîn Ertokuş'un yaptırdığı bilinen son eser ise varlığı vakfiyesinden öğrenilen Antalya'daki

²⁵ İbn Bibi *tıpkıbasım* 359; İbn Bibi *selçuknâme* I, 368; Turan 1971, 357; Uyumaz 2003, 43; Cahen 2012, 80.

²⁶ Cahen 2012, 211.

²⁷ Turan 1971, 360-363; Uyumaz 2003, 46-47; Kaymaz 2009, 26; Demir 2022, 29-36.

²⁸ Turan 1947, 419-420. Emir Mübârizeddîn Ertokuş'un ölüm tarihi hakkındaki görüşler için ayrıca bk. Taneri 1995, 313; Geyikoğlu 2002, 195-196; Çakmak & Yağcı 2017, 64.

²⁹ Uzunçarşılı 1932, 222; Durukan 1995, 314.

³⁰ Artuk & Artuk 1987, 19-20. Bu köprü hakkında ayrıca bk. Çulpan 2002, 70-71; Doğan 2010, 246-247.

³¹ Demirci 2007, 123-125; Doğan 2010, 238-240; Demirci 2018, 27.

³² Uzunçarşılı 1932, 222; Aslanapa 1957, 104-106; Durukan 1995, 313; Doğan 2010, 241-245.

camisidir³³. Ancak bu cami günümüze ulaşmamıştır.

Emîr Mübârizeddîn Ertokuş'un Antalya'daki İmaretleri

Sultan I. Gıyâseddin Keyhüsrev ve halefleri Sultan I. İzzeddin Keykâvus ile I. Alâeddin Keykubâd iktidarlarında Antalya'da valilik ve sahil emîrliği yapmış olduğu bilinen Mübârizeddin Ertokuş'un, uzun yıllar görev yaptığı şehirde imar faaliyeti de gerçekleştirdiği anlaşılmaktadır. Emîrin kendisinin ve de vakıflarına mütevellî olarak atadığı azatlı kölesi Emîr Mübârizeddin -vakfiyede Sadeddin-Armağanşâh'ın ölümünden sonra Antalya'da³⁴ hazırlanan hicri 13 Recep 669 (miladi 25 Şubat 1271) tarihli Arapça vakfiye suretinden burada bir cami yaptırdığı öğrenilmektedir³⁵. Söz konusu belge sonradan hazırlanan bir nüsha olduğu için vakfiyenin tüm şartlarını içermemektedir. Ancak bu metinden Isparta Nahiyesi'ne bağlı Ağros Köyü'nün gelirlerinin beşte birinin vakfiye mütevellisine -ki bunlar Mübârizeddin Armağanşâh'ın soyundan gelen kişilerdir-, 5/4'ünün ise medresenin müderris ve fakihlerine, hana gelen yolcu ve düşkünlere ve son olarak da Antalya'da bulunan caminin yağ, kilim, imam ve müezzin ücretleri vb. masraflarına tahsis edildiği anlaşılmaktadır³⁶.

Mübârizeddin Ertokuş'un vakfiyesinden Antalya'da inşa ettirdiği öğrenilen camisi günümüze ulaşmamıştır. Bununla birlikte Emîr Mübârizeddin Ertokuş'un Antalya'daki camisinin Kaleiçi'nde Kesik Minare Camisi olarak bilinen eski Panhagia Kilisesi olduğu iddia edilmektedir³⁷. Ancak Kesik Minare Camisi'nde yapılan arkeolojik kazı çalışmaları sırasında Selçuklu izlerine rastlanmaması³⁸ bu iddiayı çü-

³³ Turan 1947, 423. Emîr Mübârizeddin Ertokuş'un vakfiyesinin bir nüshası İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet Ferman-Berat ve Vakfiye Arşivi'nde MC Fr 000008 Demirbaş numarası ile kayıtlı bulunmaktadır. Selçuklu sülüsü ile yazılmış olan vakfiye metni oldukça uzun bir rulo şeklindedir.

³⁴ Emîr Mübârizeddin Ertokuş'un vakfiyesinde Antalya, korunmuş izzetli şehir (محروسة دار العز انطاليه) şeklinde kaydedilmiştir. Bu bilgiden Selçuklular zamanında Antalya'nın ünvanlarından birisinin *İzzet/Şeref Şehri* olduğu anlaşılmaktadır (Turan 1947, 427). Bu konuda ayrıca bk. Kesik 2006, 8. Antalya şehrinin Selçuklular zamanındaki diğer bir ünvanı da II. İzzeddin Keykâvus zamanında Antalya'da darp edilen bir sikkeden öğrenildiğine göre sınır şehri anlamına gelen *Dârü's-Sugur* (دار السغر) dur. Söz konusu sikke için bk. Özden 2005, 69-70.

³⁵ Turan 1947, 428.

³⁶ Turan 1947, 424.

³⁷ Flemming 2018, 7.

³⁸ Kaymak 2009. Üstelik söz konusu kilisenin Selçuklular zamanında değil, Osmanlı Padişahı II. Bayezid iktidarında camiye dönüştürüldüğü de bilinmektedir. Bu konuda bk. Dayar 2022, 534-535. XIII. yüzyıla ait olup Athos Dağı'nda Dionysios Manastırı'ndaki 268 numaralı el yazması kodekste bulunan ve Doğu Roma azizlerinin yaşam öykülerini içeren bir hikaye, Antalya'nın Selçuklularca fethinden sonra şehrin en büyük ibadethanesinin camiye dönüştürülüp dönüştürülmediği meselesi hakkında dikkat çekici veriler içermektedir. Bu metindeki anlatıya göre sultan ve emirleri Panhagia Kilisesi'nde yaşanan bir mucizeyi görmek üzere oraya gelmişlerdir. Ancak onların kilisede bulunması nedeniyle mucize gerçekleşmeyince, piskopos sultan ve emirlerden dışarı çıkmalarını rica etmiştir. Onlar dışarı çıkınca mucize gök gürültüsü benzeri şiddetli bir sesle gerçekleşmiş, sultan ve emirleri gürültünün etkisiyle sersemleyerek yere devrilmişlerdir. Piskopos'un yardımıyla güçlüğü kendine gelen sultan ve emirleri, şaşkınlıkla oradan ayrılmışlardır. Sonrasında sultan, bölgede bulunan tüm Hristiyan din adamı ve keşişlere vergi muafiyeti sağlamıştır (Redford & Leiser 2008, 65-66). Bu hikâyeyi nakleden Scott Redford ve Gary Leiser'e göre hikâyede adı geçen sultan, I. Gıyâseddin Keyhüsrev'dir. Dolayısıyla olayın da 1207'deki Selçuklu fethi ile şehir ahalisinin Selçuklulara isyan ettikleri 1212 yılı arasındaki bir zaman dilimine tarihlenmesi gerekmektedir (Redford & Leiser 2008, 14). XIII. yüzyıla ait bir yazmadan alınan bu hikâyeden çü-

rütmektedir. Nitekim Oktay Aslanapa da Mübârizeddin Ertokuş'un camisinin günümüze ulaşmadığına ve Antalya'da bulunan camilerin hiçbirisinin ona mal edilemeyeceğine işaret etmektedir³⁹. Osman Turan ise elinde bu caminin hangi cami olduğunu gösterecek bir veri olmadığını belirtmektedir⁴⁰. Günümüze ulaşmayan bu caminin bir zamanlar Antalya Kaleiçi'nde olduğu muhakkaktır⁴¹. Ancak caminin tam yerini belirlemek Kaleiçi'ndeki yoğun tahribat ve yapılaşma sebebiyle neredeyse imkânsızdır. Bununla birlikte Kaleiçi'nin Selçuklular zamanında Müslüman nüfus ile meskûn olduğu düşünülen ve Selçuklular dönemine ait Türk-İslam eserlerinin yoğunlaştığı bölgeden hareketle, kabaca bir tahmin yürütmek mümkündür. Buna göre Mübârizeddin Ertokuş'un camisinin günümüzde Dönerciler Çarşısı istikametinden Kaleiçi'ne giren Mescit Sokak ve devamında Hıdırlık Sokak boyunca devam ederek Mermerli mevkiine uzanan surların sağ tarafında, yani Antalya Kaleiçi'nin Kuzey ve Kuzeybatı kısmına düşen bölgede bir yerde bulunması gerektiği düşünülebilir (Fig. 1). Zira Selçuklular ve Beylikler dönemine tarihlenen tüm Türk-İslam eserleri, Sultan I. İzzeddin Keykâvus fetihnâmesini içeren sur hattı ve Sultan I. Alâeddin Keykubâd'ın kitabelerinin bulunduğu ikinci sur hattı bu bahsettiğimiz bölgenin içerisindeydi. Bu sur hatlarının dışındaki eserler Osmanlılar dönemine ait eserlerdir.

Fig. 1. Emir Mübârizeddin Ertokuş'un Camisinin Bulunması Muhtemel Bölgeyi Gösteren Antalya Kaleiçi Haritası (Google Earth, 2024)

Emir Mübârizeddin Ertokuş'un Antalya'daki İnşa Kitabesi

Emir Mübârizeddin Ertokuş ve banisi olduğu eserler üzerine yapılan araştırmalarda, Antalya'da inşa

karılacak sonuç, şehir ahalisinin Selçuklu fethinden sonra da Panhagia Kilisesi'nde ibadet etmeye devam ettikleri ve o dönemin sultanının din adamlarına vergi muafiyeti vermiş olmasıdır. Dolayısıyla Selçuklular bu metin özetinde şehrin en büyük ibadethanesini Fethiye Camisi'ne çevirmedikleri gibi, din adamlarına vergi muafiyeti de vererek yumuşak bir idare yolunu tercih etmiş benzerlerdir.

³⁹ Aslanapa 1957, 105.

⁴⁰ Turan 1947, 426.

⁴¹ Günümüzde Antalya şehir merkezinde bulunan Selçuklu eserlerinden yalnızca Şeyh Şüca türbesi Kaleiçi dışındadır. Onun dışında günümüze ulaşan eserlerin tamamı Antalya Kaleiçi'ndedir. Bu durumdan hareketle Mübârizeddin Ertokuş'un camisinin de Kaleiçi'nde olması gerektiği kanaatindeyiz.

ettirdiği bilinen cami ile ilgili hiçbir iz ve vakfiyedeki kayıt dışında bir bilgi bulunmadığı kaydedilmektedir. Ancak 2018 yılında Antalya Arkeoloji Müzesi deposundan çıkan ve Kaleiçi'nde açılan Etnografya Müzesi'ne taşınan bir Selçuklu kitabesi bu durumu değiştirmektedir. Söz konusu kitabe an itibarıyla 2018/26 envanter numarası ile Antalya Etnografya Müzesi'nde sergilenmektedir (Fig. 2). Kitabe uzun yıllar müze deposunda olup teşhire çıkarılmadığından gözlerden kaçmış ve Antalya'daki Türk-İslam kitabelerine odaklanan 2018 yılı öncesindeki yayınlarda ele alınamamıştır. Kitabenin envanter fişinde müzeye ne zaman geldiğine dair bilgi yoktur. Yalnızca 300 lira ücret ile -muhtemelen satın alınma yolu ile- müzeye kazandırıldığı anlaşılmaktadır. Kitabenin varlığına ilk kez 2018 yılında Antalya Arkeoloji Müzesi deposuna giren bir araştırmacı tarafından işaret edilmiş, ancak sadece kitabenin metni ve tercümesi verilip önemi üzerinde pek durulmamıştır⁴². Arapça ve Selçuklu Celi sülüsü⁴³ ile hak edilmiş olan kitabe metni, her biri 14 cm ebatlarında olan 5 satırdan oluşmaktadır. Karakterlerin iri olmasından ötürü de yoğun tahribata rağmen metin büyük oranda okunabilmektedir. Kitabenin yüksekliği 87 cm, genişliği 85,5 cm, kalınlığı ise 3 cm'dir. Harf karakterleri 10 cm ile 2 cm arasında değişmektedir. Söz konusu kitabe genellikle kaliteli mermere işlenen Türkiye Selçuklu kitabelerinin aksine kireçtaşından yapılmıştır. Kitabenin kireçtaşı olması ise üzerindeki tahribatı arttırmış, karakterlerin iyice silikleşmesine yol açmıştır.

Müze kayıtlarında kitabenin hangi bina üzerinde olduğu ve Antalya'nın neresinden getirildiği hakkında da bir bilgi bulunmamaktadır. Üstelik kitabenin banisi yanlış olarak "*Enkuş bin Abdullah*" ve inşa tarihi ise yine yanlış olarak hicri 628 şeklinde (Miladi 1230/1231) okunmuştur. Eser fişindeki verilerin azlığından hareketle kitabenin Milli Mücadele yıllarında İtalyanlar tarafından toplanan ve Süleyman Fikri Erten tarafından onların elinden kurtarılarak Antalya Müzesi'nin ilk nüvesini oluşturan eserlerden birisi olduğu söylenebilir. Zira eser fişindeki bilgilerin azlığı, bu eserin ilk kaydının savaş ve işgal koşulları altında çok zor bir durumda yapılmış olması ile izah edilebilir. Kitabenin 4. satırının sağ tarafına açılan delik eserin ait olduğu binanın yıkılmasından sonra günümüze ulaşmayan bir çeşmeye yerleştirildiğini ve uzun yıllar orada kaldığını ortaya koymaktadır. Nitekim kitabe üzerindeki yıpranma ve yoğun kireç kalıntılarında uzun yıllar boyunca suya maruz kaldığı anlaşılmaktadır (Fig. 3). İleri derecede tahrip olmuş olan kitabenin sağ üst ve sol alt köşeleri kırılmıştır. Bu iki kırık parça müze yetkililerinin depoda yaptığı araştırmaya rağmen bulunamamıştır. Söz konusu parçalar ele geçerse de gerek Selçuklu kitabelerinin kalıplarından ve gerekse de metnin siyâk ve sibâkından hareketle tam metni tespit edilebilmektedir. Kitabe bulunduğu yerde de 5 parçaya ayrılmış ancak müze uzmanları eliyle gayet iyi bir şekilde birleştirilmiştir. Bu bilgiler ışığında Emir Mübârizeddin Ertokuş'a ait olan kitabenin Arapça metni, transkripsiyonu ve Türkçe tercümesi şöyledir:

⁴² Atik 2018, 141-143. Bu çalışmada kitabenin ilk satırı "*Emera bi-hâzihî'l-'imâreti'l-mübâreketi es-Sultânü*" şeklinde okunmuştur. Ancak kitabe çok yakından incelendiğinde ilk satırın bizim belirttiğimiz üzere "*Emera bi-hazihî'l-'imâreti fi eyyâmü's-Sultân*" şeklinde okunmasının daha doğru olduğu görülmektedir. Nitekim Hadrianus Kapısı üzerinde bulunan ve Sultan I. Alâeddin Keykubâd devrine ait olan hicri Cemâziye'l-evvel 617 (miladi Temmuz/Ağustos 1220) tarihli kitabenin metni de aynı şekilde başlayarak önerdiğimiz okumaya örnek teşkil etmektedir. Söz konusu kitabenin metni için ayrıca bk. Yılmaz & Tuzcu 2010, 24-26; Beyazal 2019, 7-9.

⁴³ Atik 2018, 142.

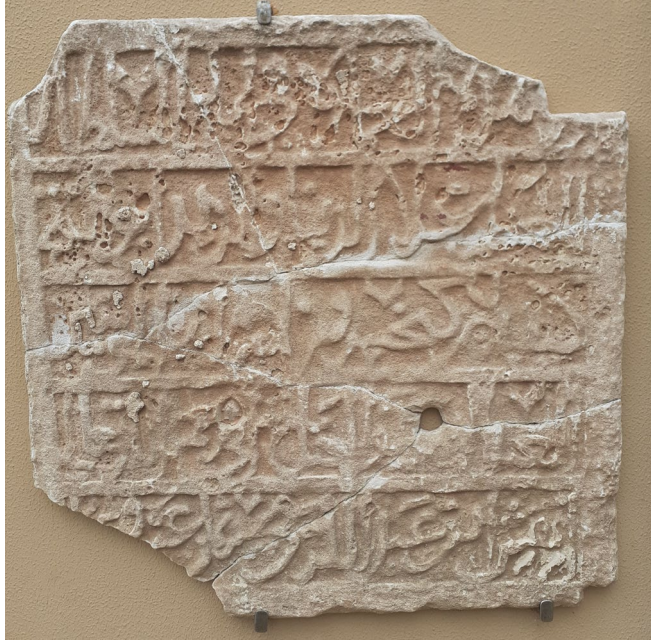

Fig. 2. Emîr Mübârizeddin Ertokuş'un Antalya Etnografya Müzesi'nde Sergilenen Kitabesi (M. Demir)

Fig. 3. Kitabe Üzerindeki Tahribat ve Kireç Tabakaları (M. Demir)

Arapça Metin

- ١ - [امر] بهذه العمارة في ايام السلطان
- ٢ - المعظم علا الدنيا و الدين ابو الفتح
- ٣ - كيقباد بن كيوخسرو ناصر امير المؤمنين
- ٤ - العبد الضعيف المحتاج الى رحمة الله تعالى
- ٥ - ارتقش بن عبد الله في سنة ثمان و عشر و [ستماية]

Transkripsiyon

- 1-) [Emera] bi-hazihi'l-imâreti fî eyyâmü's-sultân
- 2-) el-muazzam alâe'd-dünyâ ve'd-dîn ebü'l-feth
- 3-) Keykubâd bin Keyhüsrev nâsıru emîrül-mü'minin
- 4-) el-abdü'z-za'if el-muhtâc ila rahmetillahi te'âla
- 5-) Ertokuş bin Abdullah fî seneti semân ve aşer ve [sitemie].

Tercüme: *Bu binanın yapımını yüce sultan, dinin ve dünyanın ulusu, fethin babası, Keyhüsrev oğlu Keykubâd, müminlerin emîrinin (Halifenin) yardımcısı iktidarında yüce Allah'ın rahmetine muhtaç zayıf kul Abdullah oğlu Ertokuş 618 senesinde (miladi 1221/1222) emretti.*

Söz konusu kitabe, Emîr Mübârizeddin Ertokuş'un Antalya'da inşa ettirdiği bilinen camisinin tek somut izidir. Bununla birlikte kitabede binanın cami değil de *İmaret* (عمارة) olarak anılması, vakfiyede ise *Mescidü'l-Câmi* (المسجد الجامع) olarak kaydedilmesi düşündürücüdür (Fig. 4). Bu durumdan hareketle Antalya'da inşa edilen binanın içinde cami ve mescidi barındıran bir külliye şeklinde yapılmış olması da ihtimal dâhilindedir. Kitabeden, vakfiyede adı geçen bu caminin Sultan I. Alâeddin Keykubâd iktidarında hicri 618 senesinde (miladi 1221/1222) inşa ettirildiği anlaşılmaktadır. Tarihi açısından da

bakılacak olursa bu kitabe Antalya'da I. Alâeddin Keykubâd iktidarına tarihlenen en eski kitabelerden birisidir. Kronolojik olarak günümüzde Hadrianus Kapısı'nın sağ tarafında bulunan hicri Cemâziye'l-evvel 617 (miladi Temmuz/Ağustos 1220) tarihli kitabeden⁴⁴ (Fig. 5) sonra ikinci sırada gelmektedir. Bu iki kitabenin ortak noktaları metinlerinin kalıp olarak aynı olması, içeriklerinin çok hacimli olmaması ve Antalya'daki diğer I. Alâeddin Keykubâd kitabelerine nazaran daha kalitesiz malzemeden mamul olmalarıdır. Sultan I. Alâeddin Keykubâd zamanına ait diğer kitabeler hacimli ve kaliteli mermerden kitabelerdir ve tamamı şehir surları tahrip edilmeden önce Dönerciler Çarşısı ile Kaleiçi'ndeki Ahi Yusuf Camisi güzergâhı üzerinde uzanan sur hattında bulunmaktaydılar. Bu kitabelerin tarih ve renlerinin hepsi hicri 622 (miladi 1225/1226) tarihlidir. Büyük bir çoğunluğu günümüzde Antalya Etnografya Müzesi'nde sergilenmekte olup, bir kısmı ayakta kalabilen sur parçaları üzerinde *in situ* haldedir. Bazıları başka binaların üzerinde, 1 tanesi ise özel bir mülkün içerisinde bulunmaktadır. Bu kitabelerden Sultan I. Alâeddin Keykubâd'ın hicri 622 (miladi 1225/1226) tarihinde Antalya'da ciddi bir imar ve tahkimat çalışması yaptırdığı anlaşılmaktadır. Hadrianus Kapısı üzerindeki ve Etnografya Müzesi'ndeki kitabelerin diğer bir ortak noktası Emir Mübârizeddin Ertokuş'un yeni sultanın

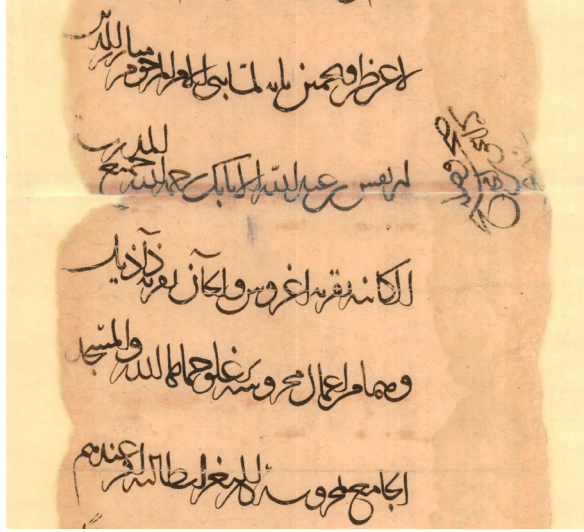

Fig. 4. Emir Mübârizeddin Ertokuş Vakfiyesi'nin Antalya'da Bulunan Camiye İşaret Eden Kısım (İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Atatürk Kitaplığı, 2024)

Fig. 5. Sultan I. Alâeddin Keykubâd'ın Hadrianus Kapısı'nın Sağ Burcu Üzerindeki Kitabesi (M. Demir)

⁴⁴ Antalya'da Sultan I. Alâeddin Keykubâd'ın en eski tarihli kitabesi ve metni için bk. Yılmaz & Tuzcu 2010, 24-26. Bizce Sultan I. Alâeddin Keykubâd'ın Roma İmparatoru Hadrianus'un kente gelişi anısına yapılan Üç Kapılar'ın sağ burcuna bir kitabe koydurması tesadüfi değildir. Bu kitabe sultanın Antalya dış surlarına yerleştirilmiş tek kitabesidir. Öte yandan Üç Kapılar'ın sol yanındaki burçta Romalı asilzade Julia Sancta'nın Hellence inşa kitabesi bulunmaktadır. Sultan, bu Romalı asilzadenin inşa kitabesinin bulunduğu burcun hemen yanına kendi kitabesini koydurarak şehri sahiplenmiş, şehrin imarına emeği geçenlerden birisi olduğunu tarihsel bir bütünlük içerisinde insanlara göstermeyi hedeflemiş olmalıdır. Bu işin de Rum kökenli olduğu düşünülen ve bölgedeki halkın diline ve kültürüne hâkim olduğu özellikle vurgulanan Emir Mübârizeddin Ertokuş eliyle yapılmış olması kuvvetle muhtemeldir.

iktidarının ilk yıllarında Antalya’da imar faaliyeti başlattığını göstermeleridir. Söz konusu inşa kitabelerinin kalitesiz malzemedan yapılması ve metinlerinin diğer I. Alâeddin Keykubâd kitabelerine göre kısa olması da bu imar faaliyetinin aceleye gelmiş olduğunu düşündürmektedir. Öte yandan Mübârizeddîn Ertokuş’un burada ele alınan kitabesi Antalya’da Sultan I. Alâeddin Keykubâd iktidarına tarihlenen 2 bina kitabesinden birisi olma özelliğini de taşımaktadır. Nitekim sultanın Antalya’daki diğer kitabeleri hicri 622 (miladi 1225/1226) tarihli sur kitabeleridir.

Sonuç

Türkiye Selçuklu Emîri Mübârizeddîn Ertokuş, sadece askeri ve siyasi yönüyle değil bâni kişiliği ile de ön plana çıkan kıymetli bir devlet adamıdır. Kendisinin yükseliş devrinin üç ayrı hükümdarına olan hizmetleri, devlet içerisindeki önemini ve güçlü konumunu açıkça göstermektedir. Bu nedenle Emîr Mübârizeddîn Ertokuş’un Antalya’ya yönetici olarak atanması ve uzun yıllar bu görevde kalması, Türkiye Selçuklularının şehre verdiği önemi de ortaya koymaktadır. Emîrin Antalya’da yaptırdığı eserinin yeni bulunan kitabesi onun burada Sultan I. Alâeddin Keykubâd iktidarında da sübaşılık görevinde bulunduğu epigrafik delilidir. Bu gerçek yazılı kaynaklar tarafından kaydedilmiş olsa da, bu yazıt vasıtasıyla daha kesin hale gelmiştir. Emîr, Antalya’da uzun yıllar görev yapması ve şehrin öneminin de etkisiyle burada imar faaliyetleri yürütmüştür. 1207 ve 1216 tarihli fetihlerden sonra şehrin tahkim ve imarına vali olarak nezaret etmiş, günümüze ulaşmayan ancak yeni bulunan kitabe vasıtasıyla hicri 618 (miladi 1221/1222) tarihinde inşa edildiği anlaşılan bir de cami yaptırmıştır. Söz konusu bu kitabe emîrin yaptırdığı caminin tek somut izidir. Emîr şehre bir cami kazandırarak, Antalya’nın bir Müslüman-Türk şehri olarak gelişimine katkı sağlayan emektar şahsiyetlerden birisi olmuştur. Emîr Mübârizeddîn Ertokuş, imar faaliyetleri yanında Emîrî’s-Sevâhil olarak Antalya’nın liman fonksiyonu ile de özel olarak ilgilenmiş, şehri eskiye nazaran daha aktif bir uluslararası ticaret ve deniz üssü haline getirmek için çaba sarfetmiştir. Özellikle Kalonoros’un fethi ve denizden yürütülen Kilikya Seferi bu çabanın olumlu sonuçlarını ortaya koymaktadır.

BİBLİYOGRAFYA

- Ahmed bin Mahmûd. 1977, *Selçuknâme II*. Haz. E. Merçil. İstanbul.
- Artuk İ. & Artuk C. 1987, "Bazı Önemli Kitabeler". *Türk Kültürü Araştırmaları Prof. Dr. Şerif Başta'va Armağan XXXV/2*, 15-24.
- Aslanapa O. 1957, "Selçuk Devlet Adamı Mübarizüddin Ertokuş Tarafından Yaptırılan Âbideler". *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi II/I*, 97-111.
- Atik N. 2018, "Antalya İli Anadolu Selçuklu Dönemi Kayıp Taş Kitâbeleri". *İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 10, 111-158.
- Beyazal M. 2019, *Antalya ve Çevresinde Bulunan Selçuklu ve Beylikler Dönemi Yapı Kitabeleri Üzerine Bir İnceleme*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi. Antalya.
- Cahen C. 2012, *Osmanlılardan Önce Anadolu*. Çev. E. Üyepazarıcı. İstanbul.
- Çakmak A. & Yağcı M. 2017, "Mübârizüddin Ertokuş ve Osmanlı Dönemi Atabey Medresesi Evkâfi". *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 19/1, 59-81.
- Çulpan C. 2002, *Türk Taş Köprüleri Ortaçağ'dan Osmanlı Devri Sonuna Kadar*. Ankara.
- Dayar E. 2022, "Antalya Kaleiçi Panhagia Kilisesi ve Câmî-i Cedid". *Bellekten* 86/306, 533-566.
- Demir M. 2018, "Antalya'nın Türkiye Selçukluları Tarafından Fethi". *Cedrus VI*, 555-572.
- Demir M. 2022, *II. Gıyâseddin Keyhüsrev Dönemi Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi (1237-1246)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi, Antalya.
- Demirci D. 2007, "Mübârizeddin Ertokuş Kervansarayı". Ed. H. Acun, *Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları*. Ankara, 123-139.
- Demirci D. 2018, *Ertokuş Kervansarayı*. Isparta.
- Doğan N. Ş. 2010, "Selçuklu Döneminde Siyasi ve Bani Kimliği İle Mübarizeddin Ertokuş". *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 27/1, 231-251.
- Duggan T. M. P. 2011, "Some Localizations in Western Cilicia Relating to the 1225 Campaign of Sultan Alaeddin Keykubat". Ed. M. Kadiroğlu, *Anadolu ve Çevresinde Ortaçağ V*. Ankara, 221-238.
- Durukan A. 1995, "Ertokuş Külliyesi". *İslam Ansiklopedisi* 11. Ankara, 313-314.
- Erdem İ. 1993, "Bir Ortaçağ Kenti Antalya: Geç Antik Dönem'den Selçukluların Sonuna Genel Bir Yaklaşım II". *Adalya VI*, 293-303.
- Flemming B. 2018, *Geç Ortaçağ Dönemi'nde Pamfilya, Pisidya ve Likya'nın Tarihi Coğrafyası*. Çev. H. T. Bağçeci. Ankara.
- Geyikoğlu H. 2002, "Antalya'nın İlk Türk Mülki Amiri ve Kumandanı Mübarizettin Ertokuş'un Faaliyetleri ve Eserleri". *Adalya V*, 187-201.
- Gök H. İ. 2009, "Alaaddin Keykubad'ın İç-İl (Kilikya)'deki Ermeniler Üzerine Düzenlediği Sefer ve Mavga Kalesi". Ed. Y. Özdemir, *Mersin Sempozyumu Bildirileri III*. Mersin, 2057-2072.
- Hamdullah Müstevfi-yi Kazvini. 2018, *Târih-i Güzide*. Çev. M. Öztürk. Ankara.
- Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Caferî er-Rugadî İbn Bibî. 1941, *Anadolu Selçukî Devleti Tarihi İbn Bibî'nin Muhtasar Selçuknamesinden*. Çev. M. Nuri Gençosman. Ankara.
- Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Caferî er-Rugadî İbn Bibî. 1951, *El-Evâmirü'l-Alâiyye fi'l-Umûri'l-Alâiyye* Tıpkıbasım. Haz. A. S. Erzi. Ankara.
- Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Caferî er-Rugadî İbn Bibî. 1996, *El-Evâmirü'l-Alâiyye fi'l-Umûri'l-Alâiyye I*. Çev. M. Öztürk. Ankara.
- Kaya S. 2006, *I. Gıyâseddin Keyhüsrev ve II. Süleymanşah Dönemi Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi (1192-1211)*. Ankara.
- Kaymak G. 2009, *Antalya Cumanın Câmii, Mimari Tarihi ve Bizans Kökeni, Rölöve-Yapı Analiz-Ant Koruma ve Bakımı*. İstanbul.
- Kaymaz N. 2009, *Anadolu Selçuklu Sultanlarından II. Gıyâsü'd-din Keyhüsrev ve Devri*. Ankara.

- Kerimüddin Mahmud el-Aksarayî. 2000, *Müsâmeretü'l-Ahbâr ve Müsâyeretü'l-Ahyâr*. Çev. M. Öztürk. Ankara.
- Kesik M. 2006, "Antalya'ya Yapılan İlk Akınlar ve Şehrin Selçuklu Hâkimiyeti Altına Girmesi". Yay. Haz. N. Ekinci & H. Akın, *Son Bin Yılda Antalya Sempozyumu Bildirileri*. Antalya, 1-8.
- Koca S. 1997, *Sultan I. İzzeddin Keykâvus (1211-1220)*. Ankara.
- Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah. 2017, *Câmiü'd-Düvel II*. Çev. A. Öngül. İstanbul.
- Özden B. 2005, "Selçuklu Sultanı II. İzzeddin Keykavus'un "Sınır Şehri Anlatıya" Lâkaplı ve Hicri 661 Tarihli Sikkesi". *Türk Nümismatik Derneği Bülteni Sevgi Gönül Hatıra Sayısı*. İstanbul, 69-70.
- Peacock A. C. S. 2010, "Kırım'a karşı Selçuklu Seferi ve Alaaddin Keykubad'ın Hâkimiyetinin İlk Yıllarındaki Genişleme Politikası". Çev. M. Keçiç & A. Mıynat. *Tarih Araştırmaları Dergisi XXIX/47*, 243-265.
- Redford S. & Leiser G. 2008, *Taşa Yazılan Zafer Antalya İç Kale Surlarındaki Selçuklu Fetihnâmesi*. Çev. İ. Türkoğlu. İstanbul.
- Taneri A. 1995, "Ertokuş". *İslam Ansiklopedisi* 11. Ankara, 312-313.
- Tekindağ Ş. 1949, "Alâüddin Keykubâd ve Halefleri Zamanında Selçuklu-Küçük Ermenistan Hududları". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* I/1, 29-34.
- Turan O. 1947, "Selçuk Devri Vakfiyeleri II Mübârizeddin Er-tokuş ve Vakfiyesi". *Belleten* XI/43, 415-445.
- Turan O. 1958, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar Metin, Tercüme ve Araştırmalar*. Ankara.
- Turan O. 1971, *Selçuklular Zamanında Türkiye*. İstanbul.
- Uyumaz E. 2003, *Sultan I. Alaeddin Keykubad Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasi Tarihi (1220-1237)*. Ankara.
- Uzunçarşılı İ. H. 1932, *Afyon Karahisar, Sandıklı, Bolvadin, Çay, İsaklı, Manisa, Birgi, Muğla, Milas, Peçin, Denizli, Isparta, Atabey ve Eğirdirdeki Kitabeler*. Ankara.
- Uzunçarşılı İ. H. 1933, "Teke Oğulları". *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi* 1, 95-98.
- Yazıcızâde Ali. 2017, *Tevârih-i Al-i Selçuk*. Haz. A. Bakır. İstanbul.
- Yılmaz L. & Tuzcu K. 2010, *Antalya'da Türk Dönemi Kitabeleri*. Haarlem.

Rus Tüccarlarının Osmanlı Sularında Yaşadığı Zorluklar: Deniz Kazaları Sonrası Gasp ve El Koyma Olayları (1750-1800)

Difficulties Experienced by Russian Merchants in Ottoman Waters: The Cases of Usurpation and Seizure after Maritime Accidents (1750-1800)

Fatih ERTAŞ *

Öz: Osmanlı Devleti ile Rus Çarlığı arasındaki savaşlar ve diplomatik ilişkiler iki ülke arasındaki ticari ilişkileri şekillendirmiştir. Özellikle güç dengelerinin Ruslar lehinde değişmesi ve Osmanlı egemenliğinde bulunan denizlerin Rus ticaret gemilerine açılması, ticari ilişkilere farklı bir boyut kazandırmıştır. 18. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı sularında seyreden Rus tüccar ve gemileri, deniz kazaları sonrası gasp ve el koyma olaylarına maruz kalmıştır. Bu durum, Osmanlı-Rus ticari ilişkilerini olumsuz yönde etkilemiştir. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri'nde bulunan Rusya Ahkâm Defterleri, bu olaylara dair önemli bilgiler sunmaktadır. Defterlerde yer alan ve 18. yüzyılın ikinci yarısında meydana gelen 45 deniz kazasının %40'ında gasp veya el koyma vakası görülmüştür. Osmanlı Devleti, bu tür olayları antlaşmalara aykırı ve haksız bulmuştur. Mağdurların haklarını korumak ve iki devlet arasındaki iyi ilişkileri sürdürmek için gerekli adımları atmıştır. Bu çalışma, deniz kazaları sonrası gasp ve el koyma olaylarını ve Osmanlı Devleti'nin bu olaylara yönelik çözüm arayışlarını incelemektedir. Böylece, Osmanlı-Rus ticari ilişkileri ve denizcilik tarihinin daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunulması amaçlanmıştır.

Abstract: The wars and diplomatic relations between the Ottoman Empire and the Russian Tsardom shaped the commercial relations in between the two states. In particular, the change in the balance of power in favor of the Russians and the opening of the seas under Ottoman rule to Russian merchant ships brought a different dimension to commercial relations. In the second half of the 18th century, Russian merchant shipping sailing in Ottoman waters were subjected to incidents of plunder and seizure in the aftermath of maritime accidents. This situation adversely affected Ottoman-Russian commercial relations. The Russia Ahkâm Defterleri (Registers of Decrees) in the Presidency of the Republic State Archives provide significant information concerning these incidents. Of the 45 maritime accidents occurred in the second half of 18th century recorded in the registers, %40 involved extortion or seizure. The Ottoman State considered such incidents unjust and contrary to treaties. It took the required steps to protect the rights of the victims and to maintain warm relations between the two states. This study examines these incidents of plunder and seizure following maritime accidents and the Ottoman State's approach to resolving the resultant issues. The study is a contribution to a better understanding of Ottoman-Russian commercial relations and maritime history.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı • Rusya • Deniz Ticareti • Deniz Kazaları • Gasp ve El koyma

Keywords: Ottoman • Russia • Maritime Trade • Maritime Accidents • Usurpation and Seizure

* Arş. Gör., Akdeniz Üniversitesi, Akdeniz Uygarlıkları Araştırma Enstitüsü, Akdeniz Yeni ve Yakınçağ Araştırmaları ABD, Antalya. fatihertas@akdeniz.edu.tr
Makale yazarın "Akdeniz'de Rus Ticari Faaliyetleri (1774-1812)" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.
Makale Türü: Araştırma | Geliş Tarihi: 25/02/2024 | Kabul Tarihi: 11/05/2024; Ertaş F. 2024, "Rus Tüccarlarının Osmanlı Sularında Yaşadığı Zorluklar: Deniz Kazaları Sonrası Gasp ve El Koyma Olayları (1750-1800)". *Cedrus* XII, 231-240.

Giriş

Deniz kazaları, Osmanlı denizcilik tarihi çalışmalarında hem askerî hem de ticarî açıdan önemli bir yere sahiptir. Osmanlı denizcilik kayıtları incelendiğinde deniz kazalarının sıkça rastlanan bir durum olduğu ve deniz ticaretinin ve deniz hukukunun önemli bir parçasını oluşturduğu görülmektedir. Osmanlı'nın egemenliği altındaki geniş denizler ve yoğun deniz ticareti, deniz kazalarını Osmanlı denizcilik tarihinin önemli bir parçası haline getirmiştir. Bu konudaki araştırmaları genişletmek ve Rus tüccar ve gemileri için deniz kazalarının etkilerini incelemek, Osmanlı-Rus ticarî ilişkilerinin ve denizcilik tarihinin daha iyi anlaşılmasına önemli bir katkı sağlayacaktır. Türkiye'de deniz kazaları üzerine yapılan çalışmalar genellikle Osmanlı denizciliği ile sınırlıdır¹. Osmanlı-Rus ticarî ilişkileri bağlamında Rus tüccar ve gemileri için büyük bir sorun teşkil eden deniz kazaları ise yeterince araştırılmamıştır.

Devlet Arşivleri Bakanlığı Osmanlı Arşivi'nde bulunan Rusya Ahkâm Defterleri, deniz ticareti ve deniz kazaları hakkında önemli bilgiler sunmaktadır². Bu araştırma, deniz kazalarıyla ilgili hüküm suretlerini inceleyerek bu olaylar sonrası meydana gelen gasp ve el koyma olaylarının Osmanlı yönetimi tarafından nasıl ele alındığını ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Osmanlı-Rus ticarî ilişkilerinde deniz kazalarına ilişkin ilk düzenleme, Küçük Kaynarca Antlaşması'nın on birinci maddesinde yer almıştır³. Maddeye göre, her iki taraf da deniz kazası geçiren gemilere yardım edecek, Osmanlı Devleti, deniz kazalarında Rus tüccar ve ticaret gemilerine Fransa ve İngiltere gibi dost devletlere davrandığı şekilde davranacaktır⁴. Antlaşmadaki hükümlerin yetersiz kaldığı durumlarda ise Fransa ve İngiltere'ye tanınan ayrıcalıklara bakılarak bir karar verilecektir. Osmanlı ve Rusya arasındaki ticarî ilişkilerde deniz kazalarına dair en kapsamlı düzenlemeler, 1783 yılında imzalanan 81 maddelik ticaret anlaşmasının 4., 5. ve 14. maddelerinde yer almıştır⁵.

18. yüzyılın ikinci yarısına ait Rus ahkam defterlerinde deniz kazalarına ilişkin 86 hüküm yer alır⁶.

¹ Meray 1961, 77-92; Sahillioğlu 1964, 13-16; Sawai 2005, 46-50; Özdemir Gümüş 2006, 365-380; 2012, 113-126; (Baskıda); Selçuk & Karaduman 2016, 110-115; Kocaoglu 2019, 186-202; Çırpan 2020, 41-58. Deniz kazaları konusunda Türkiye'deki en ciddi çalışmaları yürüten ve henüz yayın aşamasında olan çalışmasını bana göndererek katkılarını sunan Prof. Dr. Şenay Özdemir Gümüş'e en içten teşekkürlerimi sunarım.

² Bu araştırma kapsamında 84/2, 85/3, 86/4 ve 87/5 numaralı Rusya Ahkâm Defterleri'nden yararlanılmıştır. Bu defterlerin büyük çoğunluğunu yüksek lisans tez çalışmaları kapsamında transkribe edilmiş ve değerlendirilmiştir. Ancak, tezlerin bazılarında ciddi hatalar vardır. Bu konuda bk. Köse 1993; Karakulak 2012; Özkan 2012; Kıyartunç 2013; Marancı 2017.

³ Küçük Kaynarca Antlaşması'nın 11. maddesinde şu ifadeler yer alır: "...seyr-i deryâ esnâsında kazâya dûçâr olan sefâyine tarafeynden vücûdla iânet ve bu güne kazâlar zuhûrunda dost-ı ehabb olan milelin hakkında icrâ olunan muzâheret ile muâvenet olunalar. Kendülerine lâzım olan eşyâ narh-ı câri ile kendülerine aliverile". (*Osmanlı-Rus Antlaşmaları* 2019, 289).

⁴ BOA., A.DVN.DVE.d., 85/3, 47/456. 1780 yılında Kandıra ve 12 Ekim 1781 tarihinde Şile'de meydana gelen deniz kazaları değerlendirilirken, Küçük Kaynarca Antlaşması'nın 11. maddesinin yanı sıra 1675 yılında İngiltere ve 1740 yılında Fransa ile imzalanan antlaşmalardaki deniz kazalarına ilişkin ifadeler de dikkate alınmıştır (BOA., A.DVN.DVE.d., 85/3, 26/283; 27/289; 35/372; 39/393; 42/436).

⁵ Osmanlı-Rus Antlaşmaları 2019, 342-344.

⁶ BOA., A.DVN.DVE.d., 84/2, 51/192; 80/362; 88/434; 90/464; 92/475; 93/482; 102/578; 120/712; 137/792; BOA., A.DVN.DVE.d., 85/3, 4/2; 6/10; 13/115; 26/283; 27/289; 34/367; 35/372; 39/393; 42/436; 44/440; 44/441; 45/445;

Bu hükümlere göre, Osmanlı sularında 45 deniz kazası ve olayının meydana geldiği ve bunların Rus tüccar ve gemilerini etkilediği belirlenmiştir. Bazı olayların çözümü uzun sürdüğü için yetkililere birden fazla hüküm gönderildiği de görülmektedir. Şile ve Sinop kıyıları, Rus tüccar ve gemileri için en tehlikeli bölge olarak öne çıkmaktadır. İstanbul ile Karadeniz'deki Rus limanları arası seyahat eden gemiler, Şile açıklarında 6, Sinop açıklarında ise 5 deniz olayı yaşamışlardır.

Rus Tüccar ve Gemilerinin Osmanlı Sularında Yaşadığı Gasp ve El Koyma Olayları

18. yüzyıl Rusya Ahkâm Defterleri'nde incelenen 45 deniz kazasının 18'i, deniz kazası sonrası meydana gelen gasp ve el koyma gibi olayların çözümüne ilişkindir. Bu 18 kazaya dair 48 adet hüküm yer almaktadır⁷. Bir mesele için birden fazla hüküm gönderilmişse, her hüküm kendisinden önceki hükmü kapsayan bir niteliğe sahiptir. Hükümlerde, Rus tüccarların deniz kazalarından sonra kuratılan mallara el konulduğu, yağmalandığı ve kendilerine iade edilmediğine dair şikâyetler yer almaktadır.

Kazazede gemilerden sahile çıkarılan yük, eşya ve paranın gasp edilmesi ve saklanması durumunda Rus tüccarlar mallarını geri almak için ilk olarak yerel yetkililere başvururlardı. Sorun yerel makamlar tarafından çözülemese konu İstanbul'daki Rus orta elçisine taşınırdı. Ortaelçi, iki devlet arasındaki antlaşma maddesini, kadıdan alınmış olan ilâmı ve geminin taşıdığı malların muhteviyatını gösteren müfredât defterini Osmanlı yönetimine sunarak tüccarların haklarını savunurdu. Osmanlı Devleti, antlaşma şartlarına uymak ve mağdurlara haklarını vermek için gasp edilenler her ne ise ve kimin elinde ise eksiksiz bir şekilde tahsil edilerek sahibine veya yetkiliye teslimini emrederdi. Teslim edilen para ve eşyaların cins ve miktarları tam ve doğru şekilde mûmzâ defterine kaydedilir ve İstanbul'a gönderilirdi. Meselelerin çözüm sürecinde yetkililer, emirlere cevap olarak tahrirat, ilam ve hüccet gibi belgeleri İstanbul'a yollarlardı. Bazen de bu belgelere bölge ahalisinin mahzarları da eklenirdi.

Tahsil ve teslim edilemeyen malların bedelleri karşılanırdı. Mevcut anlaşmazlığı karşılıklı rıza ile ortadan kaldırmak için "bedel-i sulh" adı altında bir borç senedi düzenlenmesine karar verilirdi. Bu senette isimleri yazılı kişiler, belli bir zaman aralığında, gereken meblağı tahsil ederek sahiplerine teslim etmeliydi⁸. Osmanlı yönetimi, senetlere aykırı davranan ve ödemelere karşı çıkanların İstanbul'a

47/456; 51/486; 61/563; 62/566; 65/584; 66/585; 69/627; 82/759; 85/763; 92/852; 92/853; 97/892; 108/990; 109/992; 110/993; 117/1064; 120/1086; 124/1127; 130/1174; 134/1197; 159/1395; 160/1405; 186/1451; BOA., BOA., A.DVN.DVE.d., 86/4, 4/31; 10/65; 14/116; 16/121; 18/148; 19/150; 27/246; 27/247; 27/248; 29/253; 36/296; 43/370; 45/389; 51/420; 102/1265; 112/1435; 124/1544; 127/1563; 133/1590; 140/1619; 149/1659; 150/1662; 163/1713; 170/1736; 174/1747; 175/1750; 183/1781; BOA., A.DVN.DVE.d., 87/5, 12/30; 21/63; 26/81; 58/192; 63/216; 79/280; 90/345; 102/397; 108/423; 123/508; 125/515; 131/556; 133/561; 135/565; 144/590. Ayrıca *Cevdet Tasnifi* içerisinde yer alan bazı belgeler, Rus ahkâm defterlerindeki verileri desteklemektedir. Bu belgelerden bazıları şunlardır: BOA., C.BH. 272/12541; BOA., C.HR. 7/340; BOA., C.HR. 61/3025; BOA., C.HR. 110/5490; BOA., C.HR. 124/6196; BOA., C.HR. 138/6851; BOA., C.HR. 140/6958; BOA., C.ZB. 79/3924.

⁷ BOA., A.DVN.DVE.d., 84/2, 88/434; 90/464; 92/475; 93/482; BOA., A.DVN.DVE.d., 85/3, 6/10; 13/115; 26/283; 27/289; 35/372; 39/393; 42/436; 44/440; 44/441; 45/445; 51/486; 62/566; 65/584; 82/759; 85/763; 92/852; 97/892; 109/992; 110/993; 117/1064; 124/1127; 130/1174; 134/1197; 159/1395; 160/1405; BOA., A.DVN.DVE.d., 86/4, 4/31; 10/65; 14/116; 16/121; 18/148; 19/150; 27/246; 27/247; 27/248; 29/253; 112/1435; 140/1619; 170/1736; 174/1747; 183/1781; BOA., A.DVN.DVE.d., 87/5, 90/345; 102/397; 108/423; 123/508; 133/561; 144/590.

⁸ Senette isimleri yazılı olan kişilerden tahsil edilen meblağ, mağdur olan tacire verilmek üzere İstanbul'daki Rus

gönderilmesini emrederdi. Bu nedenle senetlerde sabit ve hükmolunan her ne ise, hiçbir karşı koyma olmaksızın tamamen sahiplerine teslim edilmesine büyük önem verilirdi⁹.

Deniz kazalarında el koyma ve yağmalama gibi durumlar yaşandığında, Osmanlı Devleti sorunun çözümüne kadar yetkililere birden fazla emir gönderebilirdi. Bu emirlere göre yetkililer; hiçbir şeyi saklamamalı, mazeretlere kulak asmamalı, göz yumma, gevşeklik, hatır gönül işi yapma, vakit geçirme ve suçluları himaye etme gibi tutumlardan kaçınmalı, emirlerin yerine getirilmesi konusunda gayretli ve disiplinli olmalı, soruşturma esnasında suçluların kimliklerine yönelik iddiaları her türlü şüphe-den uzak bir şekilde araştırmalı ve sonuçları sağlıklı bir şekilde İstanbul'a rapor etmeliydiler. Suçlular her kim olursa olsun, yetkililer tarafından araştırılıp gereken ceza ve uzaklaştırma uygulanmalıydı. Gerekli cezalandırmanın yapılamaması durumunda, suçluların isim ve fiziksel özellikleriyle birlikte cezalandırılmak üzere hızlı bir şekilde İstanbul'a gönderilmesi emredilirdi. Ayrıca yetkililere deniz kazaları sonucunda Rus tacirlerden antlaşma maddelerine aykırı vergi talep etmemeleri sık sık tembih olunurdu. Bu durum üzerinde durulan önemli bir meseleydi, çünkü kazalar sonucunda yaşanan gasp ve el koyma gibi olaylar, kimi zaman bölge yetkilileri tarafından vergi adı altında yapılıyordu.

Yağmalama olaylarında suçlananlar genellikle kazaların gerçekleştiği bölgede yaşayan halk ve idarecilerdi. Gemi ve mal sahipleri için talihsizlik olan deniz kazaları, olayın gerçekleştiği bölgede yaşayanlar için bir kazanç fırsatı yaratabilmekteydi¹⁰. İstanbul Boğazı'nın Karadeniz girişine yakın evlerin, kazazede gemilerin kalıntılarından inşa edildiğine dair söylentiler vardı. Hatta bazıları, bu evleri inşa edenlerin, yanıtıcı ateşler yakarak gemileri karaya oturttuğunu ve parçalanmasını sağladığını iddia etmekteydi¹¹. Boğaz'ın tehlikeli suları ve kayalık kıyı şeridi, tarih boyunca birçok gemi kazasına neden olmuştur. Bu kazalardan geriye kalan gemi kalıntılarının, kıyıdaki evlerin yapımında kullanılmış olması oldukça olasıdır. Yanıtıcı ateşler yakarak gemileri karaya oturtma eyleminin ise, kasıtlı bir sabotaj mı yoksa denizcilik bilgisizliği mi olduğu net değildir.

Yerel halk ve yöneticiler, deniz kazalarında denize dağılan veya karaya çıkartılan her şeye el koyabiliyorlardı. Bu yağmalamalar bazen gizlice, bazen de alenen, büyük silahlı gruplar tarafından kazazedeleri tehdit ederek gerçekleştiriliyordu. Özellikle bölgedeki yetkililer yağmalamalarda önemli rol oynuyor, suça göz yumuyor ve hatta halkla iş birliği yapabiliyordu. Kazazedeler, üst üste farklı gruplar tarafından birbiri ardına yağmalanabiliyordu¹². Bu durum, sorunu daha da karmaşık hale getiriyordu. Bu nedenle, saklanan ve zorla alınan paraların ve malların sahiplerine iadesi ve suçluların

ortaelçisine gönderilirdi. Yürürlük gereğince teslim edilen tutar karşılığında elçiden tahvil alınarak Divan-ı Hümayun arşivine kaydedilirdi. Borcun tamamı ödenmemişse, kalan ödemenin de en kısa zamanda gerçekleşmesi istenirdi (BOA., A.DVN.DVE.d., 86/4, 16/121).

⁹ İslâm hukuku çerçevesinde gasp edilen mal mevcutsa, gaspçı tarafından mağdura iade edilirdi. Mal zayi olmuşsa, gaspçı tarafından tazmin edilmesi zorunluydu. Hiçbir sebep gaspçiyi tazmin borcundan kurtaramazdı (Karaaslan 2009, 175).

¹⁰ Özdemir Gümüş, 2012, 124.

¹¹ Chardin 2014, 95; Faroqhi 2000, 125.

¹² 1781 yılının sonlarında, Rus tüccarların hizmetinde olan ve en az 45 bin kuruşluk yük taşıyan iki Rus ticaret gemisi Kerson'dan İstanbul'a seyir halindeyken Ağva'ya bağlı Boğaz iskelesinde karaya oturmuştur. Kazaya uğrayan bu gemiler, üst üste üç kere üç farklı grup tarafından gasp edilmiştir. İlk gelen grup, gemiye gece vakti girerek sermaye sandığını çalmıştır. Sonraki ikinci grup gemiden birtakım eşyaları gasp etmiştir. En son üçüncü grup ise subaşı Hasan önderliğinde ikinci gruptan geriye kalan malları yağmalamıştır (BOA., A.DVN.DVE.d., 85/3,

ortaya çıkarılması genellikle kolay olmuyordu.

Aralık 1780'de bir Rus tacir, Kerson'dan İstanbul'a çeşitli ürünler taşımak için Mihal adında bir reisin gemisini kiralamış, yolculuk sırasında şiddetli hava nedeniyle gemi Kandıra nahiyesi önünde karaya oturmuştur. Kazadan kurtarılan ve gemideki müfredat defterine göre 5.813 kuruş 32 akçe değerinde çeşitli mal karaya çıkarılmıştır¹³. Gece yarısı bölge ahalisinden 70 kişi gizlice gelerek tacir ve yanındakileri hayatlarıyla tehdit ederek bu malların büyük bir kısmını yağmalamıştır. Yağmadan geriye kalanları bir kayığa yükleyen tacir İstanbul'a gitmek üzereyken bu sefer de silahlı bir grup, vergi talebiyle taciri zorla alıkoymuş ve tacirin, herhangi bir parası olmadığından, ilk yağmadan arta kalan mallarına da bu grup tarafından el koyulmuştur¹⁴.

8 Kasım 1782'de iki Rus tacir, Rus bandıralı bir ticaret gemisiyle 46.970 kuruşluk yükünü İstanbul'dan Kerson İskelesi'ne götürmek üzere yola çıkmıştır. Yolculuğun ikinci günü çıkan bir fırtına sebebiyle Tuna Boğazı yakınında gemi karaya vurmuştur. Kazada kaptan, yazıcı, kılavuz ve iki mürettebat hayatını kaybetmiştir. Geminin yükü denize dağılmış, Ağnad Kazaklarının yardımıyla 46.970 kuruşluk maldan sadece 9.679 kuruşluk mal kurtarılabilmektedir. Kazaklar kurtarılan malları bedelsiz vermek istememeleri üzerine Osmanlı yönetimi, meselenin çözümü için bir mübaşir (Mehmet Çavuş) görevlendirmiştir. Mübaşir, Rus tacirler ile birlikte olay yerine giderek Kazaklar tarafından kurtarılan 9.679 kuruşluk malın bedelsiz olarak Rus tacirlere teslimini sağlamıştır. Ayrıca Kazakların denizden 1.170 kuruşluk değerinde dokuz fıçı yağ kurtardığı ve gizlediği de ortaya çıkmıştır. Başlatılan soruşturma sonucu yağ fıçılarının sahiplerine iadesi sağlanmıştır. Böylece Rus tacirler 46.970 kuruşluk maldan 10.849 kuruşluk malı kurtarmıştır. Yine de 36.121 kuruşluk bir zarar söz konusudur. Nitekim Rus tacirler, Kazakların teslim ettiklerinin dışında ellerinde bol miktarda yağmalanmış mal olduğunu ve bunları Eflak, Boğdan ve Leh'de sattıkları iddiasında bulunmuşlardır. Bu iddiayı ispatlamak için birkaç adamı o bölgelere yollamışlar, ancak iddia hukuken ispatlanamamış, çare olarak tekrar ortaelçiye başvurulmuştur. Elçinin Osmanlı Devleti'nden ricası üzerine tekrar bir inceleme başlatılmış ve Kazakların suçu işledikleri ortaya çıkmıştır. Mahkemece Kazakların Rus tacirlere 25 kese akçe vermesi kararlaştırılmış. Osmanlı yönetimi, bölge yetkililerine bu infazı bir an önce yerine getirmelerini, meblağın gerekirse Kazaklardan zorla tahsil edilmesini ve tacirlere kısa zamanda noksanz olarak verilmesini emretmiştir¹⁵. Bu meselenin çözümü dört sene sürmüş, bu süreçte bölgedeki yetkililere on dört hüküm gönderilmiştir¹⁶.

1786 Aralık ayında Kefe limanında üç Rus tacir, Amasra'daki ortaklarına göndermek üzere 200, 240 ve 400 altın içeren 3 surreyi bir kişiye emanet ederek Ünyeli Osman reisin gemisiyle göndermiştir. Dolu bir çuval ve mühürlü surrelerle Kefe'den Amasra'ya doğru yola çıktığı bilinen gemi, bilinmeyen bir sebepten dolayı Sinop'un Çobanlar mevkiinde karaya vurmuştur. Sinop gümrükçüsü Hasan ve subaşı Süleyman olay mahalline giderek geminin taşıdığı çuval ve surrelere el koymuştur.

39/393; 44/440; 45/445; 51/486).

¹³ Kazazede gemiden karaya çıkarılan yükler şunlardır: 210 pud don yağı, 875 pud yapağı, 124 adet gön, 15 pud canavar kılı, 6 bin adet sincap, 24 tulum sincap kürkü, 106 zirâ' sofra bezi ve 4 pud ile diğer mallar.

¹⁴ BOA., A.DVN.DVE.d., 85/3, 26/283; 27/289.

¹⁵ BOA., A.DVN.DVE.d., 109/992; 124/1127; 130/1174; 134/1197; 159/1395; BOA., A.DVN.DVE.d., 86/4, 10/65; 16/121; 29/253; BOA., C.BH. 272/12541.

¹⁶ BOA., A.DVN.DVE.d., 85/3, 62/566; 65/584; 82/759; 85/763; 92/852; 97/892; 109/992; 124/1127; 130/1174; 134/1197; 159/1395; BOA., A.DVN.DVE.d., 86/4, 10/65; 16/121; 29/253; BOA., C.BH. 272/12541.

Kazada surrelerin emanet edildiği yolcu da boğularak hayatını kaybetmesi üzerine, bu durumu haber alan Kefe'deki tacirler, Kefe gümrükçüsünden aldıkları bir mektupla Sinop'a bir vekil göndermişlerdir. Sinop'a varan bu vekil, kaybolan üç surrenin teslimini gümrükçü ve subaşından istemiştir. Fakat gümrükçü ve subaşı, zimmethatlarındaki surreleri inkâr edip teslim etmeye yanaşmamışlardır. Bu olayın çözümü, araya 1787-1792 Osmanlı-Rus Savaşı'nın girmesi nedeniyle dokuz yıl sürmüştür¹⁷.

1797 yılında Rus reayasından Nikolo Yorgaki adlı bir tüccar, Parre (Paros) Adası'ndan bir zimmî reisinin kayığına binerek büyük bir sandık içinde 3.819 kuruş değerinde mal ve eşyayla İstanbul'a gitmek üzere yola çıkmıştır. Kayık, seyir halindeyken nedeni belirtilmeyen bir sebeple Çeşme yakınlarındaki Goni (Eşek Adası)'de karaya vurmuştur. Karaya vuran kayığın taşıdığı ve kayığa halat ve demir çemberle bağlanmış olan sandık keserle açılmış ve içindekiler bazı kişiler tarafından alınmıştır. Bunun üzerine Yorgaki, Çeşme zabiti Ahmet Efendi'nin yanına giderek durumu anlatmış ve yardım istemiştir. Ancak Ahmet Efendi gerekli araştırma ve soruşturmaları yapmak yerine Yorgaki'yi tehdit ederek azarlamıştır. Hatta tekne kaptanı ve mürettebatının verdiği şahadet kâğıdında bu olayın arkasında zabıt Ahmet Efendi'nin olduğu iddia edilmiştir. Rusya'nın İstanbul ortaelçisi Basili Tamara, sorunun çözülmesi için Osmanlı Devleti'ne başvurmuştur. Yapılan araştırma ve soruşturma sonucunda belde halkının verdiği ifadeye göre bu olayın arkasında; Çeşme zabiti Ahmet Efendi ve onun bölükbaşı olan oğlu Mustafa'nın olduğu anlaşılmıştır¹⁸.

Osmanlı Devleti, yağma olaylarının çözümünde yetkililerin de işin içinde olabilme ihtimalini göz önünde bulundurarak, İstanbul'dan çavuş ve mübaşir gibi devlet adına yetkili görevliler gönderirdi. Bu görevliler olay mahalline vardıklarında inceleme ve soruşturma başlatarak meseleleri her türlü şüpheden uzak bir şekilde çözmeyi amaçlardı. Bu yetkililere, olay mahalline giderken kimi zaman Rus tüccarlar da eşlik ederdi. Ayrıca ortaelçi, durumun takibini yapmak için olay mahalline yazıcı ve yasakçı gibi kişileri de gönderebilirdi. Bazı yağmalama olaylarında ise meselelerin çözümü Babiali tarafından malikâne sahiplerine bırakılırdı¹⁹.

Eylül 1781'in sonlarında dört Rus tacir tarafından kiralanmış üç direkli bir ticaret gemisi, Kerson'dan İstanbul'a doğru seyrederken fırtınaya yakalanarak yelkenlerini kaybetmiş ve birkaç gün denizde sürüklendikten sonra 12 Ekim günü öğle vakti Şile yakınlarına demir atmıştır. Burada yardım beklerken gece saat 3'te rüzgârın şiddetlenmesiyle demiri kopmuş olan gemi kıyıya vurarak parçalanmıştır. Kazadan kurtulan yük mürettebat tarafından sahile çıkarılmış ve Şile yetkililerine durum bildirilerek güvenlik için görevli talep edilmiştir. Ancak gelen subaşı Hasan ve 40'tan fazla adamı, kurtulan tüm yükü ve parayı gasp etmiştir. Osmanlı yönetimi, bu gasp olayının ardından, işbirlikçi olduğu gerekçesiyle Şile naibi Mustafa Efendi'yi görevden almış ve yerine Hâfız Mehmet Sadık Efendi'yi naip olarak tayin etmiştir. Ayrıca mübaşir Hasan'ı meselenin çözümü için olay mahalline göndermiştir. Öte taraftan, iki Rus tacir, yanlarında Rus elçisi tarafından görevlendirilen yazıcıyla birlikte olay mahalline gitmişlerdir. Olayın çözümü ise; suçluların gasp ettikleri malları aralarında bölüşürken bir çocuk tarafından görülmeleri sayesinde mümkün olabilmıştır. Çocuğa gördüklerini anlatmaması için para verilmiş, ancak çocuk parayı eve annesine götürdüğünde olay anlaşılmıştır. Gasp edilen malların paylaşımında bir suçlunun payını eksik alması üzerine diğerlerini ihbar etmesiyle de, suçlular net bir şekilde tespit edilmiştir. Daha önce sorguya çekilen ve olaylarla ilgileri olmadığına

¹⁷ BOA., A.DVN.DVE.d., 86/4, 27/247; 27/248; 112/1435; 140/1619.

¹⁸ BOA., A.DVN.DVE.d., 87/5, 108/423; 144/590.

¹⁹ BOA., A.DVN.DVE.d., 84/2, 90/464; 92/475; 93/482.

yemin eden kişilerin evlerinde aramalar başlatılmıştır. Yeni naip, ahali, zabitan ve iş erlerinin aramaları sonucu gasp edilen malların bir bölümü ortaya çıkarılmıştır. Tahsil edilemeyen para ve eşyalar için “bedel i sulh” uygulanmıştır. Bölge yetkililerinden eski naip Mustafa Efendi'nin evinde subaşıyla aralarında taksim ettikleri Macar altınları bulunmuştur²⁰.

Yağmalama olaylarına yalnızca batan, kıyıya vuran veya hasar almış olan gemiler kurban gitmezdi. Kimi zaman elverişsiz hava koşulları nedeniyle uygun bir limana demirlemek zorunda kalan tüccar gemileri de yağmalanma tehdidiyle karşı karşıya kalırdı. Bu gibi durumlarda, denizde dağılmış veya karaya çıkarılmış herhangi bir mal olmasa bile, bölge eşrafı, eşkıyalar ve izbandidler (Rum deniz haydutları) tarafından demirlemiş gemilere saldırılar düzenlenir, gemiler yağmalanırlar ve mürettebat esir alınabilirdi.

Söz gelimi 1786 yılında Rusya'dan Trabzon'a buğday taşıyan bir gemi, hava muhalefeti nedeniyle Tirebolu'ya uğramak zorunda kalmıştır. Gemide bulunan Rus kaptan, hava şartlarının düzelmesini beklerken Kuğuoğlu (Kuğuzade) Süleyman, kardeşi Hüseyin ve oğlu Emin, birkaç adamıyla birlikte sandallar vasıtasıyla gemiye zorla girerek, buğdayın yanı sıra tüm eşya ve edevatı gasp etmiştir. Karaya çıkan Rus kaptan, durumu o esnada Tirebolu'da bulunan Erzurum Valisi Kapıcıbaşı Battal Hüseyin Paşa'ya ihbar etmiştir. Paşa'dan aldığı bir buyuruldu ve bir görevliyle birlikte elebaşı Kuğuoğlu Süleyman'a giden kaptan, Hüseyin Paşa'nın Erzurum'a geri dönmesi üzerine hoş karşılanmamıştır. Bunun üzerine Rus kaptan ortaelçi vasıtasıyla Osmanlı yönetimine başvurmuş, Osmanlı Devleti de bölge yetkililerine emirler yazmıştır. Buna karşın, Erzurum Valisi ve Canik Muhassılı Vezir Seyyid Hüseyin Paşa tarafından bir tahrirat gönderilmiştir. Tahriratta Tirebolu ve Giresun kadılarının ilâmı ve Tirebolu ahalisinin mahzarları da bulunmaktadır. Bu belgelere göre gemiyi gasp edenin Kuğuoğlu Süleyman değil, Dizdaroğlu Hüseyin ve avanesi olduğu iddia edilmiştir. Babıali, Kuğuoğlu, Dizdaroğlu veya her kim olursa olsun gaspı gerçekleştirenlerin araştırılıp ortaya çıkarılmasını, gasp edilmiş eşyanın gasp edenlerden tahsil edilerek sahibine teslim edilmesini emretmiştir²¹.

Deniz kazalarında gemilerin karaya vurduğu veya uğramak zorunda kaldığı bölgeler kritik öneme sahiptir. Kazazedelerin olay sonrası yardım taleplerine karşılık verebilecek yetkililere ve şahıslara ulaşabilmesi meselelerin çözüm sürecinin temelini oluşturur. Kazazedelerden veya olay şahitlerinden herhangi birinin yetkililere ulaşamaması veya ulaşmasının engellenmesi durumunda olayların çözümü mümkün olmayabilir. Haber alınamayan gemiler ve mürettebat merkeze uzak kıyı bölgelerinde yağmalanmış ve esir alınmış olabilir. Bu durumda, ayrılış ve varış limanları arasında gemilerin ortadan kaybolması ve uzun süre gemilerden ve içindekilerden haber alınamaması söz konusudur.

1782 yılında Rus bir tüccar gemisi, İstanbul'dan Kerson iskelesine giderken ortadan kaybolmuştur. Beşi Rus tacir olmak üzere otuz kişinin bulunduğu gemiden iki sene boyunca haber alınamamıştır. 1784 yılında Ejderhan (Astrahan) ve Taygan tarafından İstanbul'a gelen iki tacir, Faş-Batum arasında Soğuçak adlı yerde bir gece bir geminin parçalandığını ve bölgedeki Mengel (Megrel) Lazlarının

²⁰ BOA., A.DVN.DVE.d., 85/3, 35/372; 39/393; 42/436; 44/441.

²¹ BOA., A.DVN.DVE.d., 85/3, 160/1405; BOA., A.DVN.DVE.d., 86/4, 4/31; 14/116; 18/148; C. ZB. 79-3924. Kuğuoğlu (Gogozâde) Süleyman bu emirlerden 2 ay sonra Osmanlı Devleti tarafından Mirmiran rütbesi ile Anapa ve havalisi muhafazası görevine getirilmiştir (Bay 2007, 330). Ardından 4-5 sene sonra Trabzon valisi olmuştur (Mehmed Süreyya 1996, 1549). Kuğuzade Süleyman, 8,5 ay gibi kısa bir süre bu görevde kalarak 19 Mayıs 1794 vefat etmiştir (Yürük 2015, 108-110). Dizdarzâdeler ise Kuğuzadeler gibi Giresun'un köklü ayanlarından olmakla birlikte zorbalıklarıyla ünlüdürler (Bay 2007, 10, 86, 104, 128, 156, 317).

gemiden kalanları yağmalayıp el koyduklarını, kişileri de esir aldıklarını Rus ortaelçisine anlatmışlardır. Bu ihbar üzerine Rus ortaelçisi Osmanlı Devleti'ne başvurmuştur. Osmanlı Devleti de Faş muhafızı vezir Halil Paşa'ya ve Batum muhafzasına memur Mehmet'e meselenin araştırılmasını, esirlerin tek bir kişi bile kalmayacak şekilde kurtarılmasını ve ortaelçiye teslim edilmek üzere İstanbul'a gönderilmesini emretmiştir²².

Kimi zaman Rus tüccarlarının fırtına sebebiyle gemilerinden koparak kıyıya vuran sandallarına, yetkililer tarafından "denizde bulunanlar devlete aittir" diyerek el konuluyordu²³. Ayrıca yetkililer bazen deniz kazalarında ölen kişilerin mallarını da sahiplenebiliyordu. Aralık 1776 tarihli bir hükümden öğrenildiğine göre; Rus bandıralı bir gemi, İstanbul'a giderken Terkos mevkiinde fırtınaya yakalanmış ve parçalanarak kazaya uğramıştır. Kazada 14 kişi boğularak hayatını kaybetmiş, gemi kaptanı ve birkaç mürettebat ise kurtulmayı başarmıştır. Kazadan sonra gemide bulunan emtia ve eşya karaya çıkarılmış, fakat Terkos voyvodası, bu malların ölen kişilere ait olduğunu iddia ederek el koymuştur²⁴. Gemi kazalarında kurtarılan malların sahiplerinin ölmesi durumunda, malların varislerine verilmesi için koruma altına alınması gerekirdi²⁵.

Gemi kazalarında denize dağılan, karaya vuran veya karaya çıkartılan malların ne kadarının kurtarıldığı, sahibine verildiği veya ne kadarının gizlendiği ya da el konulduğu her zaman denetlenemezdi. Müfredat defterlerine bakılarak geminin neyi ne kadar taşıdığına tespiti yapılsa da suçlanmaların ne kadar yağma yaptığını tespit etmek güç olabilirdi. Kimi zaman Ruslar bu durumu kendi çıkarlarına yönelik kullanıyor, batıkta olan ürünler için çalıntı süsü veriyor ve hak iddiasında bulunuyorlardı. Bu da gasp ve el koyma hadiselerinin çözümünü zorlaştırıyordu.

Sonuç

Osmanlı-Rus ilişkilerinde dönüm noktası sayılan 18. yüzyılın en önemli olaylarından biri 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı'dır. Savaşın ardından imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması ve 1783 Ticaret Antlaşması ile Ruslar, Osmanlı Devleti'nde ayrıcalıklı bir statü elde etmiştir. Ruslar bu antlaşmalar ile Osmanlı topraklarında sadece rahatlıkla ticaret yapma imkânı elde etmemiş, aynı zamanda deniz kazalarına maruz kalan tüccarları için de özel statüler kazanmıştır. Bu statüye göre Osmanlılar, deniz kazalarında Rus tüccar ve gemilerine Fransa ve İngiltere'yle eşit muamele yapacaktır. Rus tüccarların bu kazanımları, Osmanlılar ile Ruslar arasındaki diplomatik ilişkilerle doğrudan bağlantılıdır. İki devlet arasındaki antlaşmalar, deniz kazalarından sonra yaşanan sorunların çözümünde önemli bir rol oynamıştır. Osmanlı Devleti, deniz kazalarında Rus tüccar ve gemilerine yardım etmeyi taahhüt etmiştir.

Osmanlılar, deniz kazalarının ardından ortaya çıkan meseleleri büyük bir titizlikle ele almıştır. Kazanın büyüklüğü veya taşıdığı yükün tonajı fark etmeksizin, her olayda yetkilileri sorunun çözümü için seferber etmiştir. Hatta İstanbul'dan, devlet adına meseleyi çözmekle görevli mübaşirler olay mahalline gönderilmiştir. Deniz kazalarıyla ilgili olarak yetkililere gönderilen hükümler sonucu olaylar çözüme kavuşturulmamışsa, o kazayla ilgili yeni hükümler gönderilmiştir. Deniz kazalarının gerçekleştiği bölge halkına ve mahalli yetkililere, iki devlet arasında herhangi bir sorun teşkil edecek hareketlerden kaçınmaları tembihlenmiştir. Osmanlı yönetiminin bu tavrında antlaşmalara bağlı

²² BOA., A.DVN.DVE.d., 85/3, 110/993.

²³ "...deryada bulunan eşyâ cânib-i miriye aittir", bk. BOA., A.DVN.DVE.d., 87/5, 90/345; 133/561.

²⁴ BOA., A.DVN.DVE.d., 85/3, 6/10; 13/115; BOA., C.HR.61.3025.1.

²⁵ Özdemir Gümüş 2012, 117.

kalmak istemesi kadar Rusya ile olan diplomatik ilişkilerin bozulmasını istememesi de önemli bir etkidir. Zira pek çok vakada Rus elçiliği devreye girmiştir.

Kazazede gemilerden denize dağılan veya sahile çıkartılan yükün, eşyanın ve paranın gasp edilmesi ve sonrasında saklanması birçok açıdan önemli bir sorundur. Bu durum, sadece maddi kayıplara yol açmakla kalmaz, aynı zamanda deniz ticaretinin güvenliğini de tehdit eder. Osmanlı sularında Rus tüccar ve gemilerinin deniz kazalarına karşı oldukça savunmasız olduğu görülür. Bu durum, Karadeniz'in zorlu koşulları, Rus kaptanların yetersizliği ve yağmalama gibi olaylardan kaynaklanmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA

- Bay A. 2007, *Trabzon Eyaletinde Müttegallibe Hareketleri ve Ayanlık (1750-1850)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi. Erzurum.
- Chardin J. 2014, *Chardin Seyahatnamesi*. Çev. A. Meral. İstanbul.
- Çırpan M. 2020, "Osmanlı Devleti'nde Gemi Tipleri ve Gemi Kazaları İle İlgili Değerlendirmeler". *GİDB Dergi* 19, 41-58.
- Faroqhi S 2000, *Osmanlı'da Kent ve Kentliler*. Çev. N. Kalaycıoğlu. İstanbul.
- Karaaslan M. A. 2009, *İslam Deniz Ticaret Hukukunda Hukukî Sorumluluk*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi. Isparta.
- Karakulak M. 2012, *87/5 Numaralı Rusya Ahkam Defterinin Transkripsiyon ve İncelenmesi* (S. 95-195). Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ordu Üniversitesi. Ordu.
- Kıyartunç M. 2013, *85/3 Numaralı Rusya Ahkam Defteri'nin Değerlendirme ve Transkripsiyonu*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Celal Bayar Üniversitesi. Aydın.
- Kocaoğlu B. 2019, "Osmanlı Devleti'nde Gemi Kazaları ve Devletin Kazalara Müdahale Usulleri (1763-1856)". *Tarih ve Gelecek Dergisi* 5/2, 186-202.
- Köse O. 1993, *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-Rus Münâsebetleri (1722-1776 Tarihli Rusya Ahkâm Defteri'ne Göre)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi. Samsun.
- Marancı A. 2017, *86/4 Numaralı Rusya Ahkam Defterinin Transkripsiyon ve İncelenmesi* (S. 1-95). Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırklareli Üniversitesi. Kırklareli.
- Mehmed Süreyya 1996, *Sicill-i Osmani*. Cilt V. İstanbul.
- Meray S. L. 1961, "Bazı Türk Andlaşmalarında Denizde Dostluk, Selamlaşma, Kazaya Uğramış Gemilere Yardımla İlgili Hükümler". *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 16/2, 77-92.
- Osmanlı-Rus Antlaşmaları 1700-1834*. 2019, Devlet Arşivleri Başkanlığı. İstanbul.
- Özdemir Gümüş Ş. (Baskıda), "Gemilerin Kaza Yaptığı Mevkilerin Belirlenmesinde Osmanlı Belgelerinin Kullanımı Üzerine Bir Değerlendirme". *Osmanlı Denizcilik Tarihini Yazmak: Sorun-Kaynak-Yöntem Atölye Çalışması* 28-29 Nisan 2014.
- Özdemir Gümüş Ş. 2006, "Osmanlı Denizciliğinde Gemi Kazaları ve Dalışlar". *OTAM* 19, 365-380.
- Özdemir Gümüş Ş. 2013, "Osmanlı Deniz Ticaretinde Hukuki Bir Sorun: Kaza Yapan Geminin Malları". *Folklor/Edebiyat* 18/71, 113-126.
- Özkan M. 2012, *87/5 Numaralı Rusya Ahkam Defterinin Transkripsiyon ve İncelenmesi* (S. 1-95). Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ordu Üniversitesi. Ordu.
- Sahillioğlu H. 1964, "Bolu, Amasra Önünde Bir Deniz Kazası ve Ticaret Tarihi Kaynağı Olarak Deniz Kazaları". *Çele* 17, 13-16.
- Sawai K. 2005, "Amasra'da 1586 Tarihli Deniz Kazası". *Toplumsal Tarih* 139, 46-50.
- Selçuk D. & Karaduman G. 2016, "İstanbul Ahkâm Defterlerine Göre Gemi Kazaları (1742-1779)". *VIII. Türk Deniz Ticareti Tarihi Sempozyumu Bildiri Kitabı* 27-28 Mayıs 2016, İstanbul. 110-115.

Arşiv Belgeleri

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivi Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, C.BH. 272/12541	BOA, C.HR. 138/6851	BOA, A.DVN.DVE.d. 85/3
BOA, C.HR. 7/340	BOA, C.HR. 140/6958	BOA, A.DVN.DVE.d. 86/4
BOA, C.HR. 61/3025	BOA, C.ZB. 79/3924	BOA, A.DVN.DVE.d. 87/5
BOA, C.HR. 110/5490	BOA, A.DVN.DVE.d. 83/1	
BOA, C.HR. 124/6196	BOA, A.DVN.DVE.d. 84/2	

Milli Şef Dönemi Hükümetlerinde Ali Fuat Cebesoy'un Nafia (Bayındırlık) ve Münakalat (Ulaştırma) Bakanlıkları

Ali Fuat Cebesoy's Ministries of Public Works and Transportation in the National Chief Period Governments

Birgül BOZKURT *

Öz: Bu çalışmada, Ali Fuat Cebesoy'un Türk siyasi yaşamı içinde özellikle Milli Şef döneminde bakanlık faaliyetlerine odaklanılmaktadır. Cebesoy, Milli Mücadelenin önder kadrosu içinde yer almış başarılı bir komutan, Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) ile Sovyetler Birliği arasında ilişkilerin yürütülmesinde rol almış bir diplomattır. Cumhuriyetin ilanının ardından önder kadronun siyaseten yol ayrımı sürecinde Terakkiperver Cumhuriyet Halk Partisi'nin kurucuları arasında yer almıştır. Parti'nin kapatılmasıyla siyasi yaşama ara vermiştir. 1933 yılında Konya milletvekili seçilmesiyle siyasi yaşama geri dönen Cebesoy, Atatürk'ün ölümünün ardından İsmet İnönü'nün Türkiye'nin ikinci Cumhurbaşkanı ve "Milli Şef" ilan edildiği dönemde bakanlık görevlerine getirilmiştir. Ali Fuat Cebesoy, 3 Nisan 1939 ile 9 Mart 1943 tarihleri arasında Nafia (Bayındırlık) Vekilliği, 9 Mart 1943 ile 7 Ağustos 1946 yılları arasında Münakalat (Ulaştırma) Vekilliği yapmıştır. Ülke içi siyasetin dinamiklerini de belirleyen, II. Dünya Savaşı yıllarını kapsayan dönem, son derece kritik bir tarihsel evreyi içermektedir. Dolayısıyla çalışmada, ülkenin kalkınma faaliyetlerinde önemli bir rol üstlenmiş olan bayındırlık ve ulaştırma politikaları ve uygulamaları, arşiv kaynakları, TBMM tutanakları, dönemin basını ve hatıratlar ışığında değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ali Fuat Cebesoy • Nafia (Bayındırlık) Vekâleti • Münakalat (Ulaştırma) Vekâleti • Milli Şef Dönemi • II. Dünya Savaşı

Abstract: This study focuses on Ali Fuat Cebesoy's ministerial activities in Turkish political life, especially during the National Chief period. Cebesoy was a successful commander who was among the leading staff officers in the War of Independence and a diplomat who took part in the management of relations between the Turkish Grand National Assembly (TBMM) and the Soviet Union. After the proclamation of the Republic, he was among the founders of the Terakkiperver Republican People's Party, during the political parting process of the leading cadre. He took a break from political life after the party was closed. Cebesoy, who returned to political life by being elected as a member of parliament from Konya in 1933, was appointed to ministerial duties during the period when İsmet İnönü was declared the second President of Turkey and the "National Chief" following the death of Atatürk. Ali Fuat Cebesoy served as Deputy of Public Works between 3 April 1939 and 9 March 1943, and as Deputy of Transport between 9 March 1943 and 7 August 1946. The period covering the Second World War, which also determined the dynamics of domestic politics, included an extremely critical historical phase. Therefore, in this study, public works and transportation policies and practices, which played an important role in the development activities of the country, are evaluated from archival sources, TBMM minutes, the press of the period and autobiographies.

Keywords: Ali Fuat Cebesoy • Ministries of Public Works • Ministries of Transport • National Chief Period • World War II

* Doç. Dr., Mersin Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Mersin. 0000-0001-6433-8420
birgul.bozkurt@mersin.edu.tr

Makale Türü: Araştırma | Geliş Tarihi: 07/03/2024 | Kabul Tarihi: 03/05/2024; Bozkurt B. 2024, "Milli Şef Dönemi Hükümetlerinde Ali Fuat Cebesoy'un Nafia (Bayındırlık) ve Münakalat (Ulaştırma) Bakanlıkları". *Cedrus XII*, 241-260.

Giriş

Atatürk'ün ölümü üzerine bir iktidar boşluğunun oluşmaması için 10 Kasım 1938 akşamı Celal Bayar başkanlığında Bakanlar Kurulu toplanmış ve Anayasa gereği TBMM, 11 Kasım 1938 günü yeni Cumhurbaşkanını belirlemek üzere toplantıya davet edilmiştir. Genel kuruldan önce yapılan Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) Meclis Grubu toplantısında aday olarak belirlenen İsmet İnönü, TBMM'de oybirliğiyle Türkiye'nin ikinci Cumhurbaşkanı seçilmiştir. Cumhurbaşkanlığındaki değişiklik nedeniyle kabinesinin istifasını veren Başbakan Celal Bayar, İnönü tarafından yeni hükümeti kurmakla görevlendirilmiştir. Onun kurduğu ve İnönü'nün de onayladığı yeni kabinede kimi bakanlıklarda yapılan değişiklikler, Atatürk'ün yakın çevresi olarak anılanlardan bazılarının yönetim dışında bırakılacağına da işareti olmuştur¹. Parti'nin 16 Aralık'ta toplanan Olağanüstü Kongre'sinde Atatürk Ebedi Başkan ilan edilmiş, İsmet İnönü ise, "Değişmez Genel Başkan" olurken aynı zamanda "Milli Şef" unvanını almıştır. Aydemir'in ifadesiyle, "artık söz, zamanın ve İnönü'nündü"². Kurultaydan sonra resmîyet kazanan "Milli Şef" deyimini sadece İsmet İnönü'nün sıfatlarından biri değil bir dönemin adı olmuştur³. Türkiye'nin yeni siyasal rejimini şekillendiren diğer önemli gelişme 1 Eylül 1939'da başlayan II. Dünya Savaşı'dır. Türkiye'nin fiilen katılmadığı ancak sınırlarına kadar ulaşan büyük savaş içindeki durumunu Hilmi Uran şöyle ifade etmektedir: "*İkinci Dünya Harbi Avrupa'da patlayınca onun hudutlarımıza bulaşmaması için alınan tedbirlere olduğu kadar, bulaştığı takdirde onu önleyebilmek için alınmış olan tedbirlere de emniyet besler haldeydik. Hâlbuki biz harbin devamınca, harbe girmemek için elimizden gelen her çareye başvurarak harbe girmemiş olduğumuz gibi, yine harp devam ettiği müddetçe de hep harbe hazırlandık durduk*"⁴.

Yeni döneme ait siyasetin ilk uygulamaları arasında, Kurtuluş Savaşı'nın önder kadrosunda yer almış, daha sonra siyaseten karşıt duruma geçmiş olanların yönetime katılması olmuştur. 31 Aralık 1938'de boş milletvekillikleri için yapılan ara seçimlerde, Kazım Karabekir, Fethi Okyar, gazeteci Hüseyin Cahit Yalçın TBMM'ye girmiştir. 1933'te Konya milletvekili seçilen Ali Fuat Cebesoy'un milletvekilliği ise devam etmektedir. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası tecrübesi ve İzmir Suikastı davasından sonra yolları ayrılan önder kadro içinde Ali Fuat Paşa, Atatürk ile 18 Mart 1927'de bir araya gelmiştir. Nafia Vekili Behiç Bey vasıtasıyla Çankaya Köşkü'ne davet edilen Cebesoy'a, Atatürk sofrada hemen yanında oturtmak suretiyle yakınlık göstererek, iltifatta bulunmuştur⁵. Öte yandan siyasi kariyeri 1927 seçimlerinde devam etmeyen Ali Fuat Paşa, Kazım Karabekir ve Cafer Tayyar Paşalar, 5 Aralık 1927'de emekli edilmiştir⁶. Altı yıl aradan sonra Atatürk tarafından Ankara'ya davet edilen Ali Fuat Cebesoy, CHP Konya müstakil milletvekili olarak TBMM'ye dönmüştür⁷. V. Devre TBMM'de de müstakil Konya milletvekili olan Ali Fuat Cebesoy "Teşkilat-ı Esasiye Encümeni"ne seçilmiş, 9 Ocak 1939'da Refet Bele ile birlikte, CHP'ye katılmışlardır⁸.

¹ Ahmad 1995, 100; Turan 1999, 18.

² Aydemir 1967, 41.

³ Koçak 1986, 66-67; Goloğlu 2012, 8.

⁴ Uran 2008, 304.

⁵ Cebesoy 2002, 233.

⁶ BCA. 30-11-1-0/36-33-7. (05.12.1927).

⁷ Cebesoy 2002, 233-237.

⁸ Özçelik 1993, 337; Turan 1999, 23.

27 Ocak 1939'da seçim kararı alındıktan sonra Milli Şef İnönü, 24 Mart'ta ilan ettiği beyanname; "*Nifaksız ve huzur içinde bir çalışma hayatının nimetlerini vatandaşlara temin etmek başlıca emelimizdir*", vaadiyle birlikte CHP adaylarını ilan etmiştir⁹. Ali Fuat Cebesoy, CHP Konya milletvekili olarak VI. Dönem TBMM'ye katılmıştır¹⁰. 3 Nisan 1939'da toplanan VI. Dönem TBMM'nin açılışında Cumhurbaşkanı seçilen İsmet İnönü yemin ederken Cumhurbaşkanlığı locasında Mareşal Fevzi Çakmak ve Rauf Orbay'da hazır bulunmuştur. Başvekâlete yeniden getirilen Dr. Refik Saydam tarafından kurulan hükümette, Ali Fuat Cebesoy Nafia (Bayındırlık) Vekâleti görevine getirilmiştir¹¹.

Ali Fuat Cebesoy, TBMM'nin VI. Devresinde; 3 Nisan 1939 ile 9 Temmuz 1942 tarihleri arasında görev yapan II. Saydam Hükümeti'nde Nafia Vekâleti görevini yürütmüştür. Başvekil Refik Saydam'ın ölümü üzerine kurulan ve 9 Temmuz 1942- 9 Mart 1943 tarihleri arasında görev yapan Şükrü Saraçoğlu Hükümeti'nde de Nafia Vekâleti görevine devam etmiştir. VII. Dönem TBMM'ye yeniden Konya milletvekili olarak katılan Cebesoy, 9 Mart 1943 ile 7 Ağustos 1946 yılları arasında çalışmalarını sürdüren II. Saraçoğlu Hükümeti'nde, Münakalat (Ulaştırma) Vekili olarak görev yapmıştır¹².

Bu çalışmada, Türk siyasal yaşamında Milli Şef Dönemi olarak adlandırılan evrede, Ali Fuat Cebesoy'un Nafia ve Münakalat bakanlık çalışmalarına odaklanılacaktır. Böylelikle hem dönemin siyasetine ilişkin bir değerlendirme yapılacağı gibi II. Dünya Savaşı koşullarında ülkenin imar, bayındırlık ve ulaşım faaliyetlerinin nasıl yürütüldüğü üzerinde durulmuş olacaktır. Armaoğlu'nun ifadesiyle; Ali Fuat Cebesoy, sadece Milli Mücadele'nin askeri kadrosunun önde gelen şahsiyetlerinden değil, Milli Mücadele diplomasisinin en kritik, en zor görevlerinden birini, Moskova elçiliğini yapmış, Milli Mücadele'ye gerçekten son derece değerli katkılarda bulunmuş bir diplomattır¹³. Savaşın ardından CHP'den ayrılarak Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın (TCF) kurucuları arasında yer almıştır¹⁴. TCF'nin kapatılması ve İzmir Suikastı davasından sonra siyasetin dışında kalan Cebesoy, Atatürk hayattayken yeniden TBMM'ye girerek siyasal hayata katılmıştır. Öte yandan ülke siyasetinde daha etkin ve merkezi bir rol üstlenmesi, İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanlığı döneminde olmuştur. TBMM Başkanı Kazım Karabekir Paşa'nın ölümü üzerine, İnönü'nün isteğiyle 30 Ocak 1948 tarihinde Ali Fuat Paşa Meclis Başkanlığı'na seçilmiştir. 14 Mayıs 1950 seçimleri öncesi CHP'den ayrılan Cebesoy, 1950, 1954 ve 1957 seçimlerinde Demokrat Parti (DP) listesinden bağımsız aday olarak TBMM'ye girmiş ve siyasal yaşamına devam etmiştir¹⁵.

Ali Fuat Cebesoy'un Nafia Vekâleti Görevine Getirilmesi ve Dönemin Bayındırlık Faaliyetleri

Atatürk'ün ölümü üzerine Cumhurbaşkanı olan İsmet İnönü, yaklaşmakta olan savaşın da yarattığı koşullarda hem dış politikada hem de ülke içi siyasette barış vurgusu yapmaktadır. Ülke içi siyasette yeni bir politikaya ihtiyaç olduğunu belirten İnönü, gerginlikleri ve küskünlükleri sona erdirmeyi amaçlayan bir politika izlemiştir. Özellikle de Terakkiperver Cumhuriyet Partisi ve Serbest Cumhuriyet Partisi tecrübeleri döneminde oluşan küskünlükleri sona erdirmek konusunda. Ara seçimlerle TBMM'ye ve CHP'ye geri dönen Kazım Karabekir, İstanbul; Hüseyin Cahit Yalçın, Çankırı; Fethi

⁹ Ulus, 25 Mart 1939.

¹⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, D. VI, C. 1, (03.04.1939); Konya Vilayeti Daire-i İntihabiyesi.

¹¹ Ulus, 4 Nisan 1939; Vakit, 4 Nisan 1939; Akşam, 4 Nisan 1939.

¹² Hükümetler, Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri 2013, 337-387.

¹³ Armaoğlu 1997, 5.

¹⁴ Cebesoy 2002, 116.

¹⁵ Özçelik 1993, 345-347.

Okyar, Bolu milletvekili olmuştur. Atatürk döneminde siyasal yaşama dönerek müstakil milletvekili olan Ali Fuat Cebesoy ile Refet Bele ise 9 Ocak 1939'da CHP'ye katılmak üzere başvurmuşlar ve başvuruları Parti Genel Kurulunca kabul edilmiştir¹⁶. Yakup Kadri Karaosmanoğlu, iç politikada bir barış denemesi olarak tanımlanan bu yaklaşımın iki açıdan değerlendirilebileceğini ifade eder: Birincisi; İnönü bu tutumuyla eski muhaliflerin kendisine değil Atatürk'e karşı olduklarını göstermek istemiş olabilir. İkinci ise; Fethi Okyar'ı Adalet, Ali Fuat Cebesoy'u Nafia Vekâletine getirmekle Türk milletine Atatürk devrinin devam etmekte olduğu hissini vermek amacını gütmüştür. Öte yandan Karaosmanoğlu, kendi yorumunda, İsmet İnönü'nün Atatürk'e dayanmaksızın eski muarızlarıyla tek başına uğraşamayacağı için bu yolu seçerek çok akıllıca davrandığını belirtir. Böylelikle, Atatürk'ün ölümünden sonra sarsılması muhtemel olan devlet otoritesi de korunabilmiştir¹⁷.

Ülke içi siyasetin yeniden düzenlenmesi faaliyetleri sürerken, zaten zamanı gelmiş olan TBMM'nin yenilenmesi amacıyla seçim kararı alınmıştır. İki dereceli olarak uygulanan seçimler 15 Mart'ta başlamış, 26 Mart'ta ikinci seçmenlerin milletvekillerini belirlemesiyle sona ermiştir. VI. Dönem TBMM'ye Hatay'ın da katılımıyla toplam 429 milletvekili seçilmiştir. Genel seçim, İsmet İnönü'nün ülke içi barış politikasını sürdürmeye yardımcı olmuştur. Bir müddet sonra, Ali Fuat Cebesoy'un aracılığıyla Rauf Orbay da, 22 Ekim 1939 tarihli ara seçim ile Kastamonu milletvekili olarak TBMM'ye girmiştir¹⁸.

Seçimlerin ardından 3 Nisan 1939'da toplanan VI. Dönem TBMM'de, İsmet İnönü Cumhurbaşkanı seçilmiş, Dr. Refik Saydam da Başbakanlığa atanarak hükümeti kurmuştur. Saydam kabinesinde bakanlık sayısı 11'den 13'e çıkarılarak, "Muhabere ve Münakale (Haberleşme ve Ulaştırma)" ile Ticaret Bakanlıkları kurulmuştur. Daha önce Nafia Vekili olan Ali Çetinkaya Münakale Vekâleti'ne, Nafia Vekâleti'ne de Ali Fuat Cebesoy getirilmiştir¹⁹. Yeni kurulan bakanlıkların hükümeti güçlendirdiğini ifade eden Falih Rıfki Atay, "Atatürk Anadolu'ya ayak bastığından itibaren kumandan, nihayet asker ve mebus olarak kendisi ile emek birliğinde bulunmuş, ordu ve mecliste mümtaz şahsiyeti, liyakat ve iktidarı ile daima yüksek bir mevki muhafaza etmiş" biri olarak tanımladığı Ali Fuat Paşa'nın Nafia Vekâletine getirilmesiyle Hükümetin kıymetli bir uzva sahip olduğunu vurgular²⁰. Yunus Nadi de benzer bir şekilde, Nafia Vekâleti görevine Ali Fuat Cebesoy gibi başarılı bir komutan ve devlet işlerinde büyük oranda hâkim birinin getirilmiş olmasıyla hükümetin kuvvetleneceğini ifade eder²¹. Nitekim Ali Fuat Cebesoy'un ilk görevi ise, Almanya'ya gitmek olmuştur. Alman Hükümeti'nin Devlet Başkanı Hitler'in ellinci doğum günü münasebetiyle yapılacak merasimde Türkiye'yi Nafia Vekili Ali Fuat Cebesoy'un başkanlığında bir heyet temsil etmek üzere görevlendirilmiştir. Heyette ayrıca Genelkurmay İkinci Başkanı Orgeneral Asım Gündüz, Milletvekillerinden General Pertev Demirkan, Falih Rıfki Atay, Yunus Nadi, Necmettin Sadak ve Hüseyin Cahit Yalçın yer almıştır²².

¹⁶ Ulus, 10 Ocak 1939.

¹⁷ Karaosmanoğlu 1968, 152.

¹⁸ Koçak 1986, 223; Turan 1999, 24.

¹⁹ Dönemin basını, İsmet İnönü'nün yeniden Cumhurbaşkanı seçilmesini, Meclis'in açılışını ve yeni hükümetin kuruluşunu manşete taşıırken, özellikle yeni bakanlardan Ali Fuat Cebesoy'un fotoğrafına da ilk sayfada yer vermiştir. Ulus, 4 Nisan 1939; Vakit, 4 Nisan 1939; Akşam, 4 Nisan 1939; Yeni Sabah, 4 Nisan 1939.

²⁰ Ulus, 4 Nisan 1939.

²¹ Cumhuriyet, 4 Nisan 1939.

²² BCA. 30-110-0-0/231-559-17 (8 Nisan 1939); BCA. 30-18-1-2/86-31-20 (11 Nisan 1939); Akşam, 6 Nisan

Hükümetin kurulmasının ardından, Başbakan Refik Saydam tarafından 10 Nisan'da okunan Hükümet Programında, yeni kurulan bakanlıklar ile birlikte bakanlıkların iş bölümünün nasıl olacağını da açıklamıştır:

“Kabinenin iş bölümü noktasından eskisine göre farkı; Nafia ve İktisat vekâletlerinin ikişer vekâlete ayrılmış olmasıdır. Seneler geçtikçe vazifeleri artan bu iki vekâletin, gördükleri amme hizmetlerine nazaran bir taksime tabi tutulması hissediliyordu. Bu suretle şimdiki kadar inşa, nakliyat ve muhabere işlerini gören Nafia Vekâleti, yalnız inşaatla meşgul bir vekâlet haline getirilmiş, münakale ve muhabereye ait olan hizmetlerle İktisat Vekâletine bağlı deniz nakliyat işleri alınarak, Münakale ve Muhabere Vekâleti (Ulaştırma ve Haberleşme Bakanlığı) kurulmuştur”²³.

Bakanlar görevlerine başlarken bir taraftan da yeni kurulan bakanlıkların teşkilat kanunlarının hazırlanması çalışmaları da sürmüştür²⁴. 26 Mayıs'ta TBMM'de görüşülen Nafia Vekâleti²⁵ vazife ve teşkilatı hakkında kanun layihası kabul edilerek²⁶, 30 Mayıs 1939'da Resmi Gazetede ilan edilmiş ve yürürlüğe girmiştir. Bakanlığın özellikle inşaat konuları ile görevlendirilmesiyle, 2443 sayılı Cumhuriyet yönetimindeki ilk teşkilât kanunu ile 2799, 3074 ve 3476 sayılı değişiklik getiren kanunlar yürürlükten kaldırılarak, bunun yerine 1972'ye kadar kullanılan 3611 sayılı teşkilât ve görev kanunu kabul edilmiştir.

Kanuna göre, Nafia Vekâleti şu görevleri yapacaktır:

- A. Demiryollar ve limanlar inşaatı işleri;
- B. Su işleri;
- C. Şose ve köprü işleri;
- D. Yapı ve İmar işleri;
- E. Nafia, şirket ve müesseseleri işleri;
- F. Umumi ve hususi kanunların tahmil eylediği (yüklediği) diğer işler;
- G. Bu işleri görmeye ehliyetli fen memurlarının yetiştirilmesi;
- H. Bu işlere müteallik her türlü şartname, mukavelename tipleriyle nizamnameler ve talimatnameler ihzarı²⁷.

Nafia Vekâletinin çalışmalarını belirleyen en önemli gelişme, elbette 1 Eylül 1939'da başlayan II. Dünya Savaşı olmuştur. Türkiye savaşa fiili olarak katılmasa da, dolaylı olarak savaşın getirdiği ekonomik yükümlükler ve güçlükler, bayındırlık yatırımlarının azalmasına, daha önceki hükümet programlarında geniş bir perspektifte ele alınan yatırım isteklerinin gerçekleştirilememesine sebebiyet vermiştir²⁸.

1939; Atay 1939.

²³ TBMM Zabıt Ceridesi, D.VI, C. 1, (10 Nisan 1939), 20.

²⁴ Ulus, 20 Nisan 1939.

²⁵ Bakanlığın kuruluş ve tarihçesi için ayrıntılı bilgi için bk. Cumhuriyetin 70. Yılında Bayındırlık ve İskân Bakanlığı 1993.

²⁶ TBMM Zabıt Ceridesi, D.VI, C. 1, (26 Mayıs 1939), 276-281.

²⁷ Resmi Gazete, 30 Mayıs 1939, 11832.

²⁸ Mutlu 1989, 107.

CHP'nin V. Olağan Kurultay'ı 29 Mayıs 1939 tarihinde toplanmış 3 Haziran'a kadar çalışmalarını sürdürmüştür. Parti tüzük ve programında yeni düzenlemeler yapılırken bakanlardan da gerçekleştirilecek çalışmalara ilişkin açıklamalar istenmiştir. Nafia Vekâletini ilgilendiren dileklerin müzakeresinde açıklamalarda bulunan Ali Fuat Cebesoy, Cumhuriyet Dönemi ulaşım politikalarında ön plana çıkan demiryolu çalışmalarının devam edeceğini, ülkenin koşullarını göz önünde bulundurarak bütün ülkenin demiryollarından faydalanmasına çalışılacağını söylemiştir. Konuşmasında ayrıca köprü ve liman inşaatlarına değinmiş, liman ihtiyacını karşılamak için Karadeniz sahillerinde yapılacak limanlar için inceleme çalışmalarının devam ettiğini, Güney'de liman ihtiyacını karşılamak üzere Mersin'de bir limanın karara bağlanacağını ifade etmiştir²⁹. Kurultay'da büyük mali yükümlülükler içeren liman ve demiryolu inşaatları konusunda dilek komisyonundan gelen sorular üzerine açıklamalarını yinelediği gibi, incelemeleri yapılan alanlarda imkânlar ölçüsünde uygulamaya geçilebileceği yanıtını vermiştir³⁰.

Bakanlık görevine başladıktan kısa bir süre sonra Ali Fuat Cebesoy'un ilk meşgul olduğu konu, Prof. Henri Prost'un hazırladığı İstanbul'un Nâzım Planıdır. İstanbul Belediyesi tarafından 1936 yılında İstanbul'a davet edilmiş olan mimar Prof. Prost'un bir imar planı hazırlaması istenmiştir. Planın hazırlanarak uygulamaya başlanması yaşanan sorunlar nedeniyle uzamıştır. Planın uygulamaya geçişi, 1938'de Eminönü Meydanı'nın genişletilmesi çalışmalarıyla başlamakla birlikte, asıl olarak planın 1939 yılında onaylanarak yürürlüğe girmesiyle mümkün olmuştur³¹. 5 Haziran 1939'da Nafia Vekâletinde, Cumhurbaşkanı İnönü, Başvekil Saydam, Adliye Vekili Fethi Okyar, Maarif Vekili Hasan Ali Yücel, Bakan Ali Fuat Cebesoy'dan çalışmalar hakkında bilgi almışlardır³². Ali Fuat Cebesoy kendisine sunulan ve bakanlık tarafından oluşturulan komisyonla birlikte incelediği plana bazı itirazlarda bulunmuş, yapılan inceleme ve değerlendirmeler sonucunda karara varılmış ve onaylanan planın uygulanmasına geçilmiştir³³. İstanbul imar planının uygulanmasında daha önce yaşanan sorunların üstesinden gelmek üzere bakanlık teşkilat kadrosunda değişiklikler yapılarak hız kazandırılmak istenmiştir. Planın uygulanmasını zaman zaman yerinde inceleyen Ali Fuat Cebesoy, kendisine yöneltilen soruya; "*önümüz bir faaliyet devresidir. Her halde bu devrede birçok yeni eserler meydana getireceğiz*" yanıtını vermiştir³⁴.

Karadeniz sahillerinde inşa edilecek limanlarla ilgili çalışmaları incelemek üzere ziyaretlerde bulunan Ali Fuat Cebesoy Zonguldak'a gitmiştir. Cebesoy, beraberinde Nafia Müsteşarı ve İktisat Vekili ile Türk ve İngiliz teknisyenlerden oluşan bir heyetle hareket etmiştir. Limanın Zonguldak'ta mı, Ereğli'de mi yapılması konusunda incelemeler yapmıştır³⁵.

Cumhuriyet Dönemi ülkenin bayındırlık ve imar faaliyetlerinde iki yönlü politika izlenmiştir. Bir yandan ihtiyaç duyulan yeni demiryolu, liman, köprü, vb. inşa faaliyetleri yürütülürken diğer yandan da yabancı sermayeye ait olan imtiyazlı şirketlerin millileştirilmesi çalışmalarına öncelik verilmiştir³⁶.

²⁹ Ulus, 31 Mayıs 1939.

³⁰ Ulus, 3 Haziran 1939; Akşam, 3 Haziran 1939.

³¹ Uluskan 2007, 119-121.

³² Ulus, 6 Haziran 1939.

³³ Ulus, 7 Haziran 1939; Akşam, 7 Haziran 1939.

³⁴ Cumhuriyet, 15 Haziran 1939; Tan, 16 Haziran 1939.

³⁵ Ulus, 12 Temmuz 1939; Akşam, 13 Temmuz 1939.

³⁶ Tezel 1994, 204.

Anadolu demiryolunun millileştirilmesi kararının 1924'te alınmasıyla resmen başlayan politika sonucu pek çok imtiyazlı yabancı şirket satın alınmıştır. Cebesoy'un bakanlığı döneminde de devam etmiştir³⁷. Hatay'ın Türkiye sınırlarına dâhil olmasıyla Payas-İskenderun hattı 7 Temmuz 1939'da Devlet Demiryollarına katılmış, Ilıca-Palamutluk hattı için yapılan görüşmeler sonucu 13 Mayıs 1941'de satın alınmıştır³⁸. 1938 yılında İstanbul Elektrik İşletmesi millileştirilerek İstanbul Elektrik İşleri Genel Müdürlüğü'ne devredilmiş, 1 Ocak 1939'da İstanbul Tramvay Şirketi ile Beyoğlu ile Galata arasında yeraltı demiryolu Türk Anonim Şirketi'nin sahip olduğu imtiyaz satın alınmıştır. Kurum, Haziran 1939'da İstanbul Elektrik, Tramvay ve Tünel İşletmeleri Genel Müdürlüğü'ne dönüştürülerek İstanbul Belediyesine bağlanmış olsa da, işletmenin tarifeler yönünden kontrolü Nafia Vekâletine bırakılmıştır³⁹. Ardından, Ankara Elektrik ve Havagazı şirketleri ile Adana Elektrik şirketleri satın alınmış, şirket yetkilileri ile Nafia Vekili Ali Fuat Cebesoy tarafından anlaşma imzalanmıştır⁴⁰. Bursa Cer, Tenvir ve Kuvve-i Muharrike Türk Anonim Şirketinin Bursa'da ve Müttehit Elektrik Türk Anonim Şirketinin Balıkesir, Gaziantep, Tekirdağ ve Edirne'deki işletmeler dolayısıyla sahip olduğu hak ve menfaatleri de satın alınarak millileştirilmiştir⁴¹. Tüzel kişiliğe sahip olan ve buldukları yerin Belediye Başkanlıklarına bağlı olan işletmelerin, fenni, idari ve iktisadi denetlemeleri ise Nafia Vekâletine aittir⁴². Öte yandan yeni santrallerin kurulması çalışmaları da sürdürülmüş, 19 Mayıs'ta Ali Fuat Cebesoy tarafından temelleri atılan Kırşehir elektrik santrali tamamlanarak, Kırşehir elektriğe kavuşmuştur⁴³. Nafia Vekili, 28 Ocak 1941'de basına yaptığı açıklamada elektrik santrallerine ait etütlerin devam ettiğini ve büyük oranda çalışmaların tamamlandığını açıklamıştır. Bu sayede büyük oranda şehir ve kasabaların elektrik ihtiyacının karşılanacağı gibi, sanayi ve tarımsal üretim için de ucuz ve bol elektrikten istifade edebileceklerini ifade etmiştir⁴⁴.

Nafia Vekâletinin hem faaliyetleri içinde hem de bütçenin ağırlıklı kısmında demiryolları inşaatı yer almaktadır. Demiryolu siyasetinde Cumhuriyet'in "*bir karış daha fazla şimendifer*" politikası, bu dönemde de devam ettirilmeye çalışılmıştır. 1939 yılının son ayında, yapılmakta olan Sivas-Erzurum hattının Uzunahmedler istasyonuna kadar uzatılması kararlaştırılmış, iki yılda bitirilmesi öngörülen proje için iç borçlanmaya gidilmesi kabul edilmiştir⁴⁵. Zaman zaman da başlayan projelerin devam edebilmesi için bütçe koşulları zorlanılarak, borçlanmaya gidilmiştir⁴⁶. 1940 yılına kadar demiryolu

³⁷ Cebesoy basına yaptığı açıklamada bakanlık çalışmaları içinde "*ecnebi sermayeli şirketleri millileştirmek gayemizdir*" sözleriyle izlenen politikanın devam edeceğini açıklamıştır. Vakit, 22 Temmuz 1942.

³⁸ Yıldırım 2001, 140-143; Bozkurt 2023, 81.

³⁹ BCA. 30-18-1-2/84-90-13 (26 Ekim 1938); BCA. 30-18-1-2/86-15-20 (24 Şubat 1939); BCA. 30-18-1-2/84-90-13 (28 Nisan 1939); Mutlu 1989, 110.

⁴⁰ BCA. 30-18-1-2/ 87-55-1 (20 Haziran 1939); TBMM Zabıt Ceridesi, D.VI, C. 3, (30 Haziran 1939), 413.

⁴¹ Örneğin İzmir su, elektrik ve tramvay şirketinin satın alma girişimlerinde bulunmuş ancak savaş koşullarında şirket merkezleri Avrupa'da olduğu için sonuç alınamamıştır. Nafia Vekili konuyla ilgili çalışmalarını sürdürdüğünü yöneltelen sorular üzerine açıklamıştır. TBMM Zabıt Ceridesi, D. VI, C. 3, (26.05.1942), 325-327; ayrıca bk. BCA. 30-10-0-0/157-105-5 (09.10.1942).

⁴² Akşam, 23 Haziran 1939; Mutlu 1989, 110.

⁴³ Ulus, 12 Haziran 1939.

⁴⁴ Cumhuriyet, 28 İkinci kânun (Ocak) 1941; Son Posta, 28 İkinci kânun (Ocak) 1941.

⁴⁵ Mutlu 1989, 110.

⁴⁶ TBMM Zabıt Ceridesi, D.VI, C. 11, (06.05.1940), 8-15.

inşaatlarında büyük bir başarı sağlanmakla birlikte Doğu ve Güney Doğu Anadolu'da istenilen ilerleme kaydedilememiştir. Diyarbakır'dan Irak ve Elazığ'dan İran sınırına doğru yapılan hatların inşası ise çok yavaş olmuştur. Fevzipaşa- Diyarbakır hattı 1935'te Diyarbakır'a ulaşmış, 1937'de ise hattın Irak ve İran sınırına uzatılmasına karar verilmiştir. 11 Aralık 1938'de rayların döşenmeye başlandığı hatta, Ekim 1939'da 35 kilometreye ulaşılmıştır. Diyarbakır'dan Bismil'e kadar olan 47 kilometrelik bölüm ancak 1 Eylül 1941'de işletmeye açılmıştır. Savaş nedeniyle demiryoluna ayrılan ödenekler yetersiz kalırken hükümet iktisadi siyasetin temel unsurunu oluşturan demiryolu inşaatlarını tamamlanması için çaba sarfetmiştir. Bu nedenle iç borçlanmaya gidilerek çözüm sağlanmaya çalışılmıştır⁴⁷. 14 Haziran 1940'da Zonguldak istasyonundan Kozlu'ya varmak üzere uzatma hattı inşasına karar verilmiş⁴⁸, hattın 1942 yılında tamamlanması öngörülmekle birlikte maliyet artışı nedeniyle 1943 yılında sona ermiştir⁴⁹.

Bakanlığın sorumlulukları içinde, Ali Fuat Cebesoy'un önemle durduğu alanların başında, mühendis ve uzmanların yetiştirilmesi meselesi gelmektedir. Bütçe görüşmelerinde yaptığı açıklamada; Nafia Vekâletinin artan görev ve sorumluluklarını karşılayabilmek üzere daha fazla yüksek mühendis ve fen memuru yetiştirmek istediklerini ve öncelikle var olan okullarda öğrenci mevcudunu arttıracaklarını ifade etmiştir⁵⁰. Cebesoy, Ahmet Emin Yalman'a yaptığı açıklamada, Türkiye'nin mühendis ve teknik eğitim konusunda kat ettiği yolun önemini vurgulamıştır. *"On sekiz sene evvel Türk mühendislerinin en basit işleri yapabileceği hakkında içimizde tereddüt vardı. Gözümüz hep dışarının teknik yardımında idi. Bu on sekiz sene içinde Türk mühendisleri yalnız normal işleri büyük ölçüde başarmakla kalmamıştır. Öyle işler meydana çıkarmışlardır ki, en ileri memleketlerin mühendis heyeti, hesabına muvaffakiyet diye kaydedilir. Mesela, Erzurum hattında tabiatın en çetin engelleriyle çarpışmak lazım gelmiştir. Türk mühendisliği, hele kullandığı vasıtalara nispetle memleket hesabına teknik zaferler kazanmıştır. Türk mühendisleri, beton köprü yapmak sahasında yeni bir çığır açtı denecek kadar ileri gitmişlerdir"*⁵¹. Nafia Vekili, İstanbul ziyaretlerinde Yüksek Mühendis Mektebi ile Nafia Teknik okulunu ziyaret etmeyi de ihmal etmemiştir⁵².

Nafia Vekâletinin sorumlu olduğu alanların içinde yer alan su işlerinin, daha örgütlü ve kurumsal bir düzeyde ele alınması gerekliliği nedeniyle 1929'da Sular Umum Müdürlüğü kurulmuş, çalışmalar 1937'de 3132 sayılı kanunla bir program dâhilinde başlamıştır. 1939 yılında ise Nafia Vekâletine bağlı olarak Su İşleri Reisliği kurulmuştur⁵³. 3611 sayılı "Nafia Vekâleti Teşkilat ve Vazifesine Dair Kanun"

⁴⁷ Bu projenin Diyarbakır-Irak hududu arasındaki bölümü ancak Diyarbakır-Kurtalan olarak tamamlanmış, Elazığ-İran hududu arasındaki bölümü ise 1964'te Tatvan'a ve 1971'de hududa ulaşabilmiştir. Mutlu 1989, 112; Yıldırım 2001, 150-154. Ayrıca bk. BCA. 30-18-1-2/73-29-6 (12 Nisan 1937); BCA. 30-18-1-2/94-34-5 (21 Nisan 1941).

⁴⁸ Zonguldak-Kozlu demiryolunun inşası hakkında kanun için bk. Resmi Gazete, 14 Haziran 1940, 14078-14080.

⁴⁹ Savaş halinin doğurduğu vaziyette, ithal ve yerli malzeme ile nakil vasıtalarında fiyatlar yükselmiş, işçi ücretleri artmış ve dolayısıyla sözleşmeyi yenilemek gerekmiştir. BCA. 30-10-0-0/ 152-74-17 (28 Temmuz 1942). Hattın açılması Nafia Vekillğine getirilen Sırrı Day tarafından yapılmıştır. Ulus, 4 Mayıs 1943.

⁵⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, D.VI, C. 3, (26.05.1939), 299.

⁵¹ Yalman 1940.

⁵² Son Posta, 28 İkinci kanun (Ocak) 1941; öte yandan Eylül 1941'de Yüksek Mühendis Mektebi Maarif Vekâletine devredilmiştir. Ulus, 23 Eylül 1941.

⁵³ Akıllı 2012, 58.

ile bakanlık sorumluluğuna verilen su işleri şunlardır:

- 1- Yurt içindeki suların vaziyet ve tabiatları hakkında umumi etüdler ve rasatlar yapılması;
- 2- Hasarın önünü almak bakımından nehirlerin ıslahı;
- 3- Dâhili seyrisefain bakımından nehirlerin ıslahı;
- 4- Bataklıkların kurutulması;
- 5- Sulamalar ve bunların işletilmesi;
- 6- Su kuvvetlerinin kabili istifade hale getirilmesi;
- 7- Su işleriyle ilgili tesislerin daimi bakımı;
- 8- Özel idarelerle belediyelerin veya özel kurumlarla kişilerin yapacakları bilumum önemli sulama işlerine fenni bakımdan yardım edilmesi ve inşalarıyla işletmelerinin murakabesi;
- 9- İçme suyu ve kanalizasyon işlerine ait projelerin tetkik ve tasdiki ve bu işlerin murakabesi⁵⁴.

Kanunda da tanımlandığı üzere, Ali Fuat Cebesoy'un "Su davamız" ⁵⁵ olarak adlandırdığı çalışmaların kapsamı genişletilmiş, daha sistematik hale getirilmeye çalışılmıştır. Tarsus ırmağı regülatörü açılışını yapan Cebesoy, halka hitabında, hükümet olarak, bütün yurt köşelerini faaliyeti içine alan planlı ve programlı bir su işleri siyaseti üzerinde durulduğunu, TBMM'nin de onayıyla tahsisat verilerek su işleri çalışmalarının seferber edileceğini ifade etmiştir. Ayrıca iktisadi kalkınmanın önemli bir unsuru olan su işlerinin planlı ilerlemesinin önemini vurgulamıştır⁵⁶. Bakan, Seyhan, Berdan, Büyük Menderes, Gediz, Bakırçay, Susurluk, Küçük Menderes, Bursa ve Konya ovasında tetkik seyahate çıkmıştır⁵⁷. Seyahati sonrası başbakanlığa sunduğu raporda, ülkenin sularından istifade edilmesi, aynı zamanda su taşkınlarının yarattığı zararların önüne geçilmesi için incelemelerde bulunduğunu belirtmiştir. Cebesoy, tarımsal üretimin verimliliğini ve dolayısıyla yurdun servet ve refahını arttırmak ve halkın sıhhatini koruyacak su işleri çalışmalarının önemini yerinde görmenin kıymetli olduğunu vurgulamıştır. Günden güne gelişmekte olan su işlerine ait programın Orta Anadolu'da Eskişehir ve Konya'yı, Kızılırmak, Sakarya, Akdeniz'in tarımsal önemi büyük olan Milas'tan İçel'e kadar sahil kısmını bu programa dâhil ederek ülkenin su davasının tamamlanabileceğini ifade etmiştir⁵⁸. 8 Ağustos 1941'de kanuna ek yapılarak programın kapsamı genişletilmiş, bütçeye 51 milyon liralık ek tahsisat verilmiş ve süresi 1946 mali yılı sonuna kadar uzatılmıştır⁵⁹.

Su işleriyle ilgili bir yandan da programın önceden belirlenen kısmında çalışmalar yürütülmüş, Bursa ovasının verimliliğini arttıracak ve su taşkınlarını önleyecek proje büyük oranda tamamlanmıştır. Nafia Vekili, Bursa'da Gölbaşı mevkiindeki su tesisatını açarak su işlerinin ülkenin ihtiyaçlarına göre gerçekleştirmeye devam edileceğini söylemiştir⁶⁰. Diğer yandan da programa yeni dâhil edi-

⁵⁴ Resmi Gazete, 30 Mayıs 1939, 11832.

⁵⁵ Cumhuriyet, 28 İkinci kânun (Ocak) 1941; Son Posta, 28 İkinci kânun (Ocak) 1941.

⁵⁶ Vakit, 15 Mart 1940.

⁵⁷ BCA. 30-10-0-0/199-361-7 (25 Nisan 1940); Son Posta, 20 Mart 1940; Vakit, 1 Nisan 1940.

⁵⁸ BCA. 30-10-0-0/199-361-7 (25 Nisan 1940).

⁵⁹ TBMM Zabıt Ceridesi, D.VI, C. 20, (08.08.1941), 82-87; Resmi Gazete, 13 Ağustos 1941.

⁶⁰ Vakit, 1 Nisan 1940.

len alanlar için projeler hazırlanarak uygulamaya geçirilmiştir. 1941 yılında, Antalya ovasının sulanması, bataklıkların kurutulması ve su taşkınlarının önlenmesi için ıslah çalışmalarına başlanmıştır⁶¹. 1942 yılında Nafia Vekili basına verdiği açıklamada başarılı işleri şöyle ifade eder: Susurluk, Bakırçay ve Gediz havzalarında bataklıkların kurutulması ve su taşkınlarının önlenmesi ile ıslah çalışmaları, önemli ölçüde ilerlemiştir. Çukurova Adana ovasında öncelik sulama işlerine, Erzincan ovasında ise bataklık kurutulması çalışmalarına verilmiştir. Çalışmalar program doğrultusunda ilerlemektedir⁶².

Türkiye, II. Dünya Savaşı'na fiilen katılmamış olmakla birlikte sınırlarına kadar gelen savaş için olağanüstü tedbirler alınmıştır. Bu tedbirler Nafia Vekâletinin çalışmalarını da etkilemiştir. Askeri ihtiyaçlar için iskele, yol ve hava meydanları yapımı ile Nafia Vekâleti görevlendirilmiştir. Normal bütçesinin dışında bu hizmetler için ek ödenek bulunmuştur. Savaşın ekonomik yükümlülüklerini düzene koymak amacıyla 18 Ocak 1940 tarihinde Milli Koruma Kanunu çıkarılmıştır. Kanun gereği, koordinasyon hizmetleri arasında yol, köprü, hava meydanı ve iskele inşaatı için gerekli iş gücü ile iş makineleri ve taşıma araçlarının temini de yer almaktadır. Öte yandan savaşa hazırlıklı olmak amacıyla binlerce genç insanın askere çağırılması bu yükümlülüklerin yerine getirilmesinde zorluklar yaratmıştır⁶³. 1 Haziran 1941'te ordu hizmetinde er ve subayların bir kısmının Nafia Vekâleti emrine verilmesine karar verilmiştir. Erişimden oluşan "Nafia Birlikleri", 1941-1944 yılları arasında yedek subay mühendis ve fen memurlarının denetimi altında on bir bölgede çalışmışlardır. İnşa faaliyetlerinde çalışmak üzere işçi eksikliğini kapatmak üzere, 10 Haziran 1940 tarihinde, tarımdaki üretimi aksatmadan uygulanmak koşuluyla, "ücretli iş mükellefiyeti" konmuştur. Bir diğer uygulama ise, mahkûmların yol işlerinde çalıştırılması olmuştur⁶⁴. Ayrıca savaş yıllarının olağanüstü tedbirleri arasında, gerçek ve tüzel kişilerin elinde bulunan inşaat araçlarının bağlı buldukları ilin valiliğine bildirilmesi istenmiştir. Gerekli görülmesi halinde, bu makine ve aletlerden faydalanmak için değeri karşılığında Milli Savunma Vekâleti tarafından satın alınabilecekti. İnşaatlar için kullanılacak nakil araçları da uygulama kapsamına alınmış, Nafia Vekâleti tarafından tarım ve ekonomiyi sekteye uğratmadan gerekli alanlara sevk ve idaresi öngörülmüştür⁶⁵.

Özellikle karayolu inşa çalışmaları savaş koşullarından en çok etkilenen alan olmuştur. Türkiye'nin karayolu ihtiyacına göre 1940 yılında hazırlanan program uygulamaya geçirilememiştir. 1942 yılında on yıllık yeni bir program hazırlanmış ancak çalışmalar beklenen hızla ilerlememiştir. Öte yandan savaşa hazırlık tedbirleri kapsamında Trakya-İstanbul çevresi ve Güney bölgelerinde bazı önemli yol ağlarının öncelikli olarak yapılması askeri açıdan gerekli görülmüştür. Özellikle Türkiye'nin savunma hattı olarak kurulan Trakya'da Çakmak Hattı yol ve imar çalışmalarının bu bölgede acilen yapımını gerekli kılmıştır⁶⁶. Ali Fuat Cebesoy, Trakya'daki çalışmaları yakından takip ederek,

⁶¹ Ulus, 6 Eylül 1941.

⁶² Vatan, 24 Mayıs 1942; Tan, 24 Mayıs 1942. Ayrıca yapılan çalışmalarla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. BCA. 30-1-0-0/74-471-12 (15 Ağustos 1957).

⁶³ Nafia Vekili, Başvekâlete sunduğu raporda, Trakya'da acilen yapılması gerekli karayollarının ihaleyi alacak yüklenici bulamadığını, sorunun üstesinden gelmek için er ve subaylardan yararlanmanın uygun olacağı önerisinde bulunmuştur. BCA. 30-10-0-0/155-92-12 (26 Eylül 1939).

⁶⁴ Mutlu 1989, 112-113; Özdemir 2006, 79-82. Ayrıca Trakya'da yol çalışmaları için bk. Ulus, 6 Ağustos 1940; Cumhuriyet, 6 Ağustos 1940. Mahkûmların çalıştırılmalarıyla ilgili haber için bk. Tan, 20 Şubat 1941.

⁶⁵ Mutlu 1989, 113.

⁶⁶ Özdemir 2006, 74-79.

bölgeye ziyaretlerde bulunmuştur⁶⁷.

Ali Fuat Cebesoy'un Münakalat Vekâleti Görevine Getirilmesi ve Dönemin Ulaştırma ve Haberleşme Faaliyetleri

CHP Meclis Grubunun 12 Ocak 1943 tarihli oturumunda, dört yıllık çalışma süresini dolduran TBMM'nin yenilenmesi amacıyla seçimlerin yapılması kararı alınmış ve karar TBMM Genel Kurulu'nda onaylanmıştır⁶⁸. Seçim Bildirisinde İnönü; dört yıllık çalışma sürecinde yapılanları halkın takdir edeceğini ifade ederek, özellikle savaş koşullarında Türkiye'nin izleyeceği siyasete vurgu yapmıştır:

“Harp devam ettikçe meseleler sadeleşmiyor. Daha karışık ve etrafa sirayetleri ve tesirleri daha meçhul oluyor. Vatandaşlarım iyice bilirler ki önümüzdeki ihtimalleri açık olarak görüp söylemeye imkân yoktur. Onun için gelecekte Cihan harbi karşısında siyasetimiz şu olacaktır. Milletler ailesi içinde kimseye düşmanlığı olmayan bir millet sıfatıyla kendi topraklarımızı, halkımızı ve menfaatlerimizi emniyette bulundurmak!”⁶⁹.

İki dereceli olarak uygulanan seçimler 28 Şubat'ta tamamlanmış, VII. Dönem TBMM, 8 Mart 1943'te çalışmalarına başlamıştır. Barutçu'nun ifadesiyle; milletvekili sayısı 470'ten 492 çıkmış, öte yandan bir önceki Meclis ile VII. Dönem TBMM arasında önemli bir değişim olmamıştır. Yeni Meclis'e sadece dört milletvekilinden biri yeniden seçilmeyerek, yüzde 27'lik bir değişim olmuştur. Cumhuriyet'in sivil ve asker elitleri, parti ileri gelenleri, siyasetin “gediklileri” olmuşlardır⁷⁰.

Yeniden Cumhurbaşkanı seçilen İsmet İnönü tarafından, hükümet kurmak üzere Şükrü Saraçoğlu görevlendirilmiştir. 9 Mart'ta kurulan Saraçoğlu kabinesinde, kısmen değişim olmuş, eski bakanlardan altısı hükümette yer almamış, Ali Fuat Cebesoy, Nafia Vekâletinden Münakalat (Ulaştırma) Vekâletine getirilmiştir⁷¹. Yeni kurulan bakanlıklardan biri olan Münakalat (Ulaştırma) Vekâleti, savaş döneminin işlevi artan ulaştırma ve haberleşme alanlarında çalışmalar sürdürmüştür. Bakanlığın bütçe olanakları ve harcamaları da yine savaşın ülke ekonomisine etkisi oranında şekillenmiştir.

3 Nisan 1939'da oluşturulan II. Saydam Hükümeti'nde yeni kurulan bakanlıklardan biri olan Muhabere ve Münakale Vekillğine⁷² uzun yıllar Nafia Vekili olan Ali Çetinkaya getirilmişti. 27 Mayıs 1939'da kabul edilen “Münakalât Vekâleti teşkilât ve vazifelerine dair kanun” a göre bakanlık şu vazife ve hizmet alanlarında çalışmak üzere kurulmuştur:

1. Posta nakliyatı, telli, telsiz muhabere ve radyo işleri;
2. Demiryolları nakliyatı işleri;
3. Karayolları nakliyatı işleri;
4. Deniz nakliyatı ve seyrisefer emniyeti işi, vazife ve hizmetleri;
5. Liman ve teçhizatı işleri;

⁶⁷ Ulus, 6 Ağustos 1940; Cumhuriyet, 6 Ağustos 1940; Ulus, 28 II. Kanun (Ocak) 1941.

⁶⁸ TBMM Zabıt Ceridesi, D.VI, C. 30, (14.01.1943), 216-220; Ulus, 13 Sonkanun (Ocak) 1943.

⁶⁹ Ulus, 24 Şubat 1943.

⁷⁰ Barutçu 1977, 284.

⁷¹ Vakıf, 10 Mart 1943; Ulus, 11 Mart 1943.

⁷² Bakanlığın adı teşkilat kanunu ile “Münakalât Vekâleti” olarak kabul edilmiştir.

6. Su mahsulleri ve avcılığı işleri;
7. Hava yolları nakliyatı işleri⁷³.

Bakanlıkla ilgili yeni bir düzenleme 1945 yılında gerçekleştirilmiştir. 25 Haziran 1945 tarihinde TBMM’de ele alınan “Ulaştırma Bakanlığı kuruluş ve görevleri”⁷⁴ kanun tasarısı, 6 Temmuz 1945 tarihinde Resmi Gazete’de ilan edilerek yürürlüğe girmiştir. Bakanlığın öncelikli görevleri; kara, hava ve sularda ulaştırma hizmetlerini görmek, ulaştırma işlerinin yurdun ihtiyaçlarına uygun olarak gelişmesi, iyileştirilmesi çalışmalarını yürütmek, vd. şeklinde belirlenmiştir. Posta, Telgraf ve Telefon İşletme Genel Müdürlüğü, Devlet Demiryolları ve Limanları İşletme Genel Müdürlüğü, Devlet Deniz Yolları ve Limanları İşletme Genel Müdürlüğü, Devlet Havayolları İşletme Genel Müdürlüğü doğrudan bakanlığa bağlı işletmeler olarak çalışmalarını yürütecektir⁷⁵.

Ali Fuat Cebesoy, 9 Mart 1943 ile 7 Ağustos 1946 tarihleri arasında görev yapan II. Saraçoğlu Hükümetinde Münakalat Vekili olarak görev yapmıştır. Savaş koşulları, ülke iktisadiyatını ve siyasetini her yönden etkilediği gibi bakanlığın çalışmalarının önemini ve yükümlülüğünü bir kat daha artırmıştır. TBMM’nin II. Yasama yılını açış konuşmasında konunun önemine Cumhurbaşkanı İnönü şu sözlerle işaret etmiştir:

“Münakale Vekâleti işlerini tertiplemek Cumhuriyet Hükümetinin bugün en nazik bir konusudur. Demiryollarımız, takdire değer gayretler göstermektedir. Deniz işleri daha iyi tertiplenme yolundadırlar. Bütün iktisadi ve askerî meselelerin intizam temeli, münakale işlerine dayandığı göz önünde tutulmalıdır. Cihan harbinden evvelkinden daha çok verimler alındığı halde münakalede çektiğimiz sıkıntılar, ihtiyaçların pek ziyade artmasındandır. Münakale işlerinde daha ileri güç elde etmek için alacağımız bütün tedbirler yerinde olacaktır”⁷⁶.

Göreve başlar başlamaz Ali Fuat Cebesoy, Vekâlet teşkilatına bir tamim göndermiştir. Tamimde; “Memleketin askerî, iktisadî velhasıl hayati işlerini üzerine almış olan bu Vekâletin, birbirini tamamlayıcı mahiyette olan umum müdürlük ve şubelerinin tam bir ahenk ve azimle işbirliği yapmaları, ödevin hüsnü suretle başarılmasına başlıca amildir. Bütün teşekkülden bu lüzumu göz önünde bulundurmalarını dilerim” temennisinde bulunmuştur⁷⁷.

Bakanlığın sorumluluğundaki alanlardan biri olan Posta, Telgraf ve Telefon İşletmesi (PTT), Cumhuriyetin ilk yıllarında Dâhiliye (İçişleri Bakanlığı) Vekâletine bağlı olarak çalışmıştır. 1933 yılında katma bütçeli bir idare olarak Nafia Vekâletine bağlanmış, 1939 yılından itibaren Münakalat Vekâleti’ne bağlı bir Genel Müdürlük olarak çalışmalarını sürdürmüştür⁷⁸. Ali Fuat Cebesoy’un bakanlığı döneminde, PTT merkez ve şubelerinin sayısı düzenli olarak artış gösterirken, en yaygın

⁷³ Resmi Gazete, 31 Mayıs 1939, 11843.

⁷⁴ Bakanlık daha önce Münakalat Vekâleti olarak adlandırılmışken yeni düzenlemeyle Ulaştırma Bakanlığı şeklinde kabul edilmiştir.

⁷⁵ TBMM Tutanak Dergisi, D.VII, C. 18, (25.06.1945), 407-417; Resmi Gazete, 6 Temmuz 1945, 9014. Su mahsulleri ve avcılığı işleri Ulaştırma Bakanlığı görevlerinden çıkarılmış, Ekonomi Bakanlığına devredilmiştir.

⁷⁶ TBMM Tutanak Dergisi, D.VII, C.6, (01.11.1943), 3-4.

⁷⁷ Ulus, 12 Mart 1943; Vakıf, 12 Mart 1943.

⁷⁸ Cumhuriyetin 75. Yılında Ulaştırma ve Haberleşme 1998, 119.

haberleşme aracı olan mektupların güvenli bir şekilde sahiplerine ulaştırılmasına çalışılmıştır. 1939 yılında 87 milyon mektup taşınırken, 1943 yılında bu sayı 114 milyona ulaşmıştır. 1939 yılında 6 milyon telgrafa karşılık, 1943 yılında 9.6 milyon telgraf çekilmiştir⁷⁹. Ülkenin ekonomik ve toplumsal gelişmeleri doğrultusunda haberleşme ağını yaygınlaştırma ihtiyacı⁸⁰, PTT'nin örgütsel yapısıyla ilgili yeni bir kanunun hazırlanmasını gerekli kılmış ve 5 Temmuz 1943'te TBMM'de kabul edilen "Posta, Telgraf ve Telefon İşletme Umum Müdürlüğü Teşkilât ve Vazifeleri ve Memurları Kanunu" kabul edilerek yürürlüğe girmiştir⁸¹. Kanun ile PTT işletmesi, 16 bölge ve 3 telefon başmüdürlüğüne ayrılarak, ülkenin PTT servislerinin gerektirdiği sürat ve düzen, müdürlükler vasıtasıyla temin edilmek amaçlanmıştır⁸². Kanununun 54. maddesinde, memur yetiştirmek için lise derecesinde bir meslek okulu açılması esasına dayanarak PTT Meslek Okulu açılmış, PTT memurları için mesleki kurslar düzenlenmiştir. Mühendis kadrosunu takviye etmek üzere İngiltere'ye 25 öğrenci gönderilmiştir⁸³.

PTT İdaresinin inşa, tesis ve genişletilmesi çalışmaları bir program dâhilinde ilerletilmiştir. Buna göre 10 Nisan 1945 tarihinde Münakalat Vekâleti tarafından hazırlanan sekiz yıllık yeni bir program başbakanlığa sunulmuştur. Raporun gerekçesinde; ülkenin ihtiyaç duyduğu haberleşme araçlarının iyileştirilmesi çalışmalarının yapılmakta olduğu ancak bütçe imkânlarının sınırlılıklarından dolayı ihtiyacı karşılamaktan uzak kalındığı vurgulamaktadır. Rapor sekiz yıllık plan dışında önceki yıllara kıyasla gelişmeleri tespite imkân vermektedir. Posta servisi, ulaşım güçlüklerine karşın savaş öncesi dönemlere oranla, önemli bir gelişme kaydetmiştir. Ülke genelinde posta ve telgraf servisi, 757 PTT merkezi, 560 bayi şubesi ve mektupla gazete kabul eden 360 demiryolu istasyonu olmak üzere toplam 1677 merkez ve şube tarafından yürütülmektedir. İlçe ve bazı bucak merkezlerine kadar gitmekte olan telgraf şebekesini, bütün bucaklara ve iktisadi durumu elverişli bulunan köylere kadar götürmek amaçlanmıştır. Çalışmaları sürdürmek için de teknik donanım ihtiyacı duyulduğu raporda ifade edilmektedir. 1935 senesinde 18 bin telefon abonesi 1945'te 28 bine ulaşmıştır. Giderek artan talepleri karşılamak için telefon santrallerinin genişletilmesi zarureti söz konusudur. Planda belirtilen çalışmaların sürdürülebilmesi ve plana uygun ilerleyebilmesi ihtiyacı duyulan malzemelerin temin edilmesi ve bütçe olanaklarının genişletilmesiyle mümkün olacaktır. Bunun için programın bakanlar kurulunda bir an önce onaylanması gerektiği de vurgulanmıştır⁸⁴.

Savaş koşulları ülke savunması için önlemler alınmasını gerekli kılarken, Münakalât Vekâletinin seferberlik halinde çalışmalarını düzenleyecek 4655 sayılı kanun 7 Ağustos 1944 tarihinde kabul edilmiştir. Kanuna göre; ulaşım, haberleşme işleri olağanüstü hallerde, kısmi veya genel seferberlik zamanında dahi devam etmesi esas kabul edilmiştir. Bu gibi durumlarda ülke savunması istek ve ihtiyaçları ön planda tutulacaktır. Hizmetlerin sağlanması için Milli Müdafaa Vekâleti ve Genelkurmay Başkanlığının mütalâaları alınmak suretiyle hizada (barış zamanında) Münakalât Vekâleti tarafından hazırlanacak projelere göre işletilecek nakil, muhabere ve liman vasıtalarıyla bunlara lüzumlu malzeme, alet ve edevat, teçhizat ve fabrika ve atölyelerle personelden gerekli olanlar Milli Müdafaa Vekâletince Münakalât Vekâleti emrine verilecektir. Temin edilen alet ve tesisatın bedeli Maliye ve

⁷⁹ TBMM Tutanak Dergisi, D.VII, C.14, (01.11.1944), 4-5.

⁸⁰ Yazman 1944, 5.

⁸¹ Resmi Gazete, 13 Temmuz 1943.

⁸² Ulus, 23 Temmuz 1943.

⁸³ İktisadi Yürüyüş, 1944, 7.

⁸⁴ BCA. 30-10-0/14-81-1 (10 Şubat 1947). Ayrıca bk. Arı 2013.

Münakalat Vekilliklerince tespit edilecektir⁸⁵.

Özellikle askeri ihtiyaçlar, demiryolu ulaşım ve nakliyesinin önemini bir kat daha arttırmıştır. Münakalat Vekili Ali Fuat Cebesoy, bakanlık bünyesinde en önemli faaliyet alanlarından biri olan demiryolları taşımacılığında aksaklıklar olmaması için, Başbakanlığa, Genelkurmay Başkanlığı, Milli Müdafaa, Dâhiliye, Nafia, İktisat, Gümrük ve İnhisarlar ve Ticaret Vekâletlerine alınması gereken tedbirler ve yapılması gerekenleri içeren bir rapor sunmuştur. Raporda, yolcu ulaşımında 1938/39 yılından 1941/42 yılına yüzde 60 ve eşya nakliyatında yüzde 36 oranında yaşanan artışın, tüm tedbirlere rağmen Devlet Demiryolları İdaresi tarafından karşılanamadığı ifade edilmektedir. Bu durum karşısında demiryollarından nakliyatla alakalı gerçek ihtiyaçlar için yararlanılması, demiryolları dışında başka nakil vasıtalarından yararlanma imkânı bulunması halinde demiryollarına başvurulmaması önerilmektedir⁸⁶. Her ne kadar demiryolu inşaatlarına savaş döneminde de devam edilmiş olsa da oldukça yavaş ilerleme kaydedilmiştir. 1939'da 7324 km. olan demiryolu uzunluğu, 1945'te 7515 km'ye çıkmıştır⁸⁷.

Çok yönlü ve karmaşık bir iş olan denizcilik işleri; tersane kurmak, işletmek, gemiler yapmak ve işletmek, yolcu ve yük taşıma gibi organizasyonlar için kurumlar, şirketler oluşturmak ve işletmek gibi tümü birbirinden ayrı bilgi, beceri ve birikim gerektiren alanları kapsamaktadır. Osmanlı Devleti'nde donanma gücünün dışında sivil denizcilik 19. Yüzyılda ortaya çıkmış, bu gelişmeler Cumhuriyet dönemindeki Türkiye Seyrisefain İdaresi Umum Müdürlüğü'nün temelini oluşturmuştur. Boğaziçi hattında gemi işletmek üzere kurulan Şirket-i Hayriye aynı zamanda ilk Anonim Şirket olarak özel bir önem taşımıştır. Cumhuriyet döneminde yeni ve yeterli bir filo meydana getirerek ülkenin limanları arasında taşımacılığı gerçekleştirmek hedeflenmiştir. 1 Temmuz 1926 tarihli Kabotaj Kanunu bu yolda temel bir adım olmuştur. Osmanlı döneminden Cumhuriyet idaresine kalan bir miras söz konusudur ancak çoğu ekonomik ömrü sona ermiş gemilerden oluşmaktadır. Bu nedendir ki, yabancı gemilere bir süre daha taşımacılığa devam etmeleri için izin verilmiştir. Denizcilik alanında kurumsal gelişmeler 1939'da Denizyolları İşletmesi Genel Müdürlüğü ve Devlet Limanları İşletme Müdürlüğü adı altında Münakalat Vekâletine bağlı iki teşkilât kurulmasıyla başlamıştır. Bir yandan yeni alınan gemilerle filo genişletme çalışmaları sürdürülürken, diğer yandan denizcilikle ilgili limanlar, denizde zapt ve müsadere, denizde can ve mal koruma gibi yasa çalışmaları yapılır. 1945 yılında Münakalat Vekâleti bünyesinde Liman ve Deniz İşleri Daire Başkanlığı'nın yanı sıra İstanbul Şehir Hatları işletmesi ve Devlet Demiryolları ve Limanlar İşletme Müdürlüğü kurulur⁸⁸.

Savaş koşulları içinde ekonomik zorluklar yaşayan Şirket-i Hayriye'nin yöneticileri, şirketin satın alınması için hükümete başvuruda bulunmuştur⁸⁹. Ali Fuat Cebesoy, "deniz işleri bir kâr mevzuu değil seri bir muvasala vasıtası olmalıdır" sözleriyle şirket ile görüşmelerin başladığını açıklamıştır⁹⁰. 15 Ocak 1945 tarihinde TBMM'de kabul edilen Şirket-i Hayriye'nin satın alınması kararı, 24 Ocak 1945 tarih ve 4697 sayılı kanunla yürürlüğe girmiştir⁹¹.

⁸⁵ Cumhuriyet, 8 Ağustos 1944.

⁸⁶ BCA. 30-10-0-0/50-329-36 (27 Mayıs 1943).

⁸⁷ 70. Yılında Ulaştırma ve Haberleşme 1993, 48; As 2006, 245-248.

⁸⁸ 70. Yılda Ulaştırma Haberleşme 1993, 79- 85.

⁸⁹ Şensoy 2018, 255.

⁹⁰ Son Posta 12 Mayıs 1944.

⁹¹ Resmi Gazete, 24 Ocak 1945, 8217; Tanin, 27 Ocak 1945.

1945 yılında savaşın sona ermesinin bir ölçüde yarattığı elverişli koşullarda, deniz ticaret ve yolcu filosunu genişletmek amacıyla⁹² Ocak 1946'da Ulaştırma Bakanlığı tarafından bir program hazırlanmıştır⁹³. Hazırlanan programa göre; 12 yolcu ve yük gemisi, 6 şilep ve kıyı seferleri için 8 küçük vapur satın alınması kararlaştırılmıştır. Ayrıca kurtarma gemileri ve tarak dubaları, yükleme ve boşaltma tesisleri gibi vasıtaların temin edilmesine planda yer verilmiştir. Programla ilgili basına yaptığı açıklamada Cebesoy; alınacak gemilerin yeni olmasına özen gösterileceğini, mümkün olmazsa çok az kullanılmış gemiler alınacağını ifade etmiştir. Ayrıca, limanların yükleme ve boşaltma çalışmaları için gerekli tesis ve teçhizat işlerinin yapılacağını, en önemlisi de büyük bir ticaret tersanesinin kurulacağını vurgulamıştır⁹⁴.

Ulaştırma faaliyetleri içinde önemi ve talebi artan hizmet alanlarından biri de hava ulaşımı olmuştur. Türkiye'de İstanbul Sefaköy'de 1912'de başlayan havacılık çalışmaları Cumhuriyet döneminde kurumsal yapıya kavuşmuştur. 1925 yılında Türk Teyyare Cemiyeti ve 20 Mayıs 1933 tarihinde Milli Müdafaa Vekâletine bağlı olarak, Havayolları Devlet İşletme İdaresi kurulmuştur. Türkiye'de havayollarını tesis etmek, ulaşım ve nakliye faaliyetlerini yürütmek üzere kurulan işletme, Devlet Hava Yolları Umum Müdürlüğü adıyla 1938 yılında Nafia Vekâletine, 27 Mayıs 1939 tarihinde Münakalat Vekâletine bağlanmıştır. Küçük bir filo ile Ankara- İstanbul hattından hemen sonra Ankara- Adana ve İstanbul- İzmir hatlarının da açılmasıyla hava taşımacılığı geliştirilmeye çalışılmıştır. 1944 yılında, Türkiye, Uluslararası Sivil Havacılık Teşkilatı'na (ICAO) kurucu üye olarak katılmıştır⁹⁵.

Hava ulaşımın giderek önem kazanması üzerine, Münakalat Vekili Ali Fuat Cebesoy, Başvekâlete hem içinde bulunulan dönem hem de geleceğe hazırlanmak adına, havaalanlarının düzenlenmesi gerektiğini yazmıştır. Yazıda, Türkiye'nin 1944 yılında önemli bir gelişme kaydederek 5872 kilometrelik bir hava ulaşımı gerçekleştirmesine karşılık, ülkenin iktisadi olarak gelişmiş şehirleri arasında yeterli hava ulaşımı sağlanamadığı belirtilir. Satışa çıkan biletlerin kısa sürede tükenmesi, ülkenin Gaziantep, Samsun gibi kentlerinin kendi çabalarıyla halk tarafından yapılıp, Hava Yolları İdaresine devredilen meydanlar, hava ulaşımına giderek artan ilgiyi göstermektedir⁹⁶. Türkiye, coğrafi durumu itibarıyla uluslararası hava ulaşımı açısından da önemli bir konumdadır. Ancak hava ulaşımını sağlayacak en önemli koşul hava alanlarının uygun koşullarda düzenlenmesiyle mümkün olacaktır. Uluslararası hava ulaşımı için, İstanbul, İzmir, Adana, Ankara ve Elazığ havaalanlarının biran önce hazırlanması gerekmektedir. Yeni havaalanları yerleri tespit edilmesi gerektiği gibi var olan havaalanlarının ihtiyaca uygun hale getirilmesi, mali bir yük getirmekle birlikte, Milli Müdafaa Vekâleti ile Nafia Vekâletinin sahip olduğu imkânlardan yararlanılarak aşılabilecektir. Amerikalı bir firma olan Whesting House'un standart havaalanı teçhizatının uygulanması teklifi incelenmiş, başarılı örnekleri tespit edilmiştir. Yazının sonunda program uygulandığı takdirde, Ankara'da, standart bir havaalanının, hükümet merkezinde askeri ve iktisadi açıdan önemli bir kazanç sağlayacağı ifade edilmiştir⁹⁷.

⁹² Gemi satın alınmasıyla ilgili çalışmalar daha önceki yıllarda başlamış, çeşitli ülkelere gemi satın almak üzere girişimler ve araştırmalar yapılmıştır. Bk. Ulus, 22 Nisan 1945; Son Posta, 16 Haziran 1945; Ulus, 20 Haziran 1945.

⁹³ Devlet Denizyolları ve Limanları İşletme Genel Müdürlüğünün ihtiyaçları için bütçe görüşmeleri için bk. TBMM Tutanak Dergisi, D.VII, C.21, (25.01.1946), 111-114.

⁹⁴ Vakit, 31 Ocak 1946; Tanin 31 Ocak 1946.

⁹⁵ 70. Yılında Ulaştırma ve Haberleşme 1993, 119-121.

⁹⁶ Daver 1944.

⁹⁷ BCA. 30-10-0-0/61-410-27 (26 Ekim 1944).

Cumhurbaşkanı'nın, VII. Dönem TBMM'nin son yasama yılı açılış konuşması için diğer bakanlıklarda olduğu gibi Ulaştırma Bakanlığı tarafından da bir bilanço hazırlanmıştır. Bilançoda bakanlığın 1943 yılından 1945 yılına kadar durumu özetlenmiştir. Karada, denizde ve havada, ana ve şehir hatları dâhil olmak üzere, 1943 mali yılında 73.5 milyon yolcu taşınmışken, 1944 yılında 2 milyon artmıştır. Yük taşınması da 1944 mali yılında 10 milyon tonu geçmiştir. Türkiye'nin, 1944 yılında mihver devletleriyle siyasi ve ekonomik bağlarının kesilmesi ve sonrasında savaş ilan edilmesi yüzünden deniz ulaştırması kısıtlanmış, tüm bunlara rağmen yolcu taşınması artmış öte yandan yük taşınması da azalmamıştır. Haberleşme ulaştırmasında da artış söz konusudur. 1943 mali yılında 110 milyon mektup taşınmış, 10.5 milyon telgraf çekilmiş, 39 milyondan fazla telefon görüşmesi yapılmıştır. 1944 mali yılında ise, 117.5 milyona yakın mektup taşınmış, 12 milyona yakın telgraf çekilmiş ve 46.5 milyondan fazla telefon konuşması yapılmıştır. Havayollarında, belirlenen program dâhilinde önemli bir gelişme sağlanmıştır. 1943 yılında 6 uçakla 2600 kilometrelik 5 hat üzerinde uçuş yapılırken, 1944 yılında uçak sayısı on ikiye, hat sayısı yediye ve şebeke genişliği 5000 kilometreye çıkarılmıştır. 1945 yılında uçak sayısı 14, hat sayısı 9 ve şebeke genişliği 10.000 kilometreye ulaşmıştır. Öte yandan raporda savaş sırasında, durmadan tam yükte çalışmak zorunda kalan ulaştırma işletmelerinin savaş koşullarında en çok yıpranan kurumlar olduğu vurgulanmıştır⁹⁸.

Sonuç

Ali Fuat Cebesoy, daha çok, Türk Kurtuluş Savaşı'nda üstlendiği tarihi rol ve önder kadro içindeki konumu itibarıyla tanınmaktadır. Bu çalışmada Cebesoy'un, Milli Şef Dönemi içinde bakanlık faaliyetleri üzerinde durulmuştur. Dönem, temel özelliği itibarıyla hem dünya siyaseti hem de Türkiye açısından kritik bir evreyi kapsamaktadır. İsmet İnönü'nün hâlihazırda yakın bir zamanda başlayacağı belli olan büyük savaşta, ülke içi siyaseti kendi kontrolü altında tutma çabası sonucu siyasete hem yeni aktörler katılmış, hem de eski kadrolara yeni görevler verilmiştir. Ali Fuat Cebesoy, yeni dönemde 1939'dan 1943'e kadar Nafia Vekâleti, 1943'ten 1946'ya kadar Münakalat Vekâleti görevini yürütmüştür.

Cebesoy'un görev aldığı dönem, savaşın yarattığı olağanüstü koşulları kapsamaktadır. Hem Nafia Vekâleti hem de Münakalat Vekâleti ülkenin önemli hizmet alanlarının inşa ve işletilmesi faaliyetlerini içerdiği gibi savaş için alınan tedbirlerin de bir parçasıdır. Yine her iki bakanlık çalışmalarında ortak bir özellik ise, sınırlarına kadar gelen savaş için Türkiye'nin genç nüfusunu orduya çağırıp hazır beklettiği ve dolayısıyla işgücü açısından zorlukların yaşanmasıdır. Aynı zamanda bakanlıkların çalışma plan ve programları, gerekli bütçe olanaklarının sınırlılıkları içinde sürdürülmüştür. Ali Fuat Cebesoy'un her iki bakanlık görevini de oldukça etkin bir çalışma performansı ile gerçekleştirdiği görülmektedir. Bakanlık çalışmaları dönemin basınına da sık sık yansımıştır.

3 Nisan 1939'da çalışmalarına başlayan VI. Dönem TBMM'de bakanlıklar ile ilgili yeni bir düzenleme yapılmış, iki yeni bakanlık Münakalat ve Ticaret Vekâletleri kurulmuştur. Bakanlıklar ile ilgili yasal düzenleme de hemen tamamlanmıştır. 30 Mayıs 1939'da yeniden düzenlenen Nafia Vekâletinin görev ve yükümlükleri içinde; demiryolları ve limanlar inşaat işleri, su işleri, yol ve köprü işleri, yapı ve imar işleri, nafia, şirket ve kurumların işleri, umumi ve hususi kanunların yüklediği diğer işler, yeterli teknik donanımına sahip fen memurlarının yetiştirilmesi, gerekli yasal düzenleme ve yönetmelikleri hazırlaması yer almaktadır. Ali Fuat Cebesoy, dört yıllık bakanlık görevi süresince Atatürk Dönemi demiryolu politikasını uygulamaya çalıştığı görülmüştür. Bütçe olanakları içinde hem

⁹⁸ BCA. 30-1-0-0/83-521-3 (26 Ekim 1945).

demiryolu inşa hem de millileştirme çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Elektrik işletmelerinde de benzer bir uygulamaya gidilmiş, hem yabancı imtiyazlı şirketler satın alınmış hem de yeni santraller kurulması çalışmaları yapılmıştır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında kısmen kurumsallaşma zemini oluşturulan su işleri, 1939'da Nafia Vekâleti sorumlulukları içinde tanımlanmış ve çalışmalar daha sistematik hale getirilmiştir. Ali Fuat Cebesoy'un Nafia Vekâleti görevi sırasında üzerinde özenle durduğu alanların içinde mühendis ve uzmanların yetiştirilmesi olmuştur. Savaş nedeniyle alınan savunma tedbirleri içinde yer alan iskele, yol ve hava meydanları yapımı ile Nafia Vekâleti görevlendirilmiştir. Bu çalışmalar kapsamında özellikle Trakya'da yol inşa faaliyetlerine ağırlık verilmiştir.

Münakalat Vekâleti, 3 Nisan 1939 tarihinde, II. Saydam Hükümeti Döneminde kurulan bakanlıklardan biridir. 27 Mayıs 1939'da bakanlığın teşkilat ve vazifelerine dair kanun kabul edilmiş, 25 Haziran 1945 tarihinde bakanlık teşkilat ve vazifeleri yeniden düzenlenmiştir. Ali Fuat Cebesoy, 9 Mart 1943 ile 7 Ağustos 1946 tarihleri arasında görev yapan II. Saraçoğlu Hükümetinde Münakalat Vekili olarak görev yapmıştır. Savaşın en zor döneminde ulaştırma ve haberleşme işlerinin önem kazandığı dönemde bakanlık görevini yürüten Cebesoy, bakanlığın tüm sorumluluk alanlarında etkin bir siyaset izlemeye çalışmıştır. Özellikle, posta ulaştırmasında ülkenin her tarafını kapsayan bir ağ kurulmak istenmiştir. Ulaştırma ve nakliyat işleri mali zorluklar içinde yürütülmüş, askeri ihtiyaçlar ön plana çıkmıştır. Demiryolu ulaşım ve nakliye işlerinde, inşa faaliyetlerinin de zorlukla sürdüğü koşullarda, 1939'dan 1945'e sadece 191 km'lik bir artış sağlanmış, ihtiyaçlar karşısında aksaklıklar olmaması için Ali Fuat Cebesoy, tedbir alıcı düzenlemeler yapmıştır. Deniz ve hava ulaştırma, nakliyat işlerinde Cumhuriyet döneminde kurulan kurumsal zemin üzerinde Cebesoy'un bakanlığı döneminde çalışmalar geliştirilmeye çalışılmıştır. Boğaziçi hattında gemi işletmek üzere kurulan Şirket-i Hayriye satın alınmış, 1945 yılında Ulaştırma Bakanlığı bünyesinde, Liman ve Deniz İşleri Daire Başkanlığı'nın yanı sıra İstanbul Şehir Hatları işletmesi ve Devlet Demiryolları ve Limanlar İşletme Müdürlüğü kurulmuştur. Giderek önemi artan hava ulaşımı için uygun havaalanlarının iyileştirilmesi, yeni havaalanları yapılması, uçak filosunun genişletilmesi çalışmaları yapılmıştır.

BİBLİYOGRAFYA

Arşiv Belgeleri

- T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi (BCA).
 BCA. 30-18-1-2/87-55-1 (20 Haziran 1939).
 BCA. 30-10-0-0/50-329-36 (27 Mayıs 1943).
 BCA. 30-11-1-0/36-33-7. (05 Aralık 1927).
 BCA. 30-18-1-2/73-29-6 (12 Nisan 1937).
 BCA. 30-18-1-2/84-90-13 (26 Ekim 1938).
 BCA. 30-18-1-2/86-15-20 (24 Şubat 1939).
 BCA. 30-110-0-0/231-559-17 (8 Nisan 1939).
 BCA. 30-18-1-2/86-31-20 (11 Nisan 1939).
 BCA. 30-18-1-2/84-90-13 (28 Nisan 1939).
 BCA. 30-10-0-0/155-92-12 (26 Eylül 1939).
 BCA. 30-10-0-0/199-361-7 (25 Nisan 1940).
 BCA. 30-18-1-2/94-34-5 (21 Nisan 1941).
 BCA.30-18-1-2/94-33-17 (22 Nisan 1941).
 BCA. 30-10-0-0/152-74-17 (28 Temmuz 1942).
 BCA. 30-10-0-0/157-105-5 (09 Ekim 1942).
 BCA. 30-10-0-0/61-410-27 (26 Ekim 1944).
 BCA. 30-1-0-0/83-521-3 (26 Ekim 1945).
 BCA. 30-10-0-0/14-81-1 (10 Şubat 1947).
 BCA. 30-1-0-0/74-471-12 (15 Ağustos 1957).

Resmi Yayınlar

- Cumhuriyetin 70. Yılında Bayındırlık ve İskân Bakanlığı*. Ankara 1993.
Cumhuriyetin 70. Yılında Ulaştırma ve Haberleşme. Ankara 1993.
Cumhuriyetin 75. Yılında Ulaştırma ve Haberleşme. Ankara 1998.
 Hükümetler, Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri (24 Nisan 1920- 22 Mayıs 1950), C. 1. Haz. İ. Neziroğlu & T. Yılmaz. Ankara 2013.
 “Münakalât Vekâleti teşkilât ve vazifelerine dair kanun”. *T.C. Resmi Gazete*, 31 Mayıs 1939, 11843-11845.
 “Nafia Vekâleti teşkilât ve vazifelerine dair Kanun”. *T.C. Resmi Gazete*, 30 Mayıs 1939, 11832-11837.
 “Şirketihayriye'nin satın alınmasına dair olan sözleşmenin onanması hakkında kanun”. *T.C. Resmi Gazete*, 24 Ocak 1945, 8217-8218.
 TBMM Tutanak Dergisi, D.VII, C.14, 01.11.1944.
 TBMM Tutanak Dergisi, D.VII, C.21, 25.01.1946.
 TBMM Tutanak Dergisi, D.VII, C.6, 01.11.1943.
 TBMM Zabıt Ceridesi, D.VI, C. 1, 10 Nisan 1939.
 TBMM Zabıt Ceridesi, D.VI, C. 1, 26 Mayıs 1939.
 TBMM Zabıt Ceridesi, D.VI, C. 11, 06.05.1940.
 TBMM Zabıt Ceridesi, D.VI, C. 20, 08.08.1941.
 TBMM Zabıt Ceridesi, D.VI, C. 3, 26.05.1939.
 TBMM Zabıt Ceridesi, D.VI, C. 3, 26.05.1942.
 TBMM Zabıt Ceridesi, D.VI, C. 3, 30 Haziran 1939.
 TBMM Zabıt Ceridesi, D.VI, C. 30, 14.01.1943.
 “Ulaştırma Bakanlığı görevleri ve kuruluşu hakkında kanun”. *T.C. Resmi Gazete*, 6 Temmuz 1945, 9013-9018.

"Zonguldak-Kozlu demiryolunun inşası hakkında kanun". *T.C. Resmi Gazete*, 14 Haziran 1940, 11832-11837.

Gazete Haberleri

- "Adliye ve Münakalat Vekillerinin Tamimleri". *Vakit*, 12 Mart 1943.
- "Ankara ve Adana Elektrik ve Havagazı Şirketleri". *Akşam*, 23 Haziran 1939.
- "Antalya Ovasında 200.000 Dekarlık Arazi Sulanacak". *Ulus*, 6 Eylül 1941.
- "B. Hitlerin Ellinci Yıldönümünü". *Akşam*, 6 Nisan 1939.
- "Bir Mesleki Teknik Öğretim Müsteşarlığı İhdas Olundu". *Ulus*, 23 Eylül 1941.
- "C.H.P.'ye Giren Müstakil Mebuslar". *Ulus*, 10 Ocak 1939.
- "Deniz Ticaret Filomuz Takviye Ediliyor". *Vakit*, 31 Ocak 1946.
- "Denizyolları İçin". *Ulus*, 20 Haziran 1945.
- "Hükümetin Su Siyaseti". *Vatan*, 24 Mayıs 1942.
- "İsmet İnönü İttifakla Tekrar Reiscumhur İntihab Edildi". *Akşam*, 4 Nisan 1939.
- "İstanbul'un Büyük Limanı Haydarpaşa ile Harem İskelesi Arasında Yapılacak". *Akşam*, 7 Haziran 1939.
- "İstanbul'un İmâr Planı". *Ulus*, 7 Haziran 1939.
- "Kabinede Yapılan Tadilat". *Cumhuriyet*, 4 Nisan 1939.
- "Kırşehir Elektriğe Kavuştu". *Ulus*, 12 Haziran 1939.
- "Kurultay Alâkalı Vekillerimizi Dinledi". *Ulus*, 3 Haziran 1939.
- "Meclisin Tarihi İçtimar". *Yeni Sabah*, 4 Nisan 1939.
- "Milli Şefimiz Nafia Vekâletinde". *Ulus*, 6 Haziran 1939.
- "Milli Şefin Beyannameleri". *Ulus*, 25 Mart 1939.
- "Münakalât Bakanı Dün Şehrimize Geldi". *Tanin*, 27 Ocak 1945.
- "Nafia Vekili Bugün Zonguldak'a Gidiyor". *Akşam*, 12 Temmuz 1939.
- "Nafia Vekili İstanbul'un İmar İşlerini Tetkik Etti". *Vakit*, 22 Temmuz 1942.
- "Nafia Vekilimiz Zonguldak ve Havalisine Gidiyor". *Ulus*, 12 Temmuz 1939.
- "Nafia Vekilinin Beyanâtı". *Cumhuriyet*, 16 Haziran 1939.
- "Nafia Vekilinin Beyanâtı". *Son Posta*, 28 İkincikanun 1941.
- "Nafia Vekilinin Beyanâtı". *Tan*, 17 Haziran 1939.
- "Nafia Vekilinin Beyanâtı". *Tan*, 24 Mayıs 1942.
- "Nafia Vekilinin İzahatı". *Akşam*, 3 Haziran 1939.
- "Nafia Vekilinin Konya'da Tetkikleri". *Son Posta*, 20 Mart 1940.
- "Nafia Vekilinin Nutku". *Vakit*, 1 Nisan 1940.
- "Nafia Vekilinin Yaptığı Tetkikler". *Cumhuriyet*, 28 İkincikanun 1941.
- "P.T.T. Teşkilât ve Memurlar Kanunu Yürürlüğe Girerken". *Ulus*, 23 Temmuz 1943.
- "Parti Büyük Kurultayında". *Ulus*, 31 Mayıs 1939.
- "Reiscumhurumuz, Milli Şefimiz İsmet İnönü'nün Yedinci Mebus Seçimi Dolayısıyla Millete Beyannamesi". *Ulus*, 24 Şubat 1943.
- "Su Davamız". *Vakit*, 15 Mart 1940.
- "Şirketi Hayriyenin Satın Alınması İçin Müzakereler". *Son Posta*, 12 Mayıs 1944.
- "Ticaret Filomuza 48 Gemi Daha Katılacak". *Son Posta*, 16 Haziran 1945.
- "Ticaret Filomuzun Takviyesi". *Tanin*, 31 Ocak 1946.
- "Ticaret Vekâletinden Sonra Münakale- Muhabere, İktisat ve Nafia Vekâletlerinin Teşkilât Kanun Projeleri de Hazırlandı". *Ulus*, 20 Nisan 1939.
- "Trakya'da Bu Yıl Büyük Bir İmar Faaliyeti Var". *Ulus*, 6 Ağustos 1940.
- "Ulaştırma Bakanının İstanbul'da Gazetecilere Demeci". *Ulus*, 22 Nisan 1945.
- "Yeni Kabine Kuruldu". *Vakit*, 10 Mart 1943.

- “Yeni Vazifelerine Başlarken”. *Ulus*, 12 Mart 1943.
 “Yeni Vekillerimiz İşe Başladılar”. *Ulus*, 11 Mart 1943.
 “Yeniden İki Vekâlet Daha İhdas Edildi”. *Ulus*, 4 Nisan 1939.
 “Yeniden İki Vekâlet Daha İhdas Olundu”. *Vakit*, 4 Nisan 1939.
 “Yol İnşaatında 600 Mahküm Çalıştırılacak”. *Tan*, 20 Şubat 1941.
 “Zonguldak-Kozlu Hattı Dün Törenle İşletmeye Açıldı”. *Ulus*, 4 Mayıs 1943.

Araştırma- İnceleme Eserler

- Ahmad F. 1995, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*. İstanbul.
 Akıllı H. 2012, “Türkiye’de Su Yönetiminin Değişen Yüzü: Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü”. *Memleket Siyaset Yönetim* 7/18, 55-85.
 Arı K. 2013, “İkinci Dünya Savaşı Sonrasında Türkiye’nin PTT Alanında Yatırımları”. *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi* XIII/27, 167-184.
 Armaoğlu F. 1997, “Ali Fuat Cebesoy ve Milli Mücadele’de Türk-Sovyet İlişkileri”. *Ali Fuat Cebesoy’u Anma Paneli (10 Ocak 1994)*. Ankara.
 As E. 2006, *Cumhuriyet Dönemi Ulaşım Politikaları (1923-1960)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi. İzmir.
 Atay F. R. (20 Nisan 1939), “Hitler’in Doğum Günü”. *Ulus*.
 Aydemir Ş. S. 1967, *İkinci Adam*. C.2. İstanbul.
 Barutçu F. A. 1977, *Siyasi Anılar (1939-1954)*. İstanbul.
 Bozkurt İ. 2023, “Cenup (Güney) Demiryolları’nın Millileştirilmesi Üzerine Tarihsel Bir Bakış”. *Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi* 13, 71-90.
 Cebesoy A. F. 2002, *Siyasi Hatıralar (Lozan’dan Cumhuriyete)*. C. 2. Haz. Osman Selim Kocahanoğlu. İstanbul.
 Daver A. (12 Ağustos 1944), “Yeni Hava Hatları Açılırken”. *Cumhuriyet*.
 Goloğlu M. 2012, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi- III (1939-1945) Milli Şef Dönemi*. İstanbul.
 Karaosmanoğlu Y. K. 1968, *Politikada Kırk Beş Yıl*. Ankara.
 Koçak C. 1986, *Türkiye’de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*. Ankara.
 Mutlu N. Y. 1989, *Bayındırlık Bakanlığı Tarihi 1920-1988*. Ankara.
 “Münakalât İşlerimiz”, *İktisadi Yürüyüş*, 1944, 7.
 Nadi Y. (4 Nisan 1939), “Milli Şef Etrafında Millet Birliği”. *Cumhuriyet*.
 Özçelik A. 1993, *Ali Fuad Cebesoy*. Ankara.
 Özdemir N. 2006, *Cumhuriyet Dönemi Karayolu Politikası (1923-1960)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi. Ankara.
 Şensoy F. 2018, “Şirket-i Hayriye: Osmanlı Boğaziçi Taşımacılık Şirketi, *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Özel Sayı, 239-279.
 Tezel Y. S. 1994, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*. İstanbul.
 Turan Ş. 1999, *Türk Devrim Tarihi (10 Kasım 1938-14 Mayıs 1950)*. 4. Kitap (Birinci Bölüm). Ankara.
 Uluskan S. B. 2007, “Atatürk Döneminde İstanbul’un İmarı Meselesi”. *Erdem* 16/48, 109-156.
 Uran H. 2008, *Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım (1908-1950)*. İstanbul.
 Yalman A. E. (4 İlkteşrin [Ekim] 1940), “Nafia Cephesinde Nasıl Çalışılıyor?” *Vatan*.
 Yazman A. T. 1940, “P.T.T. İdaresinde Çalışma Ruhunu Yeni İcraat”. *İktisadi Yürüyüş* 5/120, 5.
 Yıldırım İ. 2001, *Cumhuriyet Döneminde Demiryolları (1923-1950)*. Ankara.

İnternet Kaynakları

- TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: VI, C.1, (03.04.1939); Konya Vilayeti Daire-i İntihabiyesi. https://cdn.tbmm.gov.tr/TbmmWeb/eYayın/GAZETELER/WEB/MAZBATALAR/TBMM/d06/SM_16_1_6.pdf